

UDK 39

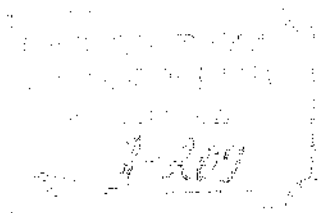
YU ISSN 0350-0322

ГЛАСНИК
ЕТНОГРАФСКОГ МУЗЕЈА
У БЕОГРАДУ

К Њ И Г А

61

1997.

Главни и одговорни уредник

Академик
ПЕТАР ВЛАХОВИЋ

Уредник

ЈАСНА БЈЕЛАДИНОВИЋ ЈЕРГИЋ

Уређивачки одбор

Академик ПЕТАР ВЛАХОВИЋ, др БРАТИСЛАВА ВЛАДИЋ-КРСТИЋ,
ЈАСНА БЈЕЛАДИНОВИЋ-ЈЕРГИЋ, др ЉИЉАНА ГАВРИЛОВИЋ,
др НИКОЛА ПАНТЕЛИЋ, др ДРАГОСЛАВ АНТОНИЈЕВИЋ,
ЉУБОМИР РЕЉИЋ, МИТАР МИХИЋ

Секретар редакције
и технички уредник

КАТАРИНА СТОЈСЛАВЉЕВИЋ-НОВАКОВИЋ

Етнографски музеј у Београду, основан 1901. године
Први број ГЛАСНИКА издат 1926. године

Штампано у време агресије НАТО пакта на Југославију
1999 године

BULLETIN
OF THE ETHNOGRAPHIC MUSEUM
IN BLGRADE

VOLUME

61

1997.

Editor in Chief
Academic
PETAR VLAHOVIĆ

Editor
JASNA BJELADINOVIC JERTIC

Associate Editors
Academic PETAR VLAHOVIĆ, dr BRATISLAVA VLADIĆ-KRSTIĆ,
JASNA BJELADINOVIC-JERGIĆ, dr LIJILJANA GAVRILOVIĆ,
dr NIKOLA PANTELIĆ, dr DRAGOSLAV ANTONIJEVIĆ, LJUBOMIR RELJIĆ,
MITAR MIHIĆ

Editorial Secretary
and
Technical Editor
KATARINA STOJSAVLJEVIĆ-NOVAKOVIĆ

Ethnographic Museum in Belgrade founded 1901.
First volume of Bulletin published 1926.

Printed during the N.A.T.O. aggression
over Yugoslavia, 1999.

САДРЖАЈ

Увод	9
♦ Петар Влаховић: Антропогеографске одлике и етнички процеси у књажевачком крају	11
Љубомир Рељић: Становништво	21
Софија Костић: Првог етно-антрополошким карактеристикама становништва књажевачког краја	27
Светозар Јовановић: Насељавање долине Тимока	33
Петар Милосављевић: Књажевац у прошлости	43
Велибор Стојаковић: Традиционална привреда књажевачког краја	83
Ранко Баришић: Занати у Књажевцу	135
Зоран Родић: Развој селске архитектуре и становање у књажевачком крају	197
Јелена Тешић: Традиционална исхрана становништва књажевачког краја	229
✓ о Братислава Владић-Крстић: Текстилна радиност у Књажевцу и околини у прошлости и данас	255
Јасна Бјеладновић-Јергић: Народна ношња у Тимоку и Заглавку	351
Јасна Бјеладновић-Јергић: Народна ношња у Буцаку	421
Татјана Зец: Грађанска ношња у Књажевцу	469
ЕТНОГРАФСКИ МУЗЕЈ У БЕОГРАДУ	
– Извештај о раду Петог међународног фестивала етнолошког филма	501
– Извештај о раду у 1996. години	507

TABLE OF CONTENTS

Introduction	9
Petar Vlahović: Anthropogeographical Characteristics and Ethnic Processes in the Knjaževac Region	11
Ljubomir Reljić: Inhabitants	21
Sofija Kostić: Contribution to the ethno-anthropological characteristic of people from the Knjaževac region	27
Svetozar Jovanović: Settlement of the Timok Valley	33
Petar Milosavljević: Knjaževac in the Past	43
Velibor Stojaković: Traditional economy of the Knjaževac region	83
Ranko Barišić: Crafts in Knjaževac	135
Zoran Rodić: Development of Rural Architecture and Housing	197
Jelena Tešić: Food in the Knjaževac region	229
Bratislava Vladić-Krstić: Textile crafts in the Knjaževac region	255
Jasna Bjeladinović-Jerčić: Folk costume in the Timok and Zaglavak region	351
Jasna Bjeladinović-Jerčić: Folk Costume in the Budžak region	421
Tatjana Zec: City Clothes in Knjaževac	469
ETHNOGRAPHIC MUSEUM IN BELGRADE	
– Report on the Fifth International Festival of Ethnological Film	501
– Report on Activities in 1996	507

УВОД

Вишегодишњи научно-истраживачки пројекат о традиционалној култури Књажеваца и околине представља наставак систематског научног истраживачког рада Етнографског музеја у Београду на просторима североисточне Србије.¹ Та истраживања су показала да је у овом делу Србије распрострањена специфична народна култура у чијем је формирању поред српског знајну улогу имало и пресловенско романизовано влашко сјановничтво. Праисторијска логична ниша ових истраживања показала се потреба за наставаком истраживања и у суседној области – подручју оштинине Књажеваца која обухвата предео целине Тимок, Заглавак и Буцак. Ова област, у односу на већ истражене, има своје посебне културне одлике чији корени леже у особености сјановничтва које је насељавало ову област од далеке прошлости до наших дана. На темељима пресловенских, насталих симбиозом ирачанских и римских културних утицаја и традиција, дошао је један нов културни слој који су у ове крајеве донели Словени, односно Срби, и иако постали најважнији чинилац у етногенетским и културним процесима. Деловања првенствено друштвено историјских фактора од краја XV па до почетка XX века одразила су се на културни развој народа у овом крају значајним садржајима и традиционалним облицима живота. Због тога се израда ове студије намењала као нужност, јер се данас, и у овом крају традиционалне животиње и културне навике брзо губе, а у целини нису још довољно проучене и објављене.

Истраживања су обухватила: Књажевац и околина у прошлости, етнолошко-антрополошке одлике краја, традиционалну привреду (земљорадња, сточарство, дојунска занимања), сјановање (насеља, куће, покућство, споредне и привредне зграде), традиционалну исхрану, сеоску и градску ношњу, женску домаћу радност, друштвени живот, обичаје из животног циклуса (рођење, брак, смрт), годишње обичаје, народна знања и веровања, народно лечење, музика и игра.

¹ Етнографски музеј у Београду обавио је истраживања и објавио резултате из Горње и Доње Ресаве, Неготинске крајине и са територија која административно данас улазе у састав општина Бор и Зајечар.

У току рада истраживачи су примењивали разне методе дајући првенствено методу непосредног посматрања и методу интервјуа. Етнологике појаве су посматране у континуитету, од најстаријих слојева до којих се могло допрећи, са променама до савремених дана. Коришћени су извори из литературе, архива, стилистике као и ликовна документација. С обзиром на различите специјалности, склоности и способности истраживача разумљиво је што методологија излагања није уједначена, без обзира што се томе тежило.

По себи се разуме да није било могуће обрадити свеукупности народног живота, пошто је тај живот бољи извор за непрекидна проучавања. Истраживања никад не могу бити коначно завршена пошто се никада не завршава ни развој једног народа.

Овом приликом нарочито треба истаћи заинтересованост и свесрду помоћ Скупштинине општине, Завичајног музеја и осталих институција из Књажевца које су се заложиле да овај заједнички подухват остваримо на најбољи могући начин. Изражавамо им топлу захвалност. Посебно смо захвални многобројним појединцима у Књажевцу и околним насељима на помоћи да се прикупи што више корисних података, који су овде обрађени.

Љубомир Рељић

Summary

INTRODUCTION

Complex ethnological investigations of Knjaževac and the surroundings comprised the territory of the municipality of Knjaževac which contains the three territorial entities of Timok, Zaglavak and Budžak.

The research comprised: Knjaževac and its environment in the past, the ethnological-anthropological characteristics of that region, the traditional economic activities (agriculture, cattlerearing, additional occupations) housing (settlements, houses, house-hold belongings, auxiliary and agricultural buildings), traditional nutrition, village and town costumes, women's folk handiwork, social life, customs relating to life cycles (birth, marriage, death), annual customs, folk knowledge and beliefs, folk medicine, music and dance.

During their investigations, the researchers applied various methods, primarily the methods of direct observation and the method of interviews. Ethnological phenomena were studied in continuity, beginning with the oldest layers which could be reached, including changes, down to contemporary days.

Ljubomir Reljić

• *Петар Влаховић*

АНТРОПОГЕОГРАФСКЕ ОДЛИКЕ И ЕТНИЧКИ ПРОЦЕСИ У КЊАЖЕВАЧКОМ КРАЈУ

Књажевачки крај заузима југоисточни део Тимочке Крајине. Простире се у горњим сливовима Трговишког и Сврљишког и у горњем сливу Белог Тимока. Са истока је, према Бугарској, ограничен масивом Старе планине. Југозападну границу чине била и огранци планина Јаловика и Тресибаве. Са запада су висови Слемеи и Крстац, а са севера планина Тупизница и висови Тумба и Здравац¹.

Општина Књажевац се убрја у веће општине у Србији. Простире се на 1202 km². Чини је 86 насеља, у којима, према попису из 1991. године, живи око 44000 становника, односно око 40 житеља на један квадратни километар. Територију Општине Књажевац чине три веће антропогеографске целине: *Тимок*, *Заглавак* и *Буцак*².

Тимок или *Тимочина*, како се у народу назива, захвата већи део територије Општине Књажевац. Пружа се од подножја Тресибаве код Књажевца, преко насеља Мишићево до Вратарнице на северу и обухвата око 50 насеља. У шири простор Тимока улази и неколико сврљишких и сокобањских насеља.

Име Тимок је старо. Сматра се да је изведено од *Т'м* – тама и *акуа* – вода. Трачким спајањем ове две речи наводно се добиле име *Тимахос*, које су Римљани преобликвали у *Тимакум* а Словени најпре у *Тимак*, а потом у *Тимок*³.

¹ Видети Карту општине Књажевац, издавач Заједница културе Књажевац, израдила „Геокарта“, Београд 1974; Упоредити: М. Станојевић, *Северно тимочки дијалекат*, Српски дијалектолошки зборник, књ. II, Београд 1911, стр. 360; М. Станојевић, *Тимок*, Српски етнографски зборник књ. LV, Насеља, књ. 29, Београд 1940, стр. 394; М. Станојевић, *Заглавак*, Српски етнографски зборник, књ. XX, Насеља, књ. 9, Београд 1913, стр. 5–6; В. Стојанчевић, *Становничийство и насеља старој Гурђусовца – Књажевац после ослобођења 1834. године до краја XIX века*, Зборник „Тимочка крајина у XIX веку“, Књажевац 1988, стр. 101.

² Д. Живковић, *Нека етнографска обележја Књажевачког краја*, часопис „Међумурје“, бр. 8, Чаковец 1985, стр. 129.

³ Д. Живковић, пав. рад, стр. 130.

Заглавак, као област, има особита обележја и у географском и у друштвеном погледу. Због тога чини антропогеографску целину коју је у првој деценији XX века, по Цвијићевим упутствима, детаљно проучио Марашко Станојевић⁴.

Заглавак се на истоку пружа до огранака Старе планине на граници Србије и Бугарске. На северу се пружа до Радичевачке и Јелашничке реке. Јужну границу обележава долина Трговишког Тимока. Западну границу чини подгорје заглавског планинског сплета. На овом простору се налазе 22 сеоска насеља⁵.

Име Заглавак није разјашњено ни у историјској литератури нити у народном предању. Једино објашњење је, по народном, да је крај заглављен између Берчиновачке косе, пограничног зида Старе планине, и косе која пролази између Алдинаца и Репушнице⁶.

Буцак је трећа већа предеона целина у књажевачком крају, чији је центар насеље Кална⁷. Налази се у горњем току Трговишког Тимока. На истоку се граничи Старом планином, односно српско-бугарском државном границом, а на западу огранцима планине Тресибабе. На овој територији има 14 насеља. Претпоставља се да је име изведено од турске речи која означава угао или ћошак, јер је предео скрајнут и неприступачан⁸.

Књажевачки крај је планински предео са нешто израженијом равнином око Трговишког Тимока. Испресецан је великим планинским висовима, огранцима Старе планине на истоку, Тресибабе на југозападу и Тушижнице на северу. На планинској греди Старе планине налазе се највећи висови који у књажевачком крају достижу висину од 1200 до 1570 m. Са овог природног бедуна се одвајају многа брда и косе, које се шире по источном делу књажевачког краја. По овим косама су расути брда, са врховима од 600 до 1200 m падморске висине. Планински висови су прекривени буковом шумом, али има и неупотребљивих каменитих голети.

По овом природном бедуноу, уостаном као и по планинским странама планине Тресибабе и Тушижнице, има доста *извора*, из којих се у подножјима формирају *реке и речице* које се као притоке уливају у један од три Тимока. Река Бели Тимок, која тече на север, постаје код Књажевца спајањем Трговишког Тимока, који тече са југоистока и Сврљинског Тимока, који тече са југозапада. Сва три Тимока у току кроз књажевачки крај примају већи број притока. Те притоке добијају имена по насељима кроз која пролазе, па многе од њих имају, дуж јединственог тока, више имена. То најбоље илуструје река која се у горњем

⁴ М. Станојевић, *Заглавак*, Српски етнографски зборник, књ. XX, Насеља, књ. 2, Београд 1913, стр. 5-184.

⁵ Упоредити: М. Станојевић, *Заглавак*, стр. 5-6.

⁶ Д. Живковић, нав. рад, стр. 130; М. Станојевић, *Заглавак*, стр. 6.

⁷ Н. Пантелић, *Етимолошка грађа из Буцака*, Гласник Етнографског музеја у Београду, књ. 37, Београд 1974, стр. 179.

⁸ Н. Пантелић, нав. рад, стр. 179; Д. Живковић, нав. рад, стр. 130.

току, по селу Алдинац, назива Алдинска, а у доњем току – Жуковска река. Сличан случај је са реком која протиче поред села Шарбановца и села Јелашнице. У изворишном току, на Старој планини, почиње као Голема река, од села Шарбановца назива се Шарбановачка, а у доњем току улива се у Бели Тимок као Јелашница⁹. Слично је и са притокама Тимока у предеоној целини Тимок¹⁰. Реке у Заглавку су у горњем и средњем току веома брзе због конфигурације земљишта, као и кршевитог и брдовитог терена кроз који пролазе. Обилују водом у својим горњим токовима а у доњим, пошто протичу кроз пешчане пределе, током лета често пресушују¹¹.

Клима је у књажевачком крају углавном планинска. У Заглавку је оштрија него у Тимоку. Та климатска разлика се најбоље осећа по пољским радовима, јер „када се у Тимоку пожње и оврше жито, у Заглавку се тек отпочиње жетва“¹².

Маринко Станојевић је почетком XX века уочио да су села у књажевачком крају својом конфигурацијом отворена према истоку и западу, па, према томе, и утицајима источних и западних ветрова. *Вейирови* се називају по странама света. Пајјачи и најхладнији је источни ветар, *источник*, *кривац* или *горњак*. Западни ветар је такође јак и хладан. Назива се различито: *бањац*, јер дува са сокобањске стране, *кошава*, *долњак*, *западни вейтар*, *сјуденко*. Остали ветрови су слабији. Називају се: *јуџ* или *бели вейтар*, *широћанац* (особито југоисточни), који дува од пиротске стране. Са севера дува *север*, *кошава*, *сињоморц*. Кишу углавном доносе југ и кошава. Када кривац доноси кишу она је тиха и дуже траје, а ако је условљавају југ или кошава, пада краће и плаховитија је. Снег пада доста рано. Може нападати и до метар висине. Најчешће почиње крајем октобра и траје до почетка априла, а у вишим планинским селима и до Бурђевдана, почетком маја¹³.

Становништво књажевачког краја користи се *изворском* и *бунарском водом*. Бунари се користе у нижим селима, а у вишим насељима, на планинским странама, употребљава се изворска вода. Раније је у планинским насељима коришћена и вода са река и потока, пошто је хладна и бистра и није била ничим загађена¹⁴. У новије време употреба воде за пиће и кућне потребе прилагођена је савременијем начину живота.

Сеоска насеља у књажевачком крају детаљно је проучио Маринко Станојевић у својим расправама *Заглавак* (1913) и *Тимок* (1940)¹⁵. Он је утврдио да

⁹ Упоредити: М. Станојевић, *Заглавак*, стр. 7–8; Карта општине Књажевац, „Геокарта“, Београд 1974.

¹⁰ М. Станојевић, *Тимок*, стр. 396–397.

¹¹ М. Станојевић, *Заглавак*, стр. 8.

¹² М. Станојевић, *Заглавак*, стр. 11.

¹³ М. Станојевић, *Заглавак*, стр. 11; М. Станојевић, *Тимок*, стр. 398.

¹⁴ М. Станојевић, *Заглавак*, стр. 11.

¹⁵ М. Станојевић, *Заглавак*, Српски етнографски зборник, књ. XX, Насеља, књ. 9, Београд 1913; М. Станојевић, *Тимок*, Српски етнографски зборник, књ. LV, Насеља, књ. 29, Београд 1940.

су се насеља у књажевачком крају развијала у долинама потока, речница и река. Свако насеље има свој атар или снор, који је већи у планинским а мањи у нижим насељима. Насеље је у средини атара. Атар се дели на зиратно земљиште („оралију“), утрину и шуму. Ове врсте земљишта су међусобно размешане. Обрадива земља („оралија“) јесте плитка, па је киша лако спира. Утрин се, као и шума налази изван насеља.

Тип насеља условљава, уз друштвене односе, конфигурација терена. Насеља која су се развијала у речним долинама издуженог су облика. Мање су се развијала у ширину и збијенија су од насеља по прибрежним и планинским странама. Чак је било случајева да се доградњом под једним кровом налази више домаћинстава и да се њихове куће пађу у низу једна уз другу.

Село Орешци

Планинска или горовита села деле се на горњи, доњи и средњи крај. Куће једне породице (братства) обично су на једној гомили и збијеније су него на другим странама. Овакви крајеви, као и знатан број насеља, поготову старијих по пореклу, носе имена родова који су их основали. М. Станојевић сматра да се ту сврставају сва села чије се име завршава на „ци“ (Видовци, Штитарци, Радичевци и друга). Занимљиво је да се крајеви села називају и по слави породице која се у одређеном крају највише слави (Николинци, Јовановци, Митровци по Мигровдану, на пример). Реч је о стариначком „ђутуклијском“ становништву које има исту славу, одржава исту преславу и, по правилу, насељава средишњи део насеља¹⁶.

¹⁶ М. Станојевић, *Заглавак*, стр. 19 и даље.

Насеља у књажевачком крају имају релативно дуг историјски развој. Долина Тимока чији је центар био Равна, историјски се зна, била је насељена још у доба Римљана. На историјску дубину оснивања насеља подсећају развалине кастела, које становништво назива кулине. Кожељ се, на пример, помиње и у римском и у византијском раздобљу. Равна и Кожељ, као и неке цркве и манастири, помињу се и у немањинско време. Горња Соколовица се везује за доба кнеза Лазара. У стара села се убрајају Шербановац, Берчиновац и Радичевац. Нека од старих насеља су послужила као матице за образовање села чији се постанак може пратити од XVIII века наопамо. Нека села су постала на развалинама старијих насеља, о чему сведочи Горња Каменица, Градиште, Штитарац и друга¹⁷.

У време турске управе насеља су била разбијеног типа и налазила су се изван већих комуникација. Углавном су све до почетка XIX века, односно до Првог српског устанка, заузимала мање приступачне планинске положаје. После ослобођења од Турака 1833. године, насеља су се почела спуштати из планинских и заузимати данашње положаје, па се међу њима запајају и насеља друмског типа.

У току историјског развоја насеља у књажевачком крају су значајну улогу имале *државе*, *државине* или *повајте* (појате). Оне су, као пастирска потреба, у многим случајевима послужиле као основа за постанак нових насеља из којих су се и у даљем процесу развијале нове „државе“¹⁸.

Куће су раније биле неугледне. Грађене су од плота и земље, а покриване су кровином или ћерамидом. *Кривача* у облику развученог круга је најстарије станиците. Слична је појати, па се назива *плойичка* или *кошарка*. Била је у употреби све до прве половине XIX века, када је, после 1833. замењује *кућа од брвана* и *кућа од бондрука*, а затим *плетара* или *чајмара*, облепљена блатом у којем је била умешана слама¹⁹.

Куће по насељима окружују *економске зграде* или *стјасине*, у које се убрајају *амбар*, са пресецима за разне врсте жита, *кош* од прућа, *кошара* од чатме за крупну стоку, *кошларница* или *казаница*, *кочина*, *кокошарник*, *кичара* и *свињац*. Све те зграде се налазе у двору; односно авлији, који је ограђен плотом или тарабом²⁰. Међу економским зградама или зградама у пољу пажњу привлаче *државе*, зграде које се граде тамо где је највише имања. Уз њих се подижу и *повајте*, односно појате. „Држава” је врста летњег станишта, уз које се може подићи и *изба*, односно кућа, али скромнија од оне у сслу. Граде се и *колибе* које такође служе за смештај чељади или стоке у време летњих радова. У књажевачком крају, тамо где је било винограда, подизане су „у лојзју” (винограду) *пивнице* као виноградарске куће. То је врста четвороугаоног трапа

¹⁷ М. Станојевић, *Заглавак*, стр. 73.

¹⁸ М. Станојевић, *Заглавак*, стр. 75.

¹⁹ М. Станојевић, *Заглавак*, стр. 51–52; М. Станојевић, *Тимок*, стр. 405–406.

²⁰ М. Станојевић, *Заглавак*, стр. 53–54; М. Станојевић, *Тимок*, стр. 405–408.

који је укопан у земљу и изнутра озидан. Пивница је била покривена кровином или талпама. Коришћена је за смештај вина, алатки и радника који су обављали послове у винограду²¹.

Комуникације у књажевачком крају међу појединим насељима обављане су углавном, све до новијег времена, локалним стазама. Било је, међутим, и путева који су повезивали удаљеније области по којима се лакше кретало. У римско време пролазио је преко Равне доста широк колекски пут који је повезивао Нишавску долину са Подунављем, и обратно. Један други пут водио је из Равне у град Кожељ. Претпоставља се да је тим путем, који је водио преко Честобродице на Луково, прошао Стеван Немања 1187. године са својом војском и преко „Козлин града”, „Равног града” и Сврљига доспео у Ниш²².

Од старијих путева којима се лакше кретало, помиње се пут који је везивао Бараницу, односно Трговиште, Голубац и Равно. Он је, по свој прилици, настављао даље, долином Трговишког Тимока, повезујући Тимочку и Нишавску долину²³. У турско време кроз данашњи књажевачки крај пролазио је значајан пут који је везивао Ниш са доњодунавском низијом. У боље путеве, мада је путна мрежа била слаба, убраја се пут Пирот – Књажевац преко Калне и пут Кална – Равно Бучје – Свети Никола – државна граница са Бугарском²⁴.

Главна саобраћајна линија је пут Зајечар – Књажевац и даље преко Тресибабе на југ. Од Минићева се одваја пут који долином реке Клисуре излази на Кадибогаз и води у Бугарску за Салаш и Белограчич. Минићево је, преко Врбнице, повезано са Црном Реком. Од Књажевца се одваја један пут који долином Каличинске реке, код села Бучја на северозападу, улази у Црну Реку. Осим ових и других линија које повезују насеља, кроз књажевачки крај пролази железничка пруга која, преко Књажевца, повезује Ниш са Праховом²⁵.

У *привредном погледу*, са антропогеографског становишта, књажевачки крај се може поделити на планински (брдовити) и равничарски део. У насељима на планинама земљорадња је била споредно занимање, па се углавном живело од сточарства. Земљораднички производи су куповани од продаје стоке и мрса.

Књажевачка насеља су све до најновијег времена била *богатија стоком*. Али, на опадање сточарства је знатно утицало претварање утрина у зиратно земљиште погодно за ратарску производњу²⁶. У Буцаку, на пример, више су чуване козе него овце, а од крупне стоке само по једна крава, пар волова и по један коњ²⁷. У заглавским селима, међутим, сточарство је било на великом

²¹ М. Станојевић, *Заглавак*, стр. 58–59; М. Станојевић, *Тимок*, стр. 409–410.

²² М. Станојевић, *Северно тимочки дијалект*, стр. 360; М. Станојевић, *Тимок*, стр. 443.

²³ М. Станојевић, *Заглавак*, стр. 72.

²⁴ М. Пантелић, нав. рад, стр. 179.

²⁵ М. Станојевић, *Тимок*, стр. 442–443; Упоредити: Карта општине Књажевац, Геокарта, Београд 1974.

²⁶ М. Станојевић, *Тимок*, стр. 442.

²⁷ Н. Пантелић, нав. рад, стр. 183.

гласу. Систем бачијања је био развијен, па се као стара задружна породична црта унеколико чува и данас.

Пољопривреда је све до најновијег времена била основна привредна делатност са свим одликама екстензивног привређивања²⁸. Главна жита су била раж, овас, крупник (лимац), а рђе пшеница и јечам. Кукуруз је доста сејан, скоро као стрмина, тамо где је зато било услова.

Воћарство је било развијено у оним селима где су природни услови то дозвољавали. Исти је случај и са *виноградарством* коме се увек поклањала одговарајућа пажња.

Антропогеографске прилике омогућиле су развој *дрводељства*, које је обављано уз земљорадњу и сточарство. На селу је свако себи правило оно што му је било потребно. Упоредо са тим развијало се *зидарство* и *ћерамичилук*.

Печалба је раније била веома развијена. На то је приморавала оскудица у зиратном земљишту и природна средина која није увек била наклоњена ширем економском развоју. За зарадом, у печалбу, одлазило се у Румунију. Полазило се у марту, а враћало око Митровдана. Раније су били развијени *кирицилук* и *рабацилук*. Путовања са теретом до Кусјака на Дунаву трајала су и по месец дана²⁹. Биле су устаљене станице до којих се у току дана могло стићи на преноћиште, а потом пут наставити даље. У Кусјаку на Дунаву се набављала со и петролсум из Румуније, затим шећер, сксери и друго, а из Видина – кукуруз, паприка, купус, пасуљ и други производи којих није било довољно у књажевачком крају. Продавани су млечни производи, овчје и козје коже, мед, ораси, платно изаткано од кучине и други производи за чију је производњу било услова у књажевачком крају³⁰.

Антропогеографски чиниоци, уз друштво, утицали су и на *етничке процесе* и на формирање савремене етничке слике књажевачког краја. Најстаријим стаповницима сматрају се трачки Трибали. Уз њих се помињу Мези, а затим Тимахи, о којима се зна да су живели на реци Тимоку. У I веку пре нове ере у данашњем књажевачком крају помињу се Мези у сукобима са Римљанима. У време Велике сеобе народа у IV и V веку помињу се германска племена, затим Хуни, а касније Авари и Словени. Словенска племена се настањују трајно од VII века и називају се према пределима у којима живе. Око Тимока су Тимочани, који су овде поменути 818. године³¹.

Иако имена насеља подсећају на трачко или касније влашко стаповништво, а веома су стара лична и породична имена, која су слична називима

²⁸ Т. Илић, *Четиридесет година привредног развоја Општинне Књажевоц, часопис „Међумурје“*, бр. 8, Чаковец 1985, стр. 38 и даље.

²⁹ Д. Живковић, *нав. рад*, стр. 131.

³⁰ Д. Живковић, *нав. рад*, стр. 130-131.

³¹ Упоредити: Т. Јанковић, *Књажевоц и околнина у историјској прошлости*, часопис „Међумурје“, бр. 8, Чаковец 1985, стр. 7-9.

брда, биља и других антропогеографских одлика књажевачког краја³². На пример, село Дејановци се убраја у једно од најстаријих села јер се његови становници помињу по многим насељима која су касније настала у овом крају³³.

Ћуџуклије чине основну масу становништва у књажевачком крају. И они су се, међутим, ширили и оснивали нова насеља млађег порекла. Већину насеља која су постала крајем XIX и почетком XX века основали су ћуџуклије (старишци) унутрашњим расељавањима. Маринко Станојевић наводи да су се породице које су раније биле бројне, временом расељавале по целом књажевачком крају, где су постепено заборављали старину, замењујући је новим именима³⁴.

Становништво књажевачког краја себе назива *сџаринци*, *сџаровремци*, *ћуџуклије*. На тај начин се издвајају од досељеника, који се обележавају као *доселци*, *дошљаци* или *бежинци*³⁵. Досељеници из књажевачког краја (унутрашња кретања)³⁶ а они из других крајева „доселци”, називају се *нашишци*. Досељеници махом *доселци* задржавају своја стара имена и презимена. Упркос томе, међутим, многе породице су добиле називе по областима из којих су дошли њихови преци. Досељеници су се релативно лако уклапали у нову средину јер су долазили из сличне средине³⁷.

Књажевачки крај је у прошлости добијао досељенике из видинског и пиротског краја. Било је досељавања и из Старе Србије и Македоније, из Сврљига и Знепоља и трнске области, из Црне Реке, сокобањског краја. Забележени су и повратници из Румуније и Русије, поготову после 1833. године, када је књажевачки крај ослобођен од Турака³⁸.

Упоредо са уссељавањима, крајем XVIII и почетком XIX века било је и исељавања из књажевачког краја у друге крајеве (у Лепеницу, Јасеницу и Белицу, на пример), посебно у време Првог српског устанка и све до припајања књажевачког краја Србији 1833. године³⁹.

Значајније прегруписавање становништва у књажевачком крају почело је шездесетих година XX века. Та исељавања кретала су се из села према Књажевцу, према околини Зајечара, Бора и Сокобање, чему је после 1965. године допринело затварање рудника Кална⁴⁰, као и општи процес раслојавања села у нашој земљи.

³² Упоредити: М. Станојевић, *Заглавак*, стр. 61.

³³ М. Станојевић, *Заглавак*, стр. 72.

³⁴ М. Станојевић, *Заглавак*, стр. 87–89.

³⁵ М. Станојевић, *Заглавак*, стр. 77.

³⁶ Д. Живковић, нав. рад, стр. 129.

³⁷ М. Станојевић, *Заглавак*, стр. 82–83.

³⁸ М. Станојевић, *Тимок*, стр. 426–431; М. Станојевић, *Северно тимочки дијалекти*, стр. 361.

³⁹ М. Станојевић, *Тимок*, стр. 441; В. Стојанчевић, нав. рад, стр. 101 и даље.

⁴⁰ Д. Живковић, нав. рад, стр. 131.

Подаци о којима је реч јасно показују да су антропогеографске одлике, заједно са друштвеним збивањима, биле битан чинилац у обликовању народног живота у најширем смислу речи. Заједно са друштвеним потребама мењао се и однос према природној средини као битном чиниоцу у развоју људског друштва у времену и простору.

Summary

Petar Vlahović

ANTHROPOGEOGRAPHICAL CHARACTERISTICS AND ETHNIC PROCESSES IN THE KNJAŽEVAC REGION

The municipality of Knjaževac consists of three large anthropogeographical entities: They are: Timok, Zaglavak and Budžak. The municipality encompasses 1202 square kilometers. About 44.000 inhabitants live in 86 settlements, that is, 40 to the square kilometer.

The Knjaževac region is a mountainous area. It is intersected by tall mountains covered in beechwood forests. Timok is the main river into which all the waters in this area gravitate. The climate is a mountainous one. There is snowfall from the end of October that lasts until the beginning of April.

The configuration of the land conditions the type of settlement. The villages boast of a long historical development, beginning with the Middle Ages up to the present days. The houses are surrounded by buildings for the storage of grains and for sheltering the cattle.

Until recent times the population was engaged in cattlerearing, agriculture, wine-growing and fruit-growing. In more recent times, industries and mining have developed.

The principal mass of the inhabitants consists of the original settlers who have lived for centuries in the Knjaževac region. They have preserved their homogeneity regardless of the immigration at various times from old Serbia, Macedonia, Bulgaria and neighbouring regions. In more recent times, emigrational movements have been in the direction of the towns of Knjaževac, Zaječar, Bor and Sokobanja. Parallel with these migrations, the traditional way of life is being abandoned and the population of the village inhabitants is being reduced.

Княжевиц, почейшак XX века

СТАНОВНИШТВО

У својим антропогеографским радовима Маринко Станојевић је обухватио пределе целине Заглавак¹ и Тимок² које се у целини, налазе у подручју општине Књажевац. Својим истраживањима није обухватио Буцак – трећу предеону целину а, такође, нису проучена кретања и састав становништва у селима општине Књажевац, која се налазе између леве обале Трговишког Тимока и Бучјанске реке. Поменути аутор вршио је истраживања становништва у првој деценији овог века. Његови резултати за нас су занимљиви јер се данас, у време наших истраживања, састав становништва доста изменио, предања су заборављена, а поједина планинска села готово су опустела. Њихово становништво мигрирало је у велике индустријске центре Зајечар, Бор а касније и Књажевац у жељи да запослењем у индустрији обезбеди себи egzистенцију, остављајући посне планинске њиве и пашњаке.

Становништво Заглавка и Тимока Маринко Станојевић дели у две групе: *старице* и *досељенике*. Старице су они којима је ту, у Заглавку, а ми додајемо и у Буцаку, и Тимоку и другим селима општине Књажевац, старина *ћућуковина*, па се они називају *старици* или *ћућуковци* („Туј им је ћућу”). Досељеници се називају различито: *доселци*, *дошљинци* или *бежници* – чиме се жели рећи да су се доселили бежећи из других средина.

За наша истраживања најинтересантнија је констатација М. Станојевића, која гласи: „Ни најновији досељеници (крај XIX века) да оставимо старије, не разликују се скоро ни у чему од старинаца – *ћућуковци*: ни по језику, ни по пошњи, ни по обичајима, нити по икаквим другим особинама. То понајпре отуда што досељавање није вршено у масама, већ појединачно, те се такве јединице лако уклопе у старинско становништво, а друго и због тога што су досељеници махом из области у којима живе у многоме врло сличан елемент”.³ Сличну

¹ Маринко Т. Станојевић, *Заглавак*, антропогеографска проучавања, Етнографски музеј, књига XX, Београд 1913.

² Маринко Станојевић, *Тимок*, Српски етнографски зборник, књига LV, Београд 1940.

³ *Заглавак*, стр. 83.

констатацију даје и за становништво Тимока: „Досељенике, особито *Загорце* и *Пироћане* Тимочани су врло лако апсорбовали, утолико лакше што су они по свему, особито по језику са њима једнаки. То исто вреди и за досељенике из Заглавка који се разликују само по имснџу“.⁴ Полазећи од наведених констатација, имајући на уму да су, особито у прошлости, досељенике из Будака звали „Пироћанци“, па се и данас може чути: „Доселил, се из Пиротско, од куде Калну“, иако упоредимо материјалну и духовну културу становништва целе општине то исто можемо закључити и за села која нису обухваћена поменутиџ радовима, а налазе се западно од Књажевца. Због тога ми ћемо у даљем излагању говорити о становништџу Књажевца и његове околине као јединственом истраживачком подручју.

Досељавања и сасељавања становништва у овом подручју изазвана су у тежњи за изналажењем бољих услова живота и, што је значајније, историјским збивањима: бунама и ратовима који су се дешавали у непосредној близини. Ово иначе до тада типично *амеџанастџазичко* подручје добијало је становништво у нешто већем броју, и ако појединачно, непосредно после аустро-турског рата крајем XVII и почетком XVIII века, из Загорја (околина Видина – Бугарска). Бежећи испред турских репресија, народ се склањао из питомих равница Загорја у шумовите пределе Старе планине, па и Тимока и Заглавка, који су обиловали густим шумама. О томе сведоче и многи топоними у скоро свим селима као што су: Алуга, Лешје, Голема шума и други. У то време, по свој прилици, из Загорског Ошљана доселило се у Ошљане и Мишићево неколико породица. Можда су и основали село Ошљане, јер је познато да мигранти са собом носе и своје топониме, дајући их у новом завичају као успомену на пређашњи завичај.

Други период досељавања настао је после ослобођења Тимочке Крајине 1833. године. Досељавања је било највише из пиротског краја и из Будака, будући да је граница са Турском била повучена управо између Будака и Заглавка и да су ти крајеви дуже остали под Турцима. Тако је ово тек ослобођено подручје било привлачно за досељенике који су желели да се домогну слободе. Ослобођење Гургусовачке нахије у суседним областима у пиротском крају и пограничним пределима у данашњој Бугарској, која у то време није била ослобођена, у тамошњем народу оживела је наду у скоро ослобођење. Турци су, незадовољни развојем догађаја, постали кивнији и осioniји према народу, што је неколико година касније резултирало слажним покретом под називом Пиротски бунт. У току Пиротског бунта, а и касније, у села Гургусовачког округа, особито у насеља у Заглавку, као најближа, досељавају се становници из суседног Будака и околине Пирота и Сврљига. У истом периоду досељавају се и породице из данашње Бугарске, мање у села у Заглавку а више у Ошљане и Ново Корито, које је по досељеним Загорцима некада звано и Загорско Корито. Ту у Новом Кориту се уочавају разлике у односу на остале Тимочане

⁴ *Тимок*, стр. 426.

по пошњи, особито женској, и по неким лексичким одликама у говору.⁵ Јача сеоба Загораца успешна је бунтом из 1836. године, који се јавио дуж целе ондашње границе, али је најјачи био у околини Белограчика и у Берковици (Бугарска). Досељавање Загораца у Тимок текло је постепено. Многи Загорци су само прошли кроз Тимок и одселили се у Мораву и Шумадију. Што није више Загораца остало у Тимоку „то долази отуда што су наше власти исељенике из Загорја, у време Првог српског устанка и поменуте Буне, из политичких разлога, спроводили дубље у унутрашњост”.⁶ Томе је допринело и то што се Књажевац и околина не убрајају у плодне и богате крајеве, као што су Морава и Шумадија.

Треба имати на уму да је од српско-турских ратова, а посебно од почетка Првог српског устанка па до пропасти Србије 1813. године, становништво из околине Књажевца, ондашњег Гургусовца, било стално у покрету. Било је исељавања дубље у Србију, чак до Мораве, али и враћања у завичај кад мине опасност. Немири су, међутим, допринели да се села измештају дубље у шуму, далеко од путева којима је војска пролазила. То особито важи за села у долини Тимока и на путним правцима. Турци су бранили исељавање и премештање кућа. „Преступнике” су кажњавали спаљивањем новосаграђених кућа. И после ослобођења ових крајева 1833. године, српске власти су такође забрањивале да се села сасељавају. У народу је, међутим, постојала јака тежња да се куће спусте ниже, тамо где су обрадиве површине и где је њихова државина, где су им појате са стоком. Та забрана је важила до осамдесетих година прошлог века, када постепено нестаје, и у овој области настају промене тако да су многа села променила изглед. Нека су подељена, као што су Горње и Доње Зуниче, а од њихових држава настало је село Потркање. Ти примери су бројни, али тенденција спуштања села ка зиратној земљи, ближе путевима и у долине река, траје веома дуго. Као успомена на та кретања остаће топоними *Сџаро село* и *Селиштије* у многим селима а негде, где је било више сељења са места на место има их и више. Та тенденција спуштања села и кућа ближе путевима траје тихо али упорно до данашњих дана.

У српско-турским ратовима (1876–1878) села у Заглавку и Тимоку тешко су страдала, у људству и материјално. То је довело до исељавања становништва. Има података да се у Лепеницу и Јасеницу досељавало становништво претезно из Књажевца, Јаковца и Јелашнице.⁷ Треба имати на уму и да је пропаћу Првог српског устанка исељавање из ових крајева било управо у области Лепенице и Јасенице, па није необично што се у већем броју у иста места насељавају мигранти из истих средина (села). Одржавање веза са старим завичајем, типична појава за села у околини Књажевца, свакако је утицало па избор прибескишта.

⁵ Тимок, стр. 428–9.

⁶ Тимок, стр. 429.

⁷ Маринко Станојевић, *Литројогеографски преглед Тимочке Крајине*, „Братство” XXVII, Београд 1933, стр. 3–8.

Не располажемо подацима о кретању становништва у првој половини овог века, у оној мери као што је то чинио М. Станојевић у својим радовима. На основу наших испитивања, којима су обухваћени само контролни пунктови, може се закључити да премештања села у том периоду, као и свих кретања становништва, није било. Додуше, било је досељавања у мањој мери. Махом су то призети „накаламци“, који долазе као зетови у кућу жене. То су људи из сиромашнијих породица, претежно из удаљених планинских села.

У потрази за зарадом и преживљавањем на посној земљи, становници Заглавка и Буцака, према предању и писаним документима, још крајем XIX, а интензивније у првим деценијама XX века, и то мушкарци од 14 до 60 година, дакле радно способни, одлазили су, групно (300 до 400 људи) предвођени *драгоманима* у печалбу *печаловину* на сезонске пољопривредне радове у Румунију код тамошњих велепоседника *мушија* – бојера. У касну јесен враћали су се кућама, уносећи свој капитал у одржавање куће.⁸

У периоду између два рата нису забележене знатније миграције. У отворене руднике *Тресибабa*, *Подвис*, *Добра срећа* запошљавају се радници – полугани из суседних села. Рудници формирају рударске колоније у којима се настањују професионални рудари из других крајева а махом из иностранства (Чешка, Аустрија). Ти рудари живели су изоловано и нису се мешали са народом, коме је њихов језик био стран и неразумљив а вера другачија. Ипак, треба напоменути да је по завршетку Првог светског рата неколико породица исељено у Македонију, у кавадарски крај, на имања исељеног турског становништва. Ти колонисти су 1941. године сви протерани и вратили су се у свој завичај. Више се нису враћали у Македонију.⁹

Непосредно после Другог светског рата невелика група колониста из околине Књажевца насељена је у Банату, на имања исељених Немаца у Банатском Брестовцу. Нешто касније, готово спонтано и појединачно, неке породице се исељавају у Бачки Брег, Маглић, Ковилово, Батајницу, Падинску Скелу и Криљачу.¹⁰

Познате су изненадне миграције становништва из једног места у друго. Такве миграције се најчешће учавају код сезонске радне снаге. Радници из брдско-планинских села у време интензивних пољопривредних радова одлазе у равничарске пределе, где у сезони раде на имањима у друштвеном сектору. У време обављања посла успостављају се контакти, сазнаје се где се може запослити, купити земља и настанити. Такве миграције најпрв крећу појединачно, касније се преведе породица а још касније рођаци и пријатељи. Тако су настале

⁸ Душица Живковић, *Нека етнографска обележја књажевачког краја*, „Међумурје“, бр. 8, Чаковец 1985, стр. 130.

⁹ Миљана Радовановић, Оливера Младеновић, *Проблеми етнолошких испитивања Заглавка и Буцака с обзиром на савремене антропогеографске и демографске промене*, Гласник Етнографског института САНУ, књ. XXI, Београд 1972, стр. 140.

¹⁰ Ibid, стр. 143.

готово читаве мале колоније у Зајечару, Књажевцу, Бору, али и приградска села: Трговиште, Звездан, Грљан. Из забачених села, као што су Алдина Река, Татрасница, иселиле су се комплетне породице, мада је одлика тих миграција да стари остају на селу, на имању, а млађи, који се махом школују, своју егзистенцију обезбеђују у индустрији и другим привредним и осталим делатностима. За њих је карактеристично да се приликом настањивања у новој средини групишу становници из истог села. Тако се формирају групе кућа, као на пример у Трговишту Папрачани (из Папратне), Алдинчани а њихова села су скоро остала без становништва (у Папратни 45, у Алдиној Реци 35 становника – податак из седамдесетих година).

И поред повољних природних услова и релативно доброг квалитета земље у пољопривредном региону, у долини Тимока, већи део пољопривредног земљишта је необрађен због недостатка радне снаге. Та појава је драстичнија према планинским селима. Разлог томе је што се број становника на селу смањује под дејством наглашене контроле рађања (бела куга) и због појачаног миграционог кретања у сталној динамици и трагању за бољим животним условима.

Развој индустрије у Књажевцу и имиграција становништва са села допринела је да се број становника у Књажевцу из године у годину повећава, па је тако Књажевац релативно брзо од малог града прерастао у индустријско средиште општине.

Обронци Сјаре планине – Буџак

Софија Костић

ПРИЛОГ ЕТНО-АНТРОПОЛОШКИМ КАРАКТЕРИСТИКАМА СТАНОВНИШТВА КЊАЖЕВАЧКОГ КРАЈА

Апстракт

О књажевачком крају се доста дуго није радила детаљна анализа антрополошког лика становништва, иако да се у периоду истраживања који је одређен за израду монографије, могло констативајти само оно најосновније. Извршена су најбитнија мерења становништва, по методи случајног узорка, из разних крајева који припадају књажевачком крају, а који задовољавају даје употребе општег карактера. Уочене су промене које могу бити значајне за даље формирање лика и карактерологије људи поменутог подручја.

Према казивању Стевана Мачаја из 1866. године, „народ је овог округа у опште снажног састава више средњег но високог стаса, крупних костију и крениких живаца, тако да је кадар да сноси највећу зиму и врућину. Плаве је боје, а коса му је онајвише смеђа, лице округло и доста често се виђа човек са пријатним образима. Прекомерно угојених људи нисам нигде нашао.”¹

Истраживањима која су обављена у периоду од 1994. до 1997. године, узете су опште антрополошке карактеристике становништва, (раст, облик лобање, комплексација итд.) према адекватном обрасцу,² по принципу случајног узорка из разних села, као и самог града. Екипа лекара Дома здравља из Књажевца, уз помоћ етнолога Етнографског музеја у Београду, премерила је 1500 људи узраста од 19 до 83 године старости. Разлике које су настале у изгледу становништва у периоду који је поменут до данашњих дана су, може се рећи значајне, па

¹ Стеван Мачај, *Грађа за етнографију Округа књажевачког са картом*, Гласник српског ученог друштва, књ. II, св. XIX, Београд, 1866, 328.

² На основу упитника који је израдила Софија Костић а који садржи 23 питања, група лекара Дома здравља у Књажевцу је извршила основна антрополошка мерења.

Мушкарац из Црној Врха

је веома оправдана израда монографија одређених области после минимум 50 година. Ова разлика која се појављује у случају веома сажетог описа станоантрополошког изгледа становништва датог 1866. па до данашњих дана није необична јер настаје у периоду од 131. године. Наиме, испитано је и премерено 778 жена и 722 мушкараца просечне старости 49,2 године. Висина жена се креће од 1,45 m до 1,83 m, што у просеку износи 1,64 m, док је скала код мушкараца од 1,55 m до 1,90 m односно у просеку 1,72 m. Статистички подаци који се нажалост морају примењивати у оваквим видовима истраживања нису довољно прецизни као научна метода и кваре стварни утисак из једноставног разлога што високих људи има знатно више у градској и приградској средини од оних који су ниског раста. Да би се добила јаснија слика, било би потребно узети у обзир знатно већи број узорака, што захтева много времена, новца, али и сарадњу целокупног становништва са истраживачима. Менаџм житеља из села и града, придошлица са стране, што захваљујући мешовитим браковима, што оних који су се ту скућили у потрази за послом, рачунајући и пристигле са ратом захваћених територија бивше Југославије, већ је у повоју стварање новог модела лика који ће већ првих деценија дати нову слику. Тренутно, рачунајући искључиво староседелачку популацију, преовлађују људи смеђе и црне комплексције, док је светлија компонента знатно мање заступљена. У планинском подручју становништво чине витки горштаци, а у ширим пределима људи су пунији. Има доста гојазних особа како међу женама, тако и међу мушкарцима. Особе срцоликог, или округлог лика и сигнијих костију ближе су медитеранском антрополошком типу, нарочито градско становништво Књажевца. Сви просеци антрополошких промена доста су трајни и на њих утиче много фактора. Како каже Живко Микић, још је у неолиту измењен однос човека према природи која га је окруживала, а исто тако дошло је до антрополошких промена становништва које су изгледа резултат микроеволутивних процеса. Он даље наводи да „...не постоји само

један центар неолитизације. Ако поменемо да се са неолитом напушта протейнимима богата исхрана (месо—риба), и да се због проналаска грнчарије преласком на кувану исхрану богату витаминима и протеинима (житарице, млеко и млечне прерађевине), онда је јасно да промене у метаболизму човека изазване исхраном морају и за антропологију имати посебно важну улогу. Значи, видело се да су на промену антрополошке структуре у неолиту утицали фактори које је створио сам човек, тако да је напуштено једнострано тумачење промене становништва кроз велике миграције.³ На антрополошку структуру су значи утицали и елементи које је човек сâм стварао.⁴

„Треба додати, да је на Балканском полуострву, почев од неолита, доминантан медитерански антрополошки тип са свим својим варијететима, те да је констатовано медитеранско нео-енеолитско антрополошко језгро.”⁵ Већ поменути истраживања Ж. Микића су потврђена деловањем одређених фактора на изглед становништва источне Србије до данашњих дана. Умањење земљорадничких послова и лакши начин рада који је донела савремена технологија, али и пови начин исхране, где брза храна са пуно хормона раста који се највише примењују код производа од меса „лепи килограме” попут пива и других алкохолних напитака које конзумирају мушкарци и жене. Вино и ракија су и даље приоритетни у сеоској исхрани. Наравно, то је последица више традиционалне домаће производње поменutih алкохолних напитака, мада и сељаци имају обичај да оду до прве продавнице (ако су у питању удаљенија села) и испред ње поседе како лети, тако и зими после напорног радног дана, најрадије уз флашу пива. При том размене најновије вести са најразличитијих страна које стижу на овај начин брже од штампе или било ког другог средства информисања. Значи, променом записивања и смањењем броја сеоског живља, наглим одумирањем села, као и осавремењивањем живота у свим областима, добија се нови лик човека књажевачког краја. Највише их је у генерацији рођеној после педесетих година XX века. Кошчате и снажне људе које С. Мачај описује могуће је срести још у најнеприступачнијим селима. Међутим, и у њих су стигли „нус” производи цивилизације као што су струја, телевизија и остала средства јавног информисања, конзерве, фабричке тестенине, моторизација и све оно што умањује потребу да се човек биолошким изгледом прилагођава тешком животу, старом начину привређивања, као и временским приликама. Многи су отишли да живе и раде у граду, а тек о викенду или кад се пензионису, одлазе на село где углавном проводе летње месеце тражећи мир и ојачање у одржавању малих башта и нешто живине. Постоји велики број мешовитог живља, тако да је стање у време израде монографије овог подручја врло значајно за нека будућа истраживања, када ће слика етноантрополошког лика

³ Ж. Микић, *О савременим истраживањима скелетних популација на тлу Јужославије*, Етноантрополошки проблеми, часопис, св. 4, Београд 1989, стр. 18-19.

⁴ Микић Ж., *Прилог антропологији звездане доба на тлу Јужославије*, Годишњак XXIV/22 Центра за балканолошка испитивања АНУ БиХ, Сарајево, (1986) стр. 19.

⁵ Ж. Микић, *О савременим истраживањима скелетних популација на тлу Јужославије*, наведени часопис, стр. 19.

становништва бити знатно прецизнија са новоформираним типом. Назовимо га „човеком XXI века”. Вештачки хормони, разни витамини, антибиотици, минерална ђубрива и све материје које убрзавају раст стоке, али и воћа и поврћа, свакако утичу и на онога који се тим продуктима храни. Према томе, следећа слика становништва овог подручја (што се одавно већ догодило у осталим крајевима не само наше земље, него и другог развијенијег света) кад протекне довољно времена да би се вршила нова мерења, биће довољно измењена, те већ сада треба настојати да те промене буду у позитивном смислу. У контексту антрополошких карактеристика, не треба занемарити веома заступљену маљавост код жена, како млађих, тако и оних старијих и то у пределу лица, груди и ногу не само до колена, него и наколеница. Код мушкараца се, напротив, јавља мања доза маљавости, тако да је веома тешко утврдити разлог те појаве која може бити хормонског порекла, а то, према оцени генетичара и лекара специјалиста који се баве овим феноменима, није поуздано решење. Остаје задатак да се изучи та појава. Друго, у књажевачком крају се све више осећа смањење паталитета, што такође може бити последица биолошког, економског, друштвено-социјалног или још неког другог разлога, о чему се за сада не води много рачуна јер још увек није тако критично да би изазвало папику. Евидентно је да се „бела кућа” постепено увлачи и у ове крајеве, а са њом и промена лика класичног Књажевчанина, због већ напред поменутих разлога, а исто тако и због мешања становништва различитих антрополошких и карактеролошких особина са странцима. У сваком случају, слика стно-антрополошког лика Књажевчанина и осталог становништва његовог подручја с краја деветнаестог века и краја двадесетог века, доста је измењена како у физичком, тако и у психолошком и карактеролошком погледу. Задржало се добро гостопримство, али умереног типа. Такав однос према страном госту је рационалнији у складу са природом, општим околишем и социјално-економским и друштвеним условима под којима су ти заиста пријатни и дружељубиви људи, истраживачке екипе дочкивали без устручавања. Ретко кад са трупком неповерења. У данашње време је такав однос сасвим нормалан. Све у свему, слика становништва књажевачког краја се значајно изменила. Новонастали живот је у много чему начинио прекршај у корист, надајмо се опстанка у новим, загађеним условима и уз вештачку исхрану. О осталом нека кажу своју реч они на које је ред, а то су, како је речено, генетичари, психолози, а посебно физички антрополози, социолози, као и остали. Јер, подаци о подручју централне и источне Србије нешто су бројнији, али још увек недовољни да укажу на потпуније антрополошке карактеристике становништва на овом великом подручју.⁶ То значи, да на основу трогодишњих истраживања етнолога у Књажевцу и његове околине и даље постоји велика празнина у стручнијем и интердисциплинарнијем физичко-антрополошком изучавању савремених промена насталих код живља у поменутом крају. Потребан је дужи временски период који би био намењен искључиво раду на овој проблематици, али са комплетним увидом у

⁶ Ибид, стр. 19.

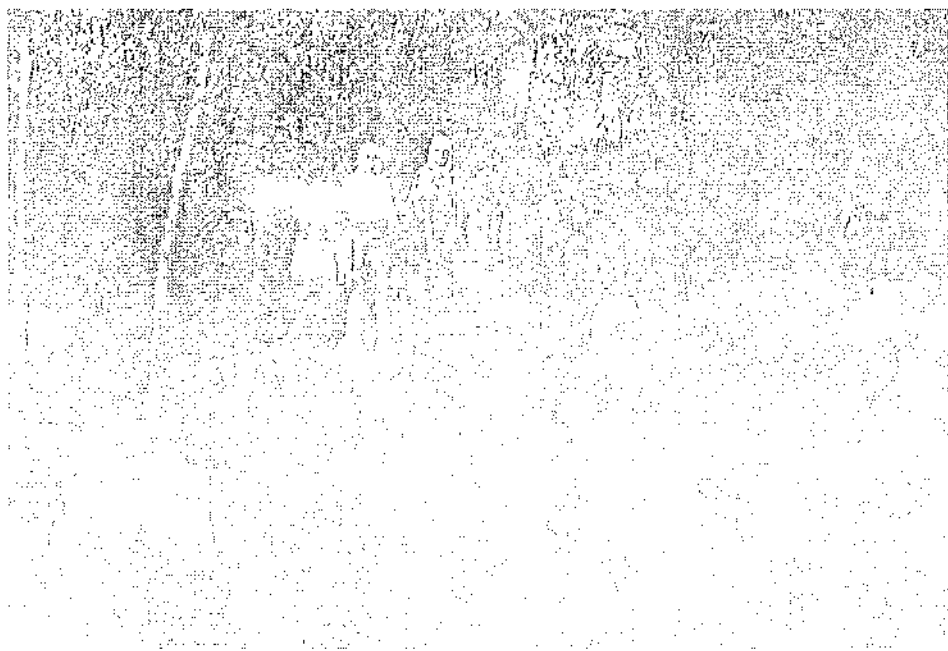
опште физичке и психичке промене до којих је дошло у времену од такорећи једног и по века.

Summary

Sofija Kostić

**CONTRIBUTION TO THE ETHNOLOGICAL AND ANTHROPOLOGICAL
CHARACTERISTICS OF PEOPLE FROM THE KNJAŽEVAC REGION**

The anthropological face of people from the Knjaževac region has drastically changed since it was last described at the end of the 19th century. The change refers both to physical construction and character since a single century, with all its changes, wars, intermixing of population, and a more modern way of life and work, could not fail to pass without leaving its mark on the people. These changes are evident even to the oldest inhabitants who will willingly talk about them, though not always with enthusiasm. In principle, people have never been in favour of change, so that sudden leaps, the irritation which comes with a new way of life, and everything that disturbs established habit, have brought with them cardiovascular illness and all those other diseases which we have come to realise represent the modern toll to be paid for a so-called better life.

Тойли извор „Синьца“ код Уџинџа

Светислав Јовановић

НАСЕЉАВАЊЕ ДОЛИНЕ ТИМОКА

Долина Тимока у преисторији, у предримско доба, као и племена која су на њој живела мало су позната науци, а има и доста спорних података око лоцирања појединих племена. Од племена која су живела у долини Тимока треба поменути: Тимаке, Мезе, Трибале, Дарданце, Келте, Скордиске, а у непосредној близини Дачане и Трачане.

Тимаки су живели на Тимоку и по њима је река Тимок добила име. Њихово присуство посведочено је код Плинија у подацима о становништву провинције Мезије у време Августа.¹ За сада се о њима зна само да су живели на Тимоку.

Друго племе које би се могло везати за долину Тимока су Мези. У доба Римског царства њихово име је везано за североисточни део провинције Горње Мезије. Према Птоlemeју, Мези су према реци Цибрици, која је њихова источна граница, а западна би била река Пек, око које су били настањени Пикенси.²

Дион Касије, описујући Красов рат, даје податке о Мезима преузимајући их из ранијих извора, наиме, да су Мези и Гети заузимали цео простор између Хема (Балкан) и Истра. Исте податке даје и Страбон, помињући да се дуж Дунава, иза земље Скордиска, налази земља Трибала и Меза, а и Плиније, чији се подаци односе на Августово време.³ Сви ти подаци сведоче, да су Мези и на Тимоку или да су у једном моменту захватили и ову територију, а да је реч о веома моћном народу потврђује и име римске провинције Мезија, која је по њима добила име.

Трибали су такође племе које би се једним делом могло везати за долину Тимока. О њима дају податке Херодот и Тукидид, према којима се територија Трибала у V веку пре нове ере може одредити двома граничним рекама: Морсавом и Искером, и то према западу и истоку, а на југу су допирали све до

¹ М. Мирковић, *Римски градови на Дунаву у Горњој Мезији*, Београд, 1968, 18.

² Ф. Паназоглу, *Средњобалканска племена у предримско доба*, Сарајево, 1969, 329.

³ Ф. Паназоглу, исто 329–331.

пеонских граница.⁴ О Трибалима говори и Страбон: њихова територија се простире на петнаест дана хода од Горње Струме до Дунава.⁵

Крајем IV и почетком III века пре нове ере, досељавањем Скордиска и ширењем Дарданаца измењен је изглед трибалске земље.⁶ Скордисци су нанели знатне губитке Трибалима: долина Велике Мораве и област између Мораве и Тимока, до тада трибалска територија, припали су Келтима. У то доба пада и ширење Дарданаца према истоку (III век пре нове ере).⁷

Да су Дарданци вероватно живели на Тимоку, потврђујућу следећи подаци:

– Кад говори о рекама које истичу из дарданске земље, Плиније наводи Timachus (Тимок).⁸

– Кохорта II Аурелија Дарданорум посведочена је, на надгробним споменицима у селу Равна код Књажевца. Та кохорта основана је у време Марка Аурелија (161 – 180), средином II века, у доба маркоманских ратова, као територијална милиција са седиштем у Равни (Тимакум Минус) и ограничена на сектор Горњег Тимока.⁹

– Дардански надгробни споменици. Карактеристика облика дарданских стела је вишеструко профилисано удубљено натписно поље, са свих страна уоквирено орнаментом лозе и бршљана, који обично излазе из велике амфоре или кантароса, испод натписног поља. Изнад натписног поља је едикула, обично у горњем делу заобљена или на стубићима са стране и уоквирена лозом и бршљановим лишћем. У едикули се налазе попрсја покојника израђена у дубоком рељефу.¹⁰

Кад је реч о Дарданцима, за данашњу науку је нејасно докле се на северу простирала њихова територија. На основу наведених података, вероватно су области око Књажевца, Горњег Тимока биле насељене Дарданцима, а сасвим је сигурно да се они у II веку налазе у римској војсци, што је посведочено на римским споменицима из Равне.

Књажевачки крај у преисторији

Књажевачки крај или Горњи Тимок, са повољним климатским условима и природним ресурсима, био је подручје на коме су се културе развијале од

⁴ Ф. Папазоглу, исто 49–51.

⁵ Ф. Папазоглу, исто 14.

⁶ Ф. Папазоглу, исто 50.

⁷ Ф. Папазоглу, исто 51.

⁸ Ф. Папазоглу, исто 156.

⁹ П. Петровић, *Спаница Тимакум на путу Наисус – Рацарија*, *Старинар* 26 1975 (1976) 43–56.

¹⁰ Ф. Папазоглу, исто 156.

палеолита до гвозденог доба. Услед недовољне истражености овога краја, па и целе Источне Србије, међутим, све донедавно није било праве слике о преисторијским културама и најстаријим људским насељима.

Палеолит

На територији Тимока човек се појавио пре четрдесет хиљада година. Постојање палеолитских станица на овом подручју потврдила је плеистоценска фауна откривена крајем XIX века у Прескопошкој пећини, код Сврљига, и у Златској пећини, код Злата.¹¹ Све донедавно, до 1994. године, није се поуздано знало о постојању људских станица. Тада је у једној пећини на Бараници, 5 km југоисточно од Књажевца, откривена палеолитска станица првог ловца у овом крају. У истраженим слојевима откривено је обиље плеистоценске фауне, кремени стругачи и једно огњиште, што потврђује боравак човека на обалама Тимока у палеолиту.¹²

Неолит

Неолит је дуго раздобље увођења земљорадње и сточарства, а у употреби је и камено глачано оружје и оруђе. У VI и V миленијуму пре нове ере, крећући се са југа ка северу, носници неолитске старчевачке културе (стари неолит) подижу прва стална насеља и започињу култивисање и гајење првих житарица. Прва насеља старчевачке културе на подручју Тимока регистрована су пре Другог светског рата на подручју села Радичевца и Калије.¹³

Новим истраживањима на подручју Књажевца нађено је више старчевачких насеља. Једно од најмаркантнијих налази се у самом Књажевцу (локалитет Дубрава I), на коме су откривени остаци сликане грнчарије, затим насеља у селу Васиљу и Дебелици. Једини локалитет који је упеколико истражен налази се на ушћу Јелашничке реке у Бели Тимок, на десној обали реке, на потезу званом Валуге. На том месту истраживањима су потврђене полуукопане куће, за које су коришћена природна улегнућа. У кућама је откривена груба грнчарија старчевачког типа, кремни ножићи, камене секирице и др. Насеље се датује у VI-V миленијум пре нове ере.¹⁴

¹¹ Преисторија југословенских земаља – палеолит и мезолит -, Б. Гавела, Природни оквирни рад на истраживању палеолитског и мезолитског доба у Србији, Сарајево 1979, 359.

¹² М. Слађић и С. Јовановић, *Сондажно рекогносцирање пећинских станица на подручју Књажевца*, Гласник САД 11, Београд 1996, 228–232.

¹³ М. и Д. Гарашанин, *Археолошка налазишта у Србији*, Београд 1951.

¹⁴ П. Петровић и С. Јовановић, *Културно благо књажевачког краја – археологија*, Београд 1997, 13.

Рани енеолиџ

Следећа епоха у источној Србији, па и на Тимоку, окарактерисана је увођењем метала у употребу. Примена металургије бакра на Балкану дело је носилаца винчанске културе, који се непосредно настављају на носкоце старчевачке културе. На територији Тимока из V–IV миленијума пре нове ере, регистрована су само два локалитета: Тумба код Калне¹⁵ и млађи хоризонт на локалитету Дубрава I, где су откривене разне грнчарске форме, али сада не груба керамика, већ фино гљачани примерци, црног сјаја, украшени плитким канелурама. То су разне врсте пехара на високој шупљој нози, биконичне зделе и фигуративна пластика, која је овде ретка.

Касни енеолиџ

У IV и III миленијуму старе ере долази до убрзаног развоја металургије, што се пре свега односи на бакроносне и златоносне ревири у источној Србији и северозападној Бугарској. Тај процес доводи до образовања нових културних група, од којих је на територији шире Србије позната бубањска култура. Једно насеље те културе откривено је на ушћу Јелашничке реке у Бели Тимок, локалитет познат под називом Шкодрино поље.

Насеље се налази на високој, првој речној тераси Белог Тимока и захвата широки простор. На том локалитету откривено је неколико кућа са обиљем археолошког материјала. Налази, односно подови кућа сведоче да је насеље два пута обнављано, после страдања у пожару вероватно око 4.000. године пре нове ере.¹⁶

Бронзано доба

У II и I миленијуму пре нове ере настаје убрзани развој металургије калајне бронзе, а на овим просторима долази до ширег коришћења рударске зоне Старе планине. Увећава се број насеља, нарочито у долини Белог Тимока, где је установљено око 14 локалитета. Међутим, како ова насеља нису подробније истраживана, прецизна датовања нису могућна. Насеља се идентификују само остацима грубе керамике, каменим алаткама и самим положајем насеља.

Осим насеља у долини Тимока, из овог периода су позната и градинска насеља, лоцирана у новије време (Ошљане и Кожељ). То су војна упоришта позната у свим планинским, односно рударским реверима на Балкану.

¹⁵ М. и Д. Гарашанин, исто.

¹⁶ П. Петровић и С. Јовановић, исто 14.

Гвоздено доба

На подручју Горњег Тимока регистровано је више локалитета из гвозденог доба, као што су: Перило код Дебелице, Равна, Кадијски крст, Бошево у Доњем Зуничу, локалитет Св. Ђорђе у Књажевцу и др., оквирно датовани од 800. године пре нове ере до почетка нове ере.

На тим просторима су сасвим сигурно посведочена насеља која припадају развијеном гвозденом добу, чији су носиоци популација Басараби културе (локалитети: Перило, Бошево, Кадијски крст). Носиоци Басараби културе потпуно су овладали рударством и металургијом гвожђа.¹⁷

Књажевачки крај у антици

Не може се поуздано одредити када су Римљани продрли у долину Тимока. Прве упаде римских трупа на територију Тимока, вероватно, треба везати за покоравање Дарданаца 70-их година пре нове ере од стране Гаја Стрибонија Куриона.¹⁸ Он је прокрстарио целом Дарданијом и наставио је даље преко Мезије до Дунава. Према традицији, он је био први војсковођа који је избио на Дунав.¹⁹ Да ли је у овом походу и долина Тимока била на удару, остаје отворено питање, јер о томе нема података.

Други поход уследио је након педесет година. Био је то поход Марка Лицинија Краса који је 29-28. године пре нове ере ратовао са Мезима и Бастарнима. Како извештава Дион Касије, може се претпоставити да је река Тимок најзападнија тачка до које је продрла војска Марка Краса; западно од Тимока није се ишло.

Долина Тимока налазила се у римској провинцији Мезији, која је успостављена пред крај Августове владавине, око 14. године, пошто су римске легије освојиле земље јужно од Саве и Дунава. У време цара Домицијана Мезија је подељена на две провинције: Горњу Мезију и Доњу Мезију, при чему је долина Тимока ушла у састав Горње Мезије.

Крајем III века, после губитка Дакије, извршена је нова административна подела горњомезијских области и основана нова провинција Дакија Рипенсис, у чији састав улазе и земље око Тимока. Ова подела одржала се све до Јустинијана (VI век).

¹⁷ П. Петровић и С. Јовановић, исто 15.

¹⁸ М. Мирковић, исто, 21-22.

¹⁹ Ф. Цанавозлу, исто 140.

Антички путјеви и градови на Горњем Тимоку

Долином Тимока водио је антички пут који је повезивао Наис са Рациаријом на Дунаву, односно Подунавље са Јадранским морем. Један од извора из IV века, позната карта *Tabula Peutingeriana* на деоцици између Наиса и Рациарије садржи и две станице (града) у долини Тимока: Тимакум Мајус и Тимакум Минус.

ТИМАКУМ МАЈУС (Књажевац). Према археолошким подацима којима данас располажемо, станицу Тимакум Мајус можемо сасвим сигурно лоцирати на простору града Књажевца, и то у његовом строгом центру, на брду званом Зданије, испод кога је некада био састав Сврљишког и Трговишког Тимока. О остацима овог војног утврђења сведоче и подаци Стевана Мачаја, Феликса Каница, Јована Мишковића, В. Фјукса, Константина Јирческа и других.

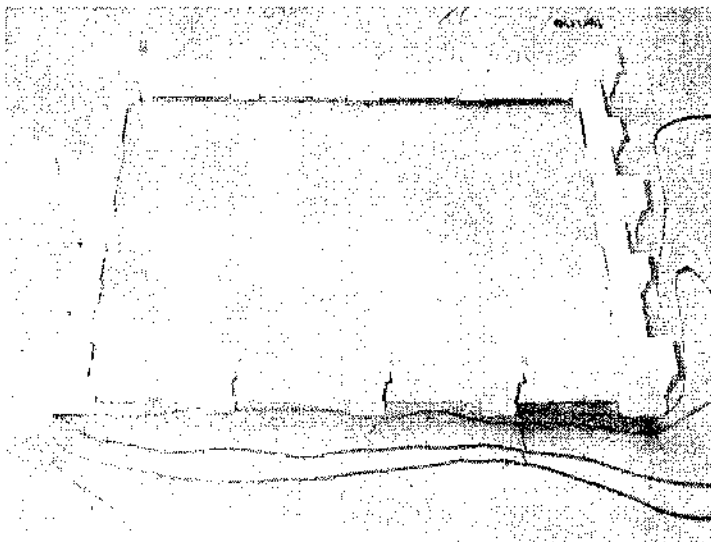
Осим писаних извора, данас се у граду може наићи на оскудне остатке некада моћне тврђаве, али и на убедљиве доказе о једном моћном центру на Тимоку. Тако је на локалитету Св. Ђорђе (данашња црква у Књажевцу), у току краткотрајних заштитних археолошких ископавања, констатовано постојање једне велике житнице из IV века а у источном и западном делу града лоциране су некрополе из IV века које су се налазиле на тадашњим путним правцима за Турес (Пирот) и Тимакум Минус (Равна), док је на путном правцу према Наису, на потезу Кадијски крст, лоцирано касноантичко насеље.

ТИМАКУМ МИНУС (Равна). Од Тимакум Мајуса пут је водио на север, пролазио потезом Луг (Штипина и Потркање) и у раванску тврђаву улазио са јужне стране. Раванска тврђава, Тимакум Минус, подигнута је средином I века за смештај *cohors I Tracum Sirmiacae*. Према сачуваним споменицима, прву посаду раванске тврђаве чиниле су две кохорте. Осим кохорте Трачана из Сирије, ту је у I веку била и *cohors I Montanorum*, а име њеног заповедника уписано је на једном почасном споменику из Равне.

Тешко је утврдити колико се која кохорта задржала у тврђави. О томе закључујемо само на основу епиграфског материјала. Поменуће кохорте су као што се види једно време делиле логор, све док I *Montanorum* није премештена у Панонију.²⁰ Кохорта I *Tracum Sirmiacae* задржала се у тврђави око једног века, а неки натписи са поменом имена њених припадника могу се датовати у средину II века.

У II веку раванску тврђаву обезбеђује *cohors II Aurelia Dardanorum* формирана као територијална милиција у време Марка Аурелија (161 – 180). Први натпис о овој кохорти потиче из 189. године. Споменик је посвећен Септимију Северу (193 – 211).

²⁰ М. Мирковић, исто, 91.

Макејна римског утврђења и Тимасит минус (друџи, шестии век)

Осим помнутих кохорти, на споменицима из раванске тврђаве наилази се и на имена припадника других римских јединица. Тако сусрећемо припаднике VII Клаудијеве легије, XII Geminae, X Fretensis, припаднике преторијанских кохорти и друге.

Раванска тврђава је четвороугаоне основе, а ојачана је одговарајућим кулама. Захвата површину од приближно 1,5 ha. Првобитно утврђење из прве половине I века саграђено је од дрвених палисада са земљаним ровом и бедемима, што је потврђено и археолошким истраживањима северне и западне капије тврђаве. Друга фаза изградње, на истом простору, када је изграђена тврђава од тврдог материјала (камен и малтер), везује се за активност кохорте II Лурелија Дарданорум, дакле потиче из II века.

Почетком III века започињу борбе са племенима која преко Дунава продиру у римске провинције, почиње тзв. Сеоба народа. Најопаснији непријатељи Царства међу варварским племенима били су Готи, и то Западни Готи. Њихов најжешћи напад био је 378. године, када су се сукобили са римском војском коју је предводио цар Валенте (364 – 378), код данашњег Једрена у Бугарској.

Ови догађаји вероватно нису мимоишли ни долину Тимока. У то време, због велике опасности од варвара, пада и нова доградња раванске тврђаве. Та трећа фаза изградње састоји се од подизања моћних кула од великих квадара пешчара, који су са спољашње стране ојачани. Тврђава је тада добила 13 кула и моћну јужну капију, чија су ископавања у току.

У V веку тврђава је сасвим сигурно страдала за време велике најезде Хуна, и то 40-их година V века, када су хунске хорде у свом пљачкашком походу разориле многе градове: Сирмијум, Сингидунум, Вимиацијум, Маргум, Нанс

и др.,²¹ па и Тимакум Минус, који им се налазио на путу. Велика разарања из IV и V века на раванској тврђави документована су и археолошким истраживањима. Наиме, при истраживању житнице, западне и јужне капије тврђаве јасно се издваја један моћан слој гаражи и пепела који сведочи о великом пожару и разарању у то време.

У VI веку запретила је нова опасност Источном царству – Византији, (Римско царство је подељено на Источно и Западно у време цара Теодосија 395. године) од Словена.²² У то време цар Јустинијан (527 – 565) је обновио многе градове дуж дунавског лимеса и у унутрашњости Царства, који су били порушени приликом варварских упада.

Долина Тимока тада је, према Прокопију, улазила у састав територије Аква. Говорећи о Јустинијановој обнови, Прокопије у свом делу *De aedificiis* каже да је Јустинијан у области Аква подигао ново утврђење *Timacioton* (Тимакум Минус) а обновио 37 старих градова, чија имена наводи.²³ Обнову раванске тврђаве, односно зидање сасвим нове тврђаве, у доба Јустинијана, потврђују и археолошка истраживања. Наиме, осим бедема и кула које су сада много веће и прилагођене одбрани, унутар тврђаве откривени су остаци зграда (колиба). Реч је о доса примитивним, вероватно дрвеним објектима, од којих су откривени само камени носачи за дрвене гредце. Слој се даље манифестује грчаријом из VI века и таквим слојем гаражи и пепела. Раванска тврђава је у то време попримила војни карактер.

Још једном раванска тврђава се јавља у писаним изворима. Овог пута то је извор из XIII века, а потиче из пера српског краља Стефана Првовенчаног (око 1165–1227. г.). Податак се односи на освајања Стефана Немање 1183. године. Стефан Првовенчанин, поред осталих градова које је Немања освојио од Византије, наводи и три града у региону Тимока: Сврљиг, Равно и Кожељ.

Да се у раванској тврђави живело и у XII и XIII веку потврду су дала и археолошка истраживања спроведена у току 1979 – 1984. године, када су, истраживањем центра тврђаве, откривена и делимично истражена некропола и неколико словенских кућа из XII века.

Књажевачки крај у средњем веку

Као што је изнето, далкосежне последице за Византију имало је надирање Словена, почевши од VI, па и у VII веку. Археолошки материјал из долине Тимока показује да је ово подручје у VI веку било на удару Авара, па према томе и Словена, који су били потчињени овом моћном номадском народу. Аварски

²¹ Ј. Ковачевић, *Варварска колонизација јужнословенских земаља*, Нови Сад, 1960.

²² Г. Острогорски, *Историја Византије*, Београд 1959, 90.

²³ *Византијски извори за историју народа Југославије*, том I, Београд 1955, 64–65.

налази из раванске тврђаве то веома добро документују.²⁴ Трајно насељавање Словена на подручју Тимока у сваком случају започиње тек у првим деценијама VII века. На подручју Горњег Тимока, односно књажевног краја, међутим, податке о словенском живљу и трајним насељима налазимо тек у IX веку. Наиме, 1994. године, у непосредној близини раванске тврђаве, откривена је некропола која се оквирно датује од IX до XI века. На самој раванској тврђави словенско наслеђе постоји сасвим сигурно у XII веку, а истражена некропола везује се засад за неко непознато насеље у тврђави.

Као што је поменуто, први пут српска државна граница у долини Тимока била је за време Стефана Немање, а потом се то догађа за време Милутина и, касније, цара Душана који су границе својих држава проширили све до Дунава, до Видина. После 1355. године Турци су завладали свим земљама, а територија Тимока се у то време налазила под управном Видинског пашалука.

²⁴ Ј. Ковачевић, исто, 19, Т. IV сл. 14.

Црні Врх њод Миџором

КЊАЖЕВАЦ У ПРОШЛОСТИ

Тешко је данас поуздано рећи, јер за то не постоје сигурни докази, шта је у далској прошлости представљао Књажевац и где се може лоцирати његов пекадашњи положај. И мада је област где се Књажевац данас налази и која ка њему песумњиво гравитира од давнина била прилично густо насељена, на месту које он данас заузима као да није било никаквог насеља. Истина, ако није било насеља, постојала је област, за коју неки лингвисти сматрају да се у далеко преисторијско доба она изговарала „Г' m aqua”, где је „t' m” значило таман, мутан, црн, а „aqua” – вода, река. Трачани су те две речи мало изменили и спојили у једну – „*Timahos*”. По њој је добило име њихово племе *Timahi*, настањено око Доњег Тимока, више с десне стране.¹

Римљани, који су ове крајеве коначно освојили 29. године пре пове сре, прихватају име *Timahos* и шире га даље. Они су реку назвали *Timakus*, а свој град на Сврљишком Тимоку – *Timakum Majus* (*Timacum Maius*), што значи – Велики Тимок, а онај на Белом Тимоку – *Timakum Minus* (*Timacum Minus*), односно Мали Тимок. Своју помоћну војску у њима, састављену од домородаца (били су то тимочки помоћни одреди) називали су *Timacenses auxiliarii*.²

Положај римских насеља *Timacum Maius* и *Timacum Minus* везивали су поједини научници за разна места у околини Књажевца, као на пример за тврди град Сврљиг, за село Нишевац северније од Сврљига, за Бараницу у долини Трговишког Тимока и, најзад, за село Равна, где је у средњем веку такође био тврди град.³

Византијци су у V и VI веку у долини Тимока имали два града чија имена почињу са „*Tima*”: „*Timadoksion*” (значи: Тимочане дочекује) и „*Timalkiolon*” (Тимочане брани, Тимикобран). Први је цар Јустинијан сазидао, а други само обновио.⁴

¹ Новаковић Стојан, *Годишњица Чујићева V*, 150.

² Вулић – Премерштајн, *Византијски споменници у Србији*, 30–31.

³ Истраживања недавно преминулог археолога, директора Археолошког института САНУ др Петра Петровића, потврдила су ову последњу претпоставку.

⁴ Вулић – Премерштајн, исто.

Наши словенски преци, населивши се око Тимока почетком VII века, прихватили су његово римско име, али су га почели изговарати *Тимак* (без наставка „ус“), доцније Тимок. Они су по њему понели и своје племенско име *Тимочани*. У VIII веку помиње се на Белом Тимоку град *Тимаџом*⁵, што је, свакако, словенски назив за стари римски *Тимакум*. У Ајнхардовој франачкој хроници тимочки Словени су 818. године записани као *Тимочани (Timociani)*, а 819. као народ *Тимочана (Populus Timocianorum)*.⁶ Одатле, свакако, потиче и назив Тимок за читаву област која је, у ширем смислу, обухватала простор од Грамаде и Миџора до Дели Јована, а која се делила на пет мањих предела: Тимок (у ужем смислу речи), Заглавак, Буцак, Сврљиг и Црну Реку.

Матични Тимок, дакле Тимок у ужем, чисто географском значењу речи, јесте тимочка долина од данашњег Књажевца до Вратарнице, са свим косама, брдима и планинским висовима који је окружују. Природну границу Тимока на југу чини подножје Тресибаве код Књажевца, на северу Вратарничка клисура, на истоку огранци Старе планине и на западу Тупижница и Бучјанско-каличинска река. Простор који те границе затварају покривало је у прадавна времена тзв. Књажевачко језеро. По ободу Тимочке долине и сада се виде слојеви песка и шљунка наталожени на језерском дну, а на великим висинама, скоро до врха Тупижнице, могу се паћи фосили водених пужића, шкољки, жејева.⁷

Са Црном Рском Тимок повезује Вратарничка клисура у правцу Зајечара, којом је вода Књажевачког језера прокрчила себи пут до Дунава и мора и Бучјанска преседлина ка Бољевцу. Са Сврљигом га везује уска и кршевита Сврљишка клисура, од Подвиса до Палилуле (њу је усекла вода Сврљишког језера). Веза са Заглавком је непосредна, пошто је Заглавак, у ствари, само наставак нижег и питомијег Тимока.

Један део Тимока увек је припадао Тимочком, а други део Заглавском срезу, али су се њихове границе мењале. Тимочки срез, као и Тимочка кнежина пред крај турске владавине (са кнезом из Дебелице, из породице Лештараца), простирао се у почетку само са западне стране Тимока, од Васиља и Глоговца до Беле Реке и Вратарнице. Цела источна страна, све до Малог Извора, припадала је Заглавском срезу. Седиште оба среска капетана било је у окружном месту Гургусовцу, данашњем Књажевцу, под којим је био и Сврљишки срез.

Године 1839. Тимочки и Заглавски срез спојени су у један, Тимочко-заглавски. Тако је остало до 1871. године, кад је извршено не само њихово поновно одвајање него и потпуно друкчија територијална подела.⁸ Нова граница међу њима није повучена Тимоком, где је раније била, већ попречно, тако

⁵ Исто.

⁶ Ј. Шафарик, *Словенске старожитности*, Праг 1862, 224.

⁷ Др Петковић Коста, *Споменици Тимочке Крајине*, 1933, 23–40.

⁸ Завод за статистику НР Србије, *Административно-територијалне промене у Србији 1835–1954*.

да је на северу с обе стране Тимока образован Срез тимочки, а на југу – Заглавски. Књажевац је и даље остао седиште Заглавског среза, а за Тимочки је узет Нови Хан, који је 1893. године назван Краљево Село. Пре Другог светског рата ова варошица је одвојена од села и названа је Андрејевица (вероватно по најмлађем сину краља Александра I – Андреји). После рата њој је дато име Минићево, а селу Витковац, у част палих првобораца адвоката Минића и Владимира Живковића Витка, који су страдали 1942. године.

Са само једним, релативно малим прекидом (1887–1896), кад је био поново прикључен Књажевцу, Тимочки срез је самостално постојао до 1947. године. Тако дуготрајно његово постојање под именом „тимочки” учинило је да је данас ужи појам Тимока сведен претежно на његову територију. То је сада општина Минићево, са 19 насеља. Под Књажевцем има десет села која географски припадају Тимоку: Горње Зуниче, Доње Зуниче, Равна, Потркање, Штипина, Валевац, Лепена, Доња Соколовица и Бучје.

У Тимоку су се сачували остаци два римско-византијска града: један код Кожеља, непознатог имена, и други, у близини Равне (*Timacum Minus*). Оба су служили као утврђени градови од 1181. године, када их је Стеван Немања ослободио од Византије и до темеља порушио. Трагова мањих утврђења има у Врбци и Ошљану и на два виси изнад Суводола, Јаношици и Ветрену. Долином Тимока још се ископавају остаци калдрисаног римског друма.

Становници Тимока су најчистији представници старих, можда још средњовековних Тимочана, како по архаичности језика, тако и по обичајима и другим одликама. На њихову старину указивали су у својим делима Јован Цвијић, Стојан Новаковић и, нарочито, Маринко Станојевић. Станојевић сматра да су Тимок и Заглавак „једна од најархаичнијих области можда и у целој земљи нашој, нарочито по својим дијалекатским особинама”.⁹

Они себе називају само Тимочанима („Тимочане”), а на страни, па и у литератури, може се за њих срести и назив Торлаци. Неки сматрају да он долази од речи „тор” (обор за стоку) и да означава њихово сточарско занимање. По Л. Бакотићу, „трлак” је човек хвалисавац, јунак на језику, а по Вуку Караџићу „човек који нити говори често српски, нити бугарски”. Јован Цвијић је, међутим, мишљења да тај назив долази од турске речи „торлак” и да означава простог, пригнуог човека.

Тимок су у западном делу понегде проширили досељеници са Косова („Арпаути” и „Косовци”), а у источном из бугарског Загорја, али су они, у маси старинаца, потпуно асимиловани. Загорци су компактно насељени само у Цовом Кориту, где су прилично сачували свој говор и обичаје, а делом и ношњу. Али како је загорски дијалекат близак тимочком, Ново Корито се скоро не разликује од осталих села.

⁹ Станојевић Маринко, Зборник IV, Тимок, Заглавак.

Мешајући Заглавак са много ширим Заглавским срезом, многи нису начисто докле се он пружа. По мишљењу самих његових становника, то је планински крај који је смештен, управо заглављен, како они кажу, између Репушничко-горњокаменичке реке (на југу), Трговишког Тимока (на југозападу), Радичевачко-јелашничке реке (на северу), гребена Старе планине дуж границе (на истоку) и њених најнижих огранака (на западу).

На овом простору има 22 села, али су њима 1897. године управно-политички биле придружене Таграсница и Габровница, до тада обсе у саставу Среза нишавског (Пирог). Иначе, та два забачена села географски припадају Будаку, који је као целина после Другог светског рата прикључен Књажевцу.

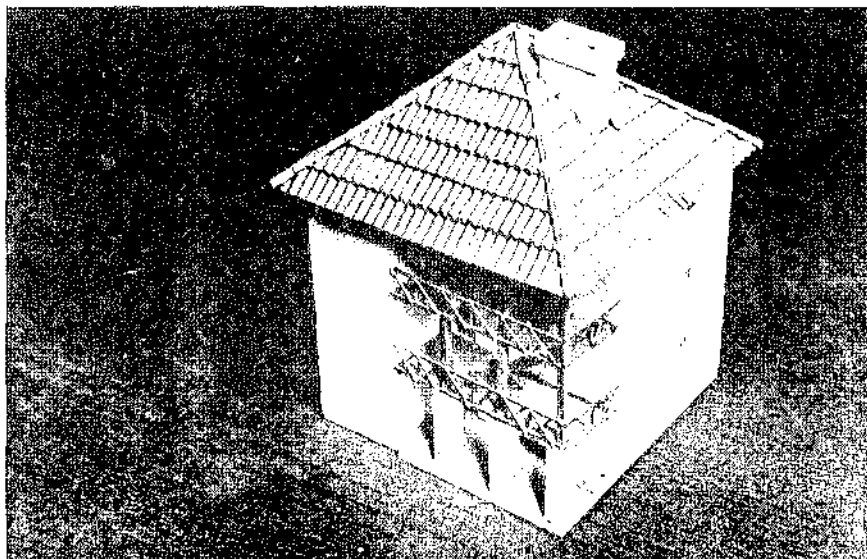
Избраздан уским, клисурастим долинама и беспутним висовима, који се спуштају са Старе планине на запад, ка Трговишком Тимоку, Заглавак нема никаквог свог природног центра. У средњем веку, ако не још у римско доба, његово главно место била је нека мања варош изнад Трговишта, под брдом Бараницом.¹⁰ О томе говоре трагови на једној заравни крај Тимока и још жива легенда о некаквом цару Барану. Могуће је да су са тим траговима и легендама у некој вези и две историјске знаменитости у Доњој Каменици: манастир више ссла и црква у самом сслу. Манастир је задужбина деспота Лазара Бранковића, а цркву изгледа да је подигао, после његове смрти, велики војвода Михаило Анђеловић, као намесник његове жене Јелене и слепог Стевана.¹¹

Још у то доба, а можда и у прво време турске владавине, првобитна варош као да је била обновљена али знатно ниже. На такав закључак наводе имена села Трговишта и Штитарца и назив места Пазаришта у трговачком атару Цигла; новац и други материјални трагови ископавају се с десне стране Тимока још наниже, скоро до његовог састава са Сврљишким Тимоком.

Крајем турске владавине главно место био је Гургусовац, који се, као нахијско седиште и војно утврђење, помиње од 1735. године. Он је у народу раније називан и Паланка, што се и сада може чути. Јануара 1859, приликом рушења злогласне Гургусовачке куле, кнез Милош му је дао данашње име Књажевац, по својој титули „књаз” (кнез). Од тада се Књажевац релативно брзо развија, мењају се његове функције као административног средишта, долази до убрзаног територијалног развоја, до раста привредне, саобраћајне, финансијске и других видова делатности. То све и утиче да према Књажевцу гравитирају и друга суседна подручја која у њему виде природан центар. И заиста, као што је већ речено, до 1871. године Заглавски срез се пружао до Малог Извора, али је тада скраћен до испред Јелашнице, а на западу проширен до Толижнице, Слемена и Васиљске главе. Доцније му је прикључено из Сокобањског среза село Скробница, а из Сврљишког – Бели Поток, Божин-

¹⁰ Др Мачај Стеван, Гласник Српског ученог друштва, 1866, 340.

¹¹ Старинар за 1950, књ. I, 53–86; Историјски гласник за 1951, св. 3–4, 88–93.

Макеџа Гурџусовацке куле

овац и Сврљишка Топла. На тај начин, Срез заглавски се проширио на много већу територију него што је крај по коме је добио име.

У тим границама он је остао више од осам деценија, све до укидања срезова. Та територија, са малим изменама, чини данас општину Књажевац.

По пореклу и језику, Заглавчани су варијетет Тимочана. Извесне мале разлике донео им је нешто јачи прилив досељеника из нашег и бугарског шоплука, једних из Понишавља, других из Загорја. Иначе, као и у Тимоку, огромну већину, управо масу становништва, као што је утврдио Маринко Станојковић, чини стариначко или ћутуклијско становништво.

Народ сиромашних заглавских села има јак природни прираштај, али се доста исељава. Нешто Заглавчана је отишло у градове и запослило се у индустрији, а много више их се населило по тимочким и црногорским селима, где их погрешно називају Пироћанцима.

Слика о Књажевцу не би била потпуна ако се не би нека реч проговорила и о Будаку. Наиме, као што и само име каже, Будак је висок и забачен планински крај, на средокраћу између Књажевца и Пирота. Са источне стране њиме доминирају највиши врхови Старе планине код нас, од горостасног Мидора (2 169 m) до Орловог камена (1 602 m). С друге стране, према Заглавку, Сврљигу и Понишављу, планине су много ниже.

На Старој планини, на самој државној граници, налази се превој Свети Никола, преко кога је за време турске владавине водио пут из Бугарске за Књажевац и Пирот. На северној страни, као природна веза са Заглавком, служи клисура Коренацац, изнад Горње Каменице.

Борба за ослобођење у доба Карађорђа била је пренесена и на Буцак. Устаници су долином Трговишког Тимока изишли с једним топом и приметили са Турцима битку код Јеловик-извора, али им се ту топ заглавио и онеспособио, па су морали да се врате.¹² То је био разлог да овај крај остане турски и после коначног ослобођења Тимока (1833), пошто су српској кнежевини тада признате само границе Карађорђево Србије. Он је ослобођен тек у рату 1877/78. године, заједно с Пиротом, под којим је управно-политички и даље остао.

Како Буцак географски претежно припада сливу Тимока, према коме и привредно више гравитира, он је после Другог светског рата пребачен из Нишавског среза у Заглавски срез.

Становништво Буцака, у огромној већини, по пореклу припада шопско-нишавској етнографској групи, а језички – тимочко-лужничкој говорној области. Изгубљен столећима у подмиџорским гудурама и беспућу, далеко од привредних центара и већих саобраћајних артерија, тај планински свет је тек данас почео видније да мења своје патријархалне обичаје, схватања и начин живота. У току је и све јачи процес иселавања.

Овом приликом би се морало рећи и неколико речи о Сврљигу.¹³ Иако одвојен од тимочког басена масивним планинским бедемом, Сврљиг ипак припада Тимочкој Крајини.¹⁴ Пре свега, географски, јер је нагибом земљишта укључен у слив Тимока; затим етнографски, јер су Сврљижани по свему блиски Тимочанима и Заглавчанима; најзад и историјски, јер је током читаве своје старије историје био са Тимоком и Видином.

Сврљиг је прилично отворен само на западу, према висовима који чине вододелницу између Тимока и Јужне Мораве. Иначе, са југа и истока затворен

¹² Јовановић Драг., Гласник СУД, књ. 14, 41.

¹³ Име Сврљиг, како је тврдио најбољи познавалац ових крајева М. А. Костић у своме делу *Књажевац и ситари књажевачки округ*, постало је можда од глагола „врљити”, који у овим крајевима значи бацити. К. Јиричек, међутим, сматра да је трачанско-румунског порекла и да означава рибу мрену. Оно је иначе врло старо. Као што се види из једне хрисовуље византијског цара Василија II, писане 1018. године, Грци су у XI веку овај крај називали Свеолигос. Код се одбаце гласови „е” и крајње „с” (јер је стављено „е” само да би одвојили два сугласника тешка Грку за изговор, а „с” као чисто грчки наставак), остаје домаћи назив Сврлигово. Од њега је постао данашњи локални облик Сврлиг и званични Сврљиг.

¹⁴ О Тимочкој Крајини такође постоје различита тумачења. У ствари, при употреби тог назива многи веома греше. У једном зборнику Српског географског друштва, у напису о природним лепотама ових крајева, говори се: „Тимочка Крајина или скраћено Тимок, одликује се...” итд. Произлази да су називи Тимок и Тимочка Крајина по смислу идентични, дакле два имена за једну исту територију. У ствари, по територији коју обухвата, Тимочка Крајина представља пространу, али географски целовиту, затворену област. Њу одвајају од суседних крајева прилично маркантне природне границе: на југу, према Понишављу, планински ланац од Грамаде и Сврљижких планина, на северу река Дунав, на истоку Стара планина и Доњи Тимок, а на западу – читав низ планина, од источних огранака Озрена до Дунапа (Девница, Слеме, Ртањ, Кучај, Црни врх, Сто, Дели Јован и Мироч). То значи да под Тимочком Крајином треба разумети простор са кога се воде сливају у свих пет Тимока (Сврљижки, Трговишки, Бели, Црни и сједињени, тј. Доњи Тимок), са додатком Кључа, чије воде теку непосредно у Дунав. Сам назив Тимок он означава предео који се налази међу јужним пределима Тимочке Крајине, у чији састав улазе Заглавак, Тимок и Црна Река.

је високим и скоро испрескиданим ланцем Сврљинских планина, са разним висовима и локалним именима, а са севера и северозапада Тресибабом, Богданицом итд. Кроз тај оквир са Тимоком је повезан дубоко усеченом Сврљишком клисуром, а са Понишављем првојима на Грамади и Бабиној глави (Пандирало). Средишњим делом пружа се елипсасто, са истока на запад, око 40 km дуга Сврљишка котлина, којом се некад таласало велико Сврљишко језеро. Од њега су остале окамењене шкољке и пужићи и језерска пластика по ободу котлине.

За време Турака, у саставу Видинског пашалука, Сврљиг је са сокобањским крајем чинио једну, Сврљишко-бањску нахију. Опа је растурена убрзо после ослобођења, 1836. године. Сокобања је тада прикључена Алексиначком, а Сврљиг Књажевачком (тада Гургусовачком) округу. Из Књажевачког је 1896. године одвојен и прикључен Нишком округу.

У старо време главно место био је утврђени град Сврљиг, на високом стењу између Палилуле и Нишевца. Више пута рушен и обнављан, он је стајао вековима. Први пут се помиње 1181. године, када га је Стеван Немања ослободио од Грка и порушио, а последњи пут крајем XVIII века, кад је одметнути Пазваноглу-паша упао у Сврљиг са својим крцалијама, запалио га, и потпуно разорио. Од њега су данас остале само зидине, а доле, испод северне падине, село по имену Варош, место звано Пазариште и на више места остаци калдрме.

Порекло становништва, његов говор, обичаји и фолклор у непрекидном су проучавању. Драгољуб К. Јовановић је 1889. године писао да је Горњи Тимок (он је тако називао Сврљиг) у турско време добио доста досељеника из пиротског, па чак и трнског округа, а да је пре њиховог доласка „само урлање зверова и ћукање ћукавца прекидало гробну тишину овог жалосног и опустелог краја”.¹⁵ Маринко Стапојевић је, међутим, мишљења да „између Тимочана и Заглавчана с једне и Сврљижана с друге стране постоји прилична разлика, како у језику, тако и у ношњи”, али да је, ипак, становништво Сврљига у већини стариначко и хомогено и да, у ствари, и оно представља, као и заглавско, један варијетет Тимочана.

Сви поменути предели: Тимок, Заглавак, Буцак и Сврљиг, па и делови Црне Реке о којој овде нећемо говорити, јер излази из оквира обрађиване теме, за време турске владавине, припадали су делимично Видинском пашалуку. Из тог, турског, доба потиче и први помен Књажевца, који је вероватно раније постојао као сеоско насеље. Књажевац се помиње као Гургусовац, односно као Тимочка Паланка. Први помен Гургусовца (Georgeschefwacz) јесте из 1737. године, када су га Аустријанци први пут заузели.

О пореклу имена Гургусовац постоји више различитих верзија. Како пише Олга Савић, по једној верзији име града настало је по Гргуру, најстаријем сину деспота Ђурђа, по другој по ћукању голубова (гургусу), којих је било много у

¹⁵ Јовановић Драг., Гласник СУД, књ. 70, 1889, 153-154.

околним шумама, а по трећој имс води порекло од Ђурђеве воде у близини Милетине цркве, недалеко од Књажевца, коју су Турци називали Gjurǵju – su (su – вода).¹⁶ Именом Гургусовац, као што је већ речено, насеље је називано све до 17. јануара 1859. године, када, по Милошевом повратку из изгнанства и доласку у град, Гургусовац у његову част добија име Књажевац.¹⁷

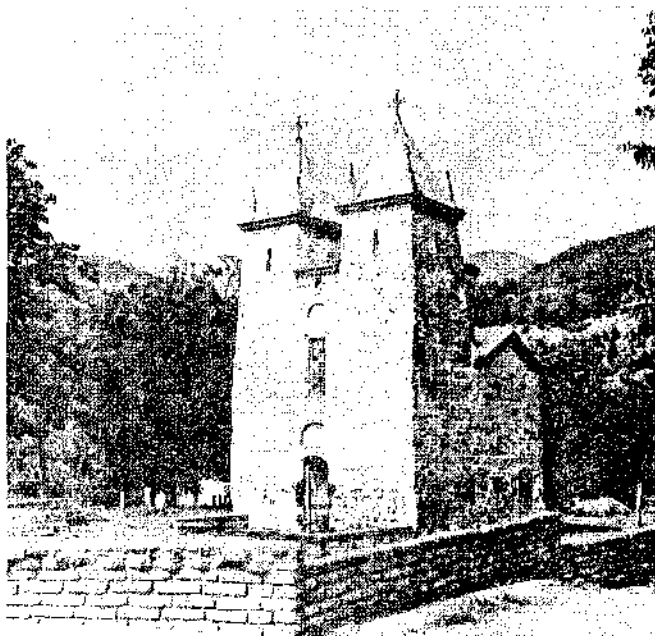
Пре тога, као што је већ речено, Гургусовац (Књажевац) нигде се у документима не помиње, мада је цела област Тимочана, па и Браичеваца, мењала господаре, прелазћи из византијских у бугарске руке, из бугарских у франачке, па олет у византијске. Околина Књажевца, заједно са средњовековним градовима Сврљиг, Равна, Кожељ, између 1183. и 1189. године улази у састав немањихке државе. За владе Стевана Првовенчаног цела област је под бугарским краљем Јованом Асеном (1212–1241). У другој половини XIII века то је део видинске области, која је тежила да се издвоји од Бугарске. Тимочка област, заједно са Видином, признаје врховну власт краља Милутина и Стевана Дечанског. Владавина српска и бугарска смењивала се над овом облашћу све до пада под Турке крајем XIV века.¹⁸ Нажалост, из тог периода за сада нема никаквих података о Књажевцу, мада се може претпоставити да је он и тада постојао, макар као насеље сеоског типа. Иначе, први описи насеља су каснијег датума и дају извесну представу о значају, изгледу и функцијама тог насеља. Ти подаци су из XVIII века. У ствари, постоје два описа овог краја, па и самог Књажевца, који потичу из извештаја аустријских шпијуна који су овуда прошли пред Кочину крајину. Први подаци су из Росићевог извештаја, а везани су за 1783. годину. Из Росићевог извештаја произлази да је „Село Гургусовац удаљено 600 до 800 корака од Великог Тимока и да испред села пролази један друм лево који води у Софију. Гургусовац је од Јени Хана (Нови Хан – М. П.) удаљен 2 часа, лежи на Малом Тимоку који протиче кроз село и преко кога је саграђен мост. Главна улица је прилично широка. Тамошњи становници стоје под управом једног сердара. Његов стан је на подножју планине лево од пута који води ка мосту на Малом Тимоку и ограђен је палисадама. Између палисада вирио је један мали топ, а према исказу становника има их још шест у овој огради”.¹⁹ Следеће, 1784. године ове крајеве је походио такође аустријски шпијун Покорни. Према његовом опису, Гургусовац је тада имао 46 турских и 120 хришћанских кућа. У варошици су се налазиле две џамије: једна зидана, а друга од дрвета. Од дрвета су биле и све куће у варошици. У Гургусовцу су тада постојале и две кафане, као и два хана. На Малом Тимоку Покорни је, као и Росић, видео један дрвени мост. Други мост је запазио на Великом Тимоку. Он је био удаљен петнаестак минута од саме варошице, стајао је на три непокретна понтона. Покорни је установио да се на једној узвишици лево од пута налазило

¹⁶ М. А. Костић, *Књажевац и сџари књажевачки округ у прошлости и садашњости*, Београд 1933, 34.

¹⁷ Ј. Мишковић, *Неки сџари градови и њихове околине у Краљевини Србији*, Старинар V, Београд 1888, 75.

¹⁸ *Стогодишњица Тимочке епархије 1834–1934*, Сремски Карловци 1934, 171.

¹⁹ М. А. Костић, Исто.

Црква у Доњој Каменици (дружа йоловина 14. века)

насеље, ограђено палисадима, у коме су становали Турци. У ствари, била је то турска посада која је бројала око сто људи.

Занимљиво је да Росић и Покорни третирају Гургусовац различито. По првом, то је село, а по другом – варошица. Уз то, извештај Покорног је и детаљнији. Он, поред осталог, за разлику од Росића, указује да у Гургусовцу постоји и трг, што указује да је Гургусовац већ у то време, а вероватно и знатно раније, имао и функцију некаквог економског, боље рећи трговачког центра. Наравно, Покорни има на уму да је Гургусовац добро утврђено место, што је произлазило из његовог стратешког положаја на важном друму који је водио ка Софији и Нишу. Седиште сардара служи Покорном као основа за закључак да је Гургусовац имао и значај управног средишта.

Свакако, и Росић и Покорни су, пре свега, јер то им је и био главни задатак, посебну пажњу посветили стратешком положају Гургусовца, нарочито у предвечерје аустро-турског рата. У том погледу њихове оцене и процене биле су тачне. То се посебно видело у току поменутог рата, а и у периоду владавине турског одметника Пазван Оглуа овим крајевима. Значај Гургусовца као важне стратешке тачке потврдио се и касније, за време Првог српског устанка и српско-турских ратова током XIX века.

Специфичан положај Гургусовца неоспорно је утицао и на његове функције као средишта Горњег Тимока и Заглавка. И тек ослобођењем од Турака 1833. и присаједињењем Србији, дошло је до значајнијих промена његових

функција као значајног обласног средишта. Присаједињење Србији, као и успостављање границе према Бугарској, чине Гургусовац средиштем ужег региона ондашње Србије. Томе је умногоме допринела и чињеница да је он већ тада представљао важну саобраћајну тачку на путу који је преко Сокобање и Алксинца спајао источне делове Србије са Поморављем.

Издазак из анонимности донео је Гургусовцу значајне промене, посебно у обављању оних функција које је он већ имао и у ранијем периоду. Као што је већ речено, Гургусовац је био војно и управно средиште, са турском администрацијом и војном посадом. Истовремено, био је и саобраћајно средиште, боље рећи друмска станица, што је била карактеристика свих насеља тадашњег степена развијености саобраћаја, јер је саобраћај био само друмски и речни.

Књажевац, односно стари Гургусовац, настао је око некадашње куле и углавном се простирао око пута Ниш – Софија, за који се сматра да је водио улицама Доситејевом, Гавре Аничиха, Кејом Димитрија Туцовића и Улицом 10. октобра.

Турски део насеља био је око старе куле на подножју брда и поред Чифлик-потока, тј. са источне стране пута. Хришћанско насеље се развило с друге стране главног пута, слеве и десне стране Сврљишког Тимока које је повезивао дрвени мост.

Од овог старог језгра насеље се ширило непосредно после ослобођења од Турака. Већ у опису града из 1851. године види се колико се хришћанско насеље проширило у односу на турски град и истовремено изменило. „Ко је пре 15 година видео и познавао Гургусовац, па ондашње стање његово са садашњим сравни, тај му заиста неће одрећи велики напредак. Онда си могао видети у њему понајвише сламом, подобно кошарама, покривене куће, а сад такове можеш видети све лепо саграђене и покривене ћерамидом, осим тога механе, дућане и то у вџем броју него пре. Велика и богата чаршија простире се на две стране, и напуњена је механама и дућанима, који од пре ако је било два три, па у њима није се могло наћи друго осим којекакви ситничарски еспапи. Но што је највећи украс вароши служи и свакога Србина у умиљење доводи, јесте велика и прекрасна црква са три звона, а поред ње лепа школа и звонце на њој. Осим тога још се дичи Гургусовац једном добро уређеном општинском болницом. При том наскоро ћемо видети подигнуто великолепно зданије окружног начелства и суда, које је већ у пројект одобрено од височајше власти и најревносније настојава се да се што пре подигне”.²⁰

После Тимочке буне и српско-бугарског рата, Књажевац се почео ширити и подизати углавном и, пре свега, у правцу унакрсних друмова – дуж пута за Зајечар и у правцу тзв. Љубиног браника. Град се ширио и дуж сокобањског и

²⁰ М. А. Костић, Исто, б. Болница о којој је у тексту реч изгорела је за време српско-турског рата 1885. године, али је 1896. обновљена, мада је и до обнављања непрекидно радила и то по приватним кућама.

бољевачког друма, а после изградње железничке пруге насеље се шири од језера према прузи, тако да већим делом испуњава и празан простор између бољевачког и сокобањског пута.

Ослобођење од Турака и присаједињење источних делова српске земље матици Србији одразило се и на промену броја становника у Гургусовцу. Како су показала истраживања, то је углавном било условљено наглим пребегивањем српског и уопште хришћанског становништва из пиротског краја, који је и после 1833. све до 1878. године, и даље остао под турском управом, као и готово невиђеним зулумом обесних турских власти и појединаца. Пребег у Србију, односно у Књажевац, према неким подацима, само у току 1876. године износио је око хиљаду лица. Првенствено, то су били житељи Пирота.²¹ У Књажевац су се досељавали и становници околних села тако да се број његових становника повећава од 869, колико их је било 1834. године, на 2 383, колико их је већ 1859. године. Увећање је готово троструко. Убрзо, тај број је повећан на 3 570 душа. Истина, после извесног времена, а као последица ратних збивања, број становника је унеколико смањен, тако да је 1921. године износио 3 544. Касније, број становника Књажевца је знатно повећан, тако да је, према попису из 1931. године, већ износио 5 115 људи. То указује на чињеницу да је овај град као регионално и привредно средиште, као саобраћајна раскрсница и културно-просветни центар, успео да релативно брзо поврати становништво које је изгубио, и указује на то да се значај овог насеља у том периоду не само одржао него и кренуо напред.

Прилив сеоског становништва из ближе и даље околине, као и велики прелазак становништва из околних држава у Србију допринели су да је Књажевац, углавном, живео од пољопривредне делатности већине његових становника. Ако се зна да су већину становништва Србије у то доба сачињавали сељаци, то је тада било сасвим логично и очекивано. Међутим, упоредо са пољопривредом, у Књажевцу су се развијали трговина и занатство. То су, уосталом, две најважније привредне гране које, после званичног проглашења Књажевца за варошницу (1833), почињу нагло да се развијају. То се посебно односи на занатство.

Непосредно по одласку Турака у Књажевац је било: 15 механиџија, 12 трговаца, 4 болтаџије и око 55 разних занатиџија (ћурчије, абаџије, мутаџије, грнчари, бојаџије, мумџије, кујунџије, фишекџије, налбанти и др.).

Средином прошлог века Књажевац је имао доста развијене старе занате. Са своје стране, запатлије су биле удруженице у еснафе. Према неким подацима, од еснафа се тада у Књажевцу спомињу: терзијско-абаџијски, са 63 члана; ћурчијско-бојаџијски, са 32 члана; папуџијско-мумџијски, са 19 чланова; туфекџијско-казанџијски, са 48 чланова; грнчарско-мутаџијски, са 50 чланова; качарски, са 40 чланова; дунђерски, са 40 чланова; механиџијски, са 60 чланова.

²¹ М. А. Костић, Исто.

Укупно је у свим тим еснафима било 352 лица различитих струка.²² Крајем прошлог века број занатлија у Књажевцу повећан је на 444, али се и њихова структура нешто променила, јер су нова времена захтевала и нове производе. Ипак, неповезаност, односно слаба повезаност ове области са осталим деловима Србије утицали су на слабији продор новог начина живота, а истовремено и нових заната. У истом смислу је деловао и тадашњи колски начин саобраћаја. Иначе, занатлије су пореклом биле углавном из околине Књажевца. Већина њих се бавила пољопривредом, а занат су обављали узгред. Од свих занатлија који су радили у Књажевцу, само су лончари били претежно пореклом из пиротског краја.²³ Био је и један број ковача и потковача (налбаната) Турака који су прелазили у Србију из Турске и настањивали се и радили по нижим ценама него занатлије исте струке у Србији. У Гургусовцу их је било у знатном броју, тако да им је био забрањен рад у читавом округу.²⁴

После ослобођења, у Књажевцу је почела да цвета и трговина. Нарочито много се трговало сточарским производима, јер је готово читаво планинско залеђе Књажевца углавном сточарског карактера. Извоз стоке из Књажевца и околине, као и статус окружног седишта био је основа за оснивање еснафа трговаца извозника.²⁵ Иначе, у околини Књажевца највише се производио кукуруз, мање стрна жита, затим лук, купус, паприка, бостан, вино, орах, шљива и др. Продавана је и перната живина, затим свиње и козе.²⁶

Осим продаје робе на домаћој пијаци, развоју књажевачке трговине много је допринео извоз робе у Турску и Аустрију. Свакако, развоју трговине овде је допринело побољшање саобраћајних прилика. Још је М. Костић, у цитираном делу, говорио: „На све стране, по целом окружју гургусовачком, виде се насути, уредно направљени друмови...”²⁷ Грађени су и нови путеви. Године 1851. грађен је пут за Пандирало, односно за Пирот и Белу Паланку, који је повезивао Заглавак са Књажевцем. Пут за Алексинац грађен је од 1858. године.²⁸ Неспорно, као што је већ речено, изградњом путева, нови подстрек добила је књажевачка трговина. При том треба имати на уму да је трговина Књажевца ипак била строго регионална и да се развијала тако што је извозила вишак производа саме области, док је увоз за потребе њених становника још увек био незнатан и сведен на најмањи број артикала. До ослобођења Ниша 1878. године сва трговина је гравитирала ка Нишу. Царинарница је била на Грамади, а Књажевац је био средиште за прикупљање робе из Тимочке долине. Преко

²² Никола Вучо, *Распадање еснафа у Србији*, САН, Посебна издања, књ. ССХХII, Историјски институт књ. 5, Београд 1954, 6.

²³ Љубомир Рељић, *Пиротски лончари у Књажевцу*, Развитак, бр. 2, год. V, Зајечар, март – април 1965, 77–78.

²⁴ Н. Вучо, Исто, 123 и 125.

²⁵ Исто, 87.

²⁶ Ст. Мачај, *Грађа за џојографију округа књажевачког*, Гласник СУД, књ. II, св. XIX, Београд 1866, 311–316.

²⁷ М. А. Костић, Исто.

²⁸ Исто.

царинарнице на Грамади извожени су, углавном, коже од оваца и коза, лој, мед, восак, пасуљ и ораси. Извожено је и платно од кучине око 60 cm ширине, као и вунене чарапе.

Козе су у Тимочкој крајини гајене у истом броју као и овце. С јесени су устоповљене салане – привремене кланице. Отворене су у октобру, а трајале су два до три месеца. Било их је и у Књажевцу отприлике до 1898, па и до 1900. године. На саланама су клане козе, а козји бураг би наливали лојем и тако га извозили. Козји лој су у знатној количини трошили сапунције у самом Књажевцу, а и у околним варошима. Велики део произведеног лоја ишао је за Ниш. У самом Књажевцу биле су две салане. Једна у Доњој Мали на Трговишком Тимоку, чији је власник био Алекса Митић (Кљака), а друга је била у Језави, на Сврљишком Тимоку. Обе су биле у ванварошском рејону из два разлога: због смрада, а и због тога да не би плаћали трошарину. Салане су месо продавале мештанима, а лој и коже су извозиле. Трговина лојем престаје свршетком балканских ратова, и лој се продаје само сапунцијама.

Због граничног положаја, а делимично и због неповољних и недовољно развијених саобраћајница, у Књажевцу се не појављују индустријски објекти као у осталим варошима Србије, и то нарочито средишње, моравске Србије, мада је становништво града и његове околине било способно за индустријску производњу. У Књажевцу је само за домаћу употребу израђивано сукно, које „и ако се не може мерити са чохом опет је далеко финије од простог сељачког сукна; па тамо се израђују и ћилими, који ни у шари ни у трајности нити у чему другом уступају пиротским. Сељаци опет из околине града сами не само потребне им земљоделске алатке него стружу и чутуре, праве кашике и многе друге ситнице, што су у кући од потребе, да не помињемо кућно одело које веома ретко долази у руке варошког занатлије”.²⁹

Крајем прошлог века у привреди Књажевца осећа се извесна стагнација. Ипак, и поред тога, Књажевац баш тада добија и функцију финансијског центра. Године 1888. у Књажевцу је основана прва банка – Књажевачка штедионица. Пет година касније (1903) Књажевац добија и другу банку – Књажевачку задругу за кредит и штедњу, а 1912. и трећу – Књажевачку прометну банку.

Привредна стагнација на граници два века захватила је и трговину и занатство. Опадање пре свега захвата неке старе занате. То је било последица продирања индустријских производа из иностранства. У том периоду дошло је и до промене у занатској производњи. Напредовало је услужно занатство, а појавили су се и неки нови занати којих раније није било.

Промене су наступиле и у трговини. Појава бакала и трговаца мануфактурис-та у чланству трзијско-абацијског еснафа указује и на измену структуре трговине у граду. Почело је и издвајање појединих специјализованих трговинских радњи, за

²⁹ В. Карпић, *Србија, опис земље, народа и државе*, Београд 1888.

разлику од оних из претходних година, када су продавани само „којекакви ситничарски еспапи”, а шта се све продавало на књажевачком тржишту показују подаци са вашара у периоду 1889–1893. године (видети табелу).

Вашар 20. јула						
	1889.	1890.	1891.	1892.	1893.	Просечно
Број механа	101	92	61	39	43	67,2
дућана	141	111	101	130	87	114
заузетих места	40	105	31	122	198	99,2
кола са пићем	30	15	25	34	13	33,4
с разним производима	100	261	251	542	242	279,2
натоварених коња	-	-	-	-	-	-
Комада						
волова	400	760	583	854	1201	759,6
крава	83	185	383	309	510	294
телад	3	5	12	18	43	16,2
коња	100	100	129	242	180	150,2
ждребад	3	6	4	9	6	5,6
оваца	200	22	199	162	181	152,8
коза	200	-	70	10	120	80
јаганаца	250	569	700	640	120	457,8
свиња	-	-	-	-	3	0,6
Килограма						
вина	-	-	1200	8900	6000	3220
ракије	-	-	2000	4600	2000	1720
пшенице	-	-	10000	4000	-	2800
ражи	-	-	2000	3200	-	1040
кукуруза	120	-	8000	5000	-	2600
јечма	-	-	5000	6000	-	2200
остали пољопривредни и животињски производи	12020	-	700	1000	-	2774

Из табеле се види да је значај књажевачког вашара био знатан и да се он одржавао сваке године 20. јула. Главни производи који су се ту продавали били су стока, пиће, пшеница и у мањој количини неки други производи. Из ових крајева највише је извожена стока, и то овце и говеда иако је појединих година тај извоз варирао.

Важну улогу у привредном развоју Књажевца и читаве његове околине имала је чињеница што су се у његовој околини налазила лежишта угља. Тако су 1887. године код села Вина и у Подвису отворена два рудника угља. Ипак, све

је то било недовољно да Књажевац већ тада закорачи у снажнији привредни развој. То ће се десити нешто касније.

И мада су се неке од функција Књажевца као седишта области при крају турске владавине споро развијале (мисли се на његове функције као занатског и трговачког, касније и финансијског центра), ипак је било и таквих које су деценијама остајале непромењене. Ту се пре свега мисли на његову улогу управног средишта и веома значајног стратешког чвора. У опису Књажевца који је дао М. Милићевић, садржане су готово све функције које је ово насеље обављало. Милићевић је писао да у Књажевцу „станује окружни суд и начелство, окружни бригадир, прота и начелник среза заглавског“, што је указивало на управни, војни и верски значај Књажевца.³⁰ Овај опис нарочито указује на значај Књажевца као управног средишта. Као средиште Среза заглавског, Књажевац је центар регије од 51 насеља, а као средиште округа, под његову надлежност су долазила и још два среза: Сврљешки са 40 и Тимочки са 20 села.³¹ Осим тога, суд је још више повећавао значај управне функције Књажевца, док је присуство окружног бригадира указивало и на војни значај и функције Књажевца. Томе је несумњиво доприносио и стратешки значај и важност Књажевца који се посебно испољио за време свих минутих ратова вођених током XIX века, а нарочито за време српско-турског рата 1876–1878. У то време у граду су се налазили велики магацини хране и муниције, а кроз град и његову околину прошли су многи војни транспорти и око 45 000 српских и 35 000 турских војника.³² То је тешко погодило варош, јер су војске пљачкале и рушиле, а и борбе које су се водиле утицале су да је у Књажевцу, кад је српска војска ушла у град, затечено једва 50 кућа под кровом и непопаљено. Осим града, много су настрадала и околна сеоска насеља.

Иако је нешто касније цео овај крај па и град као центар потресла Тимочка буна у којој је дошло и до војних интервенција, а нешто доцније, 1885. године, до српско-бугарског рата, ипак чим су се прилике смириле и консолидовале дошло је до извесног напретка и даљег развоја Књажевца као средишта читаве области. С напретком Књажевца тих дана и година дошло је и до напретка и развоја и свих региона који су ка њему гравитирали.

Напредак у развоју Књажевца у то доба најбоље се огледа у чињеници да је он тада постао окружно место и да је добио нижу гимназију, која је 1898. године укинута вољом Обреновићеваца због знатног учешћа Књажевчана у Тимочној буни 1883. године. Без гимназије, само са основном школом, Књажевчани су остали све до 1909. године. Међутим, без обзира на затварање гимназије, они су се трудили да просветне и културне прилике у својој вароши одрже на одређеном нивоу. О томе најбоље сведочи чињеница да је у Књажевцу, већ 1860. године отворено Читалиште, по узору на београдско.³³ О том догађају Начелство округа је 28. јануара 1860. године обавестило Попечи-

³⁰ М. Милићевић, *Књежевина Србија*, Београд 1876, 843.

³¹ Исто, 844–845.

³² М. А. Костић, Исто, 77, 78, 81, 82.

³³ Гаврило Ковијанић, *Трагом читалишта у Србији*, Београд 1986, 122.

тељство просвете, указујући да је Читалиште почело да ради 14. јануара, на дан Св. Саве. Изгледа да је оно у почетку наилазило на тешкоће у свом раду, али да је, захваљујући пожртвовању појединаца, успело да их савлада. Истина, српско-турски рат 1876. године омео је његов даљи развој. Била је уништена готово сва имовина Читалишта: књиге, новине, фотографије и остали инвентар. Ипак, после непуне две године по завршетку рата Читалиште је наставило да ради. Важно је истаћи да оно није имало никакву материјалну и финансијску подршку званичних власти, већ да се издржавало добровољним прилозима својих чланова, а њих је било између 30 и 90. Међу штампаним стварима у Читалишту су се могли срести листови: Српске новине као и њихов подлистак Путничка посматрања пољског приповедања, „Гласник Друштва Српске Словесности“, „Дневник“, „Видовдан“, „Исток“, „Будућност“, „Школа“, „Тежак“, „Домишљањ“, „Београдске новине“, „Застава“, „Српски лист“, „Стармали“, „Јавор“, „Хрватски весник“, а од страних „Wanderer“, „Die Presse“ и „Петербуршке вједомости“. Поред других књига, којих је било око 200 различитих наслова, Читалиште је од Попечитељства просвете добило и више стручних књига, а међу њима *Законик о постојућу судејском у грађанским парницама*, *Закон шрговачки* и *Успироженије Айелационоџ суда*.³⁴

Нема сумње, Читалиште је у Књажевцу, као уосталом и у другим местима у Србији, а посебно у Тимоку, имало веома значајну улогу на пољу уздизања општекултурних прилика.

Балкански и Први светски рат умногоме су угазили читав живот Књажевца и његове шире и уже околине. Ипак, положај, повољне климатске прилике и лепа околина са доста природних ресурса дали су Књажевцу могућност да се брзо опорави од ратних рана, а да се развија и напредује.

Стварање нове пространије државе, у којој је Књажевац остао и даље у близини границе, није учинило много да се периферност овог насеља и целе области око њега умањи. Напротив, тај гранични положај и стратешки моменти учинили су да се саобраћај и индустрија, па и неке друге привредне и непривредне делатности развијају у мањој мери, а и на специфичан начин, него у сличним градским насељима удаљеним од границе.

Ипак су саобраћајни услови, а тиме и услови географског положаја града, побољшани изградњом железнице долином Тимока. На тај начин су и Књажевац и његова околина повезани са моравском магистралом. У осталим правцима Књажевац је и даље остао повезан само друмским саобраћајницама које су се из њега зракасто разилазиле према Бољевцу и Сокобањи, према Сврљигу, према Кални и Зајечару. Мада квалитет самих саобраћајница у то време није био на некој завидној висини, он је ипак омогућавао развијање друмског запрежног саобраћаја у поменутих правцима, као и транспорт производа.

³⁴ Исто, 124–126.

Осим тога, за Књажевац је у то доба значајно и то што се налази у пространом рударском басену, јер се између два рата око Књажевца експлоатише неколико рудника каменог угља, веома значајних за развој индустрије у бившој заједничкој земљи, за железнички саобраћај, итд.

Железница и близина рудника утицале су да се на самом почетку овог периода Књажевац почео развијати. Осим трговине, занатства, виноградарства, белеси се и појава неколико индустријских предузећа мањег капацитета као и развој осталих функција овог средишта.

За време минулих ратова Књажевац и околина су изгубили велики број свог становништва. Према непотпуним подацима, Књажевац и околина су током балканских ратова и Првог светског рата изгубили око 5100 становника. Била је то тешко надокнадива жива сила, најбољи део радно способног становништва.³⁵ Па ипак, и поред страховито великих људских губитака, Књажевац се релативно брзо опорављао. Становништво околних насеља, па и самог Књажевца, чији су становници махом потицали из околних села среза Сврљишког, Заглавског и Тимочког, у великој мери се бавило пољопривредном производњом, и то пре свега виноградарством.

Осим знатног процента пољопривредног становништва које је живело у Књажевцу, град је добио и неколико пољопривредних установа које оснажују ову његову функцију међу околним сеоским насељима. Те установе доприносе и унапређењу пољопривредне производње у најближој околини града. Међу првима је основана виноградарска задруга 1930. године, јер је околина претежно засађена виноградима. Житарска (1931) и млкарска (1932) задруга утицале су на даљи развој ратарства и сточарства у околини и према томе имале и значајну функцију.³⁶

Трговинско-занатска функција једна је од најзначајнијих функција Књажевца и у овом периоду. Непосредно после ослобођења од Турака, у Књажевцу је било више занатлија, односно занатских радњи у односу на трговачке. Тај однос је остао неизмењен и после Првог светског рата.³⁷ Књажевац је тада имао 150 трговачких и 171 занатску радњу. Године 1930. у Књажевцу је било:

Врста занатске радње	Број занатлија	Врста занатске радње	Број занатлија	Врста занатске радње	Број занатлија
Бербери	5	Колачари лецедери	4	Пинтери	1
Бојаније	3	Колари	5	Сајције	1
Златари	1	Кобасичари	4	Столари	15

³⁵ *Споменик у Књажевцу*, Књажевац 1974.

³⁶ М. А. Костић, *Исто*, 119.

³⁷ *Исто*, 11.

Воскари	3	Лончари	6	Терзије	2
Казације	5	Лимари	5	Ђурчије	14
Месари	9	Опанчари	13	Машинбравари	2
Ковачи	18	Обућари	18	Баштовани	6
Кројачи	12	Поткивачи	15	Сапунчије свећари	4 ³⁸

Многи занати за које се у Књажевцу знало још 1900. године у попису из 1931. године више не постоје. То су, на пример, дунђери, пушкари, мутавџије, ћерамиџије, папуџије и неки други. Укупно је према том попису било око 276 занатлија мање.

Као трговачко средиште Књажевац је имао око 150 трговачких радњи.³⁹ Међу трговцима је био и знатан број извозника који су извозили жито, живину, стоку, вино, орахе и качкавал.⁴⁰

Док су се из овог краја претежно извозили пољопривредни производи, увоз су махом чинили индустријски производи. Увожени су гвожђарски материјал, галантеријско-мануфактурна роба, нирнбершка роба и бојацијска роба.⁴¹ Осим индустријске робе која је увожена из иностранства, довожене су и неке сировине из других крајева земље, као што је било дрво за потребе књажевачких рудника. Осим тога, увозило се нешто кукуруза и пшенице, јер су Срезу књажевачком припадали и Заглавак и Будац, пасивни крајеви који нису имали довољно жита.

И трговину је као и занате погодила привредна криза 1929. године. И у том периоду, међутим, значај трговине у привредном животу Књажевца био је још увек значајан. О томе сведочи чињеница да је, на пример, Трговинско принудно удружење, основано 1911. године, тридесет година бројало 210 чланова.⁴²

Осим трговине и заната, богата рудна налазишта у околини Књажевца допринела су даљем развоју ове привредне гране. Поред осталог, то се огледало у чињеници да је рударство прихватало све оне који су ранијих година одлазили на печалбу на велике спашилуке у Румунију.⁴³

Како су рудници строго везани за само место појаве руде, то се ова делатност није развијала у Књажевцу као наслеђу, него у околини, у селима у којима су се налазишта, односно лежишта налазила. Иначе, рудно богатство у околини Књажевца је знатно. Осим рудника угља о којима је већ било речи,

³⁸ М. Савић, *Наша индустрија, занати, трговина и пољопривреда*, VIII део, VI део, Сарајево 1930, 79–81.

³⁹ Исто, 79.

⁴⁰ Исто, 80.

⁴¹ Исто.

⁴² А. М. Костић, Исто, 118.

⁴³ М. Савић, Исто, 79.

помније се олово у околини Причевца (копали су га још Турци), забележена су и налазишта парафинских шкриљаца код села Орешца, пенчара за споменике код Зоруновца, Жлне, Трговишта, Слатине, Црвења и самог Књажевца. Затим је у околини Зубетинца и на Слемену било црвеног лискуновитог пшчара и конгломерата, воденичарског порфира код Зубетинца, сијенита и магнетита гвоздене руде близу Подвиса и код манастира Суводол, гранита на Ветрену, гранита и гнајса код Иванове ливаде, серпентина у селу Папратна, амонита испод Грнчара и брусног камена у Новом Кориту и Зоруновцу.⁴⁴

После ратова измењен је и начин транспорта све трговинске робе. Транспорт се сада вршио железницом, а не рабацијама као раније. Унеколико је измењен донекле и правац извоза, односно увоза. Док су раније два основна правца била Радујевац, односно Ниш, сада се, поред тога што роба долази Дунавом преко Кусјака или железницом преко Ниша, знатан део робе дотерује и железницом преко Параћина, односно железничком пругом Параћин – Зајечар.

У Књажевцу се између два светска рата помињу и нека мања индустријска предузећа. Периферни положај града удаљеног двадесетак километара од границе и близина два значајна индустријска средишта – Ниша на југу и Бора на северу – нису повољно деловали на индустријски развој Књажевца, ипак је појава железнице привукла извештан број индустријалаца да покрену мања индустријска постројења у овом граду. То су биле више индустријске радионице малих капацитета које нису потпуно коришћене, а чија је производња била упућена углавном на најближу околину, као што показују подаци о тим предузећима.

Приликом оснивања индустријске коморе за Моравску бановину у Нишу, прикупљени су подаци о индустријским предузећима са територије бановине, међу којима и за Књажевац. Из тих података се види да је Књажевац 1932. године имао само неколико млинова: млин Цветка Н. Јевтића, млин Војислава Вукадиновића, млин Љубомира Божиновића и млин Драгомира Сибиновића. Сви ти млинови, према наведеним подацима, налазили су се у самом Књажевцу, осим Сибиновићевог млина који се налазио у селу Вни.⁴⁵

Поред поменутих млинова, у Књажевцу је постојало и једно предузеће за прераду коже (Фабрика кожа Потић и Папајотовић) и фабрика бомбона и ратлука Жике Милошевића.⁴⁶ Према неким локалним подацима, које је дао познати књажевачки трговац Милош Милошевић, у Књажевцу је постојала још једна радионица за израду бомбона и слатканина, која није била неког већег капацитета, а њен власник је био Стеван Лазаревић, звани Чутка.

⁴⁴ Исто, 82-83.

⁴⁵ Државни Архив Ниш. Удружење нишких индустријалаца бр. 791 од 19. октобра 1932. године.

⁴⁶ М. А. Костич, Исто, 117; М. Савић, Исто, 81.

У периоду између два рата Књажевац је имао шест новчаних завода и тиме је појачао свој финансијски утицај у области, односно то је учврстило његову функцију финансијског средишта у читавом региону. Истовремено, банке почињу да се јављају и као власници појединих индустријских организација. Тако је Књажевачка задруга узела млин од Цветка Јевтића и држала га у својој експлоатацији све до Другог светског рата. Осим тога забележено је да је 1924. године Књажевачка прометна банка имала уложено у индустрију 58 010 дин., а Књажевачка штедионица 811 576 динара, мада се не види на коју се то индустрију односи. Због свега тога Књажевац је ипак у то доба био значајан центар привреде, поготово што представља и најважније саобраћајно средиште целог региона.

Економске и демографске прилике у Књажевцу и његовој околини током протеклог периода утицали су и на друштвено-политичке прилике. Свакако, у периоду турске владавине није могло бити речи о некаквој политичкој делатности, али са Првим српским устанком ситуација се нагло променила и политика је ушла готово у све поре живота становништва Србије. Истина, Први српски устанак 1804. године под Карађорђем није захватио овај крај. Мада је било покушаја и 1804. и 1805. године да се дигне устанак, тек доласком Хајдук Вељка Петровића 1807. године Гургусовац је ослобођен од Турака. С малим прекидом од 1809. до 1810. године, Гургусовац је био слободан све до 1813. године, када је, после пропасти устанка, поново пао под турску власт и враћен Видинском пашалуку, а познато је да је врховна власт у поменутом пашалуку била у рукама злогласног Пазваноглуа. Мењајући карактер и правне основе дотадашње управне власти, Пазваноглу је укидао, у крајевима Видинског пашалука, на према томе и у Тимоку, и постојеће аграрно-правне односе. Многа села он је претворио у читлуке, увео нове порезе на стоку, уапшти бројна стада оваца од сељака, умпожио обавезу кулука. Скоро у свим већим селима понаменигао је субаше и сејмене који су вршили полицијску власт у његово име, али су истовремено надгледали сељаке у извршењу њихових обавеза према новој власти. Осман Пазваноглу је тада укинуо и сва самоуправна права на читавом подручју Тимока. Са узурпацијом Пазваноглуовом, полицијски органи преузимају од дотадашњих кадија и надлежности судства, односно старих кадија, као што су субаше по селима замениле спахије, којима су, такође, била ускраћена десечарска права. Међутим, непостојање снажније основе турско-муслиманског становништва на читавом подручју западног дела Видинског пашалука – на вододелници тимочкој – умногоме је допринело да се чистота и значај народних породичних, сеоских и верских устапова и обичаја очува, упркос убрзаном процесу читлучења и постављања субаша и сејмена по скоро свим већим насељима у Тимоку.

Кад је реч о форми и организацији народног живота у источној Србији почетком XIX века, у време избијања Првог српског устанка, сва активност у друштвеним односима, као и у породичном кругу, одвијала се према нормама обичајног права и устаљених народних традиција. Утицај турског законодавства изван сфере пореских и управних односа био је веома слаб, и он се више односио на спровођење законских прописа из међусобних турско-хришћанских односа који су практично мимоилазили хришћанска села. Жива народна свест и традицијом изграђен појам слободе, које су народна песма и хајдучија одржавале на целом простору од Кључа и Крајине до Сврљига и Заглавка, уз све предности које је аутаркична сеоска привреда у овом погледу пружала очувању народне самосвојности, значили су много за јачање ослободилачких анти-турских осећања. Томе је свакако допринела и установа кнежинске самоуправе из ранијих времена, премда доста окрњена у својим правима током друге половине XVIII века, као и веома разгранате породичне и родовске везе сродника, кумства и побратимства којима се чувала кохезија социјалног и друштвеног бића нашег народа у крајевима око Тимока.

На развој свести о потреби ослобођења од турске власти утицала је, поред осталог, и чињеница да је изванредан број Тимочана служио као „крцалија” – добровољац у сукобима и ратовању које је Пазваноглу водио с војскама суседних пашалука: Београдског, Нишког и Рушчучког, затим по Влашкој, пре него што се измирио са султаном, где су такође многи људи стекли знатна војничка знања. Када је, пак, у Београдском пашалуку избио устанак против дахија, у крајевима источне Србије управо из редова тих старих ратника јавила се мисао о ослобођењу од турске власти по сваку цену. Везе са устаничким старешинама у суседним нахијама почеле су се хватати већ у 1804. години, првој години Првог српског устанка.

Покушаји локалних буна у неким пределима и нахијама источне Србије током 1804. и 1805. године да се протерају представници Пазваноглуове власти, нису могли успети. Недостајали су услови да се широка основа народног незадовољства претвори у устанак са изразитим политичким циљевима укидања турске управе уопште, као што је то учињено међу Србима у Београдском пашалуку почетком 1804. године.

Међутим, завршетак 1805. године означао је крај местимичној и парцијалној борби српског народа по појединим пашалуцима као буну против злоупотреба локалних паша и њихових представника власти. Отада, свуда међу Србима, па и оним на Тимоку, народни покрет добија широке основе правих устанака чији је циљ, с једне стране, укидање турске управе у народној средини, а с друге стране, све јаче истицање тежњи за стварањем јединствене националне управе на целокупној ослобођеној територији, без обзира на ранију турску администрацију и међе између појединих пашалука. У ствари, тек после Иванковачке битке и пораза султанове војске којом је командовао нишки Хафис-паша координирају се анти-турске акције с плановима и стратегијом устаничких вођа окупиљених око Правитељствујућег совјета и Карађорђа као

вожда Првог српског устанка.⁴⁷ Одлуке Скупштине устаничких старешина у Смедереву, донесене у децембру 1805. године, да се устанак прошири и ван Београдског пашалука и да се са војском уђе дубље у суседне турске провинције, потпуно је одговарала народним тежњама да се, заједничким договором, доврши истеривање Турака из оних предела који су већ били спремни да се упусте у борбу с Турцима. Када је, после тога, у јануару 1806. године устаничка војска из Београдског пашалука кренула у суседне крајеве, источна Србија постаје једно од важнијих подручја српско-турског ратовања. Ту ће се између 1806. и 1813. године одиграти неколико највећих и пресудних битака, где ће се одлучивати о судбини устаничке Србије.

Почетком 1806. године офанзива српских устаника имала је свуда успеха осим код Новог Пазара. Српски продор у дубину турске територије омогућио је успешан развој устанка и у Бањској и Сврљешкој нахији. Пазваноглуов покушај да устанак сузбије завршио се његовим страховитим поразом на Џиврибарама код Сокобање. Устанак је добио у ширини и пренео се и на Гургусовачку нахију, па чак и преко Тимока и Старе планине, у предео Загорје. Али, више стихијски, недовољно организовани са борцима без много оружја, он није довео до потпуног ослобођења поменутих крајева. У пределима ближе Тимоку Пазваноглу је успео да сломи народни отпор и да по већим насељима постави локалне посаде. Међутим, и у тим нахијама турска власт је била разбијена, а по забаченијим и неприступачнијим селима и потпуно одстрањена.

Пуно ослобођење крајева источне Србије било је постигнуто у 1807. години. У рано пролеће те године, слично као у 1806. али са јачим размахом, бољом снабдевеношћу оружјем и већом помоћу из Београдског пашалука, устанак је обухватио цело пространство до Дунава, Тимока, Старе планине и Нишаве. Ту се нарочито истакао Хајдук Вељко, који је растерао турске субаше и разоружао прсостале бегове и њихове пратње. У Сврљигу је то урадио, разјуривши турске посаде, Крста Поповић из Шљивове, а у Гургусовачкој нахији браћа Голуб, Петко и Тодор Ђорђевићи из Горње Каменице у Заглавку. На овом простору турска власт је постојала само у утврђеном Гургусовцу. Али после пораза на Штубику и Малајници и неуспеха код Неготина и Прахова, турска војска се повукла с оне стране Тимока и Брегова. Српске страже биле су тада постављене дуж десне обале Тимока, држећи у својим рукама стратешке положаје на вододелници тимочког слива и дунавских притока које су текле у правцу Видина. Српски устаници су у својим рукама држали и прсвоје Кадибогаз и Свети Никола на Старој планини. Тада су и многе избеглице из околине Видина, Белограцка, из Пиротске и Нишке нахије прешле на ослобођену територију – у Гургусовачку и Сврљешку нахију, које ће остати гранични крајеви Србије према Турској све до краја Првог српског устанка.

⁴⁷ П. Милосављевић, *Бој на Иванковцу 1805*, САНУ, Посебна издања, књ. ДХХII, Одељење историјских наука књ. 6, Београд 1979.

У ослобођеним крајевима одмах је била организована српска национална управа. Скоро у свим нахијама, па и у тимочкој, били су установљени магистрати – судови, успостављене управне власти које су представљали нахијски кметови по пахијама и сеоски кметови по селима, а била је извршена и организација људства способног за оружје. Војна организација била је учињена по територијалном принципу. Нахијском војском командовали су војводске које је постављао Правитељствујушчи совјет и потврђивао Карађорђе. У свим ослобођеним крајевима била је уведена поштанска служба – мензулане.

Престанак турске власти означио је укидање свих пореских и аграрно-правних обавеза према Турцима. Земља је припадала породицама и задружним кућама које су се затекле на спахијском или читлучком поседу. Нескадашњи десетак убирао се, преко сеоских кошева и амбара, за издржавање народне војске. Вишком производа сељак је слободно располагао. У ослобођеној земљи је заведена законитост, а магистрати су се старали да заштите народ од злоупотреба старешина, нарочито од војводске самовоље ако би се она појавила. Карађорђеве наредбе у том смислу биле су категоричне.

За време примирја од лета 1807. до почетка 1809. године унесколико је била обновљена трговина са турским пијацама у Вилину и Нишу.

Законодавство устаничке Србије прогласило је једнакост за све грађане ослобођене земље, укључујући ту посебно и Цигане чији је социјални и правни положај под Турцима био веома неповољан. У овом периоду, због доста сређених безбедносних и правних прилика, као и због јачања новчане привреде, дошло је и до повећања аграрне производње и до успона занатства и трговине. У ослобођеној Србији, па и у крајевима Тимочке долине, био је укинут султанов државни суверенитет, као и сва имовинска права бивших турских власника.

Мирап развој устаничке Србије био је прекинут наставком рата у пролеће 1808. године, пошто није могло доћи до споразума између Русије и Турске, поред осталог и због тога што Порта није хтела да Србима призна самосталну управу. Војевање у овом периоду било је тешко и тек у октобру, када је под личном Карађорђевој командом дошло до гоњења турске војске, српска национална управа била је обновљена у највећем делу источне Србије, па и на Тимоку. У овим победоносним бојевима масовно су учествовали и Тимочани, и Сврљижани, и Црноречани, као и пребеглице из Прокушачке, Нишке, Лесковичке, Белоградичке, Куршумлијске, Пиротске и других Тимоку суседних нахија. Истина, Турци су се у равничарским деловима Тимока задржали још читаву годину дана, али је у лето 1810. године удружена српско-руској војска, под командом Хајдук Вељка и руског генерала Орурка, страховито потукла војску Хуршид-паше и натерала је на повлачење према Нишу. На завршетку те велике кампање генерал Орурк је папао и на утврђењу Гургусовац, који се није могао дуго бранити. У ослобођеном Гургусовцу, за прво време, као његов командант, остао је Хајдук Вељко. Потом су следиле битке на Прахову и Брегову, када су Турци, поражени, морали да се повуку преко Тимока у

видинску тврђаву. Тако су, на крају 1810. године, границе Србије враћене на десну обалу Тимока и Стару планину.

Почетком 1811. године у Србији је извршена велика реформа државне управе. Тада је спроведена централизација власти и изведена нова војна организација. Власт великих војвода била је сломљена; Карађорђе је поставио многе нове војводе, спроведена је организација народне одбране, у којој је сваки одрастао становник Србије постао војник. Државну управу, која је била под контролом Карађорђевог, сачињавао је велики Видајетски (Народни) суд и шест попечитељстава – министарстава, чиме је у ствари извршена и реформа Царском Правителствујућег совјета. Било је и других промена.

Почев од 1811. године нова војно-управна организација, с малим изменама, остала је до пред крај устанка. У последње време Совјет и Карађорђе су свечано поставили за сваку нахију судске, управне и војне власти. Тако је у Гургусовачкој нахији командовао Тодор Ђорђевић, у Сврљишкој Крста Поповић и у Бањској војвода Стојко Бањски. Њима су, као појачање, били придодати: Петар Цода за Црноречку и Маринко Петровић за Гургусовачку нахију. Због дужине фронта и стратешке важности Гургусовачке и Бањске нахије као команданти јављају се и башкнез Нина Васиљевић у Гургусовцу и башкнез Иван Ђерђевић за Бањску нахију.

Букурешким уговором 1812. године између Русије и Турске у тзв. VIII тачки, која се односила на Србију, био је признат султанов суверенитет над Србијом и право Турака да с војском уђу у градове које су српски устаници држали под својом влашћу. Тако је Русија иступила из рата са Турском јер се спремила да дочека Наполеонову „велику армаду”, а Срби су остали да сами обезбјеђу своју слободу.⁴⁸

Срби су са максималном спремношћу очекивали обнову ратовања, па је, у крајевима источне Србије било предузето све за што успешнију одбрану. По Карађорђевог плану, а ради боље одбране, требало је да се тимочки фронт повуче на планинске венце који су слив Тимока делили од слива Мораве, пошто би се становништво најпре потпуно евакуисало у средиште крајева Србије. Иначе, сви погранични шанчеви били су добро утврђени. Црноречани су бранили приступе у долину Тимока, а Гургусовчани планинске прелазе да би спречили да се турска видинска и нишка армија не споје. Одбрана је трајала неколико недеља, али је турска помоћ била вишеструка и устанак је претрпео пораз.

Период поновне турске окупације 1813–1833. године значио је успостављање ранијих управних и пореских институција, посебно у аграрно-правним односима. Уз то, српски устанак Порта је оквалификовала као велику побуну против интегритета Османског царства и побуњену српску рају сматрала за

⁴⁸ Др П. Милосављевић, *Руски фактор у српском устанку*, Зборник радова са научног скупа „У славу великог војда”. Велика Плаца 1992, 53–60.

ешкију, разбојнике и велеиздајнике. Таква квалификација подлежала је, по турским законима, који су били засновани на шеријату (верском закону), најоштријој осуди и санкције за то морале су бити врло тешке. Обновљајући рат у лето 1813. године Порта је посебном фетвом (верском наредбом) прогласила цихад – светски рат (верски) српским устаницима, а у султановом пуномоћју Великом везиру неке области Србије (нахије шумадјска, крагујевачка, рудничка, београдска, смедеревска и јагодинска) биле су стављене ван закона. У њима је требало искоренити све мушко становништво, опљачкати народну имовину, опустошити села. Милости за побуњену српску рају није требало никако имати.

Део ових мера требало је применити, уопште, на све крајеве побуњене Србије. То је важило и за источне крајеве устаничке Србије, за пределе Тимока, Црне Реке и Крајине. Зато су Турци, у једном посебном службеном захтеву, тражили од Аустријанаца да јој се изруче све угледне личности, устаничке старешине које су емигрирале у Аустрију. Међу њима су били башкнез Милосав Ђорђевић из Црногорске нахије, војвода Крста Поповић из Сврљишке нахије, башкнез Нина Васиљевић из Гургусовачке нахије, бимбанс Ђира и Мина, као и Тоша Ђорђевић, заглавски капетан.

После султанове амнестије октобра 1813. године, у свим крајевима Србије, па и на Тимоку, почели су се сређивати политички и економски односи између Порте и становништва. У том смислу видински паша је, више из практичних разлога него по наређењу Порте, допустио обнову неких облика из организације кнежевина, односно установу нахијских кнезова као посредника између народа и турских нахијских власти. Тако се као народни представници пред турским властима после 1813. године помињу у Тимоку и Заглавку башкнез Иван Стојковић из Дебелице, а у Сврљигу – Стеван Раденковић. Судија у медресу у Гургусовцу био је Симон Маринковић. За Сокобањску нахију постављен је за башкнеза Стојан Н. из Шарбановца.

Попустљивија политика Порте према Србији није била израз њене добре воље према српској раји. Напротив, на то су је нагониле како њен међународни положај тако и њене унутрашње прилике. И заиста, већ од маја 1832. године, после унутрашњих политичких трзавица у царству, Порта је постала знатно попустљивија према српским захтевима, а посебно према питању утврђивања граница. Наиме, компромисом са султаном, којим се завршио други српски устанак, кнез Милош Обреновић је добио Београдски пашалук. Међутим, изван те територије остали су такозвани отргнути предео. Међу њима се налазила и Тимочка Крајина, која је припадала Видинском пашалуку.

Имајући искуство са Портом, Милош је сумњао у дата обећања и зато је његов план био да искористи тренутну турску слабост и силом припоји „отргнуте пределе“. На руку су му ишли догађаји у овим поробљеним областима, велика насиља спахија и читлук-сахибија.

Као што је познато, ослобођење источне Србије извршено је маја 1833. године. Ослобођење је извршено у две етапе: најпре народним устанком у свим нахијама западног дела Видинског пашалука, затим интервенцијом кнеза Милоша уз помоћ војске Београдског пашалука непосредно после избијања устанка. О устанку су се договорили народни представници и власти кнеза Милоша, да би се имао изговор за интервенцију и тако онемогућило да и турска војска интервенише. Правни основ за такав Милошев поступак налазио се у хатишерифу 1830, којим се Порта обавезивала да врати Србији „отргнуте пределе”, у овом случају и Тимочке нахије са Крајином, што је, међутим, оклевала да изврши. Због тога је кнез Милош, заједно са представницима ових крајева, и удесио да дође до устанка – тачно до граница које је претходних година обележила мешовита руско-турска комисија према ситуацији граница Србије на крају устанка 1812/13. године.

Повереници кнеза Милоша који су припремали и организовали устанак за поједине крајеве били су: за Црноречку нахију Милета Карабашевић, сеоски трговац из Кривога Вира и Станислав Јовановић, ћурчија из Планинице; поп Ђорђе Георгијевић из Злота, сеоски кнез Станоје Марковић из Рготине и његов синовац трговац Јеремија Здравковић, као и нахијски баџкнез Сима Николић из Зајечара. У Сврљигу главни Милошеви повереници били су Радојко Тричковић из Преконоге и Јован Бошковић из Рсовца. За Гургусовачку нахију били су баџкнез нахијски Иван Стојковић и његов син Станоје Стојковић из Дебелице, Тоша Ђорђевић, бивши Карађорђев бимбаци из Горње Каменице и Радослав Јовановић, мањначки кнез. Бањску нахију је представљао Голуб Томић из Јошанице. Било је представника и у Крајини са Кључом.

Сви они одржавали су везу са кнезом Милошем преко члана Народног суда српског Милете Радојковића, као и преко пограничних нижих органа власти.

Устанак је подигнут са девизом истеривања субаша из народне средине и ради умањења нових и посредних пореза, нарочито на стоку и испашу. Устанак се sukcesивно развијао према појединим крајевима, и то:

- 26. априла (8. маја) побунно се „цео вилајет сврљипки”;
- 27. априла (9. маја) Црноречка и Бањска нахија;
- 28. априла (10. маја) Гургусовачка нахија;
- 29. априла (11. маја) Крајина и већи део Кључа;
- 30. априла (12. маја) део Кључа поред Дунава, од Кладова до Адакалеа.

Ту су свуда Турци били истерани за кратко време, негде милом негде силом, а до оружаних борби дошло је у Гургусовцу и Зајечару, на Тимоку.

Главни сукоб десио се код Црне Ћуприје, на путу за Велики Извор, где су Турци извршили изненадни напад и убили 117 људи и осморо ранили. Но долазак војске кнеза Милоша непосредно после ове зајечарске „сече” под командом Хајдук Вељковог брата Милутина Петровића Ерс и хомољског

капетана Јована Поповића, спречио је потпуни пораз устаника и продор Турака у Зајечар. Друге српске војске истовремено су ушле у Крајину и Кључ, у Бањску, Сврљишку и Гургусовачку нахију. На тој устаничкој територији, у турском поседу остало је још само Кладово, које устаници, као царску тврђаву, и нису нападали. Порта је признала ново стање у побуњеним крајевима. Источна Србија била је тако, после двадесетогодишње турске реокупације, поново слободна.

Уласком српске војске била је одмах успостављена и привремена српска цивилна управа, коју су махом представљали народни прваци и предводници устанка из тих крајева. У јулу 1833. кнез Милош је лично посетио сва важнија места у ослобођеним крајевима, долазећи преко Алексинца и Бање у Гургусовац, Зајечар, Неготин и Брзу Паланку, после чега се преко Мироча вратио у Пожаревац. На том путовању он је свечано поставио прве редове власти нове српске управе, чиме су крајеви Тимока и Тимочке Крајине у целини дефинитивно ушли у састав Кнежевине Србије као део њене државне и националне територије.

У ослобођеним крајевима источне Србије живело је тада око 114000 становника, са 18774 домаћинства у 293 села. То је значило, приближно, око једне шестине целокупне популације која је, после 1833. године, живела, у Кнежевини Србији под влашћу кнеза Милоша.

Ослобођењем и поновним прикључењем Србији, пред нахијама пекада отргнутим од своје матице отварају се путеви и перспективе нових друштвено-економских процеса. У том погледу, организовање нове српске власти наметало се као један од основних задатака који је овде, на Тимоку, рстван доста брзо и радикално. То се огледало у чињеници што су већ у првим данима устанка, крајем априла и почетком маја 1833. године, вође побуњеног народа, пре свега војни команданти, а на основу специјалног кнежевог „настављенија“, држали скупове виђенијих људи и из њихове средише, а у договору са кнезом Милошем, одабирали и постављали прве народне нахијске старешине – чланове нахијских суда и капетане. Чланови суда у Гургусовачкој нахији били су Станоје Ивановић и Живко Николић. За капетана је одређен Радосав Јовановић.⁴⁹

Органи власти у ослобођеним крајевима имали су привремени карактер. Настојећи да их ојача и још чвршће веже за себе, кнез је почетком јула 1833. године, за време свог боравка на Тимоку, извршио њихову прву реорганизацију; па дужности судија и капетана именовано је нове, себи приврженије људе. Истовремено, ради обезбеђивања граница, јер су њих, без обзира на пристанак Порте да се отргнуте нахије врате Србији, угрожавале суседне паше, Милош је одредио пограничне страже према Нишу и Видину, а за њиховог старешину поставио Марка Петровића из Неготина.⁵⁰

⁴⁹ Др П. Милосављевић, *Организација власти и друштвено-политички односи 1833–1878*, у књ. *Тимочка Крајина у XIX веку*, 31–32.

⁵⁰ Исто.

Почетком 1834. године, настављајући са унутрашњим уређењем земље, кнез Милош је поделио територију на пет великих сердарстава: Рашко, Расипско, Подунавско, Млавско и Тимочко. Сердарства је поделио на окружја, а окружја на срезове. Том новом поделом, не тако дуговечном, Тимочко сердарство је било подељено на три окружја – Књажевачко, Црноречко и Крајишко са Поречом. У саставу Књажевачког окружја налазила су се два среза: Заглавски и Тимочки. Убрзо, новом реорганизацијом, спроведеном на основу Сретењског устава, Србија је била подељена на четири војне власти, од којих је једна била Дунавско-тимочка. За команданта те области постављен је Стеван Стојановић, дотадашњи сердар тимочки.⁵¹

Још док је реорганизација цивилних и војних области била у току, приступило се у овим крајевима и уређивању прилика у цркви. На пример, за тимочког епископа постављен је Доситеј Новаковић. Затим су следиле дипломе окружним начелницима „полковницима“, „подполковницима“, „мајорима“, а такође и свима „исправницима“, председницима окружних судова, а неколико дана касније и другим. На тај начин, административно-управна реорганизација земље, а са њом и поново припојених источних крајева, била је завршена. Тих дана се интензивно радило и на успостављању поштанског саобраћаја. Ради тога је у Гургусовцу, осим у по неким местима (Зајечар, Неготин, Криви Вир) подигнута мензулана са неколико пари коња.

Без обзира на све поменуте мере, у области унутрашњег уређења Србије, политичка ситуација у земљи се све више заоштравала. Основни разлог требало је тражити у факторима екопомског и социјалног карактера. Ослањајући се на незадовољство великих сила самовољом и деспотским понашањем кнеза Милоша, опозициони покрет у земљи све отвореније је иступао против кнеза. Опозициони покрет је захватио и Тимок. Он се овде ослањао, као и у осталим деловима земље, с једне стране, на отпор чиновника у самој Милошевој администрацији и на отпор трговаца који су устајали против Милошеве самовоље, тражећи гаранцију слободне трговине, а, с друге стране, на покрет сељака који су као власници земље желели већу правну сигурност у одбрани од Милошева васиља. Њихови захтеви и њихов покрет оличени су у једној речи – устав. Истина, промисле које су донесене уставом из 1835. године, а којима је укинута Милошев монопол у трговачким пословима и право трговине проширено на све који се њом баве, допринеле су да знатан део трговачког света на Тимоку остане веран Милошу. Против кнеза су и даље били чиновници и запатлије који су у западноевропском парламентаризму и у уставности видели образац по коме би требало уредити и Србију.

Различити приступи око будућег уређења земље створили су у Србији тешко политичко стање. А када је, незадовољан одредбама такозваног Турског устава, кнез Милош у пролеће 1839. године напустио Србију, у врху српске управе као да је наговештавано наступање нове ере у развоју земље. На свим

⁵¹ Исто.

странама наступиле су промене. Оне су захватиле и Тимок, а пре свега су се огледале у многим персоналним померањима. Извршене су измене свих начелника срезова, осталих чиновника и надзорника ђумрука. Међутим, прилике у Србији су се брзо мењале. Одлазак са власти Милоша Обреновића није могао да скине с дневног реда започети сукоб између уставобранитеља и присталица династије Обреновић. У почетку пригушен и готово невидљив, он се из дана у дан појачавао, добијајући све шире размере. Мере које је уставобранитељска влада предузимала у области економског живота, а пре свега у области фискалне политике, изазивале су незадовољство неких пословних кругова. Овде се имало у виду мењање пореске стопе, као и увођење бећарског пореза. Незадовољство због увођења овог последњег још више се појачало, јер је тај порез прикупљан уз помоћ полицијских власти. Сукоби са пореским органима и свакодневна негодовања око висине разрезаних сума постали су на Тимоку правило, доприносћи погоршању политичке климе. Ситуација је била утолико компликованија уколико су дојучерашње присталице кнеза, као што је то био Стефан Стефановић Тенка и други, отворено прешли у табор кнежевих противника. У таквој ситуацији, у јулу 1839. године, у свим припојеним областима, вршени су избори депутата за народну скупштину, која се одржавала у Београду. Депутати изабрани у свим окружјима на Тимоку недвосмислено су пружили подршку уставобранитељима, али су, водећи рачуна о расположењу маса, били приморани да на упражњени престо позову Милошевог сина Михаила. Остатак године, као и готово цела наредна година, протекао је у непрекидним рвањима и сукобљавању два супротна тabora. Овде, на Тимоку, то се најчешће рефлектовало у готово непрекидним сменама руководећих људи и чиновника. Такво је стање трајало све до ноћи између 26. и 27. августа 1841. године, када је кнез Михаило, суочен са могућношћу отворене побуне опозиције, напустио земљу.

После одласка кнеза Михаила, у Београду је сазвана нова скупштина, на којој је за новог кнеза Србије изабран, тачније, проглашен унук Карађорђевог Александар Карађорђевић.

У догађајима у вези са одласком кнеза Милоша, владавином кнеза Михаила Обреновића и доласком на престо кнеза Александра Карађорђевића, Гургусовчани нису имали неко видно учешће. У свим тим династичким борбама, међутим, Гургусовац је био чувен по својој кули у коју су затварани политички кривци. То је била „српска Бастиља”. У њој је, 1842. године, био затворен некадашњи моћни старешина Ужичке нахије Јован Мићић, велики обреновићевац. Он је у тој кули и умро 1844. године.

Када су 1848. године, под командом Стевана Книћанина, из Србије отишли добровољци у помоћ браћи у Војводини против Мађара, из Гургусовачког округа је отишло 349 добровољаца, од чега 58 коњаника, под командом мајора Саве Јовановића, помоћника окружног начелника. У борбама са Мађарима само из Заглавка и Тимока било је 183 пешака и 15 коњаника.

У почетку владавине кнеза Александра Карађорђевића, у Србији је владала одређена стабилност. Поред осталог, тих дана је донесен Грађански законик, којим је гарантована неприкосновеност приватне својине и иницијативе; уведена је тростепеност судства, а с тим је у живот доследно спроведен полицијско-бирократски државни апарат. Објављен је био и први јединствени закон за све школе у Србији. На његовој основи, на Тимоку су у већини места отворене школе. Педесетих година на Тимоку је, као и у Крајини, радило неколико празничних школа за шегрте и калфе; отворено је и неколико читаоница. Укратко, за време уставобранитељског режима Тимок је преживљавао одређен економски и културно-просветни успон, што је био непобитан доказ да је на овој територији са успехом закорачено у нови и напреднији друштвено-економски систем.

Општи привредни успон, развој просвете и културе, као и други чиниоци убрзаног развоја Тимока, одразили су се и на даљи развој занатских и трговачких еснафа, о чему је већ било речи. Успон тих еснафа, међутим, као и њихов све већи утицај на привредни и друштвени живот тек недавно ослобођених крајева, остварен је у време када се у западној Европи већ назире контуре организованог радничког покрета. Било је то време када је, под утицајем све бржег развоја машинске производње, капитализам све безобзирније и све суровије развијао и последње спове о лепим временима Ханзеатског савеза и моћних градских занатских и трговачких еснафа и када је све отвореније долазила до изражаја класна борба два потпуно супротна тabora. Одјек те борбе, тих класних сукоба, није могао мимоићи ни новоослобођене крајеве Србије, па ни Тимок. Због тога је и настала сва забринутост у редовима тимочких еснафлија за свој сутрашњи дан. Такво њихово стање манифестовало се у све чешћим и све нервознијим захтевима садржаним у пацртима еснафских уредаба и пунктова, утежњи да се што пре и што ефикасније поопштри контрола над калфама, њиховим кретањем и њиховим животом уопште. Истовремено, то су били и дани када су запатски радници, калфе и шегрти, широм Тимока и Крајине, а посебно у већим центрима – Књажевцу, Зајечару, Неготину и другим, својим појединачним или групним иступањима наносили прве ударе још увек чврстом и отпорном оквиру старој и вековима каљеној еснафској организацији, чији су представници укорно и тврдоглаво чували своје привилегије чак и кад су синови и унуци тих истих еснафлија увелико пливали у водама либералистичких схватања развоја и могућности младе и тек у почетном стадијуму оваквог развојка привреде ондашње Србије.

Живот је, међутим, текао даље, а са њим су нестале и илузије првих година владавине уставобранитеља. Заопштавању унутрашњег односа допринео је и пад трговачке конјунктуре, коју је, у вези са избијањем Кримског рата, доживела Србија, а посебно Тимок и Крајина. Наиме, трговина којом се у току поменутог рата на истоку Србије, мање више, бавило све становништво, представљала је несумњив допринос развоју робно-новчаних односа у овим крајевима, као и у Србији уопште. Завршетком Кримског рата, продаја и извоз

странама пастушиле су промене. Оне су захватиле и Тимок, а пре свега су се огледале у многим персоналним померањима. Извршене су измене свих начелника срезова, осталих чиновника и надзорника ђумрука. Међутим, прилике у Србији су се брзо мењале. Одлазак са власти Милоша Обреновића није могао да скине с дневног реда започети сукоб између уставобранитеља и присталица династије Обреновић. У почетку пригушен и готово невидљив, он се из дана у дан појачавао, добијајући све шире размере. Мере које је уставобранитељска влада предузимала у области економског живота, а пре свега у области фискалне политике, изазивале су незадовољство неких пословних кругова. Овде се имало у виду мењање пореске стопе, као и увођење бећарског пореза. Незадовољство због увођења овог последњег још више се појачало, јер је тај порез прикушљан уз помоћ полицијских власти. Сукоби са пореским органима и свакодневна негодовања око висине разрезаних сума постали су на Тимоку правило, доприносећи погоршању политичке климе. Ситуација је била утолико компликованија уколико су дојучерашње присталице кнеза, као што је то био Стефан Стефановић Тепка и други, отворено прешли у табор кнежевих противника. У таквој ситуацији, у јулу 1839. године, у свим припојеним областима, вршени су избори депутата за народну скупштину, која се одржавала у Београду. Депутати изабрани у свим окружјима на Тимоку недвосмислено су пружили подршку уставобранитељима, али су, водећи рачуна о расположењу маса, били приморани да на упражњени престо позову Милошевог сина Михаила. Остатак године, као и готово цела наредна година, протекао је у непрекидним рвањима и сукобљавању два супротна табора. Овде, на Тимоку, то се најчешће рефлектовало у готово непрекидним сменама руководећих људи и чиновника. Такво је стање трајало све до ноћи између 26. и 27. августа 1841. године, када је кнез Михаило, суочен са могућношћу отворене побуне опозиције, напустио земљу.

После одласка кнеза Михаила, у Београду је сазвана нова скупштина, на којој је за новог кнеза Србије изабран, тачније, проглашен упуц Карађорђевић Александар Карађорђевић.

У догађајима у вези са одласком кнеза Милоша, владавином кнеза Михаила Обреновића и доласком на престо кнеза Александра Карађорђевића, Гургусовчани нису имали неко видно учешће. У свим тим династичким борбама, међутим, Гургусовац је био чувен по својој кули у коју су затварани политички кривци. То је била „српска Бастиља”. У њој је, 1842. године, био затворен некадашњи моћни старешина Ужичке нахије Јован Мићић, велики обреновићевац. Он је у тој кули и умро 1844. године.

Када су 1848. године, под командом Стевана Книћанина, из Србије отишли добровољци у помоћ браћи у Војводини против Мађара, из Гургусовачког округа је отишло 349 добровољаца, од чега 58 коњаника, под командом мајора Саве Јовановића, помоћника окружног начелника. У борбама са Мађарима само из Заглавка и Тимока било је 183 пешака и 15 коњаника.

У почетку владавине кнеза Александра Карађорђевића, у Србији је владала одређена стабилност. Поред осталог, тих дана је донесен Грађански законик, којим је гарантована неприкосновеност приватне својине и иницијативе; уведена је тростепеност судства, а с тим је у живот доследно спроведен полицијско-бирократски државни апарат. Објављен је био и први јединствени закон за све школе у Србији. На његовој основи, на Тимоку су у већини места отворене школе. Педесетих година на Тимоку је, као и у Крајини, радило неколико празничних школа за шегрте и калфе; отворено је и неколико читаоница. Укратко, за време уставобранитељског режима Тимок је преживљавао одређен економски и културно-просветни успон, што је био непобитан доказ да је на овој територији са успехом закорачено у нови и напреднији друштвено-економски систем.

Општи привредни успон, развој просвете и културе, као и други чиниоци убрзаног развоја Тимока, одразили су се и на даљи развој занатских и трговачких еснафа, о чему је већ било речи. Успон тих еснафа, међутим, као и њихов све већи утицај на привредни и друштвени живот тек недавно ослобођених крајева, остварен је у време када се у западној Европи већ назиру контуре организованог радничког покрета. Било је то време када је, под утицајем све бржег развоја машинске производње, капитализам све безобзирније и све суровије развијао и последње снове о лепим временима Ханзеатског савеза и моћних градских занатских и трговачких еснафа и када је све отвореније долазила до изражаја класна борба два потпуно супротна тabora. Одјек те борбе, тих класних сукоба, није могао мимоићи ни новоослобођене крајеве Србије, па ни Тимок. Због тога је и настала сва забринутост у редовима тимочких еснафлија за свој сутрашњи дан. Такво њихово стање манифестовало се у све чешћим и све нервознијим захтевима садржаним у нацртима еснафских уредаба и пунктова, у тежњи да се што пре и што ефикасније поштри контрола над калфама, њиховим кретањем и њиховим животом уопште. Истовремено, то су били и дани када су занатски радници, калфе и шегрти, широм Тимока и Крајине, а посебно у већим центрима – Књажевцу, Зајечару, Неготину и другим, својим појединачним или групним иступањима наносили прве ударце још увек чврстом и отпорном оквиру старој и вековима каљеној еснафској организацији, чији су представници упорно и тврдоглаво чували своје привилегије чак и кад су синови и унуци тих истих еснафлија увелико пливали у водама либералистичких схватања развоја и могућности младе и тек у почетном стадијуму оваквог развојка привреде ондашње Србије.

Живот је, међутим, текао даље, а са њим су нестале и илузије првих година владавине уставобранитеља. Заостравању унутрашњег односа допринео је и пад трговачке конјунктуре, коју је, у вези са избијањем Кримског рата, доживела Србија, а посебно Тимок и Крајина. Наиме, трговина којом се у току поменутог рата на истоку Србије, мање више, бавило све становништво, представљала је несумњив допринос развоју робно-новчаних односа у овим крајевима, као и у Србији уопште. Завршетком Кримског рата, продаја и извоз

пољопривредних производа нагло се смањује, што је у земљи створило прилично тешку економску ситуацију и довело до пораста незадовољства међу широким масама. Ако се томе додају и неспоразуми који су избијали због све отворенијег мешања страних држава у политички живот Србије, онда постаје разумљиво зашто су то биле критичне године за унутрашњу и спољну стабилност Србије. Нарочито је био пољуљан положај кнеза и његових присталица. Ојачан је политички статус опозиције, проширени су њени редови и поново су окупуљени незадовољници свих боја у борби против кнеза и његове свс изразитије самовоље. Избори за народну скупштину, обављени на основу закона из октобра 1858, недвосмислено су показали да у целој земљи, укључујући и Тимок, постоји веома јак покрет против кнеза. Снагу тог покрета сачињавали су широки кругови сеоског, а делимично и варошког становништва. Многи трговци и добар део занатлија отворено су иступили против кнеза, јер им његова владавина више није могла обезбедити некадашњи просперитет, па ни сигурност пословања и битисања. Истина, овај покрет није био ни идејно, ни политички а ни организационо хомоген. Он је у својим редовима окупљао присталице најразличитијих идеолошких схватања и политичких опредељења: од крајње левих, може се рећи револуционарно демократских, па до крајње десних, апсолутистичко-монархистичких. Ипак, тај шаролики конгломерат у коме је доминантна улога припадала либералима, имао је заједнички циљ – обарање кнеза. На тој основи, у датим околностима једино могућној и за све прихватљивој платформи, извршена је мобилизација маса и на Тимоку. Крајњи исход таквог развоја догађаја било је обарање са власти кнеза Александра Карађорђевића, извршено на скупштини одржаној новембра 1858. године, тј. на Светоандрејској скупштини.

Период после Светоандрејске скупштине донео је у Србији више значајних промена. Законима који формално нису противуречили одредбама такозваног турског устава, из основа је измењена државна организација Србије. При томе, једно од главних обележја тог устава, равноправан однос кнеза и Совјета, измењен је тако да је превага у тим односима прешла на страну кнеза. Увођењем институције Државног савета, кнез је могао да постане, тачније постао је, одлучујући фактор у законодавству, пошто ни један предлог више није могао добити силу закона без потврде кнеза. Истина, Савет је и у новим условима остао законодавно тело, али је овога пута зависио од кнеза. Другим речима, саветници су у ствари постали чиновници које је кнез могао да одстрани са дужности пензионисањем. Посебним законом о устројству општинских власти, објављеним марта 1866. године, општине у Србији су изгубиле и последњи траг самосталности, а свим тим дошле у потпуну зависност од централне власти, па, према томе, и од кнеза.

Нови устав, донесен 1858. године, иако је праведно отварао политичку перспективу за јачи утицај сељачких маса на рад скупштине, није одмах тако схваћен на Тимоку. Истина, либерално грађанство је могло да очекује корист од устава, али тимочки сељак није много марио, како је говорио, за те

новотарије. Њему је било свеједно да ли ће га притискати кнежеви чиновници или либерали, јер је био свестан да му нико „неће узети мотику, као ни његову беду, ни сиромаштво”. А прилике на Тимоку су биле све теже. Друштвено-економски односи су се овде споро мењали. Иако су се на Тимоку сеоска домаћинства разликовала како по величини и квалитету ораница и, уопште, земљишних поседа тако и по броју стоке, натурална производња се дуго задржала. Уз сточне болести и неродне године, она је подједнако погађала све: и богатије и сиромашне сељаке. Свака сушна или претвише кишна година, свака дужа зима или мраз без снега, остављали су необрађену земљу, а тиме и отворена врата глади и помору стоке. У таквим условима сељаштво је све више пропадало, или се пауперизовало.

С друге стране, због слабо развијеног тржишта, исповезаности ссела са тржиштем и због натуралне производње која се веома споро мењала, на Тимоку су врло споро продирали робно-новчани односи, са свим последицама које су из тога произлазиле. Истина, нешто повољније услове за привређивање имали су крајеви на левој обали Тимока, односно крајеви поред границе. Овде је нарочито дошла до изражаја илегална трговина. Буљубашне граничних стража на Тимоку често су извештавале ереске и окружне власти о илегалним преласцима границе и о заплешивању робе. Уз то, у овим крајевима су веома биле распрострањене крађе шумског дрвета, јер је за сиромашна сеоска домаћинства трговина дрветом била веома уносна. То им је био главни извор прихода за подмирење данка и пореза.

Тежак је био и положај тимочких занатлија. Организовано у своје еснафе тамо где их је било, слабо продуктивно, заостало и сиромашно, занатство је таворило. На селу готово и није било занатлија. Ако их је и било, то су били они који су се занатством бавили бесправно. Међу њима највише их је било из Турске. Еснафи су са њима водили непрекидну борбу, захтевајући од локалних власти да им забране рад, што су оне и чиниле. За то су занатлије на селу, по правилу, радиле илегално.

Све у свему, седамдесетих година прошлог века, овде на Тимоку ретки трговци, по који бесправни занатлија, шпекуланти, наговештавали су брже класно диференцирање и долазак нове, капиталистичке ере. Свима њима као потенцијалним капиталистима сметала је војно-бирокаратска власт и зато су пружали отпор мерама које је тадашња власт заводила, неорганизовано, али заједно са широким народним масама. Али, културна и просветна заосталост, примитивна производња, сиромаштво и беда, заденути у заостала верска схватања, чинили су их немоћним према полицији и војсци, према државном насиљу и експлоатацији.

И у таквим приликама, међутим, као и у читавој земљи, и овде се нешто дешавало. У ствари, Устав из 1869. године унесколико је омогућио јачање политичког живота, па и појаву нових струјања, нових политичких праваца. На политичкој сцени Србије јављају се социјалисти. У ствари, појава на

политичком тлу Србије стварне демократске струје, као одраза већ прешеног пута у оквиру друштвено-економског развоја земље, потиче још с краја шездесетих година и везана је за борбу против продора либерала у редове познате организације „Уједињена омладина српска”. Бранећи интересе експлоатисаних и обесправљених делова народа, посебно осиромашених сељака и занатлија, српски демократски покрет иступао је са програмом радикалних преображаја друштвено-економског и социјално-политичког уређења Србије на начелима широке самоуправе.

Нема спора, у разради идеологије српског демократског и социјалистичког покрета одлучујућу улогу имали су Живојин Жујовић и Светозар Марковић. Њихове идеје нашле су плодно тле на Тимоку. На пример, крајем 1875. и почетком 1876. године, под утицајем социјалистичких идеја, у Књажевцу је формирана група од млађих школованих људи и занатлија. Њихова активност и њихов пропагандни рад на ширењу социјалистичких идеја озбиљно су узнемирили владајуће кругове, па је ради сузбијања њиховог утицаја на остале грађане у Књажевцу одржано више предавања на тему *Прошвиџ комунизма и социјализма у Србији*.

Идеје Светозара Марковића биле су разумљиве радницима и школованој омладини, али нису биле приступачне тимочком сељаку. Било је потребно да му се те идеје приближе. Одлучујућу улогу у том погледу имао је Адам Богосављевић, син сељака из Копривнице. Он је, у ствари, постао народни трибун. И више од тога – постао је творац и носилац нове сељачке идеологије, познате као народни радикализам. У конкретним историјским условима, на Тимоку, демократски народни радикализам представљао је, у ствари, радикализам сељачких маса. У његовој првој фази остварено је својеврсно спајање социјалистичких идеала са сељачким реализмом. Као такав, он се на Тимоку одликовао свим карактеристикама демократског покрета који нема много сличности са европским радикализмом, а такође није имао скоро ничег заједничког са класичним сељачким покретима. Без обзира на то што је по много чему специфичан за своје време и за људе који су га прихватили спонтано и брзо, он се у основи није разликовао од осталих масовних покрета у Европи, јер је његову покретачку снагу чинио произвођачки део становништва – сељаштво, ради преображаја и мењања друштвених односа и демократизације, на основи грађанског друштвеног поретка. Тако се и десило да је Марковићев социјализам на Тимоку, заоденут рухом сељачке примитивне и недограђене идеологије, брзо израстао у снажан политички покрет тимочког села. Истина, носиоци народног радикализма, следбеници Адама Богосављевића, у вези с многим питањима разишли су се са учењем Светозара Марковића. Уз то, напуштајући нека начела Марковићевог социјализма (колективну својину и федерализам на стичној основи), Адам и његове присталице нису спречавали развој социјалистичких идеја, већ су их преображавали у животворну снагу већине да би та већина постала извор народне власти. Адам Богосављевић и његове присталице су борбу против бирократије, а она је на Тимоку била јака

Турци посматрају Гурџусонац са Тресибабe

и добро организована, поистовешњивали са борбом пролетаријата против капитализма. Било је и других разлика, али, било како било, и тако схваћени циљеви и задаци демократског народног радикализма оставили су дубок траг у свести маса на Тимоку, а покушаји да се такво учење доведе у склад са праксом нису били ретки, мада су имали локални карактер. И ко зна шта би се све могло десити да није дошло до српско-турског рата 1876–1878. године.

У рату против Гурске књажевачком војском је командовао пуковник Ђура Хорватовић. У почетку, он је имао успеха у борби са Турцима, посебно у продору према Белој Паланци. Повлачењем српске војске код Зајечара, међутим, Хорватовић се после јуначке одбране Књажевац Турцима. Понављени се у турским рукама, Књажевац је био опљачкан, спаљен и порушен. Тако су прошла и многа села у Заглавку и Булаку, посебно она на путу од Тресибабe. Турци се, међутим, у Књажевцу нису дуго задржали. Отишли су на фронт према Алексинцу, па је српска војска поново ушла у Књажевац.

Тешке економске прилике после овог рата, расписивање нових пореза за изградњу пруге Београд – Ниш и наоружање војске, као и несређено политичко стање у земљи, довели су до Тимочке буне 1883. године. Непосредан повод за буну било је прикупљање оружја од народне војске, па је буна, осим Вољсвачког и Сокобањског среза, захватила и Књажевац и Књажевачки округ у октобру 1883. године. Створен је Окружни извршни одбор са Гавром Анчићем на челу. Главни командант је постао Алекса (Аџа) Станојевић, а главни интендант Љубомир (Љуба) Божиновић. Буна, међутим, није имала шире размере, па је за неколико дана угушена, а пресни суд у Зајечару је многе учеснике побуне осудио на смрт и временске казне. Од осуђених на смрт из Књажевачког округа

стрељани су на Краљевици Гавра Авичић и Љуба Божиновић из Књажевца и Станоје Динић из Мучибабе.

У рату између Србије и Бугарске 1885. године – битка на Сливници – учествовали су и људи из овог краја као борци првог, другог и трећег позива, али без већих жртава.

Балкански рат 1912. године Срби су дочекали спремно и морално, а и војнички. Књажевчани су ушли у рат са Турцима као обвезници XIV пука – првог, другог и трећег позива у саставу Тимочке дивизије, односно Прве и Друге армије. Идок је Друга армија водила борбе са Турцима од Кратова преко Штипа до Струмице, дотле су Књажевчани у саставу Прве армије водили борбу на Куманову и Битољу. Неки Књажевчани су у саставу дела Друге армије учествовали и у борбама код Једрена, помажући Бугарима у борби против Турака.

Објаву рата XIV пук Другог позива дочекао је код Врања и, после прсласка српско-турске границе, учествовао у бици на Куманову. У борби на Младом Нагоричану 24. октобра пук је имао доста губитака (око 50 преминулих). Необичну храброст у борби показао је капетан II класе Љубомир Ђорђевић из Књажевца. Пред својом четом стајао је на опасном месту целог дана и пуцао соколећи своје војнике. Клоуо је тек предвече, када је тешко рањен. Умро је у болници у Београду. За ово јуначко дело унапређен је у чин мајора и одликован Карађорђевог звездом са мачевима.

Лондонским миром 1913. године закључен је мир са Турцима. Међутим, после великих успеха балканских савезника над Турцима, избио је сукоб око поделе територије у Македонији, па је Бугарска у ноћи између 29. и 30. јуна 1913. године, изненада, мучки и без објаве рата, напала српску војску на линији Штип – Валандово. Тако је отпочео Други балкански рат. Тимочка дивизија другог позива, на положајима код Криволака, међу првим је нападнута. Четрнаести пук другог позива добио је наређење да из Струмице крене у помоћ Тимочној дивизији. Код села Пепелишта развила се тешка борба 30. јуна. Борбе су вођене и на осталим деловима фронта на Брегалници. Српска војска је успешно одолевала бугарским нападима док није прешла у офанзиву и разбила бугарску војску. Четрнаести пук првог и трећег позива се истакао и у борбама на фронту Пирот – Зајечар, где је сломио читаву Пету бугарску дивизију, која се разбијена и посрамљена вратила преко границе.

Један део бугарске војске је, преко Кадибогаза, напао наше слабе одреде и потиснуо их преко Краљевог Села према Књажевцу. Петог јула Бугари су ушли у Књажевац и ту остали само три дана. После пораза на осталим бојиштима, Бугари су враћени преко Кадибогаза, остављајући за собом пустош. Књажевац је био опљачкан, а куће делом попаљене и порушене.

У првом светском рату XIV пук сва три позива био је у саставу Прве и Друге армије. Учествовао је у борбама на Церу 1914. године, где је аустроугарска војска поражена, но пук је настрадао код Чеврингије прелазећи Саву како би, одвлачећи непријатељске снаге, олакшао положај трупа западних савезника.

Ослобођење Књажевца 1918. године

Књажевчани су показали велико јунаштво и у Колубарској бици. Приликом повлачења српске војске 1915. године, они су се нарочито истакли у борбама за одбрану Београда. Повлачећи се у зиму 1915–1916. године преко Црне Горе и Албаније, део Књажевчана је настрадао, а у септембарском нападу 1916. године на Солунском фронту XIV пук је учествовао у борбама на Кајмакчалану и у ослобођењу Витоља. Приликом пробоја Солунског фронта 1918. године, XIV пук је, у саставу Друге армије, у претходници, прешао Дрину, први ушао у Сарајево и дошао до Јадранског мора. По завршетку рата застава XIV пука је, поред осталих, одликована и Карађорђевоом звездом.

По завршетку Првог светског рата, у Књажевцу долази до обнове целокупног друштвено-политичког живота. Обновљене су раније политичке организације: Радикална и Демократска странка, као и месна организација Српске социјалдемократске партије. И док је организацију Радикалне стране предводио познати књажевачки трговац Љуба Божиновић, на челу Месне организације Демократске странке били су трговци Милош Милошевић, Бошко Бошковић и неки други познати Књажевчани. Средином фебруара 1919. године обновила је рад и Месна заједница ССЦП. Том приликом изабрана је и нова управа, са Сретеном Марковићем на челу.

Обновљене су и организације кројачких, обућарских, опанчарских, дрводељских и металских радника, као и Месно синдикално веће. Обновљен је политички рад по селима и он је нарочито дошао до изражаја после препоруке Извршног одбора Социјалистичке партије Југославије (комуниста) од новембра 1919. године, којом се месним организацијама препоручивало стварање партијских организација по селима. Рад Партије је сваког дана појачаван и она је на терену била бројна и борбена, што се видело из успелог штрајка рудара

на руднику Тресибабa јануара 1920. године и избором девет одборника комуниста у Књажевцу на општинским изборима 1920. године.

Законом о заштити државе из 1921. године рад КПЈ је забрањен и она је прешла у илегалност. Од тада на политичком попришту Књажевца делују само радикали и демократе, али се и они иживљавају једино у борбама пред општинске или парламентарне изборе. И док су се представници грађанских странака у Књажевцу утркивали у узајамним оптуживањима и подметањима, клеветатама и лажима, у напорима за освајање позиција у друштвеним организацијама које су непрекидно ницале како у самом Књажевцу тако и по околним селима (Певачко друштво, Соколско друштво, Дилетанска дружина, Скаутска организација, Ловачко удружење и др.), положај занатлија и сељака постајао је све тежи. То је нарочито дошло до изражаја у годинама велике економске кризе, која није могла да заобиђе ни нашу земљу, па ни Књажевац са околином. Економска криза је довела до погоршања економског стања становништва Књажевца, што се огледало и у повећању незадовољства људи и њиховим све отворенијим иступањима у тражењу својих права и решења основних животних питања. Тада су и забележени поновни штрајкови, као што је био штрајк у руднику „Добра срећа“ у Вили. Са увођењем краљевске диктатуре 1929. и доношењем Устава 1931. године, којим је политички рад био дозвољен само буржоаским партијама, радничке организације су биле отеране у илегалу и требало је да прође више година да би почеле да се објављају, а, самим тим, доведу до оживљавања друштвено-политичке делатности на овим просторима. Средњом тридесетих година поново оживљавају синдикалне организације у Књажевцу. Одвија се и рад међу женама, а 1936. године у Књажевцу је одржана конференција жена, када је оформљена и група „Напредна жена“.

Са приближавањем опасности од фашизма, у Књажевцу се уједињују антифашистичке снаге, без обзира на страначку припадност појединаца. Најактивнији на том послу били су Савез комунистичке омладине Југославије (СКОЈ) у Књажевцу, затим омладинска секција Удружења Тимочана и Крајинаца, као и појединци из редова грађанских странака, а међу њима признати вођа књажевачких радикала, популарни и уважени Аца Станојевић. Тих дана су успели да, преко неких чланова Српског културног клуба, доведу у Књажевац Стевана Јаковљевића, професора Универзитета у Београду, човека напредних схватања, као и неке чланове омладинске секције Удружења Тимочана и Крајинаца. Група је дочекана на железничкој станици врло свечано – са војном музиком. Тако се продефиловало кроз варош. Увече је у Народном дому одржана приредба, у чијем је програму преовладавао антифашистички тон.

Потписивање Тројног пакта у Бечу, 25. марта 1941. године, што је учинила југословенска влада Цветковић – Мачек, изазвало је револт широких југословенских маса. Чим се у Књажевцу чуло за потписивање Тројног пакта, чланови Месне организације КПЈ и још неки антифашисти у Књажевцу ступили су у акцију. Те ноћи су, на десетак места у граду, по зидовима кућа,

исписане зеленом бојом пароле: „Доле пакт”, „Доле капитуланти” и друге. Дан касније, 26. марта, ученици осмог и седмог разреда гимназије почели су демонстрацијама. То се пренело и на остале разреде и предавања су прекинута. У школском дворичу новине које су доносиле вести о потписивању Пакта демонстративно су спаљене. И део XIV пешадијског пука у Књажевцу дао је одушке своме незадовољству. Митраљеска чета капетана Божидача Митића је, под пуном ратном спремом, изашла из касарне и заузела пошту. На интервенцију виших органа Митић је чету вратио у касарну, а он се склонио у оближња села.

За 27. март су припремљене демонстрације. Гимназисти су отишли пред Рударску школу, а онда су сви заједно, са развијеном југословенском заставом, носећи краљеву слику, пошли у центар града. Док је поворка пролазила, наишао је капетан Митић. Код цркве је чекала полиција и жандармерија, али видевши краљеву слику, заставу и уређену поворку, пустили су је без задржавања. На сваком кораку поворци се прикључивало грађанство. Улицама је одјекивало: „Доле пакт”, „Боље рат – него пакт”, „Живео Совјетски Савез” и друге. Поворка је ишла до касарне, али је командант пука није пустио у круг касарне, па се вратила у град и на тргу је одржан митинг у присуству од око 2000 људи.

Кад је немачка војска 8. априла ушла у Југославију и из Бугарске, југословенска војска се са бугарске границе повукла према Сокобањи. Немци су, идући из Пирота, ушли у Књажевац 11. априла и успоставили своју власт.

У тим тренуцима једино је КПЈ остала са народом и припремала га за отпор окупатору. Половином маја формиран је Окружни војни комитет, са задатком да припреми људе за устанак, па су ради тога формиране и борбене десетине у Књажевцу, Горњем Зуничу, Краљевом Селу и још неким селима, које су обучаване у руковању оружјем, чекајући позив за устанак. На терену око Књажевца требало је да се оснује заглавско-тимочки партизански одред. У јеску припрема за оснивање одреда, 12. јула 1941. године, одржана је Среска конференција СКОЈ-а за Срез заглавски, са које су, у име 160 чланова СКОЈ-а, послата поздравна писма ЦК СКОЈ-а и ПК СКОЈ-а, у којима се потврђивала спремност и одлучност за борбу против највећег непријатеља омладине, против фашизма. Да би се оснивање одреда нечим обележило, Срески комитет у Књажевцу је донео одлуку да се минира пруга Ниш – Прахово код Ргошког тупела и на делу између Горњег и Доњег Зунича. У ноћи између 7. и 8. августа одјекнула је експлозија близу Доњег Зунича. Пруга је пресечена, као и телеграфско-телефонска веза. Горњозуничка диверзантска група је извршила свој задатак. Сутрадан, 8. августа 1941. године, у близини Штрица, на месту Карацин, образован је Заглавско-тимочки партизански одред од 12 бораца, чланова КПЈ и СКОЈ-а. Командант одреда био је Љуба Радуловић, ковачки радник, комесар – Димитрије Тодоровић Каплар, дипломирани правник.⁵²

⁵² Борци одреда били су: Владимир Живковић, студент агрономије, Милун Минић, судија, Бранко Милошевић, металски радник, Мирко Бабић, обућарски радник, Милорад Бисић, ученик гимназије, Јеленко Стаменковић, обућарски радник, Миодраг Јеленковић, кројачки радник, Цветан

Првих десетак дана вршене су војне вежбе и одржавани су политички састанци са симпатизерима из околних места, а онда су почеле акције, нарочито у кидању телеграфско-телефонских веза. Уследила је акција паљења општинских архива, држања зборова и разоружања финансијских стража на територији Тимочког и Заглавског среза, које су биле распоређене по селима дуж српско-бугарске границе. Са мање или више успеха, партизанска борба на Тимоку трајала је све време немачко-бугарске окупације. Крајем септембра 1944. године, јединице Црвене армије су између Кладова и Брзе Паланке прешле на територију Југославије, а 1. октобра прешле су и из Бугарске. Десетог октобра 1944. године делови Двеста двадесет треће совјетске дивизије, са деловима Двадесет треће српске бригаде, напали су Књажевац. Немци су давали огорчен отпор, али су предвече савладани, а да се ниједан није извукао из града. Град је свечано дочекао своје ослободиоце и кад је приређен митинг у ослобођеном граду, на хиљаде људи је дошло из града и околних села да прослави ослобођење.

У току четворогодишње борбе са фашистима Књажевац и околина дали су многе жртве. Године 1941. на овом терену пало је 44 борца и антифашиста; 1942 – 49; 1943 – 313; 1944 – 234; 1945 – 285. Током периода 1941–1945. године из Књажевца и околине пало је 930 људи.

ЛИТЕРАТУРА

- Арсенијевић Лазар Бата-Лака, *Историја српског устаника*, I, Београд 1898.
 Вукићевић Миленко, *Карађорђе*, I и II Београд 1912.
 Гавриловић Михаило, *Грађа за историју Првог српског устаника*, Београд 1904.
 Гласник Српског ученог друштва 54, Београд 1883.
 Гавриловић Михаило, *Милош Обреновић*, Београд 1912.
 Динић Јакша, *Тимочки џовор*, Београд 1985.
 Борђевић Мирослав, *Ослободилачки рат српских устаника 1804–1806*, Београд 1967.
 Борђевић Тихомир, *Архивска грађа за насеља у Србији*, Насеља 22, Београд 1926.
 Ђурић Јанићија, *Србска јовесница Карађорђевог времена*, Гласник друштва српске словесности, IV, Београд 1852.
 Елезовић Глиша, *Прилози за историју манастира Букова*, Братство, XXXII, Београд 1941.
 Забавник за 1835, Димитрија Давидовића. Попис службеника државне управе.
 Ивић Алекса, *Списи бечких архива о Првом српском устанику*, X, Београд 1937.
 Јовановић Д., *Књажевачки округ*, Гласник СУД, књ. 70, Београд 1889.
 Јовановић К. Драгољуб, *Црна Река*, Прилог за историју и етнографију Србије. Гласник Српског ученог друштва, 54, Београд 1883.
 Јовановић К. Драгољуб, *Из Тимочке Крајине*. Књажевачки округ. Прилог за историју и етнографију Србије, Гласник СУД, 70, 1889.

Лазаревић, геометар, Вукашин Кујић, студент агрономије и Светомир Миленковић, студент медицине. Од оружја одред је имао четири пушке, два војнодржавна пиштоља, два парабелума и четири бомбе.

Десетак дана после формирања одреда за његовог команданта дошао је резервни потпоручник Војислав Јеленковић, инжењер агрономије.

- Јакшић Владимир, *Гусијина насељеност Србије*, Гласник Српског ученог друштва, XXXI, Београд 1871.
- Караџић Вук Стефановић, *Скупљени историјски и етнографски списи*, Београд 1898.
- Караџић Вук, *Српски рјечник*, Београд 1935.
- Костић А. Мил., *Књажевац и ситари књажевачки округ у прошлости и садашњости*, Београд 1933.
- Лукач-Бојанић Душанка, *Видин и Видински сатцак пре XV–XVI века*, Софија 1975.
- Љубишић Љубиша, *Шести година српског устаника*, Београд 1910.
- Мачај С., *Грађа за историјологију округа књажевачког*, Гласник СУД, књ. 2, св. 19, Београд 1866.
- Милиновић Тома, *Списак свију српских чиновника, војени и цивилни (...) с почетка 1804. године до 1813*, Београд 1847.
- Милосављевић Милош, *Грађа за политичку историју српску новог времена*, Гласник СУД, књ. 75, Београд 1891.
- Милосављевић Петар, *Борби народа источне Србије током првог устаника у властима руске врховне команде за време руско-турског рата 1806–1812. године*, Развитак, 4–5, Зајечар 1964.
- Милосављевић Петар, *Организација власти и друштвено-политички односи 1833–1878. године*, у књ. Тимочка Крајина у XIX веку, Књажевац 1983.
- Милосављевић Петар, *Руски фактор у српском устанику*, Зборник радова са научног скупа „У славу великог војсковође“, Велика Плана 1992.
- Милић Драгојло, *Приређивање у Тимочној Крајини*, Зборник радова Ослобођење Тимочке Крајине од Турака, Књажевац 1993.
- Милићевић Милан, *Поменник знаменитих људи у српској народној новијој доба*, Београд 1888.
- Милићевић Ђ. Милан, *Кнежевина Србија*, Београд 1876.
- Милошевић Г., *Ситановање у средњовековној Србији*, Београд 1997.
- Мишковић Јован, *Књажевачки округ*, Гласник СУД, 49, Београд 1881.
- Мишковић Јован, *Неки ситари градови и њихове околине у Краљевини Србији*, Старица V, Београд 1888.
- Пантелић Н., *Грађа из Буцака*, ГЕМ 24, Београд 1961.
- Петровић Мига, *Финансије и установе обновљене Србије*, 1, Београд 1901.
- В. и П. Петровић, *Грађа за историју Србије* I, II, Београд 1882.
- Првановић Светислав, *Тимок и Тимочани*, Зајечар 1963.
- Релџић Љ., *Историјски лончари у Књажевацу*, Развитак бр. 2, Зајечар 1965.
- Савић М., *Наша индустрија, занатли, трговина и пољопривреда*, VIII део VI, Сарајево 1930.
- Савић Олга, *Књажевац*, Зборник радова ГИ, књ. 24, Београд 1972.
- Ставојевић Маринко, *Заглавак*, Антропогеографска проучавања (Тимочки округ), Српски етнографски зборник, Насеља и порекло становништва, књ. 9, Београд 1913.
- Ставојевић Тихомир, *Негоштин и Крајина од првих борава до 1858. године*, Негоштин 1972.
- Стојанчевић Владимир, *Шести припојених нахија кнез-Милошеве Србије*, Прилог историјској географији Србије из почетка XIX века, Историјски гласник, 4, Београд 1954.
- Стојанчевић Владимир, *Из историјске прошлости Источне Србије (1804–1833)*, Зајечар 1983.

Велибор Стојковић

ТРАДИЦИОНАЛНА ПРИВРЕДА КЊАЖЕВАЧКОГ КРАЈА

Уводне напомене

Књажевачки крај (данас административно – територија Општине Књажевац) налази се у источној Србији, где се прожима неколико етнографских предеоних целина.

Посматрано из средишта простране Тимочке котлине, са места саставка два Тимока (Трговишког и Сврљишког), који формирају Бели Тимок (северно од града Књажевца), источно се простире предео *Заглавак*, који се пружа правцем север – југоисток на делу масива Старе планине (највиши врх је Ресовити камен – 1471 m, а најнижи Казибогаз – 631 m, који представља најбољу везу – прелаз између Тимочке котлине у Србији и Загорја у Бугарској).

У овом крају се налази јужни део простране предеоне целине *Тимок – Горњи Тимок* и обухвата простор северно од Књажевца.

На југоистоку је мања целина *Буцак*, чија је јужна страна омеђена планином Тресцабом и одваја цео књажевачки крај од Нишаве.

Северозапад и запад овог краја омеђен је планином Тупшњицом (коју називају и Ласовска планина) и представља границу према Сокобањи и Црној Речи.

У привредном погледу књажевачки крај се може поделити на брдско-планински и равничарски део. Просечна надморска висина равничарског дела (долине сва три Тимока) износи између 200 и 300 m и благо је нагнут ка северу, тј. дуж тока наведених река. Из простране котлине, ка истоку, западу и југу, земљиште постепено, преко брежуљака и брда, прелази у високо планинско подручје, делом каменито и огољено, делом претежно под буквом и храстовом шумом. Оваквом конфигурацијом земљишта условљен је развој и сточарства и земљорадње. Посебни друштвено-економски, историјски и политички услови, међутим, утицали су да у овом крају сточарство, на традиционалним основама, дуго буде доминантна привредна делатност.

Према педолошким карактеристикама земљишта, сходно наведеним географским одликама, могу се издвојити четири основна, али посебна, подручја.¹ Најниже подручје налази се уз токове сва три Тимока, где су заступљени алувијални наноси, а јављају се још и у токовима притока, на пример у коритима Стањинске, Жуковске, Валсвачке, Грезанске и Јелашничке реке. Следећи, виши ниво заузимају пешчари и конгломерати, пескови, лапорци и кречњаци, смештени северно од замишљене линије Васиљ, Глоговац, Књажевац, Штитарац. Јужно од те линије налази се широк појас кречњака, глиновитих кречњака и глинаца (од Скробнице на северозападу до Јаловик извора на југоистоку). Заглавак је карактеристичан по преовлађујућој заступљености габро-порфирита, габрова и, у највишем делу Старе планине, гнајс-гранита.

Клима књажевачког краја, у основи је, континентална. Просечна годишња температура износи од 11,4 °С до 12,1 °С (према мерењима метеоролошких станица у Неготину и Нишу, 1989. године). Број кишних дана износи од 108 до 127, а под снежним покривачем је 15 до 31 дан. Просечна годишња вредност падавина је 625,7 l/m², од чега је 317,5 l/m² падавина у вегетационом периоду.

У традицији становништва овог краја очувани су називи за ветрове, сходно странама света са којих дувају. Кад дува западни ветар („горњак”, „ладник” и „гулијан”), онда се врх Маглен (највиши врх Тупижнице, 1125 m) обавије маглом, најављујући кишу. Северни ветар („долњак”, „кошава”, „северац”) зими доноси снег, а лети сушу, док источни („криваш” или „бугараш”) најчешће разведрава. Јужни ветар је топао: зими топи снег, а лети штети усевама. Постоји још много локалних назива, на пример за источни ветар могу се чути и називи „ошљанац”, „ошљанчанин”, „пирођанац”, „свињоморац”, „видинлија”, „криваш” (Кожљ, Потркање, Јелашница, Горње Зуниче).

Према овим подацима, у овом крају су могуће честе и дуге суше, а постоји и опасност од измрзавања усева и засада.

Услед географских, педолошких и климатских чинилаца, већина насеља окренута је југу, тј. смештена су у присоју, а избегава се изградња кућа у „мртвини”, тј. осоју. Посматрањем положаја селишта запажа се да су она на местима која су привредно мање корисна, што је последица некадашње аграрне пренасељености и чувања плодних површина. Насеља у планинском делу била су поглавито сточарска, а ратарство је било споредно привређивање. Равничарска насеља су у ратарству била веома рационална. У целом крају прва су у обради земље заменила рало гвозденим плутом, а „вршај” стоком – парним вршалицама.

Још је у живом сећању становништва овог краја традиционални систем привређивања, по коме су домаћинства често имала неколико зграда за стоку

¹ За све наведене податке у овом оделку користио сам Топографску основну карту Војногеографског института, у редакцији Савезног геолошког завода, Београд, 1974; Статистички годишњак Србије, Републички завод за статистику, Република Србија, година 24, Београд, 1991; М. Станојевић, *Тимок*, СЕЗБ, књ. LV, Насеља и порекло становништва, књ. 29, СКА, Београд, 1940; Б. Јовановић, *Привреда Тимочке Крајине, 1940–1990*, Бор, 1995.

Велибор Ситојаковић

ТРАДИЦИОНАЛНА ПРИВРЕДА КЊАЖЕВАЧКОГ КРАЈА

Уводне напомене

Књажевачки крај (данас административно – територија Општине Књажевац) налази се у источној Србији, где се прожима неколико етнографских предеоних целина.

Посматрано из срединта простране Тимочке котлине, са места саставка два Тимока (Трговишког и Сврљишког), који формирају Бели Тимок (северно од града Књажевца), источно се простире предео *Заглавак*, који се пружа правцем север – југоисток на делу масива Старе планине (највиши врх је Ресовити камен – 1471 m, а најнижи Казибогаз – 631 m, који представља најбољу везу – прелаз између Тимочке котлине у Србији и Загорја у Бугарској).

У овом крају се налази јужни део простране предеоне целине *Тимок – Горњи Тимок* и обухвата простор северно од Књажевца.

На југоистоку је мања целина *Буцак*, чија је јужна страна омеђена планином Гресибабом и одваја цео књажевачки крај од Нишаве.

Северозапад и запад овог краја омеђен је планином Тупижницом (коју називају и Ласовска планина) и представља границу према Сокобањи и Црној Реци.

У привредном погледу књажевачки крај се може поделити на брдско-планински и равничарски део. Просечна надморска висина равничарског дела (долине сва три Тимока) износи између 200 и 300 m и благо је нагнут ка северу, тј. дуж тока наведених река. Из простране котлине, ка истоку, западу и југу, земљиште постепено, преко брежуљака и брда, прелази у високо планинско подручје, делом каменито и огољено, делом претежно под буквом и храстовом шумом. Оваквом конфигурацијом земљишта условљен је развој и сточарства и земљорадње. Посебни друштвено-економски, историјски и политички услови, међутим, утицали су да у овом крају сточарство, на традиционалним основама, дуго буде доминантна привредна делатност.

Према педолошким карактеристикама земљишта, сходно наведеним географским одликама, могу се издвојити четири основна, али посебна, подручја.¹ Најниже подручје налази се уз токове сва три Тимока, где су заступљени алувијални наноси, а јављају се још и у токовима притока, на пример у коритима Стањинске, Жуковске, Валевачке, Грезанске и Јелашничке реке. Следећи, виши ниво заузимају пешчари и конгломерати, пескови, лапорци и кречњаци, смештени северно од замишљене линије Васиљ, Глоговац, Књажевац, Штитарац. Јужно од те линије налази се широк појас кречњака, глиновитих кречњака и глинаца (од Скробнице на северозападу до Јаловик извора на југоистоку). Заглавак је карактеристичан по преовлађујућој заступљености габро-порфирига, габрова и, у највишем делу Старе планине, гнајс-гранита.

Клима књажевачког краја, у основи је, континентална. Просечна годишња температура износи од 11,4 °C до 12,1 °C (према мерењима метеоролошких станица у Неготину и Нишу, 1989. године). Број кишних дана износи од 108 до 127, а под снежним покривачем је 15 до 31 дан. Просечна годишња вредност падавина је 625,7 l/m², од чега је 317,5 l/m² падавина у вегетационом периоду.

У традицији становништва овог краја очувани су називи за ветрове, сходно странама света са којих дувају. Кад дува западни ветар („горњак“, „ладник“ и „гулијан“), онда се врх Маглен (највиши врх Тупижнице, 1125 m) обавије маглом, најављујући кишу. Северни ветар („долњак“, „копана“, „северац“) зими доноси снег, а лети сушу, док источни („криваш“ или „бугараш“) најчешће разведрава. Јужни ветар је топао: зими топи снег, а лети штети усевима. Постоји још много локалних назива, на пример за источни ветар могу се чути и називи „ошљанац“, „ошљанчанин“, „пироћанац“, „свињоморац“, „видинлија“, „криваш“ (Кожел, Потркање, Јелашница, Горње Зуниче).

Према овим подацима, у овом крају су могуће честе и дуге суше, а постоји и опасност од измрзавања усева и засада.

Услед географских, педолошких и климатских чинилаца, већина насеља окренута је југу, тј. смештена су у присоју, а избегава се изградња кућа у „мртвини“, тј. осоју. Посматрањем положаја селишта запажа се да су она на местима која су привредно мање корисна, што је последица некадашње аграрне пренасељености и чувања плодних површина. Насеља у планинском делу била су поглавито сточарска, а ратарство је било споредно привређивање. Равничарска насеља су у ратарству била веома рационална. У целом крају прва су у обради земље заменила рало гвозденим плугом, а „вршај“ стоком – парним вршалицама.

Још је у живом сећању становништва овог краја традиционални систем привређивања, по коме су домаћинства често имала неколико зграда за стоку

¹ За све наведене податке у овом одељку користио сам Топографску основну карту Војногеографског института, у редакцији Савезног геолошког завода, Београд, 1974; Статистички годишњак Србије, Републички завод за статистику, Република Србија, година 24, Београд, 1991; М. Станојевић, *Тимок*, СЕЗБ, књ. LV, Насеља и порекло становништва, књ. 29, СКА, Београд, 1940; Б. Јовановић, *Привреда Тимочке Крајине, 1940-1990*, Бор, 1995.

и заједничко „бачило”, а око сточних зграда и мало обрадиве земље. Сеоски атар био је подељен на сточарску и ратарску земљу. Процес развоја насеља најчешће је текао тако да су привредна средишта, заснована као сточарска, временом постајала сточарска и ратарска. Промена политичких прилика, развој трговине, као и утицаји глобалних друштвено-економских промена, условили су приближавање насеља саобраћајницама, што је допринело и променама у систему привређивања. Ратарство временом и постепено постаје важнија делатност од сточарства. Тако су настајала нова насеља, економски важнија од оних у сеоском атару, попримивши све одлике ратарског привредног средишта.

Опште карактеристике развоја привреде књажевачког краја

Формирање привредног средишта. – Многи чиниоци утичу на формирање једног насеља као средишта привредне делатности. Све друго, међутим, осим самих привредних потреба, мање одређује његову укупну функционалност. Скуп привредних потреба одређују, пре свега, природни услови, а тек онда и друштвени. Кад наступе периоди усаглашености тих услова, једно насеље јача и развија се као привредно средиште.

Положај првобитног насеља на месту или у близини данашњег Књажевца, у раном историјском периоду, није поуздано утврђен. Археолошки налази (Равна и Бараница), као и још жива народна предања, само потврђују принцип померања средишта привредне делатности сходно привредним потребама, јер се и те потребе временом мењају. Посматрано у савременим условима, неки неповољни фактори (близина границе и неколико других јаких привредних средишта) само су унеколико успорили формирање Књажевца у јако привредно средиште. „Привредни услови (релативно изолована котлина где се стичу три значајне долине), саобраћајни моменти (друмска раскрсница на железничкој магистрала) и богатство области (близина рудника и плодност околине) били су довољни да Књажевац веома рано постане градско, привредно средиште и да свој значај ... одржи ... до најновијег времена”².

У доба турске управе књажевачки крај био је у саставу Видинског пашалука и прва писана сведочења о овом насељу потичу из тог периода. Насеље се помиње под именом Гургусовац, односно као Тимочка Паланка, а вероватно је имао одлике сеоског насеља. Први помен Гургусовца је из 1737. године, када су га Аустријанци први пут заузели (Georgeschefwacz).³ Постоји неколико претпоставки о томе како је Гургусовац добио име. Са становишта наших истраживања, једна је посебно интересантна. Према тој верзији, име води порекло од Ђурђевог воде, извора у близини Милетине цркве, а недалеско од

² О. Савић, *Књажевац*, Зборник радова Географског института „Јован Цвијић”, кн. 24, Београд 1972, 98 (даље Књажевац).

³ *Op. cit.*, 99.

Књажевца (на потесу поред трасе пута за Ниш, код ушћа Жљнске реке у Сврљишки Тимок). Од турског назива ове воде („Гјургу-су“, „су“ - вода) и насеље је добило име.⁴ Године 1859, када га је посетио кнез Милош, у његову част, добило је данашње име – Књажевац.

Општије напомене о привреди. – Као што је већ речено, књажевачки крај се дели на брдско-планински и равничарски део. Равничарски део чини појас у долипама Сврљишког, Трговишког и Белог Тимока и погодан је за разповрсну ратарску производњу. Већина брдског дела, међутим, налази се до 500 m надморске висине и погодан је за виноградарско-воћарску производњу. Виши, планински делови претежно су под ливадама и пашњацима, као и шумама, што је изразито повољно за сточарску делатност.

Још у другој половини XIX века привреда је била екстензивна, ратарски и сточарски производи подмиривали су само домаће потребе. Богатство куће мерило се према броју стоке. Атари брдско-планинских села, у условима екстензивне земљорадње у равничарском делу, пружали су повољне услове за држање стоке ситног зуба (овце и козе) и говеда своја буше, која су била примерена незнатној ратарској производњи. Шума је коришћена за огрев, јапију, као и исхрану стоке (жиропаћа, „лисник“). Сточарски производи (месо, вуна, мрс) делом су, продавани (често натуралном разменом) и на тај начин подмириване су потребе у занатским производима и плаћане су дажбине.

Крајем XIX и почетком XX века, јачањем робно-новчаних односа, развијају се саобраћај (тимочка железница), трговица и рударство. Виноградарство и занатство су у великом успону, а традиционално сточарство јењава; постепено се прелази на нови систем стајског сточарства. Ратарска производња је у експанзији, уводе се нови системи плодореда (да би се стоци у стајама обезбедила храна), разоравају се утрине (некадашњи пашњаци), сеча шуме је слободна (све до Првог светског рата). Тржиште одређује новац развоја привреде – посебно су на цени ратарски производи (пшеница, кукуруз, гржђе, вино и пасуљ), дрво за јамску (рударску) грађу, као и сточарски производи (коже, сир – посебно качкаваљ, масло). Развојне тенденције усмеравају се ка две строго одвојене привредне гране – ратарству и сточарству. Ратарска производња постепено преовлађује, а отварање индустријских погона (после Другог светског рата) почиње да апсорбује радну снагу првенствено из брдско-планинских села. Последица је пропаст традиционалних облика сточарства, депопулација планинских села, јачање градског привредног средишта.

⁴ Ibid.; Према још живом предању црквине на овој локацији ископао је за време Турака извесни Милета из Жљна. Укратко, Милета је сањао да је црква била на локалитету Главчица, да су је Турци оскрнавили и да је она „прешла“ Тимок кроз воду и да је треба ископати на садашњој локацији. У народним предањима балканског становништва, претежно у дијарској зони, веома је познат овај мотив „премештања цркве“. „Зато она ископа виру Тимоку, те се у њему окупа и очисти, па прелети и смести се овде“, К. Поповић, *Путљ лицејских ђишњоца по Србији 1863*, Београд 1967, 126 (даље: *Путљ...*); Ово предање су још забележили: Ј. Мишковић, 1881, Ђ. Медурић, 1899, Т. Борђевић, 1905.

Земљорадња

Општи карактеристике. – Укидање турског аграрног система довело је до промене структуре искоришћавања земљишта у широком појасу источне Србије, а нарочито у Тимочком басену. Већ после доношења Хатишерифа (1833), осећају се знатне промене у погледу заступљености ратарских култура: земљиште се више користи, а интензивно се сади винова лоза и производи средњоевропско воће. Те промене су, пре свега, последица повећања густине насељености досељеницима из јужних, још неослобођених крајева, као и природног прираштаја становништва, затим, процеса распадања породичних заједница (задруга), развијене трговине шумским производима, смањивања природних пашњака и њиховог постепеног претварања у обрадиве површине, као и јачања капиталистичких односа у трговини и коришћења зеленашког капитала.⁵ У целини посматрано, последица политичких и економских промена, које су условиле развој робно-новчане привреде, било је, у другој половини XIX века, коришћење великог дела земљишног фонда Тимочког басена као ораница, винограда и воћњака (изразито у ниским и нижим брдским просторима).

Локални чиниоци у развоју земљорадње. – Пре доношења Царског фермана (Хатишериф из 1833. године), искоришћавање сетвених површина, као и заступљеност појединих ратарских култура, били су заступљени на следећи начин: основне културе су пшеница, јечам и крупњак. Приход од пореза (десетине) забележен за 1833. годину у Гургусовцу износио је 44147 ока пшенице, 29370 ока јечма, 20274 оке крупника и 6840 ока ражи.⁶ После присаједињења Кнежевини Србији, у Књажевачком округу мења се структура сетве. Између 1860. и 1880. године у околини Књажевца највише је сејао кукуруз и успевао је тако добро „као да му је тимочка долина права постојбина“, док је најбоље пшенично брашно доношено из Штипине, Зоруновца, Селачке, Новог Хана (данашње Минићево), Балинца и Вине (подаци за 1866. годину).⁷ У односу на број становника (параметар 100000 становника), Књажевачки округ је, међу свим тадашњим округима, у 1847. години био на првом месту по броју дана орања за сетву пшенице, а на трећем за сетву кукуруза.⁸

Посредством података који се односе на веома развијену трговину сточарским производима, с обзиром на претежно сточарски карактер привређивања књажевачког планинског залеђа, сазнајемо да је у трговини Књаженца

⁵ М. Д. Милојевић, *Развијак земљорадње и њене карактеристике у источној Србији*. Зборник радова Географског института „Јован Цвијић“, књ. 23, Београд 1970, 130 (даље: *Развијак земљорадње*).

⁶ В. Стојанчевић, *Кнез Милош и Источна Србија 1833–1838*, Посебно издање, Одељење друштвених наука, САН, књ. 26, Београд, 1957, 110–112.

⁷ С. Мачај, *Грађа за топографију Округа књажевачког са картом*, Гласник србског ученог друштва, св. 19, књ. 2, Београд 1866, 311–312 (даље: *Грађа*).

⁸ М. Д. Милојевић, *Развијак земљорадње*, 132. Детаљније у посебном одељку о виноградарству.

било жита, нарочито вина и грозђа,⁹ као и купуса и паприка. До ослобођења Ниша (1878. године) сва трговина из Књажеваца (и целе Тимочке Крајине) била је усмерена према југу (ка Нишу). Књажевац је био центар где се сливала разна роба, посебно овчје и козје коже, лој, мед, восак, пасуљ и ораси.¹⁰ Иако је у структури ратарске производње заузимао прво место, кукуруз није био особито заступљен у трговини. Разлог је тај што је кукуруз („момуруз“, „мумуруз“) у знатној количини коришћен за људску исхрану (кукурузни хлеб – „морузница“), а углавном је коришћен за тов свиња, које су у том периоду биле веома на цени (у трговинском смислу). До 1876. године, поред кукуруза, највише су сејани зоб, јечам и пшеница.¹¹

У последњој деценији XIX века цео Тимочки округ обухватила је одређена привредна стагнација. На то су утицале и административне мере, које су посебно погодиле Књажевац. Године 1896. укида се Окружно начелство, а седиште дивизије сели у Зајечар. Већ 1898. године Књажевац остаје и без гимназије.¹² То је период када, на основама робно-новчане привреде, долази до постепеног раслојавања становништва, растакања задружних породица, уситњавања породичног поседа и интензивирања печалбарства. Један од битних елемената у процесу привредне стагнације јесу и миграције у правцу трговачких и занатских центара, у овом случају Књажеваца. С друге стране, књажевачки крај дуго је осећао последице неразвијености ратарске традиције, па шта су се надовезале и неповољне политичке прилике (буне, ратови). Лош економски положај становништва био је последица ратова, слабљења сточарства и пропасти виноградарства, а слаба саобраћајна инфраструктура и недостатак новчаних средстава за улагања, битни су разлози који су кочили развој ратарске производње.¹³

У периоду пред Први светски рат долази до релативног опоравка пољопривреде, посебно кад је реч о производњи неких ратарских култура (пшеница, пасуљ). У селима Васиљ, Бели Поток, Шуман Топла одлично је успевао пасуљ, а трговци су га куповали „на велико“ и извозили.¹⁴ У то време највећи центри извоза ораха у Србији били су Чачак и Књажевац, с тим што је Књажевац био прикупљачки центар за Зајечарски, Сврљишки, Сокобањски и Бољевачки срез. На ондашњем тржишту књажевачки орах је био најпознатији и најцењенији по квалитету, „одмах иза ораха из Брчког“.¹⁵

Већ тридесетих година XX века на књажевачкој пијаци асортиман ратарских производа, према заступљености у производњи, изгледао је овако:

⁹ О. Савић, *Књажевац*, 103–104.

¹⁰ С. Мачај, *Грађа*, 22.

¹¹ О. Савић, *Књажевац*, 108.

¹² Д. Масловарић, *Земљорадња у општини Зајечар*, Зајечар и околина, ГЕМ, 42, Београд 1978, 96 (даље: ГЕМ 42).

¹³ О. Савић, *Књажевац*, 112.

¹⁴ Помнићу се и подаци да је годишње извожено од 50 до 150 вагона пасуља, чак до Енглеске.

¹⁵ О. Савић, *Књажевац*, 112; О томе код: М. Савић, *Наша индустрија, занатли, трговина и пољопривреда*, Сарајево, 1930 (даље: *Наша индустрија*).

годишње се продало до 90 вагона пшенице, 30 вагона кукуруза, 12 вагона јечма, 18 вагона овса, 160 вагона пасуља, 12 вагона кромпира, 35 вагона ораха, итд.¹⁶ „У Књажевцу је постојала фирма која је извозила и пшеницу, јер се у долини Тимока она у знатној мери производила... Извоз је престао када је изграђен млин Божиновића у Књажевцу, који је после извозио брашно.“¹⁷

Између два рата у Тимочком басену извршене су одређене административне промене и оформљени су Тимочки и Заглавски срез, а њихове границе су два пута мењане (1921. и 1931. године). Занимљиви су подаци о структури искоришћавања ораница на подручју ова два среза (у поменутом периоду). Од укупне површине ораница у Заглавском срезу, 94,3% било је под стрмним житом и кукурузом, 0,5% под индустријским биљем, 3% било је под повртарским усевима, 1,7% под сточним биљем и 0,5% угари. У Тимочком срезу 92,3% површина покривало је стрмно жито и кукуруз, 0,8% индустријско биље, 3,8% повртарски усеви, 3% сточно биље и 0,1% угари.¹⁸

Један од битних фактора који је утицао на развој укупне привреде у књажевачком крају био је почетак експлоатације рудних налазишта, угљенокопа. Као нова делатност, рударство је постепено запошљавало вишак радне снаге која је у ранијем периоду одлазила на печалбу у Румунију или надничила на већим имањима у самом крају.¹⁹ Отварање рудника каменог угља код села Вина (Добра срећа и Благовести) значило је за ово и околна села нову могућност привређивања. Године 1930. у овим рудницама радило је око 1000 рудара, који су углавном били из Вине и околних села.²⁰ По истом основу значајни су и рудници Подвис и Тресобаба. У Подвису је тридесетих година радило око 500 рудара из околних села, углавном Орешца и Ргошта. Тресобаба је у истом периоду запошљавала око 500 радника, а 120 је било из других крајева ондашње краљевине.²¹ Сељак рудар је, *de facto*, овде био први индустријски радник и није напустио село и породицу. Породица је била у могућности да његов стални новчани приход користи за укупно економско јачање домаћинства и за инвестирање у пољопривреду набавком новог, савременијег оруђа за рад или за плаћање најамне радне снаге. Рад локалних сељака у рудницама био је први озбиљан корак ка економском и социјалном раслојавању унутар сеоских заједница и пут ка преласку у статус сељака – полутана, који ће се оформити у периоду интензивне индустријализације после Другог светског рата. Процес

¹⁶ О. Савић, *Књажевац*, 13.

¹⁷ М. Д. Милојевић, *Развитак земљорадње*, 134.

¹⁸ М. Савић, *Наша индустрија*, 79; О рударству и печалбарству опширније у одељцима који следе.

¹⁹ М. Савић, *Наша индустрија*, 79–80; М. Костић, *Књажевац и ситари књажевачки округ у прошлости и садашњости*, Београд 1933, 116.

²⁰ О. Савић, *Књажевац*, 115.

²¹ Забележио сам два мемората занатлија који су преишли пут од родног села (Јања, Бели Поток), учећи занат у Књажевцу, занатско – трговачку школу у Књажевцу, преко „покућарења“, рада у руднику „кириџијања“, рада код познатих књажевачких и београдских мајстора, па до отварања сопствених занатских радњи: Занатлија из Јање рођен је 1921, а занатлија из Белог Потока 1911. године. Први је сарац, а други ковач.

индустријализације проузроковао је више различитих последица. Једна је била у смањњу способно радне (пре свега мушке) снаге у пољопривреди, што је опет условило уситњавање приградских потеса продајом земље и сасељавање ка центру привреде (индустријске) делатности. То је даље условило постепену депопулацију околних села и настајање нових приградских насеља са рурално-урбаним карактеристикама (нпр. Дубрава). У основи, сви ти процеси, започети још у врсмену после Првог светског рата, значили су велике промене у облицима традиционалног живота сасоке породице и њене укупне привредне делатности. Тако су пред Други светски рат и богатија села имала развијену нетрадиционалну структуру занимања. На пример у Јелашници је тада било 24 занатлије: 9 кројача, 5 столара, 3 зидара, 4 поткивача, 1 молер, 1 поштар, као и неколико протоколисаних радњи: 2 ковача, 1 кројач, 1 штрикер, 1 вуновлачар и 2 стругара. Ово село је тада имало и 1 професора, 8 учитеља, 3 инжењера и 3 правника.²²

Одлике савремене привреде књажевачког краја

Ако као почетни параметар усвојимо период пре Другог светског рата, можемо констатовати да су пољопривреда, трговина и занатство биле водће привредне делатности саданње општине Књажевац. У периоду између два светска рата пољопривреда је била доминантна привредна делатност, иако су приноси били релативно ниски, техничке могућности недовољне, а основни покретач пољопривредне производње била је људска и сточна радна снага. Посебно обележје предратне пољопривреде овог краја била је, још увек изражена, аграрна пренасељеност. Сви тада постојећи ванпољопривредни капацитети (трговина, занатство, рударство) нису могли у већем обиму асрорбовати вишкове пољопривредне радне снаге. Тек послератни развој индустријске делатности омогућио је ангажовање вишка радне снаге из пољопривреде. Наиме, све до 1941. године, у књажевачком крају постојало је само неколико значајнијих предузећа – већ поменути рудници каменог угља, као и још кожара, циглана и три парна млина.

Друштвено-економски услови у послератном периоду изазивају и повољне, али и неповољне ефекте на пољопривреду. Број становника је у сталном опадању (нпр. 1931. г. – 62637 ст., 1953. г. – 61973 ст., 1971. г. – 52012 ст. и 1991. г. – 44036 становника). Број домаћинстава варира: 1953. г. – 6089, 1971. г. – 8801 и 1981. г. – 8709 домаћинстава, док према попису из 1991. г. број опада на 8697.²³ Битно се изменио и однос броја становника у селима према броју становника у граду: 1948. г. у селима је било 56698, а у граду 4862 становника; 1981. г. у селима

²² В. Д. Јеремић, *Хроника села Јелашница* (рукопис).

²³ Сви подаци наведени у овом одељку, захваљујући љубазном и професионалном односу запослених у Служби управе прихода општине Књажевац, Општинског геодетског завода и Катастра општине Књажевац, дати су ми на увид и коришћење. Свима овом приликом најтоплије захваљујем.

је било 32124, а у граду 16665 становника. Веома неповољан однос се испољава у броју чланова домаћинства: 1971. г. – 3,58, а 1991. г. – 3,3 члана. Ови статистички подаци преведени на „теренско” стање значе повећање броја старачких домаћинстава, односно оних са два члана или чак једним чланом. Даље, то значи да поједина села остају са веома малим бројем становника, или, чак, пушта.

Свакако да се у тако неповољним демографским условима на може очекивати било каква ефикаснија и продуктивнија пољопривредна производња. И статистички подаци за период 1976–1984. г. показују да је запошљавање у индустрији и другим ванпољопривредним делатностима било у сталном порасту. На пример, у индустрији и рударству 1976. г. – било је 5062 радника, а 1984. г. – 7600; у трговини 1976. г. – 700, а 1984. г. – 892 радника; у здравству и социјалној заштити 1980. г. – било је – 688, а већ 1984. г. – 808 запослених. У истом периоду број запослених у делатностима везаним за пољопривреду драстично је опао: 1976. г. – 1243, а 1984. г. – само 573 радника.

Сви расположиви показатељи потврђују да је после Другог светског рата рударство за књажевачки крај било основна индустријска делатност. Осим постојећих копова, отворени су и нови (Вина, Кална). Ти погони у дужем периоду запошљавају знатан процент домицилне радне снаге и за краћи период ублажавају последице аграрне пренасељености и уситњености пољопривредних посседа. Кад су почетком седамдесетих година ти рудници затворени, почиње процес интензивног досељавања сеоског становништва у непосредну околину Књажевца и у сâм град. Постепено се формирају нова приградска насеља на свим улазним правцима у град, тако да су данас нека бивша сеоска насеља (Трговиште, нпр.) постала приградска. Мешовита привредна структура домаћинства у овим условима преовлађује – радно способни део породице привређује у индустрији или другим ванпољопривредним делатностима, али истовремено поседује и део пољопривредног земљишта који се, условно речено, допунски обрађује. И овде су занимљиви статистички показатељи. На пример, број домаћинства и пољопривредних газдинстава, према попису из 1991. године, за Трговиште износи: укупно домаћинстава 500; без обрадивог земљишта 68 домаћинстава; у поседу обрадивог земљишта до 0,10 ха – 100 домаћинстава, а 311. домаћинстава поседује између 0,11 до 10 ха земљишта. Више од 10 ха земље поседује 26 домаћинстава. Према изворима прихода, од пољопривреде се издржава само 12 домаћинстава, чак 384 домаћинстава остварује приход изван пољопривреде, а 99 – има мешовити приход. Пет домаћинстава је без прихода.

Према истом извору, занимљиви су подаци за село Шарбановац, које данас настањује само 17 домаћинстава: 2 домаћинства поседују од 5 до 8 ха обрадиве земље, 3 домаћинства поседује по 8 до 10 ха, а 12 домаћинстава више од 10 ха земље. Петнаест домаћинстава остварује приход од пољопривреде, а 2 домаћинства имају мешовити приход. Пописни подаци о становништву према старости и полу, показују да је у Шарбановцу 1991. године живело 39 становника у старосном добу од 50 до 90 година, један са више од 95 година и 2 становника

неутврђених година старости. Тих 39 становника распоређено је у 17 домаћинстава, поседује укупно 263 ха земљишта, од чега је 74 ха обрадиво, а остало је под шумом, ливадама и пашњацима. Поседују 29 говеда, 20 свиња, 103 овце, 150 комада разне живине. У селу је 7 трактора. Ако упоредимо исти модалитет података за Трговиште, уочићемо следеће: на укупно 577 ха обрадивог земљишта, домаћинства (њих 500) поседују 384 трактора, 130 говеда, 670 свиња, 940 оваца и више од 3000 комада разне живине.

Кад се пољопривредна производња посматра са становишта структуре обрадивог земљишта, по категоријама и броју парцела (према званичним подацима ОГЗ – Књажевац), ситуација у Трговишту је следећа: број парцела у приватном власништву износи 5471, а у друштвеном – 194 парцеле. Укупна површина приватног парцелисаног земљишта износи 544 ха, а друштвеног 200 ха. Оранице и бабите заузимају 300 ха (приватно), воћњаци 19 ха, виногради 35 ха, ливаде 17 ха, пашњаци 51 ха (и 43 ха у друштвеном власништву), шуме 86 ха (и 103 ха у друштвеном власништву). У приватном поседу је 35 ха, а у друштвеном 56 ха неплодне земље.

У Шарбановцу укупан број парцела је 2723, од чега је приватних 2084, а друштвених 639. Укупна површина је 956 ха, приватних је 647 ха, а друштвених 309 ха. Од 113 ха ораница и бабити, 69 ха је приватно. Од 10 ха воћњака, 7 ха је приватно. Од 175 ха пашњака, 73 ха је приватно; од 147 ха ливада 110 ха је приватно, од 492 ха шуме 386 ха је приватно. Винограда нема.²⁴

На примеру података о селу Шарбановац и насељу Трговиште могу се прецизно сагледати све релевантне промене у укупној привредној делатности, које су општеприсутне и у целом књажевачком крају. Неки од елемената тих промена посебна су одлика у расељеним селима Заглавка и Булака, па ћу овде покушати да их, на примеру Шарбановца и Радичевца, укратко изнесем.

У ова два села, уочи Другог светског рата, било је око 630 становника у 140 домаћинстава. Сада је овде 112 становника, у 61 домаћинству. Просек чланова по домаћинству некада је износио више од 4 члана, а сада је просек мањи од 2. Деца не живе у овим селима, у њима нема ђака, а пре десетак година овде је радила школа за приближно 40 основаца. Ипак, лети у ова села дође око тридесеторо деце да проведе школски распуст.

Под житарицама је данас око 30 ха, а некада је било и више од 200 ха. Разлог није само у недостатку радне снаге већ је одраз и паритета цена огревног дрвета и кукуруза. Наиме, за један кубни метар огревног дрвета може се набавити 100 kg кукуруза у клипу, или нешто мање брашна, као и одрђене количине јестивог уља, шећера и других потреба. Овдашња домаћинства просечно годишње продају око 40 m³ огревног дрвета и грађе.

²⁴ Подаци за Трговиште и Шарбановац су из 1993. године.

Пољопривредни алат је потпуно осавремењен. Некада је у оба села било око 100 рала (памте да их је још било средином шездесетих година), 90 дрвених кола, и другог ратарског алата.²⁵ Данас поседују 10 трактора, 1 комбајн, 20 мотокултиватора, 60 моторних косачица, 30 моторних тестера и 140 гвоздених плугова различитих типова.

Суштина односа које смо приказали потпуно је асиметрична између демографског, економског и социјалног стања у депопулисаним и „остарелим” селима. Демографски фактор разара социјалну структуру и онемогућава њен просперитет. Овај фактор, напротив, знатно побољшава економски положај преосталог становништва. У комбинацији са солидно оформљеном техничком и саобраћајном базом, негативан демографски фактор условљава релативно висок, али и неперспективан економски статус. Могућности да се на овај начин зачуруна друштвено-економска ситуација ревитализује, назире се у глобалним политичким и економским променама, које би, у перспективи, довеле и до позитивних процеса на локалном нивоу.

Пољопривредне справе

Рало. – Неколико битних елемената утицало је на то да у току истраживања посветим већу пажњу подацима који могу упутити на конструктивне карактеристике *рала*, ораће справе за коју још Вук рече да је то „мали плуг којијем се оре само на два вола по стрменијим њивама”.²⁶ Дакле, конфигурација терена на испитиваном подручју, као и расположиви подаци у литератури која се бави овим питањима и евидентне празнине у истражености појаве рала на ширем терену источне Србије усмерили су ова истраживања у том правцу. Такође, изузетно исцрпан и прецизан извештај Д. Масловарића о *дрвеном плућу* у овим крајевима није налагао посебну потребу за детаљнијим испитивањем карактеристика ове справе.²⁷ С друге стране посматрано, у делу Заглавка и Буцака, као и у рубним селима према Сокобањи и Сврљигу конфигурација земљишта погодује употреби рала. Б. Братанић констатује посебан тип рала у Горњој Камелици, Заглавку и Давидовцу (Сврљиг).²⁸ „Рала каткада имају

²⁵ Сеоски ковач у Радичевцу, рођен 1924. године, свој први „ралник” за рало исковао је 1942. године. Према његовом казивању, рала су у Радичевцу коришћена све до пре тридесетак година (до приближно 1960. године). Занимљива је напомена 31, стр. 52. у раду Д. Масловарића, *Земљорадња, Етнолошка испитивања у Горњој Ресави*, ГЕМ, 25, Београд, 1962, где је наведен податак, добијен од казивача тада старог 57 година, како је видео рало у околини Књажевца кад је тамо служио војску. Према слободном прорачуну, он је у Књажевцу (у војсци) могао бити у периоду између 1923. и 1927. године, можда и нешто касније, али вероватно не после 1930. У то време је отац поменутог ковача из Радичевца (који је такође био сеоски ковач) увео ковао „ралнике” за рала.

²⁶ Д. Даничевић, *Наша старина пољског привреде*, Издања Министарства пољопривреде и војска, књ. 5, Београд 1922, 13 (даље: *Наша привреда*).

²⁷ Д. Масловарић, ГЕМ 42, 104–112.

²⁸ Д. Масловарић, *Ораће справе централног дијела Балканског полуострва*, Зборник Етнографског музеја у Београду (1901–1951), Београд 1953, 46–48, 30 (даље: *Ораће справе*).

жељезни нож, који по свом смјештају не одговара посве црталу код плуга (горњим крајем наслонен је са стране уз гредeљ, док се доњом упире у посебну рупу на лемешу ... Такви се жељезни ножени могу преместити с једне стране лемеша на другу, а то исто вриједи и за сличну дрвену направу (цевгало), која се још чешће јавља у истом српско-бугарско-македонском граничном подручју ... Таква направа (цевгало, црцаљка) може бити или дрвена, или жељезна, или жељезна с дрвеном дршком”.²⁹ Овакав тип рала констатован је у Корушкој, југоисточној Србији, јужној Бугарској и баскијским провинцијама Шпаније. „Са сигурношћу можемо рећи да рала са црцаљком нема код Хрвата у западној половини Југославије: такав део рала не помиње се у монографији Б. Братанића, у којој је ипаче изнета богата грађа”.³⁰

Два најважнија назива која се односе на конструктивну типологију рала јесу *оје* (гредeљ) и *раоник* (лемеш). На пример, назив *раоник* у Бачкој, Срему и Банату означава лемеш плуга, у Босни – лемеш рала, док је при означавању лемеша за плуг то увек лемеш. У Србији, делимично у северној Македонији назив *раоник* – *ралник* односи се на лемеш и рала и плуга. У вези с називом *оје* (у техничком смислу реч је о руди рала или гредeљу ако говоримо о плугу) Б. Братанић наводи да он „иде међу називе својствене рубним типовима рала на Балканском полуотоку”. Сходно томе, „унаточ недовољних података може се рећи, да у источној Србији (као и у сјеверозападној Бугарској) преваладава поменклатура рубних типова (називни *оје*, *ралица*, *брце* – *брдица*, уз назив *ралник*, који је централнога типа)”.³¹

Терминологија установљена током ових истраживања у основи се поклапа са номенклатуром према Б. Братанићу. Типични називи делова рала на овом терену су: *ручица*, *брце*, *уши*, *ралник*, *војишиће*, *привој* или још *свинак*, *цевгало* или *кука* (ако је метално). Установљена је врста рала тзв. „ушан”, који у основној конструкционој форми одговара типу рала Lal. (види Б. Братанић, *op. cit.*, 43). Према резултатима досадашњих истраживања, у књажевачком крају преовлађује тип рала „ушан” са цевгалом или куком. Са сигурношћу је установљен у селима Горња Каменица, Градиште, Радичевац и Понор – појата Чапљак и Туштица. У селима Жуковац и Алдинац „ушан” је, наводно, био без цевгала. „Црцаљка служи да сече пир, врсту корова, који се накупи на ралу, па да се земља може да преврће. Сем тога, употребљава се и да се њом чисти раоник ... Рало са црцаљком је значајан варијетет рала са ушима”.³² Наиме, приликом

²⁹ В. Братанић, *Nekoliko napomena o tehničkoj konstrukciji starog slovenskog pluga*. Etnografija polska, том III, 88, (сепарат); Етнографски музеј у Београду поседује у својим збиркама једно некомплетно „цевгало” типа метално са дрвеном дршком, инв.бр. 20.722 из Заплања, село Крушевица, Власотинце.

³⁰ М. Филиповић и П. Томић, *Горња Пчиња*, СБЗБ, књ. LXVIII, Расправе и грађа, књ. 3, Београд 1955, 19 (даље Горња Пчиња); помињући Б. Братанића, аутори су имали у виду његову монографију *Orače sprave u Hrvata*, Zagreb, 1939.

³¹ В. Братанић, *Orače sprave*, 52.

³² М. Филиповић и П. Томић, *Горња Пчиња*, 18; Аутори наводе тип рала из пиротског краја који у основи одговара типу рала из Заглавка и Бујака. Етнографски музеј у Београду поседује један примерак рала из Завоја (Пирот), инв.бр. 5086. Истом типу припада и рало

орања „на страни”, цевгало је увек постављано са горње стране раоника и служило је да преврће земљу на другу страну, тј. „низ страну”, а орање овим ралом је увек почињало од нижег, доњег, краја њиве, тако да је нова бразда падала на претходну. „Са црцаљком се оре смоничава земља, која је тешка за орање, а где је земља песковита, ту није потребна црцаљка. Црцаљка се ставља још особито кад се оре ледина”.³³

Занимљиво је забележити да на поменутиим локалитетима није познат назив за део рала – плаз, већ управо тај део зову *рало*. Рало је прављено од једног комада буковог дрвета, grubим тесањем, „уши” из другог комада, а „ралнике” су израђивали сеоски ковачи.

Рало је вукао пар волова, са јармом (кажу „јарм”) који је изразито дужи од јарма за плуг или кола. Јарам се за „војиште” (оје, ојиште) причвршћује помоћу металне (гвоздене) алке („привој” или „свинак”) на самом „војишту” и клина („крцаљ”, „заворањ”) на јарму. Јарам је најчешће прављен од ораха или јасена, а састоји се од горњег дела („јарм”) и две дрвене наспрамно савијене „полачке”, које на крајевима затварају метални, дужи клинови „жигле”.³⁴

Иако је потребно извршити неколико додатних провера, сасвим је извесно да је рало описаног типа и техничких одлика било заступљено у Заглавку и Будаку. Овај тип рала се, сходно својим одликама, потпуно уклапа у већ поменути општи тип Aal., са варијететом „ушан са цевгалом”. Појава овог рала на појатама Чапљак, југозападно од села Понор, упућује на могућну везу са Сврљигом (село Давидовац), те даље долинама Нишаве и Јужне Мораве, везу са „усамљеним” налазом овог типа у Белици.³⁵

Уз рало, за обраду земље користила се још само „брана” од грубо уплетеног грања граба (кажу „габра”) или глога. На „брани” овде разликују четири дела: „листице”, „брану”, „напер” и „куће”. За гвоздену дрљачу кажу „грапа”, а за дрвену „брана”.

Плуџ. – У нижим пределима књажевачког краја, особито поред Тимока, дрвени плуг је био дуго у употреби и најчешће су га називали „дешњак”. Из већ наведених разлога покушао сам да утврдим само најосновније техничке и типолошке одлике ове справе. Међутим, често сам добијао непотпуне и спорадичне податке о називима за поједине делове плуга, посебно кад су у питању били облик и изглед гредeља и раоника (леменца). Примерке раоника

инв.бр. 5084, варијанта „ушан са цевгалом” из Калце, некадашњи Срез зајечарски, сада у општини Књажевац.

³³ М. Филиповић и П. Томић, *Горња Пчиња*, 18; У Горњој Каменици за „ледну, јалову, тешку” земљу забележио сам назив „смолница”.

³⁴ С. Прваковић, *Трагом старих Тимочана*, Развитак, бр. 6, Зајечар, 1969, 71; аутор наводи да се израз „жагла” односи на рамњачу воловског јарма. Код типа јарма из Зајечара и Доње Ресаве назив „јармењача” означава двоструки вертикални спој на јарму (видети: Д. Маслоvariћ, ГЕМ 28, 29, 63 и ГЕМ 42, 113).

³⁵ М. Филиповић и П. Томић, *Горња Пчиња*, 18.

из Књажевца и Зајечара какве поседује Етнографски музеј у Београду, на терену нисам убицирао. Сматрам да је разлог томе у релативно брзом техничком напретку плугова – од дрвених, дрвено-металних, до металних, те наглог прелаза на коришћење савремене пољопривредне механизације, коју је у не тако давном периоду било веома лако набавити и експлоатисати. Тако је, на пример, у Јелашници већ у периоду између два светска рата било 118 плугова „дешњака“, 6 плугова „обртача“, 64 „прашача“, 87 дрљача, 18 жегелица, 1 косачица, 1 трактор, 14 вршалица и 8 експлозивних мотора.³⁶

Теза Д. Масловарића да је, кад је реч о дрвеном плугу на простору Тимочке Крајине, у питању специфична хибридна варијанта, сасвим је извесна.³⁷ И неки карактеристични термини у вези са овим дрвеним плугом („рогуље“ или „рогље“ за ручице, „плазица“ за плаз, „брце“ или „брдце“ за козлац, „грета“, али и „руда“ за грдељ, „ралник“ за раоник – лемец, „дртак“ и „дртаљка“ за дртало) указују да се и у књажевачком крају (као и у зајечарском) користио исти или сличан тип плуга или више типова у дужем периоду.³⁸

Подаци за дрвено-металне и металне плугове углавном се поклапају са резултатима Масловарићевих истраживања у Зајечару. Занимљиво је да казивачи памте антитепе – добар, лош; тако је, на пример „бронзан“ лош, а „герман“ добар, или „сербус“ и „обртач“ лошији, а „дивљи вепар“ добар. Између два рата добри су били „утилус“ и „саковац“. Плугови „прашачи“ (за окопавање кукуруза) били су веома популарни све до увођења у сетву нових, хибридних сорти кукуруза (није потребно окопавање).³⁹

Обрадиве површине

Системи ратарске производње

На основу података добијених током теренских истраживања у селима у књажевачком крају, уочио сам да је традиционално ратарство углавном засновано на два система обраде земље. Према подели В. Рошера (наводи је и Д. Масловарић), ова два уочена система одговарају Рошеровом „систему привређивања са вечном попашом“ и „систему привређивања под травном привредом“.⁴⁰ Први систем одликује се поделом обрадивих површина на оне ближе селу (или кући) и оне делове који се никада не обрађују и најчешће су заједничка (сеоска) својина (утрина). Обрадива земљишта ближе селу непрес-

³⁶ Ibid.; В. Д. Јеремић, *Хроника села Јелашница* (рукопис).

³⁷ Д. Масловарић, ГЕМ 42, 110–111.

³⁸ Op. cit., 104–109.

³⁹ Op. cit., 111–112.

⁴⁰ Op. cit., 116.

гано су обрађивана, и то у плодороду. У нижим пределима примењиван је двопољни систем, у вишим тропољни, а у новије време и вишпољни систем. Орашце су третиране угаром („угарене“) и ђубрене сточним гнојивом тако што се стока пуштала у њиве после обраде летине или се гнојиво сакуљало на „трлима“ и разносило у њиве пред орање. Њива је обрађивана онолико година колико је давала принос, а затим је у једнаком периоду остављана „под одмор“.⁴¹ Други, у традицији локалног становништва заступљен систем одликује се вишегодишњим наизменичним сејањем усева и траве на истом простору. Систем се јавља као релативно новија појава, али се на целој испитиваној територији није јавила у исто време нити је имала све карактеристичне одлике. Постепено напуштање традиционалних облика сточарења и прелазак на стајски тип, условило је појаву разаравања пашњака, због чега су „појате“ на пашњацима постепено попримале карактеристике сталних привредних средшта (пример појате Чапљак код села Понор, као и настапак села Потркање, где су некада биле појате села Зуниче).⁴² Време одмарања зирата (обрађиване земље) по овом систему је различито, а повећано је увођењем у плодород делелине (изразито после Другог светског рата). Исхрана стоке делелином, ђубрење стајњаком и применом одговарајућег плодореда, добијају се много бољи приноси и у том смислу овај поступак има предности пред првим системом. Савремено стање се може окарактерисати као својеврсна компилација примене традиционалних и нових (агротехничких) мера и поступака. Увођење нових, хибридних сорти усева, примена вештачких ђубрива и машинска обрада њива, увелико се практикује, али, особито у брдским деловима, још увек примењују угар, двопољни, ређе тропољни систем у комбинацији са машинском обрадом земље.

Нисам забележио поуздане податке о начинима проширивања обрадивих површина. Од термина који би указали на крчење шуме, а које је Д. Масловарић забележио у околини Зајечара (нпр. „тршвина“, „тршак“, „тршиште“ и сл.),⁴³ најсличнији је термин „истрсити“ и обавезно се односи на виноград (Јелашица, Бучје, Горња Каменица). С обзиром на то да је крајем 80-их година прошлог века филоксера скоро уништила старе винограде, претпостављам да је „истрсивање“ винограда био претежан начин проширивања обрадивих површина, где су се онда сејала јара жита, кукуруз, пасуљ и пшеница. Наиме, као што је овај крај до појаве филоксере био најпознатији по производњи квалитетног

⁴¹ Оп. cit. 116–118.; Током истраживања уочио сам велике сличности са подацима које Д. Масловарић наводи за зајечарски крај. Једино одступање се односи на „систем екстензивног привређивања“ које аутор налази у традицији поменутог краја, а ја га овде нисам установио. Претпостављам да је реч о одређеном степену међусобне измешаности система (што уочава и Д. Масловарић), јер се, на пример, паљење стршишта или намењско крчење шуме овде само спорадично спомиње. Уосталом, још је Д. Лапчевић установио да је поступак са „угром још одавна изгубио стари свој смисао“, већ је „данас угар најчешће заоравање пожњевене њиве и, готово по правилу, као припремна радња за засејавање озиме пшенице“. Исти, *Наша привреда*, 15.

⁴² Д. Масловарић, ГЕМ 42, 116–118.; О настанку села Потркање код М. Станојевић, *Тимок*, Насеља и порекло становништва, књ. 29, СЕЗб, књ. LV, СКА, Београд 1940, 25 (даље: *Тимок*).

⁴³ Д. Масловарић, ГЕМ 42, 119.

вина, тако је касније био високо котиран у производњи кукуруза и пасуља.⁴⁴ С друге стране, некада је на овом подручју шуме и природне испаше било у изобиљу, што је, с обзиром на доминантни карактер привређивања – сточарство, вероватно условило да се крчење шуме није у већој мери примењивало за проширивање обрадивих површина.

Неколико термина који се односе на одређивање намене земљишта релативно одступају од терминологије у суседним предеоним целинама. Овде се термин „обложина” односи на земљу која није погодна за обраду и није обрађивана, а обично је обрасла високом, дивљом травом „цвеликом” (Васиљ, Бучје). Према подацима које износи Д. Масловарић, „облог” је израз за земљу (њиву) која је остављена четири године „на одмор”, тј. под ливаду.⁴⁵ Термин „орница” односи се на простор у атару села који је заједнички (у смислу утрине) и био је погодан за окупљања на сеоским светковинама (Васиљ). У Радичевцу овим термином означавају њиву остављену „на одмор”.⁴⁶ Кад је виноград „одивљао” и напуштен означава се термином „парасина” и ту обично самоникне дрен, трње, шипак и сл. (Јелашница, Васиљ). Уопште, и ван зоне виноградарства овог краја то је израз за сваки простор под трњем и коровом.⁴⁷ Термин „градина” је распрострањен у целом испитиваном крају, означава башту, вероватно и због тога да се не би мешао са старим, локално акцентованим изразом, „башта”, која значи отац. Израз „гувно” стандардно се односи на простор „за вршај”, а промену у намени забележио сам у Равном Бучју, где је „ту некада био вршаљ, а после за сеоске славе”.

Организација производње усева и њихови услови при обради земље

Организација производње усева у монокултури, двопољном, тропољном и вишепољном систему, зависила је од степена примењене ратарске технике, педолошке структуре земљишта, географског положаја парцела, степена ерозије и климатских прилика.

Гајење усева у монокултури везује се за обрадиве површине ближе воденим токовима, где је иста култура могла да се гаји дуги низ година. Ову земљу овде најчешће називају „муљак” (Бучје, Горња Каменица) и добра је за кукуруз, раније и за конопљу, а сада и за „градине”. У периоду до Првог светског рата гајење усева у монокултури примењивано је и у брдско-планинском делу, а сејани су јари уссви (овас, јечам, а понегде и раж). Касније је овде и кукуруз коришћен у монокултури, али највише до три године редом (Радичевац, Ва-

⁴⁴ Опширније у одељку о виноградарству и воћарству.

⁴⁵ Д. Масловарић, ГЕМ 31-32, 134.

⁴⁶ Д. Масловарић доноси податак да термин „орница” указује на тропољни тип земљорадње, а такође означава њиву остављену „на одмор”; Исти, ГЕМ 31-32, 119, ГЕМ 28-29, 57, ГЕМ 42, 123.

⁴⁷ С. Праановић, нав. дело, 71: „парасина” = земљиште зарасло у коров (l. parasitus, паразит, готован); Упоред: Д. Масловарић, ГЕМ 42, 123.

сил). Често је усеv у монокултури примењиван и као део плодоредa, и без одређеног система, већ према актуелним приликама (недостатак одређеног семена, или недовољно сточне, воловске радне снаге и сл.).⁴⁸

Према подацима о савременој организацији усева у књажевачком крају, могло би се претпоставити да је двопољни систем преовладавао у традицији гајења усева. Према прикупљеним подацима (Радичевац, Чапљак) на узораном земљишту после кукуруза сеје се пшеница и тако редом, наизменично, сваке године. Овакав поступак је карактеристичан за цео испитивани крај. Ипак, забележени термин „орница” (Васиљ, Радичевац) недвосмислено упућује на некадашњу примену и тропољног система.⁴⁹

Облик тропољног система, где се у плодореду појављује детелина, везан је за новији период (између два светска рата, а нарочито после Другог светског рата), када настају радикалне друштвено-економске промене, чија је последица опадање традиционалних облика сточарења, постепени пролазак на стајско сточарство, при чему је гајење (сетва) сточне хране (детелина) неопходно.

Најчешћа варијанта плодоредa је: кукуруз – пшеница – кукуруз – пшеница, па се онда остави „на одмор”. Сада се ђубри „стајњаком”: негде сваке (Чапљак), а негде сваке треће године (Радичевац).

Термин „угар”, „угарити”, уско је повезан са двопољним, а на неким местима и тропољним системом. Најчешћа дефиниција „угарења” коју сам забележио јесте: „Изугарено ујесен, изорано, једном годишње се ђубри стајским ђубривом и после кукуруза сеје се пшеница и тако наизменично, сваке године”.⁵⁰

У односу на географски положај насеља, унеколико се разликује терминологија означавања појединих врста земље. Ти термини осликавају неусједначеност традиционалних знања везаних за ратарску производњу, с једне стране, али и прецизна знања о томе која је врста земље погодна за гајење појединих усева и култура, с друге стране. Термин „муљак” у Бучју означава земљу до воде, добру за „градине”, кукуруз и раније конопљу. „Муљак” увек држи влагу. „Пескуша” је као „тињава земља, муљвина”, ближе је води и добра је за „градине” (Јелашница). За „пескушу” на појати Чапљак кажу да је песковита (чак и са примесама ситног камња), добра је за виноград (на чокоте) и јечам „пиварац” (сеје се у мају, а жање се у августу). У Равном Бучју „пескуша” је земља „под брдом”, а на њој успева пшеница, кукуруз (брдски бели), кромпир, пасуљ, лук. Термином „бељушка” у Горњој Соколовици означавају земљу која је у низини, ближе води и на њој добро рађа жито. „Иловача” је земља испод брда, „на страни, каменита и неплодна”, а на њој су ливаде (Горња Соколовица). За земљу „црницу” у истом селу кажу да је у брду, каменита је и неплодна. Исти

⁴⁸ Д. Масловарић, ГЕМ 42, 120–121.

⁴⁹ Упоредити податке о трговини стрним житима, одељак *Локални фактори...*, у овом раду.

⁵⁰ „Заоране стрлике и преоране њиве се у народу зову угарнице ..., а сам процес који се врши обележава се термином: угорети се, тј. угори се земља кад постоји неко време узорана”. Д. Ланчевић, *Наша привреда*, 15.

термин у Бучју означава земљу испод брда, добру за жито. У Горњој Каменици „црница“ је „топла“ земља и на њој добро успева пшеница и кукуруз. „Црницом“ на појати Чапљак означавају земљу која се простире ниже од „лискупе“ и на њој добро успева кукуруз. У Јелашници под „црницом“ означавају сву земљу „преко Тимока“ и она је најбоља за жито. „Црвењупа“ је земља у низини, али даље од воде и повољна је за гајење кромпира, лука и винограда (Јелашница). У Бучју „лискун“ називају земљу у брду, „плитка је, на камену“, добра за детелину и оvas, али и за виноград. Раније су овде на „лискуну“ сејали „јарицу“ (кажу јаро жито слично јечму). За земљу „лиску“ у Новом Кориту кажу да је „танка“ и да је испод ње камен „листина“. „Лиска“ тражи доста воде, „ако је кишно, онда све добро рађа“. „Смолница“ је „ладна“ земља и „јалова“, под брдом је, добро држи влагу и добра је за траву и детелину (Горња Каменица).

Термини за усеве

Од усева гајених крајем XIX века највећи значај имао је кукуруз и јари усеви пшеница („јарица“), оvas, а нешто мање раж и јечам. Почетком XX века озима пшеница потискује „јарицу“ (због бољег приноса и веће тржишне вредности) и друге јаре усеве, тако да се постепено (у обиму производње) скоро изједначила са кукурузом. Терминологија за сорте озиме пшенице углавном је уједначена у целом крају, а напреду оне (старе и нове) сејане у брдском делу и Јелашници (наводим је у смислу параметра).

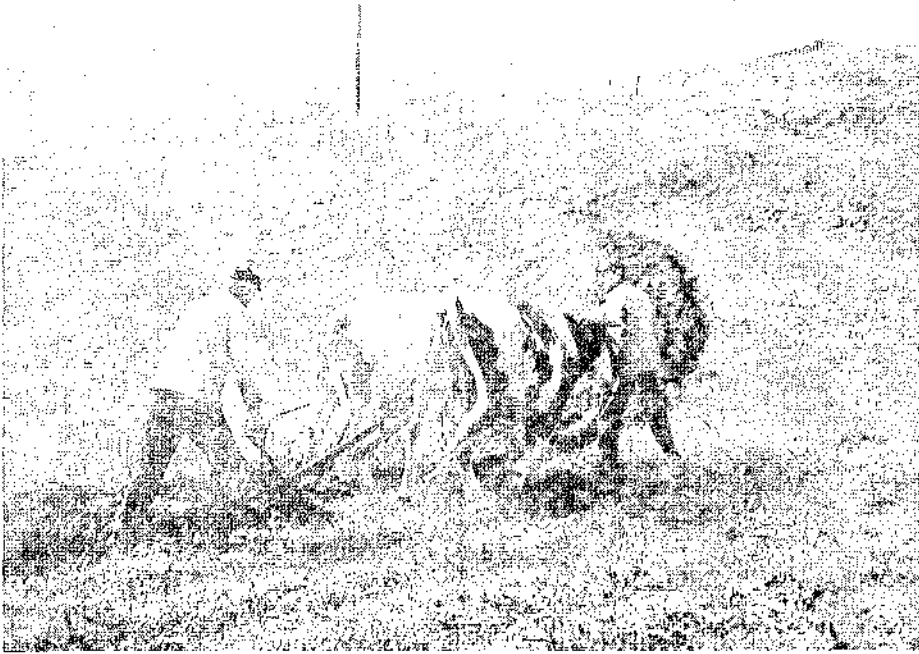
Старе сорте озимице: „црвена“ (Горња Соколовица), „црвена“ или „влајна“ (Радичевац), „опљавка“ или „црвена“ (Бучје), „црвенка“ (Чапљак).

Нове сорте озимице: „петјанка“ (сорта из Комбината РКВ) (Ђуштица), „талијанка“ – *Sapplitare* и *Libelula* (Радичевац, сејане до 1967. г.), „безостаја“ (руска сорта – Радичевац, сејана 70-их година), „зајечарка 013“ (Радичевац, сејана после руске), „новосадска рана“, „крагујевка“ и „сомборка“ (Радичевац, савремене сорте), „безостаја“ (Чапљак, савремена сорта), „талијанка“ (Равно Бучје, савремена сорта) и „крагујевка“, „петјанка“ и „зајечарка“ (Јелашница).

Занимљиво је видети и заступљеност јарих жита (по локалитетима) која се више не сеју, или веома ретко: раж (Ново Корито, Радичевац, Јелашница, Ђуштица, Равно Бучје), оvas (Ново Корито, Радичевац, Јелашница, Ђуштица), јечам (Ново Корито, појата Чапљак, Радичевац, Јелашница) и „јарица“ (Бучје, Горња Соколовица). За сва јара жита спорадично је у употреби и назив „стр(м)па“.⁵¹

Као доминантни усев у читавом крају, кукуруз се тек у новије време тако назива. Од старијих људи најчешће се чују различити локални варијетети

⁵¹ Није потпуно јасно дали овај израз означава жита која се сеју „на страни“ (страна – страна) или је термин у вези са изгледом њиве са које је пожељно жито; Видети: Д. Лапчевих, *Наша привреда*, 27.

1. Орање, Црни Врх, фото. Саша Милутиновић, 1996. г.

2. Бубрење, Ново Кориће, фото. Велибор Стојковић, 1995. г.

термина „моруз” или „моруза” (Ђуштица – овде хлеб од кукурузног брашна зову „морузница”), „момуруз” (Доња Каменица), „момуза” (Ђучје, Чапљак), „мумуруз” (Равно Бачје). Чест је и термин „корен” (Радичевац, Ђучје, Чапљак) и претпостављам да је старији назив. Терминологија за сорте кукуруза углавном је уједначена у целом крају. Павешћу неке од назива:

Старе сорте кукуруза: „бели” (Горња Соколовица), „корен” (Ђучје), „бели” или „брдски” (Равно Ђучје), „бели” или „домаћи” (Ђуштица), „зубан” и „бели” или „корен” (Радичевац), „бели” и „зубан” (Јелашница).

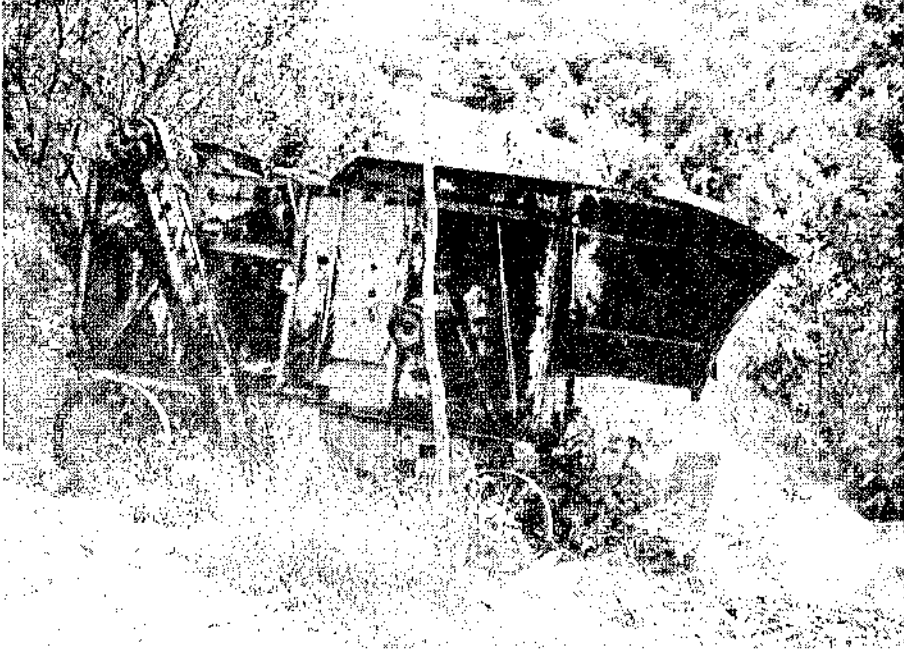
Нове сорте кукуруза: (хибриди) „хибрид бели” (Ђуштица), новосадски „НС334 и НС444” (Радичевац, НС 755 овде није могао да сазри),⁵² „НС599 и НС444” (Јелашница), „хибрид бели” (Ђучје), „бели американ” (Ново Корито), „жути хибрид” (Горња Соколовица), „зајечарски 360 и 525” (појата Чапљак).

У низу развојних елемената земљорадње књажевачког краја уочава се сва сложеност обраде овог питања. Традиционални елементи у систему ратарског привређивања, организација усева, начини обраде земље и одговарајућа локална терминологија, само су неки од показатеља сложеног развоја земљорадње у књажевачком крају. Много другачијих, не мање важних чинилаца, долазило је, одређујући правац и интензитет развоја, кроз политичке и макроекономске утицаје. И до данас присутна компликација најмање два установљена система ратарског привређивања сведочи о карактеристичним одликама привређивања примереним времену (периоду) преласка са сточарства на земљорадњу. Основна карактеристика овог преласка јесте формирање стабилног привредног средишта, а то је, у крајњој инстанци, кућа са привредним зградама. Како сточарство све више постаје стајско, оно се везује за ратарство и адекватне привредне објекте. „У горњим тимочким селима...удаљене сеоске утрине – у атару ... остану неопашене због тога, што се привреда сад више сконцентрисала око кућа. Када се око пола лета заједничко бачило растури, опце се највећим делом сагнају у сеоско насеље ..., а летња паша на удаљеним утринама остаје неискоришћена”,⁵³ или се неопашена изоре. Заснована као сточарско привредно средиште, „појата” се временом развија у средњите мешовитог, сточарско-ратарског типа. Како се ратарство више развијало, тако су сточарска средишта постајала претежно ратарска.⁵⁴

⁵² Д. Масловарић је забележио добре приносе овог хибрида у околини Зајечара. Напомињем да се у том тексту поткрала штампарска грешка, те уместо ознаке 755 НС стоји 755 КС, Исти, ГЕМ 42, 129.

⁵³ С. Вукосављевић, *Историја селачког друштва*, II, Социологија становања, Одељење друштвених наука, књ. 51. Посебна издања, књ. СССХС, САНУ, Београд 1965, 68–69 (даље: *Историја II*).

⁵⁴ Оп. cit., 120; Добар пример оваквог начина преласка са сточарства на ратарство јесте појата Чапљак јужно од села Попор. То село је раније било изразито сточарско средиште, са бројним околним појатама. Данас, понорска појата Чапљак, изгледом и организацијом привређивања, има све карактеристике ратарског средишта. Да би утисак био потпун, треба имати на уму податак да у самом селу Попор сада има само око 100 оваца, а на појати Чапљак, од три двочлане породице, само једна држи двадесетак оваца, док остале две породице уопште не држе овце, већ само по једну краву.

3. Вршаница, Равно Бучје, фојто. Зоран Родић, 1997. г.

4. Жијо, Равне/Шћипина, фојто. Саиа Милујиновић, 1996. г.

Виноградарство и воћарство

Виноградарство

У целини посматрано, виногорја у Србији простиру се сливом реке Тимока, у Сићеву и околини, у појасу који се протеже дуж десне обале Велике Мораве, као и у Подунављу.

Од укупне пољопривредне површине у источној Србији, 3,7% је под виноградима, „а од укупне површине под виноградима у СР Србији на источну Србију долази 31,6%”.⁵⁵ Источна Србија је изразито виноградарски крај, а најпространија подручја под виноградима су на територијама општина Неготин, Књажеваци и Зајечар.

Традиција гајења винове лозе на овим просторима је веома дуга и, према неким подацима, сеже још у предфеудално доба.⁵⁶ Тимочани су се у оквиру земљорадње, током целог периода под Турском, нарочито бавили виноградарством.⁵⁷ За време кнеза Милоша, у Србији је много винограда било у Крајини, Кључу, Тимочком и Сврљишком срезу. У време када је донесен Хатишериф (1833. г.) у источној Србији су гајење винове лозе и производња вина били доста развијени. По кућама се обавезно пило после супе, а кафеџије су га имале у свако доба.⁵⁸ У Бањском округу, Срезу тимочком, после 1836. године обновљен је велики број напуштених винограда. Ово се види из једног извештаја Гургусовачког исправничества (за наведену годину), где се каже „да су постојала нека поља и брда, која су једног времена сва с виноградима засађени били, пак ... је ... изнапуштано. Сад ... навалио народ ... да ове ледине све с виноградима засади”.⁵⁹ У то време нарочито су била цењена неготинска и књажевачка вина, посебно књажевачко, које је, под називом тимочко, сматрано најбољим српским вином.⁶⁰ Године 1867. у Књажевачком округу било је винограда на 25631 мотика.⁶¹ Године 1893. у Сврљишком и Заглавском срезу било је под виноградима 3414 ха, а количине вина, произведеног у ова два среза, мерила је 45282 товара.⁶²

⁵⁵ М. Д. Милојевић, *Развитак земљорадње*, 152.

⁵⁶ М. Костић, *Пишка котлина*, Студија друштвеногеографског развоја, Зборник радова Географског института „Јован Цвијић”, књ. 21. Београд 1967, 298.

⁵⁷ М. Костић, *Књажеваци и стари књажевачки округ у прошлости и садашњости*, Београд, 1933, 71.

⁵⁸ М. Д. Милојевић, *Развитак земљорадње*, 154.

⁵⁹ *Op. cit.*, 155–156.

⁶⁰ К. Поповић, *Пути ...*, 126.

⁶¹ М. Ђ. Милићевић, *Кнежевина Србија*, Београд 1876, 848–849; *Мојинка*, стара мера за површину, простор који човек може за један дан да окопа, обележавана и величина усва или винограда; Д. Лапчевић, *Наша привреда*, 112.

⁶² М. Д. Милојевић, *Развитак земљорадње*, 157.

Појава филоксере нанела је велике штете становништву виноградарских крајева Србије. У току 1898/99. године филоксера је само спорадично констатована, да би већ 1900. године био забележен катастрофално лош род тимочких винограда.⁶³ До 1900. године тимочка и крајинска вина су интензивно извожена, јер је филоксера већ била уништила француске, немачке, талијанске и аустријске винограде.⁶⁴ Због тога је јасније какве је последице уништење винограда произвело на укупан развој привреде Тимочког басена. Једна од последица је свакако била у јачању ратарства кроз интензивнију сетву стрних усева на парцелама уништених винограда.⁶⁵

Обнова тимочких и крајинских винограда била је релативно брза и успешна. Већ 1908. године, на бази нових сорти, из Крајине се у Француску извози квалитетно вино. У то време у Тимочком округу, на панађурима је продавано око 24500 kg вина, а уочи Првог светског рата највеће количине вина по једном хектару винограда остваривали су виноградарски из околине Књажевца (око 15 хектолитара).⁶⁶

У Књажевцу је 1929. године основана виноградарска задруга, а сазидан је и задружни подрум капацитета око 50 тона грозђа.⁶⁷ Био је то почетак стварања будућег гиганта у производњи вина – ПК „Црвин“ (основан 1961).

До 1929. године најчешћа сорта грозђа у књажевачког виногорју била је „пловдина“. Ова сорта је постепено замењивана племсницијим сортама, као што су „ризлинг“, „афусали“, итд. На оплемењивању сорти и увођењу нових доста је урађено после Другог светског рата. Седамдесетих година у тимочком виноградарском подручју сорте су биле овако заступљене: „прокупац“ 50%, „пловдина“ 30% и остале сорте 20%, док се „ризлинг“, „шасле“ и „ссмјон“ јављају као споредне.⁶⁸ Према резултатима теренских испитивања (1994–1996) савремена ситуација у погледу заступљености појединих сорти, унеколико је измењена, појављују се нове сорте, али одржавају се и неке старе, које успевају „у чокотима“.

Старе сорте лозе: „ћибрик“, „модра и бела тела“ (Горња Каменица), „тамјаника“ (Дубрава, Орешац), „црна и бела теловина“, „ћибрик“, „вијала“, „тамјаника“ (Бучје).

Нове сорте лозе: (у чокотима) – „пловдина црвена“ (Дубрава), „пловдина црна“ (појата Чапљак), „пловдина црвена“ (Орешац), „прокупац“, „смедеревка“ (Васиљ), „пловдина“, „прок(р)унац“, „ситан ризлинг“ (Бучје); *нове* (у „шпалери“) – „прокупац црни“, „пловдина црна и розна“ (Горња Каменица), „прокупац“, „дренак“, „афусал“, „хамбург“ (Дубрава), „хамбург“, „прокупац“,

⁶³ Оп. cit., 159.

⁶⁴ Оп. cit., 158.

⁶⁵ О томе недвосмислено сведочи термин „истрсити“, заступљен у традиционалној терминологији локалног становништва; Видети одељак *Земљорадња*, у овом раду.

⁶⁶ М. Д. Милојевић, *Развићак земљорадње*, 160.

⁶⁷ Наш живот, бр. 24, Зајечар, 1946.

⁶⁸ *Vina i vinogorja Jugoslavije*, Zagreb 1969, 61–67.

„смедеревка”, „ркацител” (Орешац), „пловдина розе”, „хамбург црни”, „вранац црни” (Васиљ), „хамбург” (Бучје).

У Бучју и Горњој Каменици, где су још увек очуване „старе сорте” лозе, пије могла бити поуздано одређена старост винограда под чокотима. Један од поузданих података забележен је у Дубрави: за виноград површине 30 ари, под „пловдином у чокоту”, стар 80 година, што и према заступљеној сорти значи да је засађен после филоксере. Упоредјујући податке о сортама заступљеним у Крајинском виногорју, можемо констатовати да се и овде јављају „дренак” и „прокупац”, али су сврстани у нове сорте, док је једино „тамјаника” сврстана у старе. Нове сорте су, углавном, подједнако заступљене у оба виноградска региона.⁶⁹

Обнављање винограда после филоксере значило је увођење нових сорти, нове технике (калемљење, обавезно прскање раствором плавог камена) и новине у начину сађења лозе, избора земљишта (бира се више несковита земља, „пескуша”, са мање влаге). Виноград се и ђубри, што раније није рађено. Ови нови виногради допосе род до 50 година.⁷⁰

Савремено стање одражава изразиту испреплетеност традиционалних и савремених сорти и техника. Нове сорте се, у принципу, саде „у шпалир”, али и „у чокот”. Савремене економске околности утичу да има и појава „истрсавања” винограда и коришћења тих парцела за гајење других, економски исплативијих култура.⁷¹

Традиционални судови који се употребљавају за бербу и прераду грожђа, све ређе су данас у употреби, али се могу појединачно наћи по подручјима и оставама. Једино су још очуване „бачве”, „бурад” и „каце”, и то код ових виноградарских још производе вино за своје потребе (већи део од рода откупљује Комбинат „Цервин”). „Чабар” и „корито” ретко се могу видети. Појединци, ако праве сопствено вино, често не обраћају посебну пажњу на одабир сорти, већ „смуљају” од сваке. Овакав поступак не даје добре резултате, а утицаја вероватно има и чињеница да се неретко бурад још увек прописно не сумноришу.⁷²

Неспорно да је традиционално виноградарство у књажевачком крају достигло висок степен технолошког развоја. С обзиром на комплексност укупног привређивања (сточарство, ратарство, виноградарство), сасвим је јасно да ова традиционална знања нису уједначена у целом крају. Ни технологија процеса

⁶⁹ Упореди: Д. Масловарић, ГЕМ 31–32, 181; Стари виногради су могли да достигну век и до 100 година; *op. cit.*, 183.

⁷⁰ *Op. cit.*, 183–184.

⁷¹ Сада, у принципу, „истрсују” кад са „чокота” прелазе на „шпалир”, али има случајева да виноград потпуно укину, те засеју кукуруз, пасуљ или кромпир.

⁷² Д. Масловарић, ГЕМ 31–32, 187–188; У Јелашници је некада прављено веома квалитетно вино (у мањим количинама) и називали су га „маст”. У крајинском виногорју овим изразом означавају „ширу”.

5. Берба жрожђа, Књажевац, 1931. г., фотодокументација Музеја у Књажевцу.

6. Виногради на Цервину, Књажевац, фотодокументација Музеја у Књажевцу.

7. Казаница, Алатинац, фото. Велибор Стојковић, 1995. г.

производње вина није потпуно развијена, а многи изнети подаци говоре о константној стагнацији квалитета вина.⁷³

У непосредној околини Књажевца (плаштажш) виногради се данас налазе на Цервину, Дубравици, Стражи, Љутом Потоку и Главичици. У селима у књажевачком крају најбољи виногради су у селима Штупица, Потркане, Доње Зуниче, Јелашница, Трговиште, Штрбац, Васиљ, Пронте, Орсвац, Жлце, Випа, где се производе знатне количине грозђа.

На целом подручју пеку ракију од винске комине („комовица“), негде још у традиционалним „казаницама“, али најчешће у занатски израђеним казаницама (овде су једно време били цењени производи сврљинских казаница).

Воћарство

Књажевачки крај није изразито воћарски, јер су површине под воћњацима знатно мање него под виноградима. Процент површина под воћем у општини Књажевац је око 3%. У другој половини XIX века, у старом књажевачком

⁷³ Ово се пре свега односи на приватне винаре, тј. домаћа вина. Комбинатова типизирана вина су константног и доброг квалитета; „У нас је била, па и сада је скоро свуда, винарска техника много лижа него виноградарска“; С. Вукосављевић, *Историја II*, 117.

округу, највише је гајена шљива, а изузетно добро је успевао орах („орех“), нарочито у зони Трговишког Тимока.⁷⁴ Орах је дуго био „главно воће“; на пример, Задруга у Милићеву је 1962. године пласирала на тржиште око 20 тона ораховог језгра и око 30 тона ораха у љусци.⁷⁵ Осим шљива, знатно су заступљене јабуке и крушке, мање трешње и брескве. На овом терену најчешће сорте шљива су: „дебелаџа“ и „дрвенка“ (Чапљак), „стенлеј“ (Дубрава), „пожега“, „дебелаџа“ и „бодљевка“ (Горња Соколовица), „маџарка“ и „пожега“ (Ргоште). Најчешћа сорта јабука је тзв. „панађурка“, а од крушака – „зимовка“ и „јечменка“ (Горња Соколовица, Алдинац).

Ракија се пече највише од шљива, ређе од другог воћа. Крушке се често суше (сада ређе) и тако сушене називају „воћка“ (Јелашица).⁷⁶ Ракија од шљиве се пече у „казаници“ (Алдинац) или занатски израђеном казану (Ново Корито, Градиште). Пече се у мањим количинама, за домаћу употребу.

Сточарство

Сточарство у књажевачком крају одувек је било доминантна привредна делатност. Поред повољних природних чинилаца, на то су утицали и политички и економски чиниоци. Становништво у Заглавку и уопште на Старој планини у турско време је претежно било оријентисано на држање стоке ситног зуба (овце и козе), а крупна стока (говеда, коњи) држана је према могућностима и потребама за, не баш обимне пољопривредне радове. Свиње су држане екстензивно, на жиропађи. У време турске управе, многа села у овом крају била су на вишим позицијама него сада. То је била последица и тадашњих нестабилних политичких прилика. Тек после присаједињења ових крајева Србији, извршен је процес сасељавања према Тимоку. Тај процес значио је и постепену промену система привређивања, а процес се интензивира отварањем нових тржишта и јачањем трговине.⁷⁷

Током XIX века начин држања и исхране стоке није мењан. У основи, паша је била у границама сеоских атара. Овце, козе и крупна стока (висок процент говеда), после Ђурђевдана гоњени су на планинску пашу (на утрине, сувате), где су, делом, остајали до јесени (Митровдан). Зимом је крупна стока храњена

⁷⁴ М. Костић, *Књажевачки округ*, 76.

⁷⁵ М. Д. Милојевић, *Развитак земљорадње*, 176.

⁷⁶ „У Горњој Ресави се обично суше крушке зимци“; Д. Лапчевић, *Наши привреда*, 34.

⁷⁷ Према причи о настанку села Ново Корито, коју сам тамо забележио 1995. године, село је било на локацији изнад данашње и ту се одавно, бежећи пред Турцима, насели неки Тодор са веома бројном породицом. Изабрао је скривено место, међу висовима, испод Јојине главе (код М. Станојевића, *Тимок*, 489, пише „Јојина глама“). То место је удолина, личи на корито, па је отуда село и добило назив. Касније, кад је опасност од Турака прошла и кад се „размножило“, селили су се ближе реци и ту је сада Ново Корито. На „слишту“ испод Јојине главе сада су сеоске појате; V. Palavestra, *Historijska usmena predanja, prilozi za istoriju književnosti BiH*, Institut za književnost, Sarajevo 1992, 59 (даље: *Usmena predanja*).

сеном са природних ливада, а ситна стока – сеном и „лисником“. Зграда за стоку и није било; стока је држана у „трлима“ (на паши) и оградама (у селу). Жито („јарма“) није често давано стоци, али је зато испаша на пожњевеним њивама и покошеним ливадама била слободна (на тај начин је вршено и „торење“, тј. ђубрење обрадивих површина).⁷⁸ „Лисник“ је окресано лишће храста – цера, букве или бреста и био је допуна сточној храни. Лишће слажу (кажу „такме“) као и стог сена (око усправне притке „стожила“) и то називају „лисник“. Окресано лишће је слагано и у „расову“, природно ракласто дрво и при тој радњи се служило „лабадином“, дужом мотком са ракластим врхом (Радичевац, Бучје, Равно Бучје). „Лабадина“ је служила и да се „врша“, тј. снопље жита, „набаца“ на вршалицу (Орешац). Кад сено сложе у природно ракласто дрво, онда кажу да је сложено у „дипле“ (Радичевац, Ђушгица).

У традицији овдашњег становништва и данас су очувани елементи некадашњих сточарских установа, тј. правила по којима је стока чувана и мужена на заједничкој летњој испаши. Скуп тих установа се и овде, као и у целој источној Србији, назива „бачија“ и остваривана је, у одређеним варијететима, на целом испитиваном подручју.

После Ђурђевдана, овце се из целог села сакупе и изгоне у планину на бачију. Опај ко има највише оваца звао се *стадник* – он добије највише млека, а по завршеној бачији (крај августа), свако је себи враћао своје овце. Имали су чобане – најстаријег су звали *ћаја*, а његове помоћнике *поганици* (Јелашница).

Остало је записано да је „управа Видинског везира на сваку бачију наплаћивала 30 гроша годишње. У Гургусовачкој пахији оваквих бачија је било 61, а пахија је плаћала на бачије 1860 гроша ... Иза укидања турског феудалног система 1833. године, кнез Милош је у капетанијама Великог сердарства тимочког имао близу 20000 гроша прихода од попане“.⁷⁹ Непосредно пред доношење Хатишерифа, Раденко Аранђела Савић из Старих Корита чувао је више од 200 сеоских оваца „на оградима Старе Планине“.⁸⁰ У време после Другог српског устанка, порез на овце и козе прикупљали су (за рачун Османлија) кнезови и тај порез предавали везировом „чибукчији“ (чиновнику који је наплаћивао „попашу“). Нешто касније, у Заглавској капетанији највише „чибука“ су плаћали из Ошљана (110 гроша), а најмање из Петруше (17 гроша). Укупна висина „чибука“ за ову капетанију износила је (1834. године) 734 гроша.⁸¹ Исте године у целој Заглавској капетанији овчарством (и козарством) бавиле су се 294 породице (држали су укупно 14448 оваца и коза), од чега је 30

⁷⁸ П. Томић, *Сточарство, Зајечар и околина*, ГЕМ 42, Београд 1978, 157. (даље: *Сточарство*, ГЕМ 42); Термин „јар“, али и „јер“ означава простор за стоку (Васиљ), а „јарма“ је израз за сточну храну, која се полаже стоци у „јару“ (Радичевац).

⁷⁹ М. Д. Милојевић, *Развој и особине сточарства у источној Србији*, Географски институт „Јован Цвијић“, Посебна издања, књ. 24, Београд 1972, 11. (даље: *Сточарство*).

⁸⁰ Оп. сит., 9.

⁸¹ Архив Србије, Београд, Тефтер чибучки (попаша), Нахија Гургусовачка, капетанија Заглавска, 368.

породица држало више од 100 оваца и коза: Нови Хан (Мишићево) – Тодор Недељков 190; Ошљане – Костадин Нешин 135, Тодор Иванов 120, Живан Првулов 100 и Здравко Првулов 145; Јаковац – Ивко Симонов 203, Милојко Радојков 113; Петруша – Милојко Јованов 112; Јелашница – Павле Радојков 119; Корита – Неша Ђурчин 112, Стојан Божин 110, Ђурђе Живков 105 и Стојан Живков 140. Затим је пописано још девет домаћина из Радичевца, са укупно 1400 оваца и коза.⁸² Те године у Тимочкој капетанији држали су 33352 овце и козе. У Булиновцу, на пример, Милутин Петров држао је 110 оваца и коза, а Стојко Петров 120. Риста Павков из Топле имао је 145, Живко Петков из Васиља 136 и Јован Спасин из Глоговца 160 оваца и коза.⁸³

Према подацима, у Ошљанима и данас овце терају заједно на појате (у планину) и чувају их „на ред” – „ако имаш више оваца, имаш и више реда (дана) да их чуваш”. Некада (пре Другог светског рата) тамо су чували и крупну стоку (говсда), а сада само у шталама. У Белом Потоку су имали чобане које су „уговарали” на неколико година (појате су им биле према Дранцу, Сврљиг). Чобани су исплаћивани на Митровдан, а овце и козе су „сакупљали” после Ђурђевдана. Чобан је имао овчарски штап звани „јага”. И овде сада овце чувају „на ред”. Из Балта Берилова су раније стоку (и ситну и крупну) терали на Миџор, где би заједно скупили и до 1500 „брава”.⁸⁴ У Горњој Каменици, данас кад нема пуно оваца у селу, сакупи се њих неколико („кућа”) па чувају скупа, на својим ливадама, „на ред” по данима (нпр. 5 оваца – 5 дана чувања). Ако тако не могу, онда узму „овчара на планину” и плате му „џак брашна на овцу” (за сезону Ђурђевдан – Митровдан). „Бачију” проводе од трећег дана „по Ђурђеву” и тада праве славље, где се за заједнички ручак спрема „белмуж”. У Јелашници, све до краја XIX века, чобан је месечно добијао око 20 ондашњих динара и пар опанака, као и гуњ за сезону. Често су га исплаћивали у брашну и житу. У Страњинцу је још између два рата било „јаких заједница” (држали су по 100 оваца, 20 коза, десетак говеда), па ти и нису ишли у сеоску „бачију”, већ су је обављали сами. У Радичевцу су „збирали” стоку „у сермал”, а после Ђурђевдана сву ову стоку (овце) „премузу” на „себијском имању” (сеоском, утрина). Раније се „бачијало” до Св. Илије, а данас овце и козе држе „на појатама” до Митровдана. Овце су шишали на летњег Св. Николу и свако је шишао своје. Сада овце чувају на смену, према броју „збраних”.⁸⁵ Раније су „сабирали” овце на „појатама”: ко не може да „држи своје” (овце), плати чобана (Понор, Чапљак). Простор за овце називају „грљак”, било да је на појати или уз кућу (Радичевац, Чапљак, Горња Каменица). „Појате” села Васиљ биле су према Белом Потоку

⁸² Ibid.; У укупан број су уврштени и подаци за села Извор и Селачка која су тада припадала капетанији. Према тим подацима, просечан број стоке ситног зуба је 49,14 по породици, а 144,48 по селу.

⁸³ М. Д. Милојевић, *Сточарство*, 30.

⁸⁴ Према Д. Лапчевићу (*Наша привреда*, 58), „брав” је „сва домаћа стока”.

⁸⁵ Крупна стока је данас у шталама, волова нема или су веома ретки, јер их је заменила механизација. Раније, док се радило са ралима, свака кућа није имала волове, те су их „спаривали” или воловске дневнице обрађивали – 1 дан орања воловима = 3 до 4 дана копања или кошења (Г. Каменица, Буџе); Видети: „Тежак”, бр. VIII, Београд 1882, 430.

– Врлеица и Скробница, тамо се „бачијало”. Некада су из Балта Бериловица и Чушгице „на планину” (Бабин зуб) терали и до 3000 оваца и 1000 говеда („били су богати у Балта Бериловцу за Краљевине”). Сада је „слободна испаша на планини; сада свако себи напаса од 20 до 50 оваца (Ђуштица).

„У Књажевачком округу, где се 1866. године налазило 160141 овца, већ средином маја од музара оваца су одвајани празови и јаловиње, па су чувани одвојено. Број помешаних музара на бачијама износио је 500 до 1200 брава”.⁸⁶ Крајем XIX века у Књажевачком крају стока је држана на „појатама”, чували су је чобани, плаћани до 50 динара годишње. Пајстарији овчар („хежаја”) чувао је и рабош од стоке, мерио бачима млеко, набављао „јарму” за стоку, одређивао ред бачима. Осим „хежаје”, на „бачилима” су била још два чобана, „овчар” и „козар”, а плате су им биле нешто мање. Чобани су уз плату добијали и пар онака.⁸⁷ Године 1894. цена понаше и живинаше на државним поседима била је уједначена и за крупну стоку је износила 1 динар, козу 0,70 динара, овцу и свињу 0,50 динара (период понаше је био од 1. априла до 14. септембра).⁸⁸

„У години 1907. на подручју окружне шумске управе у Књажевцу, били су издати у закуп следећи државни сувати и сенокоси: Градиште, Расовити камен, Писана буква” ... Између два рага „сељаци из околине Књажевца суватили су стоку у Ошљанима (300 грла), Скробници (1000) и Вратарници (1000).⁸⁹ „Године 1940. још увек многа газдинства у источној Србији су заједнички држала стоку од Ђурђевдана до Митровдана. У околини Књажевца више газдинстава за заједничког чобана обично је изнајмљивало отреситог човека, па им је он врло често приређивао и млеко. На дан удруживања стоке власници су приређивали славље и обично правили *белмуж*”.⁹⁰

Традиционална сточарска установа „бачија” мењала је своје одлике током времена, а било је и одступања у различитим крајевима. Основу установе чини заједничко окуљање стоке („сермал”) ради заједничког чувања и muže. Има и варијанти, па се по једној „бачима” дели млеко, а по другој -- сир. У Радичевцу, на пример, кад кажу да је стока „збрата у сермал”, онда деле сир, а кад је „збрата у буљук”, дели се млеко и, касније, индивидуално, код куће, прерађује у сир. У Трговишту и Васиљу простор за сирење (објекат) увек је био у склопу дворишних привредних зграда. Једна овца, „на младу траву”, даје до 0,5 литара млека дневно, а од 5 литара овчјег млека може се добити 1 kg квалитетног сира. Прва заједничка мужа („премуз”) била је мера за каснију деобу млека током „бачијске” сезоне.⁹¹ И данас се зна за „ведро млека” као стару и дуго коришћену меру (1 ведро = 15 литара млека; Радичевац, Васиљ).

⁸⁶ М. Ђ. Милићевић, *Књажевина Србија*, Београд 1876, 814–900.

⁸⁷ М. Станојевић, *Заглавик*, Антропогеографска проучавања, Насеља српских земаља, књ. IX, САН, Београд 1913, 14–15 (даље: *Заглавик*).

⁸⁸ „Тежак”, бр. 29/30, Београд 1894, 254.

⁸⁹ М. Д. Милојевић, *Сточарство*, 18.

⁹⁰ *Ibid.*

⁹¹ П. Томић, *Сточарство*, ГЕМ 42, 163.

„Бачије” се данас не организују или само спорадично, у веома рудиментарном облику. Некадашњи овчији сир („фелија”) данас је крављи, понскад мешани. У селима се припрема по кућама, више за домаћу употребу, ређе за тржиште. У Радичевцу и данас ради мањи погон за производњу овог сира (ДП „Слога” из Милићева), али су капацитети и сировинска основа оскудни. Слична ситуација је и у Белом Потоку.

Некада је производња сира и масла у овом крају била врло развијена. У овим крајевима се доста рано појавио и квалитетан сир – качкаваљ. Још 1882. године у Књажевцу је прављен качкаваљ тако доброг квалитета да су га упоређивали са најбољим швајцарским сиревима.⁹² Такође, у другој половини XIX века Радичевац је био познат по производњи „радичевског сира”. Крајем века, како се процес деоба задруга појачавао, „сагмал” је бивао све малобројнији и ретко је прелазило 300 брава.⁹³ И масло је било одличног квалитета, а у другој половини XIX века, из околине Књажевца маслом су снабдевани нишки, видински, смедеревски и београдски град.⁹⁴ Између 1800. и 1888. године, из околине Књажевца углавном су извожене овце за Мађарску. Године 1888. у пролеће, на пример, трговци су откупили око 3000 брава по цени од 9 до 11 динара за једну овцу са јагњетом.⁹⁵

Процес опадања сточарства и враћање ратарске производње текао је у складу с потребама повећаног броја становника, новим тржишним захтевима (кроз развој робно-новчане привреде), због уситњавања имања (деобама заједница), као и због ланшег пореског система.⁹⁶ У периоду до 1866. године, од укупног тадашњег сточног фонда (у источној Србији), само је број оваца стабилан, сва је остала стока (процентуално) у опадању.⁹⁷ У периоду од 1900. до 1905. године почиње да опада и број оваца (у Тимочком округу је опао за 10,7%).⁹⁸ Између два светска рата, књажевачки крај се релативно стабилизује у том погледу, јер отворено тржиште и повољни кредитни услови омогућавају стабилну сточарску производњу. „Из Књажевца је тада годишње извожено по 70 до 90 вагона волова, 900 до 1300 комада свиња, 8 до 12 вагона оваца и овнова и 55000 до 65000 комада кожа од ситне стоке”.⁹⁹ Уочи Другог светског рата, по држању бројне стоке истицала су се села Ошљане и Ново Корито.¹⁰⁰

У овом периоду и производња качкаваља била је интензивна. Поједине бачије у околини Књажевца имале су дуже време стабилну годишњу производњу: Бели Поток – 2 вагона, Кремпа – 11000 до 15000 kg, Радичевац – 1 вагон, Ошљане 6000 до 7000 kg.¹⁰¹

⁹² „Тежак”, бр. VIII, Београд 1882, 431.

⁹³ М. Станојевић, *Заглавак*, 95.

⁹⁴ К. Поповић, *Пути...*, 84–85.

⁹⁵ М. Д. Милојевић, *Сточарство*, 42.

⁹⁶ Н. Вучо, *Привредна историја Србије* (до Првог светског рата), Београд 1955, 186–189.

⁹⁷ М. Д. Милојевић, *Сточарство*, 44.

⁹⁸ *Op. cit.*, 47.

⁹⁹ *Op. cit.*, 58.

¹⁰⁰ *Op. cit.*, 59.

¹⁰¹ *Ibid.*

Из свих тих разлога, традиционални вредносан систем дуго је задржао своје основне карактеристике и мерила. У Заглавку је богатим домаћинством сматрано оно које има најмање 100 оваца, 2 до 3 грла крупне стоке (говеда), а за средње „јак“ оно са 30 до 60 оваца и 1 до 2 говечета.

Развој сточарства након Другог светског рата добија посебне карактеристике. Посматрано према индивидуалном поседу, сточарство релативно стагнира, процес је уско повезан са послератним привредним тешкоћама, а касније за последице административне управе привредом. Производни и тржишни процеси започети у годинама пред Други светски рат наило су прекинути увођењем планског привредног система и диктираних паритета цена у систему затвореног тржишта. Шездесетих година, после прокламованих привредних реформи и релативног ослобађања тржишта, сточарска производња се креће путем постепене ревитализације, али на новим основама. Друштвене пољопривредне и шумске организације организују тада производњу на вештачким ливадама и пашњацима, и то преко месних земљорадничких задруга (ЗЗ): ЗЗ Кална – 6 ха ливада и 58 ха пашњака, Бели Поток – 28 ха ливада и 2107 ха пашњака, ЗЗ Бујце – 56 ха ливада и 177 ха пашњака, ЗЗ Вина – 8 ха ливада и 336 ха пашњака, ЗЗ Жљне – 3 ха ливада и 740 ха пашњака, Радичевац – 40 ха ливада и 321 ха пашњака, нтд. Шумско газдинство у Књажевцу имало је тада 231 ха ливада и 9463 ха пашњака.¹⁰²

Педесетих година сточарство овде дефинитивно добија одлике стајског типа сточарења; број оваца и коза се убрзано смањује (козе су и законом забрањене), овце се само дневно „изјављују“ на пашу, уводи се чување „на ред“ и власници музу само своје овце. Предратне тенденције ка увођењу тропољног система у обради површина доводе у плодоред сточну храну (детелина, луцерка), што одговара систему стајског сточарења. „У Тимочком басену од 1957. до 1959. године производња луцеркиног сена је повећана од 2.730 на 3.920 вагона, а сена од црвене детелине од 1.650 на 1.850 – вагона“.¹⁰³

У савременом сточарству у књажевачком крају преовлађује говедарство. Доминара домаће шарено говече типа симентал, а само понегде (Туштица, Црни Врх) може се наћи по неко грло оплемењене „буше“. Ако се узму у обзир статистички подаци о броју стоке на подручју општине (према попису из 1991. године), уочава се да број оваца још увек премашује број говеда. Међутим, сам систем сточарења (стајски тип) и његова економска исплативост и компатибилност са ратарским системом, поништава ову бројчану разлику. Статистички забележен број говеда 1991. године износио је 11867, а број оваца 50129, а у готово свим селима број оваца преовлађује.¹⁰⁴ Међутим, појединачни примери показују колико је извршен прелаз на стајски тип сточарења, поготово у олим селима која су се традиционално бавила овчарством. На пример, у Страњинцу је забележено 131 грло крупне стоке (говеда) и 427 оваца. У Старом Кориту 66

¹⁰² М. Д. Милојевић, *Сточарство*, 22.

¹⁰³ Оп. cit., 21.

¹⁰⁴ Домаћинства, пољопривредно становништво и пољопривредни фондови домаћинстава, Савезни завод за статистику, Извештај о попису 1991. године, Београд 1992, 150.

говеда и 235 оваца. У Понору 127 говеда и 421 овца; Ђуштици 261 говечче и 1733 овце; Каличини 118 говеда и 219 оваца; Радичевцу 72 говечета и 406 оваца, итд.¹⁰⁵ Према неким најновијим подацима, у селима Шарбановац и Радичевац (укупно 61 домаћинство, са 112 становника) има 275 оваца, око 40 коза и 70 говеда сименталске расе. Некада је у оба ова села било више од 2000 оваца и само 20 говеда, која су углавном служила за рад. Донедавно је дневно из оба села откупљивано око 500 литара млека (за радичевски погон производње сира), а сада је откуп опао за трећину.¹⁰⁶

Традиционално сточарство у књажевачком крају, у својим основним елементима, идентично је на читавом подручју Тимочке Крајине и источне Србије. То је тип сточарења које се користи пашњацима у сеоском атару, док је лети стока на планинским пашњацима („на планини”, „на појати”, „на повати”). За зиму се припремала сточна храна (сено, „лисник”). Стока ситног зуба (овце и козе) држана је у великом броју и била је основни извор прихода становништву (вуна, кожа, лој и масло). Раније је овим производима подмириван порез, који је касније наплаћиван у новцу.¹⁰⁷ И старобалканска сточарска установа „бачија” организована је овде по истим принципима као и у осталим областима (у Бугарској, Румунији). „Бачијање” се временом изгубило као облик организације, и овде се спорадично јавља, за врло мала стада и у потпуно измењеном облику који је прилагођен новим друштвено-економским условима.¹⁰⁸

¹⁰⁵ Ор. cit., 150–154; Посебно су идикувативни подаци за село Дрвник: домаћинстава 18, становника 22, говеда 19, оваца 140; такође за село Дреновац: домаћинстава 66, становника 67, говеда 38, оваца 7.

¹⁰⁶ Б. Јовановић, *Привреда Тимочке Крајине (1940–1990)*, Бор, 1995, 301–303 (податке прикупио Никодије Јевтић Бравар).

¹⁰⁷ П. Томић, *Сточарство*, ГЕМ 42, 169; А. Арсенијевић-Баталка, *Историја српског усипанка*, I, Београд 1898, 62.

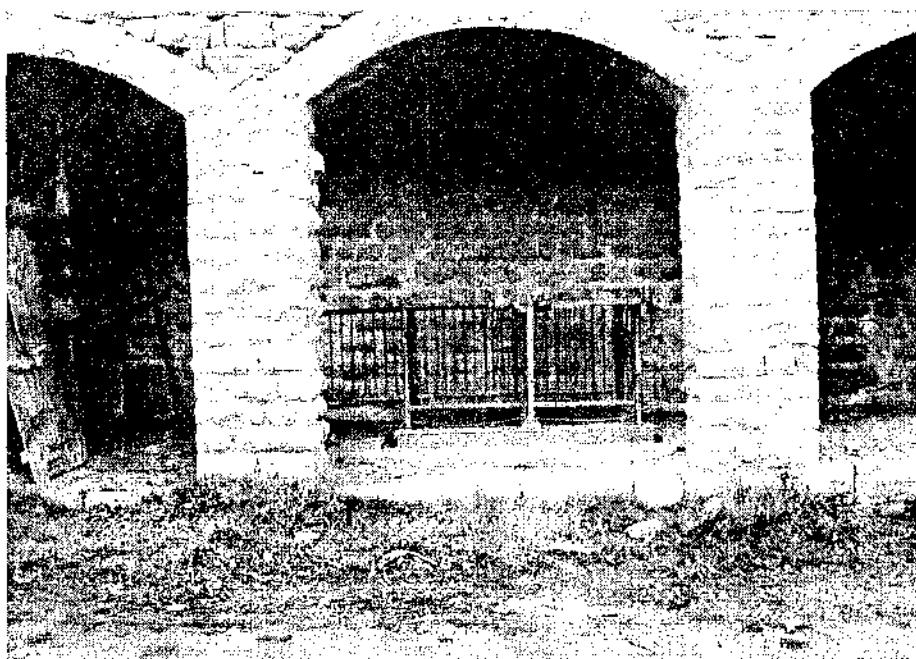
¹⁰⁸ П. Томић, *Сточарство*, ГЕМ 42, 169–170.

8. Трљак, Равно Бучје, фото. Зоран Родић, 1997. г.

9. Ни њуџу код Орешица, Орешица, фото. Зоран Родић, 1994. г.

10. Сточна ваџа, Бели Појток, фото. Велибор Стојковић, 1994. г.

11. Чувате сјоке „на ред”. Црни Врх, фотодокументација Музеја у Књажевцу.

Привредна зграда у систему традиционалног привређивања

Кад намесник уђе у неко од сева у књажевачком крају, вероватно ће му најњу скренути величина, односно продимензионираност, привредних зграда. То се посебно односи на величину плевни, помоћних зграда првенствено намењених одлагању сена. Некада је била приземна, удаљена од куће и економског дворишта, обично у близини „губна“. Како се временом прелазило на стајско сточарење, сточна храна и стока су морали бити ближе, а плевна се пунила не само сеном већ и пашом и сламом. Плевна („плевња“) из тих разлога „пришла“ је кући или је кућа (најчешће нова, деобничка) грађена „на губну“; код плевне. Тако је, постелено, на овим просторима плевна постала најважнија привредна зграда, и, што је најважније, вишенаменска, самим тим и већа (на спрат и са кровом „на забат“). За ове велике „плевње“ често се чује термин „тлакана“ (Трговиште, Јелашница) и означава плевну подигнуту изнад штале и простора за истовар сена и остале сточне хране. Ту су се остављала кола, а сада и трактор, приколица, плуг, дрљача и остали алат. „Тлакана“ често има и другу просторију, неку врсту шупе, оставе или подрума. Некада је простор за стоку називан „јер“ (Васиљ), што се, и сада може чути, али као „јерче“, и означава простор „за одлагање плевне“. У Васиљу термином „тлакана“ означавају онај простор испод плевне који се налази поред или између штале и оставе, док целу зграду називају „плевња“.

Развој „плевње“ од једнонаменске, омање зграде удаљене од куће, до спратнице, вишенаменске и често веће и од саме куће, добар је пример и показатељ у ком правцу се развијала традиционална привреда (прелазак на стајско сточарење, увођење нових култура у сточну исхрану, увођење механизације). „Плевња“ је у књажевачком крају зграда која се користи за подмиривање највећег дела привредних потреба сеоског домаћинства.¹⁰⁹

У виноградарским крајевима Србије, унутар већих потеса под лозом, често је образовано мало привредно средиште за обављање виноградарских и подрумских радова. Временом су на овом простору ницали једноставни објекти у које је смештан виноградарски алат и посуде за грозђе и вино. Термин „пивничуриште“ (Горња Каменица) свакако упућује на одржени простор где су обављани виноградарски и, бар делом, подрумарски радови. Данас се овим термином и назива простор на коме се налази или се налазила пивница.

¹⁰⁹ С. Вукосављевић, *Историја II*, 79–82; „Волумен привредних зграда није сразмеран волумену целе привреде, него само оном делу привреде који се обухвата у зграде ... У заглавским селима су пространије него у суседним сврљншким селима, у којима волумен привреде није мањи него у Заглавку“, *op. cit.*, 71–72.

Термин „ливница” познат је у свим виноградарским рејонима. Некада их је било и по књажевачком крају, али су напуштене и нестале. Ако су још увек грађевински очуване, намепа им је промењена. Данас служе за дневни смештај људи или стоке, као и помоћне плевне (Доња Каменица, Штрабац).

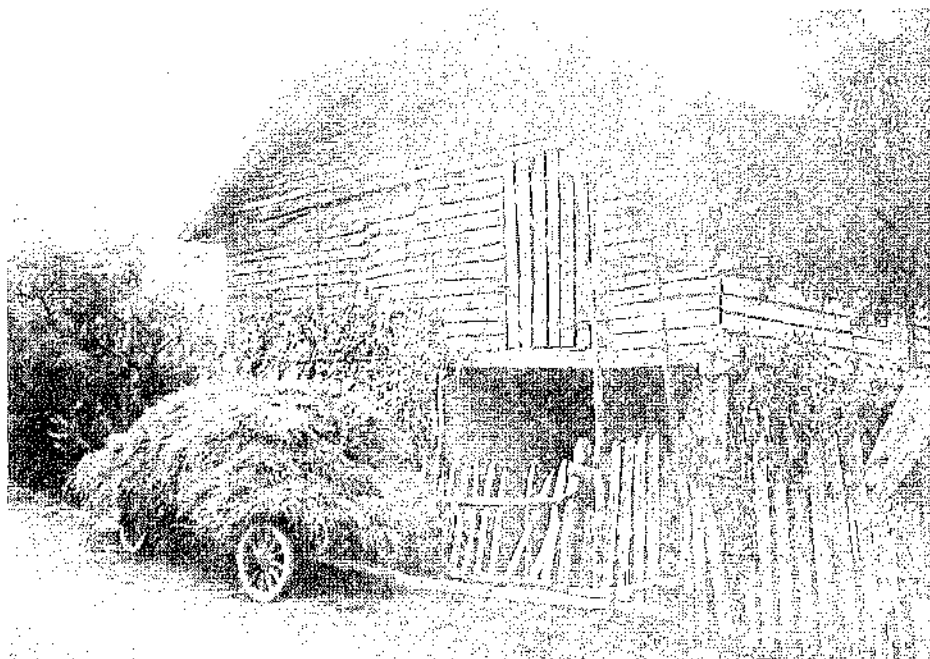
У време кад вино није имало неку тржишну вредност, држано је у „ливницама” (кући је ношено према потреби, у дрвеним „буклијама” – Горња и Доња Каменица).¹¹⁰ Како се повећавала потражња за вином, тако му је расла и тржишна цена, постало је вредност која због сигурности мора бити смештена ближе кући. Обнављање винограда после филоксере само је интензивирало процес премештања виноградарског привредног средишта ближе куће, где се појављује подрум који у почетку служи само за смештај вина. Како производња вина постаје рентабилна, тако се развија и подрумарство; подруми су укопани и пространи. Тек кад неки производ постигне тржишну вредност, сељак почне обраћати више пажње на квалитет производње и самог производа.¹¹¹ Тако се, као техника неговања вина, развија подрумарство, ливнице се укидају или им се мења намепа. Ливница „нема као у Крајини, овде су подруми у кући са бачвама и бурићима” (Дубрава).

Појава нових сорти грожђа, оспивање виноградарских задруга, градња задружних подрума и одређени степен типологизације вина означавали су и престанак потребе „муљања” грожђа на „ливницама”. Грожђе је сада, после обављене бербе, најчешће директно ишло у задружни подрум на прераду. Ливнице се дефинитивно укидају и сав ангажман око прераде обраног грожђа премешта се у подрум куће.¹¹²

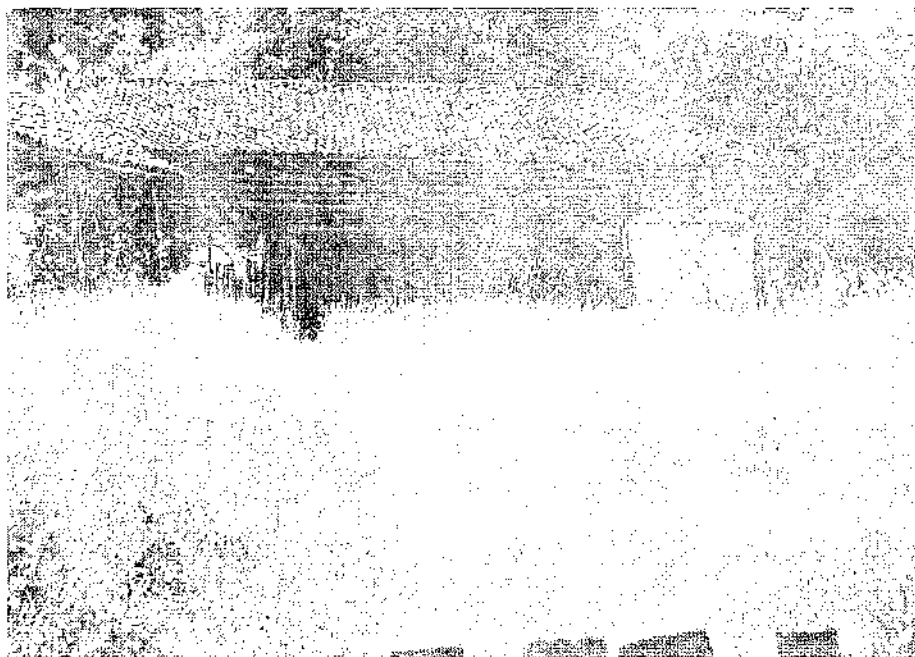
¹¹⁰ Д. Масловарић, *Путевима лозољубља*, каталог изложбе *Виноградарство и винарство у Крушевачкој жупи*, Крушевац 1990, 22; М. Станојевић, *Тимок*, 410.

¹¹¹ С. Вукосављевић, *Исиорија II*, 117–118.

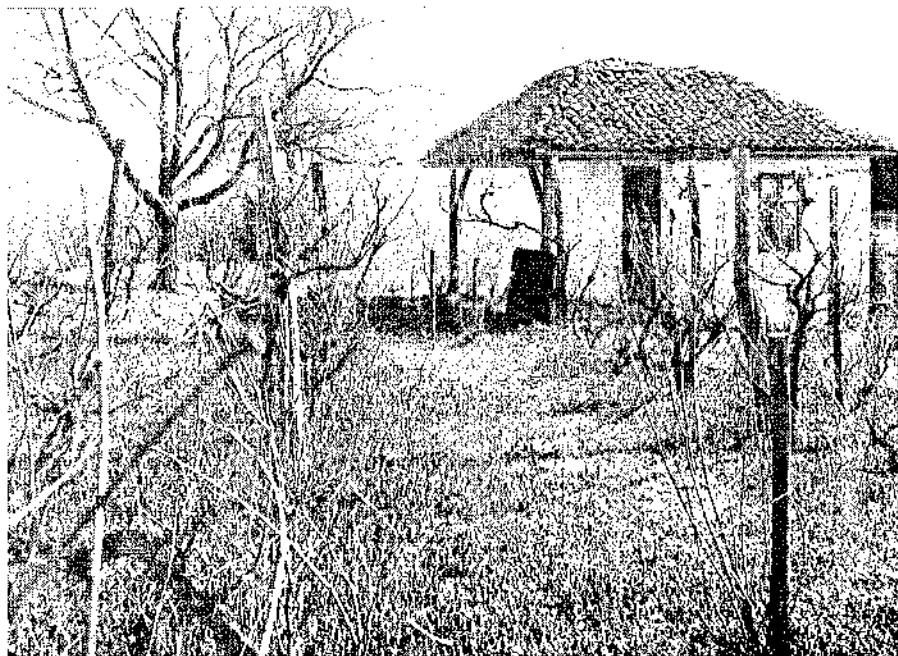
¹¹² Неколико „ливница” са делом очуваном примарном функцијом, постоје и данас па локалитету Дервин у непосредној близини Књажевца.

12. Плевња, Ново Корићо, фојто. Велибор Стојковић, 1994. з.

13. Плевња, Радичевац, фојто. Зоран Родић, 1997. з.

14. Пивница, Цервин, Књажевац, фотодокументација Музеја у Књажевцу.

Рударство метала

Према мишљењу истраживача, рударство метала у књажевачком крају веома је старо и потиче још из предримског периода. „Римско рударење на овим теренима је многобројно и веома интензивно, а везано је за истраживања и експлоатацију злата, сребра, бакра и гвожђа. Римљани су експлоатисали набројане метале из примарних лежишта, као и злато из наносних лежишта”.¹¹³ У вези с тим је и изградња војних утврђења (заштита рударске експлоатације и топионичарства). У војном утврђењу, које су Римљани изградили код села Равна 9 km североисточно од Књажевца, нађени су остаци топионичарства. Слично утврђење, мањих размера, установљено је и на локалитету Бараница, југоисточно од Књажевца.

Занимљиво је погледати на којим локалитетима су констатоване римске подземне рудничке просторије: у околини села Алдинац (окна и поткопи), исто у околини Градишта, Петричевца, између Алдинца и Репунице, на локалитетима Алдина коса и Чука. Код села Старо Корито на локалитету Равин

¹¹³ Ђ. Делић, *Рударство књажевачког подручја*, Део први, *Рударство метала и неметали*, 1976, (рукопис) (даље: *Рударство*).

Дол такође су нађена окна и поткови. На истим местима су констатоване и топионице.

У вези са лежиштима руда гвожђа, геолошким истраживањима утврђени су као најважнији локалитети: Градиште, Старо Корито, Ново Корито, Радичевац, Дејановац, Папратна и Габровницу.¹¹⁴

Забележио овде и резултате етнолошких истраживања која се на занимљив начин, показујући нам виталност усмене народне традиције, примењују на наведена геолошка истраживања. У селу Ново Корито забележио сам предање о настанку села и легенду о старој „вароши Праову“ (кажу и „Прово“), која се налазила изнад сеоског гробља, код Костичке реке, у време, како каже предање, „када се ту топио метал“. И данас, додуше у траговима, у ширем атару села, постоји траса римског пута који је од Видина ишао ка Ниниу, спајајући, у овом делу, долину Тимока са Загорјем (у Бугарској). Исту легенду, са више детаља, забележио је и М. Станојевић.¹¹⁵

Још интересантија је легенда „о закопаном благу“, коју сам забележио у селу Градиште: на источној страни од данашњег села налази се узвишење „град“, на коме су остаци „калеа“, тврђаве. Северно од овог локалитета налазе се остаци цркве Св. Тројице. Пре много година неки човек је код „града“, „под бунаром“, нашао благо и изнео га на девет товара мазги. Спомену га „капуџери“ из цркве „да не дира у благо“; он их не послуша, догоди му се нека несрећа, „те изгуби много од тог блага“. Да би се „искупио“, од преосталог блага да да се направи велики крст од злата (за цркву Св. Тројице), али „даде главу за крст“, тј. умре на путу ка цркви. Ова се легенда садржајно подудара са геолошким истраживањима и стручним сазнањима о римском рударству и металургији на овом простору. Она показују да је експлоатација злата, сребра и бакра вршена у римско доба из речних папоса и рудничких просторија. Такви заноси су постојали на Жуковској, тј. Алдинској реци, и то на потезу између села Градиште и Жуковац.¹¹⁶ Римске топионице констатоване су код села Градишта, где је било и рударско насеље (III век), затим код села Алдинца и између Алдинца и Репушнице. Локалитет „Град“ код села Градиште свакако упућује на некадашње римско војно утврђење.¹¹⁷ Мотив бунара у легенди о благу свакако се

¹¹⁴ Ibid., Геолошка истраживања показала су и присуство златоносне кварцне жиде на простору Новог Корита (локалитети Селишта, Лазарево док, Китавски поток, итд.).

¹¹⁵ „Изнад Новог Корита, између Костичке и Пастрмске реке, близу данашњег гробља, прича се да је била у старо доба некаква варош која се звала Праово или Прово ... У њој је живела некаква пера са којом нисмо ми могли говорити ... У Костичкој реци има некакве згуре, те се мисли да је овде тошњен некада бакар“; М. Станојевић, *Тимок*, 491; „Рушевине старе тврђаве, стара гробља, мостови и калдрме, увјек су привлачили пажњу народа и изазивали... причања ... о припадности тих материјалних остатака у локалном пејзажу неком давном народу који је ту у прошлости живио“; V. Palavestga, *Usmena predanja*, 59.

¹¹⁶ Римске подземне рудничке просторије констатоване су и у околини села Градиште, на локалитетима Рупе, Јасмина, Товалица и Перкаш; Ђ. Дел ић, *Рударство* (рукопис); „У оквир казивања о материјалним остацима које су иза себе оставили некадашњи становници улазе и веома распрострањена предања о закопаном благу“; V. Palavestga, *Usmena predanja*, 48–49.

¹¹⁷ „Мало је вероватно да су Римљани градили војничка утврђења и топионице на економски безвредним лежиштима“, Ђ. Дел ић, *Рударство* (рукопис).

односи на рударска окпа и поткопе, који се и данас могу констатовати на овом и ширем простору у књажевачком крају.¹¹⁸

Рударство угља

На територији општине Књажевац постојало је седам рудника угља: Подвис, Тресбаба (Подвис), Добра срећа, Благовести (Вина), Влашко поље (Влашко поље) – камени угаљ; Ђуштица (Калпа) – антрацит; Дубрава (Књажевац) – мрки угаљ. Сви ти рудници су затворени, последњи међу њима рудник Добра срећа у Вини, 1972. године.

Важност тих рудника за привреду књажевачког краја огледа се у томе што су они запошљавали локалну радну снагу. У десетини пред Други светски рат, у сваком од тих рудника радило је по 500 радника – рудара. Радом у рудницима сељаци из оближњих села обезбеђивали су допунски приход не одлазећи из села, па су могли упоредо да се баве и пољопривредом. Постепено су се мењали традиционални односи у породицама сељака – рудара, односи на нивоу села (економско и социјално раслојавање), а и сама рударска села су постепено мењала традиционалну базу привредне активности и организације. У неколико је измењен и лик тих села изградњом рударских колонија (Подвис, Вина). У тим селима посебно се (у односу на друга) развија локална трговина угљем и мешовитом робом, а појављују се и различите услужне делатности (посебно услуге колевског транспорта угља и петролеја, као и различите ковачке услуге). Сељачко-рударске породице биле су овде први весници каснијег опште заступљеног процеса трансформације сеоских породица у, данас преовлађујући, тип породице са мешовитом привредном активношћу.

Саобраћај и транспорт

Села у књажевачком крају претежно су смештена дуж уских долина (клисура) притока Трговишког и Сврљишког Тимока, што је посебно изражено у Заглавку и Будаку. У тако врлетном крају, у време кад пије било бољих путева, локални саобраћај и транспорт углавном су обављани делом на коњима („самари“, „бисаге“), а чешће сточном запрегом и људском (женском) радном снагом („упрге“ на леђима). Већи (кабасији) терет – сено, жито, дрва превлачен је на дрвеним саонама („санкама“, „сапама“).

Како су путеви боље грађени, а трговина се више развијала, то су и превозна средства бивала боља. Развили су се, при том, и адекватни сеоски занати, (на пример коларски, ковачки). Правили су „кована кола“ (Понор – Чапљак) за превоз сена и жита (канате – „литриште“) и дрвета (канате –

¹¹⁸ „Остаци овог рударења су бројни и на многим местима поткопи су и данас очувани“, *ibid.*

„рожњице“). Сеоски мајстори су израђивали и „чезе“ које је вукао коњ. Тако се ишло на вашаре (Понор, Бели Поток). За имућније муштерије правили су и фијакере и „штајвагере“ (фијакер без крова). Како се развијало рударство и трговина дрвеном грађом, многи су допунски зарађивали превозећи дрва и угљан колима са воловском запрегом (Бели Поток, Стањинац, Дубрава). Временом су дошла и „гвоздена кола“, а кад су асфалтирани путеви, појавила су се и „гумена кола“ (са гуменим точковима).

Воловских запрега данас више нема. Повремено се види коњска са „гуменим колима“, али и то ретко. Заменили су их трактори с приколицама и „кавезима“ за превоз стоке.

У селима у Заглавку и Буцаку још се може срести по која старија жена са „шибом“ (ситна дрва) или „лисником“ на леђима („упрти се“). Скоро да нема куће која у „тлакани“ и данас не држи стара „кована“ или „гвоздена“ кола и „сане“. Често та кола закаче за трактор па тако извуку сено са „сепокоса“.

Допунско привређивање

Под допунским привређивањем сматра се одређена специјализована привредна делатност која, унеколико, одступа од основне привредне делатности којом се становништво претежно бави. У књажевачком крају, сходно општим економским и политичким приликама, као и локалним привредним потребама, постојало је, а и данас постоји, неколико облика ових делатности.

У периоду аграрне препасељености (услед наглог пораста становништва и процеса уситњавања поседа) јавила се и већа потреба за допунским привређивањем. Оно је обављано како у самом селу, тако, чешће и изван села. М. Станојевић је забележио да су до последњих ратова (оба балканска и Први светски рат) „Тимочани редовно ишли у *печалбу* или *печаловину* у Румунију. С пролећа су се кретале читаве масе мушке радне снаге у Румунију под предвођењем тзв. *драгомана*, закупаца људске радне снаге”.¹¹⁹ На пример у Јелашници је у то време било вишка радне снаге, те је била јефтина. Слуга – чобан је месечно добијао тадашњих 20 динара и пар опанака, а слуга за све послове на имању – до 30 динара. Понекада би добили и гуњ, а најчешће су исплаћивани у житу или браницу. У Румунију су одлазили на сезонске радове, на имања великих земљопоседника – „бујера“. И тамо су наднице биле оскудне, али ипак боље и просечно се могло зарадити до 200 динара (за шест месеци, повчана исплата). Одлазило се организовано, преко посредника „драгомана“, који су уговарали послове код „бујера“ и, по завршеном послу, исплаћивали надничаре („печалбаре“). На поседима у Румунији послови су били строго подељени: млади и снажни људи су ишли „за плуговима“, они средњих година радили су

¹¹⁹ М. Станојевић, *Тимок*, 442.

мотиком, а старци су ишли „за стоком” и чували магazine и поља. Посао су надгледали „бујерови” надзорници – „већила”. У Јелашници су пред Балкански рат била три „драгомана”. Једног су печалбари убили јер их је преварио, подигао је новац код „бујера”, али им није исплатио наднице.¹²⁰

Крајем XIX и почетком XX века у печалбу (у „Влашко”) ишли су и из Жлна, по истом посредничком систему, тј. преко „драгомана”. У првој деценији овог века сваке године је на рад у Румунију одлазило 50 до 100 Жличана. Касније, после Првог светског рата, Жличани се оријентишу на пову печалбарску делатност – „дунђерлук”. Занат су „крали” од Пироћанаца и Лесковчана, а памте да је у селу био и неки Шваба, мајстор Јоза (зидар). Забележено је да су мајстори („дунђери”) из Жлна радили на многим важним објектима у Књажевцу (болница, барутана, пошта), Минићеву (општина и школа) и Зајечару (касарна, болница, пивара). Своје зидарско умеће применили су и у свом селу. Жлине су, неспорно, једно од најуређенијих и најлепших села у књажевачком крају, са много кућа зиданих „по градски”, солидно грађених и добро одржаваних.¹²¹

Развојем рударства (отварање већ поменутих угљенокопа) и изградњом уске пруге Зајечар – Параћин (1912. г.), постепено престаје потреба за „печаловином”, јер рудници делом апсорбирају вишак радне снаге. У селима Вина, Орешац, Ргоште, али и оним удаљенијим од рудника, настаје ново допунско занимање – рударство. То допунско занимање представљало је увод у формирање новог типа радника, значило је настајање нових односа унутар традиционалног система привређивања и породичних односа. Значило је и постепени прелазак на привредно мешовито домаћинство, а које је (завршно) оформљено у периоду индустријализације после Другог светског рата.

У расправи о одликама традиционалних привредних средишта, С. Вукосављевић наводи и примере делимичне подељености основног привредног средишта, које се јавља онда кад сточарско домаћинство у оближњем жупском пределу додатно купи пиву или виноград. „У ниским заглавским селима (горњи Тимок) имају људи из планинских заглавских села Радичевца и Шарбановца, таква привредна средишта на купљеним својим имањима...Ту су створили средишта ратарских радова. Најчешће је било да на тим земљиштима заседе и виноград. Долазе повремено само кад је некоме раду време. Догоне само радну сток. Пиће и храну односе у своја села... Грожђе однесу...”¹²² Сасељавања планинаца у жупне пределе било је у овом крају много, али је текло у другим начинима и по другим узроцима. Циљ оваквих куповина парцела у жупи био је „да се добије жита и њивске пиће, којих на имању у планинском селу нема

¹²⁰ В. Ш. Јеремић, *Хроника села Јелашница* (рукопис); Видети: П. Томић, *Допунско привређивање*, ГЕМ 42, 178-179.

¹²¹ Д. Милутиновић, *Хроника и родослов села Ждне до 1941. године*, Књажевац, 1997, 56-57, те према резултатима сопствених истраживања.

¹²² С. Вукосављевић, *Историја II*, 108-109.

довољно, да се добије ракије и вина колико за куће треба, да се ... у жупи искористи радна снага, која је ... незапослена у планинском селу”.¹²³

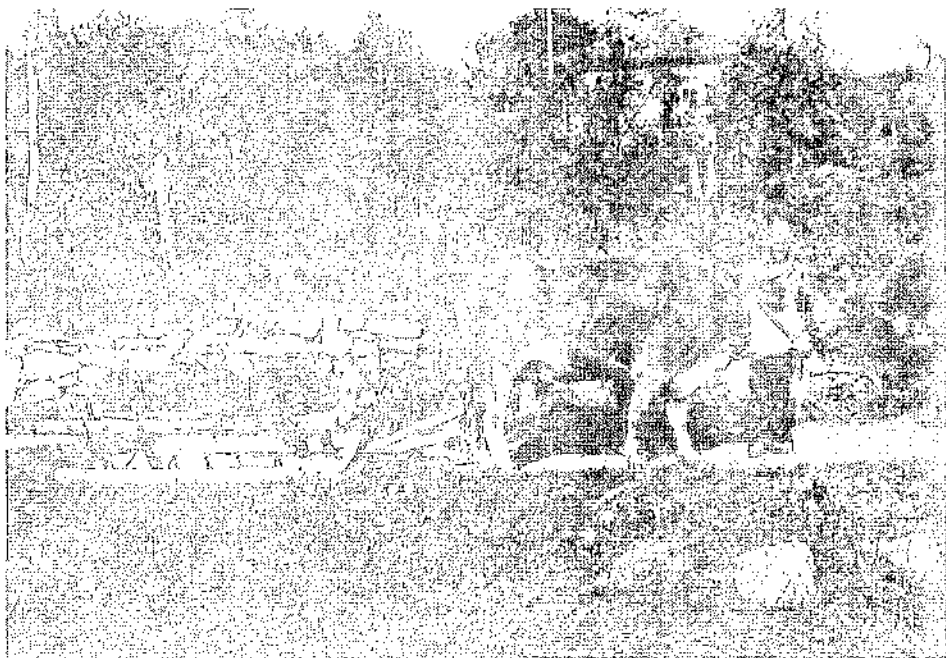
Одређене допуне су обезбеђиване и у самом селу ако су за то постојали услови. Гајене су одређене културе као допуна ратарској производњи, за потребе домаћинства (конопља) или као економски исплатив засад (дуван). У Бучју сам забележио опис послова везаних за гајење и прераду конопље, коју и сад неки посеју у симболичним количинама. Конопља се сеје „у муљаку”, на мањим парцелама. Сеје се у пролеће, а „бере” у августу. У „конопљишту” најпре сазрева „белка”, а после две недеље „дрикка” (она је за семе). Кад се „збере”, натапа се у „топило” (две недеље). После је жене „бувају” (млаге) и оставе да се суши. Кад се осуши, у „трлици” се „истре”, а затим савије у „сложенину”, изгребе на „гребнац” и после „чеша” на „чешаљу”. Тако се добије „повесно” и „кудељка”. Прва се користи за потку, а друга за основу. „Повесно” се преде на „ржањ” (врста преслице) и тако се добије основа, која се мота на „мотовило” и стави у „коп”: ређа се ред овсене сламе, ред „пређе”, па ред „лепел” и све тако док „коп” напуне. У бакрач се „закипи” вода и „кроз кош залива и пари” док вода „не залади”, онда се „коп” узидје „са вољаве” да остане дуго вруће. Тај поступак се понавља 2 до 3 пута. После се „пређа” носи на реку и „мекна се”. Када се осуши „суче се” на калемове и „иде на споваљку”, затим се „навија” на „вратило”, „на на стативу (разбој), те се ткае”. Кад се „исткае” платно, онет се пари по већ описаном поступку за „пређу”. Затим се „бели” топљом у реди и суши неколико дана. Тим поступком добије се танко „кучиново” платно, „отегне се” (савије) у „трубицу” и спремно је за нивење кошуља, сукања и пешкира.¹²⁴ Раније је конопља доста сејана и знатио је подмиривала потребе домаћинства за овим платном. Осим орања и сетве, рад око конопље био је женски посао, те се и на овај начин запошљавао вишак женске радне снаге, тј. онај део који није могао да обавља жетовачке послове.

У Бучју је око 1950. године покушано и са садњом дувана. Преко Задруге су набављали расад из Ниша и покушавали да се укљоне у откупни систем ДИИ-а (Дуванска индустрија Ниш). Приноси су били испод очекивања, па су после пет-шест година „баталили” гајење дувана, премда га неки и сад посматрају, кажу „крвомице”. Пре Другог светског рата нису садили дуван.

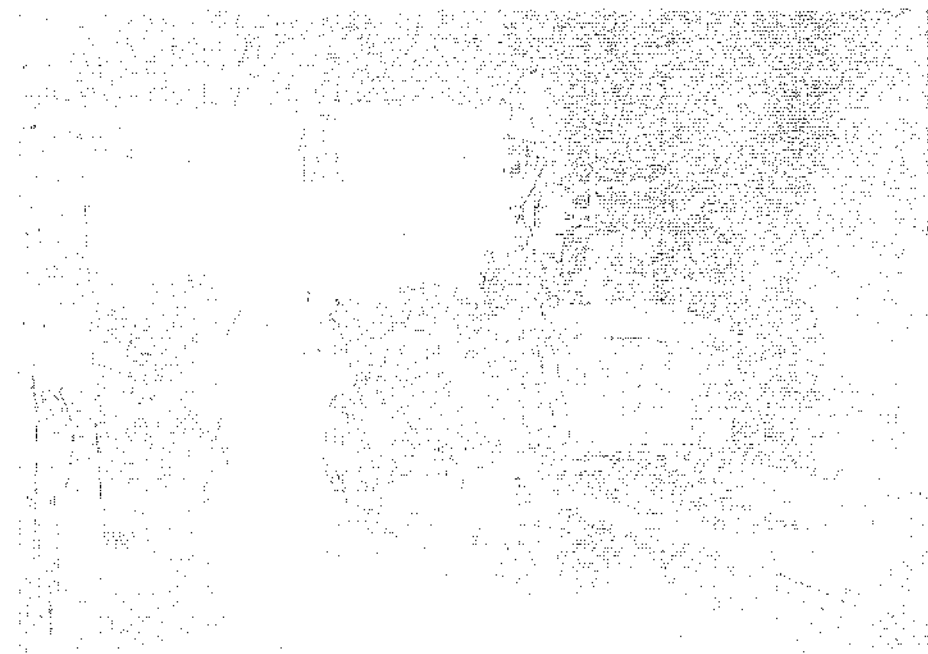
На многобројним, мањим и већим притокама (сва три) Ђивска било је раније доста воденица водотара, ваљавица и „дрвеница” (структура за дрва). То су били привредни објекти од посебне важности за ратарско-привредну заједницу и цело село. Често као деобични објекти, омогућавања су и стварале изврсност природног прихода. Данас су ти објекти у већини у другачијем стању, тек неколико је грађевински и функционално очувано (Гавно Бучје, Петруша, Бучје).

¹²³ „Имање се не купује као пека заокруљена економска целина, него обично као допуна планинском имању: ораница нека или виноград” *ibid*.

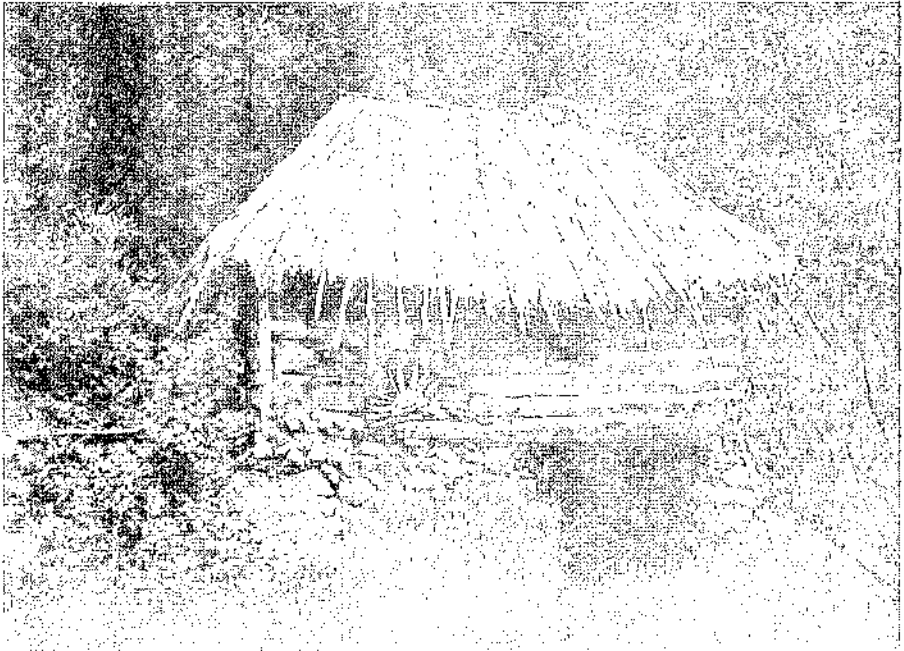
¹²⁴ Ово сам забележио од Даниле Петковић, рођене Илић (1927. године), из Бучја; упореди: М. Филиповић и П. Томић, *Горња Пчиња*, 13–14.

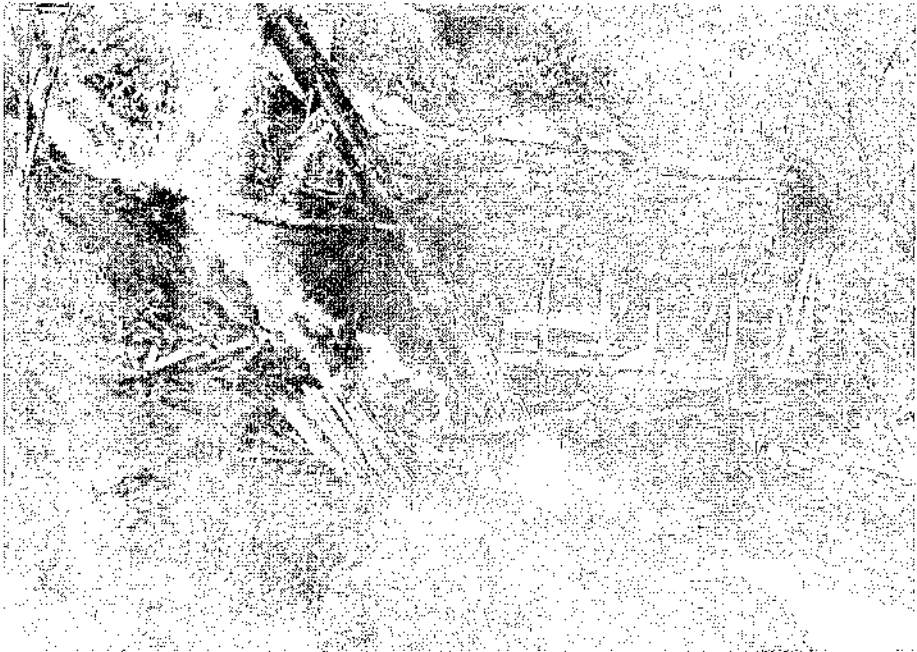
15. Семе, Буцишница, фото. Зоран Родич, 1996. г.

16. Кола, Ошљане, фото. Велибор Стојковић, 1994. г.

17. Воденица, Равао Буџе, фотто. Зоран Родић, 1996. г.

18. Резница, Црни Врх, фотто. Сања Милујиновић, 1987. г.

Електрификација књажевачких села значила је и уништење воденица поточара увођењем електричних млинова. Увођење електричне струје било је овде за појединце и „посебна“ инспирација. Тако данас у Равном Бучју ради једна мала (приватна) електрична централа, укључена је у електросистем и власнику доноси вишеструку корист и допунски приход.¹²⁵ Занимљив је и објекат „резница“ у Пеструпи. Данас није у погону (нпр. у Јелашници ради електрична стругара), али су сви витални делови очувани, *in situ*. Према локалним прорачунима стара је око 100 година и била је власништво четири деобника. У селу још живи последњи „резничар“, стар 70 година и, према његовом казивању, „резница“ је радила до пре десетак година, али само за личне потребе.¹²⁶ У непосредној близини овог објекта налазиле су се воденица и ваљавица, а према истом извору, ваљавица је престала са радом пре шездесетак година. Од тих објеката данас су остали само трагови „јаруге“, места за „буку“ и „ковани“ (камени) зидови, та два стара и општесна воденична камена, некада набављена у Новом Кориту. Низводно од овог места данас се налази нова воденица поточара и користи је једна породица за сопствене потребе.

Некада су воденични камен набављали у Зоруноцу (село испод Тупижнице), Новом Кориту (село у Тимоку и делом на Старој планини), а могао се набавити и у Жлпама и Зубетинцу.

Као што је већ споменуто, у једном периоду била је овде знатно развијена трговина дрвеном грађом (за руднике), па су у оквиру ове трговине многи нашли додатни извор прихода, пружајући услуге транспорта – колима са воловском запрегом превозени су дрво, угљь и други разноврстан материјал.

Неколики примери топонимје везане за традиционалну привреду књажевачког краја (ороними)

У погледу ономастичке истражености, источна Србија се убаја у слабо проучене области. Недостаје систематско бележење и објављивање грађе за ономастичка проучавања, резултати су скромни, због чега и етнологска истраживања, у одређеним сегментима, нису оптимална. Како је објављивање ономастичке грађе веома значајно за етнологе, сматрао сам корисним да овде укажем на неколико топонима везаних уз привредну делатност у овом крају. У том смислу упућујем и на рад Љ. Рајковића (*Ономастичка Радичевца*, Разникат,

¹²⁵ Ову „мини“ електрану, снаге 4 KW, направио је на свом имању Божидар Јовановић (1949. године); у погону је већ десетак година, а то је трча централа коју је Божидар до сада направио.

¹²⁶ Неколико карактеристичних назива за делове „резнице“, „бука“, ако је из једног комада, или „гурла“, ако је од три даске. Ова „резница“ има две „гурле“. Делови унутрашњег механизма: „вретено“, „јарам“ – везани су делом званом „четверка“. Испод „јарма“ је „тривољ“, тј. вертикално постављена метална тестера. Сви остали делови су од дрвета.

бр. 2, март-април, Зајечар 1990, 97–104), где су дати детаљни ономастички подаци (ороними, хидроними, називи потеса, микротопоними и антропоними). Према Љ. Рајковићу, карактеристични топоними везани уз привредну делатност Радичевца су (мој избор): Виденова обложина, Воденичиште, Големо пладиште, Каменита ливада, Коњско ребро, Ланићи дол, Мало планиште, Марков трап, Орничје, Песковита падина, Премлазиште, Стојанкова грша, Црвењача итд.

Мој скромни прилог ономастици овог краја презентујем на примеру 18 насеља, при чему, нажалост, нисам био у прилици да убицирам садашње стање и успоставим корелацију између назива локалитета и савременог стања. С обзиром на ту мањкавост, консултовао сам топографске карте и покушао да што прецизније локализујем ове топониме.

Село	Локација и топоним
Доње Зуниче	код цркве Св. Петар, Лилина орница
Горње Зуниче	кота 832, Ореова глава, у атару Конопљиште
Дејановац	југоисточно од села, Појате
Горња Соколовица	јужно од села преко Жуковске реке, Вита градина
Орешац	јужно је кота 721, Бобовиште, а западно од њега – Појатиште
Васиљ	западно од села код појата на Врлеици, Говедариште
Радичевац	источно од села, под котом 1346, Рајкова ливада
Ново Корито	северно од села кота 836, Голема орница
Зоруновац	северно од села кота 694, Големи камен или Коло
Зубетинац	јужно од села кота 653, Станков трап
Доња Каменица	источно од села према Кренти, под котом 725, Голема њива, а северно од ње – Дубрава
Ђуштица	западно од села, Гавини трап, а северно од села кота 1088, Трестина
Црни Врх	југоисточно од села кота 1213, Коњарник, а источно од њега – Козја грбина
Мањинац	северно од села кота 549, Овчибаба, а југоисточно од села, под котом 475, Поредник
Кожел	северно од села, Појате, а западно – Говедарски брег
Вина	североисточно од села, Вински дел и Дубрава

Трговиште	северно од села Дубраве
Скробница	југозападно од села ката 945, Бегово гумно.

Многи локалитети добили су називе према својим ранијим власницима или становницима (Виденова обложина, Марков трап, Рајкова ливада, итд.), те могу допринети детаљним истраживањима традиције о пореклу данашњег становништва. Топоним Вита градина (Горња Соколовица) вероватно је по свом карактеру у контексту топонима Град у оближњем Градишту. Топоними, на пример Конопљиште, Ланишћи дол, Бобовиште, Лилина орница, Трестина, очито припадају агрикултурном кругу, а топоними као што су Појатиште, Говедариште, Коњарник, Овчибаба, Козја грбина, Планиште, Премлазиште, Поредник, подсећају на традиционално сезонско сточарење. Топоним Големи камен или Коло (Зоруновац) указује на традицију експлоатације и обраде камена, али може да рефлектује и аграрне односе претфеудалног доба, означавајући некадашње „границе и граничне ознаке појединачних поседа, сеоских општина и крупнијих територија”.¹²⁷

Завршно разматрање

Са етнолошког становништа до сада недовољно истражено подручје горњег тока Тимока (са сливовима Трговишког и Сврљишког), тј. оног дела који данас административно припада општини Књажевац, показује у привреди одлике које су резултат природних услова, с једне стране и комплексних историјских и друштвено-политичких прилика, с друге стране.

Иако се у традиционалном привредном погледу овај крај може поделити на брдско-планински и равничарски део, са релативно уједначеном привредном активношћу током дужег историјског периода, он не представља етнографску целину, већ прелазну зону неколико установљених -- Тимок, Заглавак, Нишава, Бања.

Традиционално сточарство, првенствено стоком ситног зуба, овде је имало карактеристике општепознатог типа („бачије”), заступљеног на ширем подручју југоисточног Балкана. Таква концепција сточарства била је током дугог периода доминантна, сточарство је претежна делатност јер су за традиционалну привреду најважнији подолошки, климатски и, уопште, географски чиниоци. Генерацијама су се одржали и моделовали они облици привређивања који су, уз уважавање тих чинилаца, давали најбоље резултате. Ратарство је све до промене друштвено-политичких прилика представљало споредну делатност, систему ратарске производње су екстензивни и прилагођени првенствено природним факторима и

¹²⁷ В. Палавестра, *Прилози за хисторијску етнографију Горњег Подриња*, Гласник Земаљског музеја, Етнологија, н.с., св. XXXIII/1978, Сарајево, 1979, 95.

доминантној делатности. Употреба рала (до шездесетих година овог века) означавала је и низак технолошки ниво обраде зирата.

Укоренено у традицији, виноградарство је било и остало једна од најважнијих привредних делатности овог краја и временом достигло знатну примену технолошких знања. С друге стране, производња вина је, уз повремене падове, претежно достигла одлике индустријске, типизирание и квалитетне производње, док је у мањем, индивидуалном делу, задржала нижу технологију и слабији квалитет. Другачије речено, и овде се потврдила традиција да је у нашим виногорским крајевима винарска технологија мање развијена од виноградарске.

Промена друштвено-политичких прилика 30-их година прошлог века значила је и почетак постепених промена у традиционалном привређивању становништва књажевачког краја. Радикалне привредне иновације на глобалном плану, увођење капиталистичких робно-новчаних односа, осавременавање саобраћајне инфраструктуре, трговине, занатства, отварање рудника, као и примена усавршених техничких справа и система у обради земље, означили су почетак краја доминације традиционалног сточарства као прворазредне привредне делатности. Ратарство преузима примат, кукуруз и озими усеви потискују традиционалне јаре усеве. Ратарска производња се прилагођава захтевима тржишта, а техничке иновације (увођење гвоздених плугова и парних вршлица) омогућују експанзију ратарства у равничарском делу. Сточарство на традиционалној основи постепено губи значај, постаје нерентабилно, те временом, сходно општим привредним кратањима (нарочито у периоду интензивне индустријализације) мења облик у стајско. Такав развој условљава и промене у систему ратарске производње брдско-планинског дела, где се у плодоред уводи сточна храна (детелина, луцерка).

Упркос знатнијим трансформацијама у култури и многим новинама које се могу регистровати у целокупној етнографској слици, традиционална привреда овог краја сачувала је релативну конзервативност, како у погледу основног пристуа у обради земље („угарење“) тако и у погледу заједничог чувања (издига) стоке (рудимент у облику „на ред“). Репидна депопулација и старење књажевачких планинских села изразито осликавају ту конзервативност.

СКРАЋЕНИЦЕ У ТЕКСТУ

ГЕМ – Гласник Етнографског музеја у Београду

ОГЗ – Општински геодетски завод (Књажевац)

САН – Српска академија наука

САНУ – Српска академија наука и уметности

СЕЗБ – Српски етнографски зборник

Summary

Velibor Stojaković

TRADITIONAL ECONOMY OF THE KNJAŽEVAC REGION

Although the economy of this region could traditionally be divided into upland-mountainous and lowland-plain, over a long historical period its economic activity has become relatively uniform and no longer represents an ethnographic whole, but more a transition zone for several more established economic centres – Timok, Zaglavak, Nišava and Banja.

The traditional livestock farming, especially small animals, was of the well-known *bačije* (summer mountain pasture) type, typical over much of the south-east Balkans. This concept and type of livestock farming dominated for a long period, due to soil, climatic, and general geographic conditions. For generations, the forms of economic activity that, in these natural conditions, yielded the best results were maintained and improved. Right up to the period of social and political change, crop farming remained a minor activity and crop production systems were extensive and adapted to both natural conditions and to the major activity of livestock farming. The use of the wooden plough up to the 1960s indicates the low technological level of land cultivation.

Radical economic innovations on a global scale, the introduction of capitalist goods-money relations, modernisation of the transport system, trade, and crafts, the opening up of mines, and the introduction of modern agricultural machinery and methods – all heralded the end of traditional livestock farming as the chief economic activity in this region.

Crop production easily adapted to market requirements, while technical innovations, such as iron ploughs and steam-driven threshing machines, allowed crop farming to expand in the plains area. Traditional livestock farming gradually lost ground, grew unprofitable, and in the end turned into livestock fodder production.

Wine-growing was and remained one of the most important economic activities of the region and in time could boast a high level of technological advance. On the other hand, wine production, despite occasional periods of stagnation, mainly oriented itself towards industrial, large-scale, high-quality production, the smaller sector of individual wine producers staying on a low level of technical development with a poorer quality of wine. In other words, this region repeated the tradition of other wine-growing areas of Yugoslavia, where the technology of wine production is less developed than that of wine-growing.

In spite of the enormous cultural changes in the Knjaževac region and the many innovations to be observed in the ethnographic picture as a whole, the traditional economy of this region has retained a certain conservatism both in its basic principle of land cultivation – letting land lie fallow, as well as in its custom of the collective guarding of livestock, or rather, shepherds guarding all the village flocks „in rota“. The rapid migration of the population and the aging of the mountain villages in the Knjaževac region only serve to underline this conservatism.

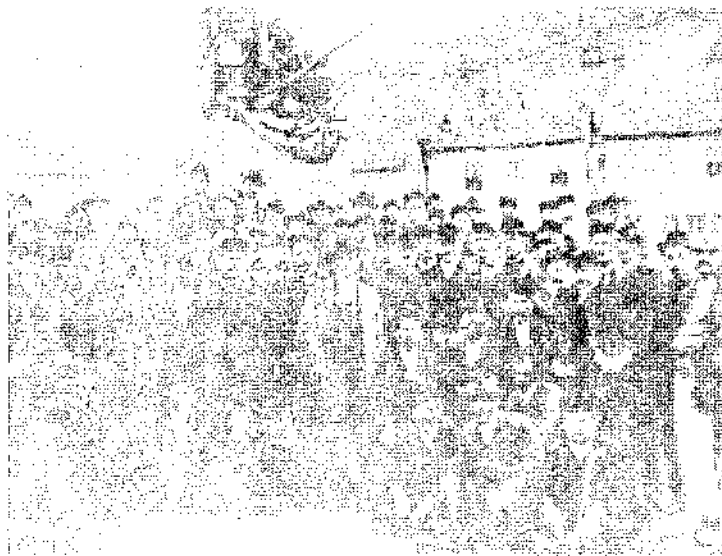

Појатна на Стјарој џланици, фотито Сана Милутиновић

Ранко Ђаринић

СВЕЧАЊЕ У КЊАЖЕВЦУ

Јануара 1843. године дошло се Турци занатлије, којих је било у Гургусовцу Панац, уочи великог меса Александра 29. августа 1843. године, била је свечана (пунци из прашта и илуминација) у Гургусовцу, а сутрадан, 30. августа, одржала је свечана загурска у цркви. За време службе пуцало се праштање, а затим су били зановица и грађани са свештенством, као и кметови из околине села, учинили постоје окружном начелнику, а на ручку су били код среског начелника Трифуна Ђорђевића. После ручка, играло је коло на пијаци, а увече је била илуминација. У овом весељу су учествовали и Турци који су живели у Гургусовцу, бавећи се занатима.¹

Занатлијски збор у Књажевцу 1910 г. пред спомеником ослободиоцима Књажевца

¹ Милан Косовић, *Књажевац и околине Књажевачки округ*, Београд 1933, 76.

Кнез Милош је поставио извесног Тодора Живковића за капетана Тимочко-заглавског среза и дао му задатак да иде у Видин пред комисију, која је била одређена за обележавање границе између околне Србије и Турске. Тодор је остао у служби као капетан среза Тимочко-заглавског до 1843. године, када је пензионисан по наредби Т. Вучића. Он се одрекао службе у корист сина Трифуна Ђорђевића, који је у то време био ћурчија у Гургусовцу а бавио се и економијом на свом имању. Тодор је умро 1846. године, а сахрањен је код цркве у Гургусовцу. То сведочи о великом угледу који су занатлије имали у ондашње време. Трифун Ђорђевић је био начелник среза све до 1860. године.²

Цртаћећи повезивање броја занатлија и развој заната у Књажевици Србија, налазимо на податак о занатима и занатлијама у Књажевици. У том граду се поклапа 1866. године 11 мумџија са 10 калфи, 10 мајстора лончари и седам калфи, 115 мајстора терзија и абација и 80 калфи, пет мајстора калајџија, 42 мајстора ћурчија и 28 калфи, 20 мајстора бојџија и 13 калфи и пет мајстора папуџија са три калфе. Остале занатлије су подељене на села и околну варош: чалбанџи (погквачи) у вароши – 11 мајстора и четири калфе, мугавџија – 13 мајстора и пет калфи, топа мајсторов ћерамиџије у вароши, тугевџија у вароши тринаест мајсторов, кујунџије и кантарџије једна краће неколицину људи, а последња има особито јаку конкуренцију у Деганцима, који варошани и сељаци „дужном својојудчијом одбедарају“. Њим боду повећу плају пропонди неких других занатлија, као што су терзија, абација, мумџија и ћерамиџија. Они последња продају годишње „двоа милијуна цигања и до један милијун ћерамиџа“. Дунђери и ћерамиџије долазе већином из Бугарске и то су једини странци што се у повећем броју за краће или дуже време којегде насељавају.³

О кретању занатлија такође се строго водило рачуна. Тако начелник среза Тимочко-заглавског И. Миливојевић извештава начелника Округа књажевачког Јоцу Наумовића о преласку код „Писане букве“ Милутина Јовановића родом из Паланке, Видинског пашалука, а који је у Лапову и Свилајциу служио абацијски занат, на пашу страну, где је ухваћен од наших стражара. Он је спроведен и у начелству заглавском испитан. У Књажевици 13. маја 1862. године.⁴

Десетак година доцније налазимо податке о занатима код Милићевића, и то да се 1874. године у Књажевици налази окружни суд, начелничтво, окружни бригадир, прота и начелник Среза заглавског, да има реалну школу са два разреда. Ту се помињу следеће занатлије: свећари, лончари, терзије, абације, калајџије, ћурчије, бојџије, папуџије, погквачи, мугавџије, пушкари, кантарџије, кујунџије, ћерамиџије, дунђери и трговци. Помиње се и ткање ћилима, који су скоро ишли као и виротски ћилими.⁵

² Исто, 96 и Драгољуб Јовановић, Гласник ерског ученог друштва. Из Тимочке Крајине. Књажевачки округ. Прилог за историју и етнографију, књ. 70, Београд 1889, 192.

³ Стеван Мачај, Грађа за етнографију округа Књажевачког, Гласник Србског ученог друштва, књ. 11, Београд 1866, 326–327.

⁴ Историјски архив Зајечар. ХОК - А-И-251/1.

⁵ Милан Милићевић, Књажевина Србија, Београд 1876, 843 и Љубомир Релић, Пиротски лончари у Књажевици, Развитак бр. 2, Зајечар 1965, 77.

После завршеног Српско-бугарског рата 1876. године, ваљало је поправљати поплањене школе, уништене друмове, срушене куће и др. Министарство просвете Србије и Начелство Округа књажевачког започели су поновну изградњу школе која је запаљена и порушена. Поред осталог, ангажовао је и један мајстор око изградње простора за радњу гимназију у Књажевцу. За потребе школе требало је да се набави:

1. шест клупа (астала) са флокама, кључем и бравома;
2. две катедре;
3. један астал земаљи за професорску канцеларију;
4. један астал средњи;
5. четири столца;
6. један велики јаки орман, двокрапни, за архиву;
7. један чивилук за канцеларију професорску;
8. две табле велике, за обе школе;
9. један велики левлар за употребу при показивању картежа;
10. један велики пештар за кроју.

Позвано је неколико мајстора у окружно Начелство да прима у израду наведене ствари јавном лицитацијом, и да то ураде по најнижој цени. Мајстори који су позвани на лицитацију били су: Јосиф Стојалковић, Трајко Стефановић, Пера Радисављевић, Франц Рубик, Радоњица Миросављевић и Стаса – презиме нечитко. Судећи по имену и презимету, Франц Рубик је био странац тишлер, вероватно досељак из Аустроугарске.

Лицитацијом је посао дат Трајку Стефановићу, тишлеру из Књажевца, који је закључно са изградом наменица. О томе је вођена прелиска између Министарства просвете и Начелства Округа књажевачког, од 9. септембра до 20. новембра 1876. године.⁶

У Тимочкој буни 1883. године учествовали су сви слојеви становништва, без обзира на статус и станак у друштву. Поред осталих, ту су били занатлије, земљорадници и трговци, општински и државни чиновници, као и поједини официри. Тимочка буна се завршила неколико дана после њеног почетка. Казне за учествовање у буни били су драконске. Преки суд у Зајечару, који је судио завереницима, изрекао је следеће казне учесницима у буни из Књажевца. На смрт је осуђен, поред осталих, Васић Петар, сапуница из Књажевца, Павловић Љуба сарац, на 20 година робије, а Голорић Милац, абација, на две године робије. Ослобођени су као невини: Павловић Јован, ћурчија, и Павловић Михајло, ћурчија. Из свега произлази да су занатлије из Књажевца, под руководством

⁶ Историјски архив Зајечар. ХОК-А-IV-550/1.

Аце Станојевића, радикала из Књажевца, активно учествовали у буни, поред осталих грађана.⁷

Крајем XIX века, после ратова за ослобођење и уједињење, Србија је постала позната у Европи као нација која се поново подигла из пелела. После победа на војном пољу и признатог државног суверенитета, Србији је била потребна економска и културна афирмација. Ради тога је влада Србије послала изасланика Шокарца да са начелством Округа књажевачког припреми и одабере предмете за светску изложбу у Паризу 1889. године. Књажевчани и сељаци из околине су масовно учествовали у одабирању предмета народног стваралаштва, али и занатских производа. Изасланик владе Србије Шокарац и касије је учествовао у припремама за друге светске изложбе.⁸

У списку предмета одабраних за изложбу у Паризу 1889. године налазе се и разни пољопривредни производи. За етнолошку науку важно је да су највише заступљене израђевине домаће радности и занатски производи из Књажевца и околине.⁹

У 1887. години у Тимочкој Крајини се помињу три главне вароши, и то: Књажевац, Зајечар и Неготин. Све три леже готово у правој прузи, идући са југа на север и на подједнакоме одстојању једна до друге (око четрдесет километара).¹⁰

У то време Књажевац је окружно место, са пажом гимназијом, и броји 3570 душа, од којих се већина бави земљорадњом, било искључиво било уз занат или трговину. У рату за независност, године 1876, ова варош беше пала у руке Турцима, који је спалише и порушише, али се од тог доба знатно опоравила и наново подигла. За време Турака Књажевац се звао Тимочка Паланка, а касније, све до 1859. године, Гургусовац.¹¹

Први степси учења заната била је обука у шегртовању. Најчешће су занат изучавала деца из сеоских породица и синови мајстора који су желели да наставе занат својих очева. Еснафи у унутрашњости Србије имали су већином шегрте пореклом са села. То се показало у свим еснафима широм ондашње Србије. Тако су још већи прилив дечје радне снаге са села имали чланови абацијског еснафа у Београду. Од 1851. године до почетка XX века овај еснаф имао је уписаних 140 шегрта пореклом из сеоских породица, од којих је један из Гургусовца.¹²

⁷ Историјски архив Зајечар, Видосава и Светозар Поповић, *Хроника града Књажевца*, књ. I Рукопис: 40/XI, 36-37.

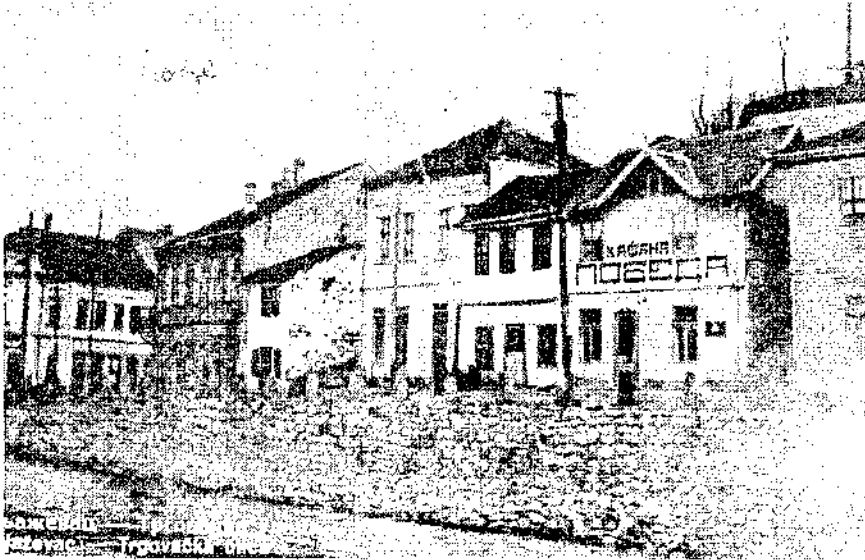
⁸ Весна Душковић, *Србија на светској изложби у Паризу 1900*, Етнографски музеј у Београду, Београд 1995, 12.

⁹ Историјски архив Зајечар, ХОК-А-IV-616/1.

¹⁰ Владислав Карић, *Србија, опис земље, народа и државе*, Београд 1887, 884.

¹¹ Исто, 884.

¹² Никола Вучо, *Распадање еснафа у Србији*, књ. II, Београд 1958, 195.

Трговачка улица у Књажевцу око 1930 г.

Занат су почињала да уче деца узраста од 10 до 14 година, тек појавом синдикалних покрета у Србији крајем XIX и почетком XX века усвојено је да шегрти не могу бити млађи од 14 година.

Еснафски мајстори ковачко-поткивачког заната у Књажевцу такође су трпели штету од конкуренције неколико турских набаната у тој вароши, који су својим јефтиним услугама привлачили муштерије. Да би заштитило интересе српских ковача и поткивача, Министарство унутрашњих дела Кнежевине Србије забранило је 1859. године турским набантима обављање заната у целом округу. Један од турских ковача успео је да од кнеза Милоша издејствује дозволу под условом да ради занат јефтиније од осталих ковача у Књажевцу. Та одлука навела је и остале Турке да траже дозволе, нудећи исте услове. У једној од тих молби писало је „да су Срби сви скоро запат од нас Турака научили, па сада, не само не признавајући нас за мајсторе, но још и без сваке кривице оћеду нас протерати и забранити у Србији радити“.

У намери да осујети преисчађење одлуке о забрани, набантски еснаф у Књажевцу приказао је Турке као варалице и глобарс становништва, али се извиђањем сасвим супротно утврдило, наиме, да Турци набанти нису варали народ, већ су, напротив, јефтиније радили занат од чланова поменутог еснафа. Због тога је полицијска власт поново одобрила Турцима да раде свој занат.¹³

Обављање занатских делатности ометали су и страни трговци који су са својом робом долазили у Књажевац, продавали на мало и вршили конкуренцију. Чланови терзијско-абацијског еснафа у Гургусовцу, заједно са тамошњим

¹³ Никола Вучо, *Распадање еснафа у Србији*, књ. I, Београд 1954, 125.

трговцима, жалили су се на стране трговце да са својом робом долазе у варош, остају по десет до петнаест дана продајући своју робу сељацима и варошанима „на најмања парчета, меру и вагу” и даље кажу: „Ми ћемо до највећег сиромаштва кроз врло кратко време доћи, жалили су се кнезу, ако се страним трговцима не би хеспап у варош ову која је и онако врло мала и другим варошима обкољена забранило доносити и више дана седити и продавати”.¹⁴

Од 1874. године, од доношења еснафске уредбе у Србији, почиње оснивање еснафа и у Гургусовцу, који је средином прошлог века имао доста развијене занате. И поред тога, међутим, мајстори занатлије, кад се приступило спровођењу Еснафске уредбе, нису могли сви да образују самосталне и потпуно одвојене еснафе за сваку струку заната. Ни у погледу утврђивања броја еснафа није се у почетку постигла потпуна сагласност. Већина занатлија предлагала је да се створи 8 еснафа: терзијско-абацијски, са 63 члана (33 терзије и 30 абација); ћурчијско-бојацијски, са 32 члана (22 ћурчије и 10 бојација); папуцијско-мумцијски, са 19 чланова (10 папуција и девет мумција); туфегцијско-ковачко-казанцијски, са 18 чланова (10 туфегција, 28 ковача и осам казанција); грнчарско-мутавцијски, са 50 чланова (20 грнчара и 30 мутавција); качарски, са 40 чланова; дунђерски, са 40 чланова; механцијски, са 60 чланова. Питање старог начина трговања ситном робом уз обављање заната постављале су и овде неке занатлије. Терзије, абације, ћурчије и бојације желеле су, поред својих заната, и даље да воде ситничарску и бакалску трговину.

Образовање еснафа, међутим, није могло да се изврши како је већина књажевачких занатлија захтевала, пошто је било таквих заната које је требало укључити у еснафе заједно са осталим занатлијама и створити мешовите еснафе са занатима који би по сродности сачињавали целину. Зато се педесетих година поново приступило прегруписавању занатлија и састављању мешовитих еснафа с већим бројем заната него што је првобитно предложено. На основу анкете вршене 1900. године, Министарство народне привреде утврдило је да је у Књажевцу тада било 10 еснафа претсжно основаних средином XIX века.¹⁵

Поред организационих проблема, еснафи су одбијали да приме у своје чланство занатлије других конфесија и етничке припадности. Ковачки еснаф у Књажевцу, на пример, састављен искључиво од ковача православне вере, није желео да у своје чланство прими Цигане коваче јер је сматрао да ће они својом неukoшћу шкодити еснафу ковачког заната. Осим тога, чланови еснафа из „друштвених разлога нису желели да дођу у додир са Циганима с обзиром на њихову мухамеданску веру”.¹⁶

Еснафи су се борили и са другим проблемима. У Књажевцу су, на пример, 1896. године еснафи основали заједничку занатлијску касу за јефтино кредитирање чланова еснафа и стварање средстава за занатлијски фонд, из кога

¹⁴ Исто, 153.

¹⁵ Исто, 61–62.

¹⁶ Исто, 62.

би се издржавали остарели, изнемогли и болесни чланови а за случај смрти – и породице уписаних чланова. Ширу акцију за оснивање удовичког фонда покренуло је 1888. године „Занатлијско удружење” на првој својој редовној скупштини. Удружење је добило одобрење да оснује општи фонд за потпомагање удовица и сирочади из којег би болесни и изнемогли чланови, као и породице умрлих чланова примали помоћ пропорционално висини уплаћених улога, али овај покушај није наишао на довољно разумевање чланства.¹⁷

И поред многих законских мера, прилив новца у пензионе фондове био је недовољан. Већ у току прве године свог пословања Пензиони фонд је имао тешкоће са стварањем свог основног капитала, а у току наредних година капитал је све слабије пристизао. На списку еснафа који, до краја 1899. године нису дали Пензионом фонду готовину и хартије од вредности које су договали налазио се велики број еснафа из Београда и осталих градова Србије, као и из Књажевца. Полицијске власти гониле су еснафе да испуњавају своје обавезе, тражиле су наплату заосталих потраживања, али све те мере и претње нису могле да натерају сиромашне еснафе да свој сиротињски новац уступе другима нити да од својих осиромашњених дужника изнуде пропала потраживања.¹⁸

Као вазална земља, Србија је морала да поштује Портине уговоре и да трпи самовољу аустријских поданика, који су својим поступцима изазивали нове сукобе. Еснафима је због тога препуштено да се боре са јачим и искуснијим такмацима. Немоћни у тој неравноправној борби, они су и даље тражили заштиту државне власти. Њихови захтеви, као и раније, сводили су се углавном на то да се страним трговцима забрани трговина на мало.

Чланови терзијско-абацијског еснафа у Гургусовцу, заједно са тамошњим трговцима, жалили су се на стране трговце да са својом робом долазе у варош, остају по десет до петнаест дана, продајући робу сељацима и варошанима „на најмања парчета, меру и вагу”. „Ми ћемо до највећег сиромаштва кроз врло кратко време доћи”, жалили су се кнезу, „ако се страним трговцима не би хеспал у варош ову која је и онако врло мала и другим варошима обкољена забранило доносити и више дана седити и проданати”.¹⁹

После изласка еснафске уредбе, занатлије и трговци имали су да преуреди своја правила и своје еснафе у погледу наплате такси за полагање калфенских испита. Често се догађало да се то злоупотребљава и да се наплаћују високе и незаконите таксе од кандидата. Званичне прописе и наплате еснафске таксе еснафи су мало поштовали. Продужујући раније обичаје, еснафи су из помнутих разлога наплаћивали веће таксе, служећи се опет разним смицалицама да би од неупућених кандидата за мајсторско звање измамили што више новца. Неупућени калфа је плаћао веће таксе или, ако је сумњао у исправност еснафског захтева,

¹⁷ Никола Вучо, *Распадање еснафа у Србији*, књ. II, Београд 1958, 18.

¹⁸ Исто, 140-141.

¹⁹ Никола Вучо, *Распадање еснафа у Србији*, књ. I, Београд 1954, 55.

Кожара на обали Тилока у Књажевцу. Срушена 1938 године.

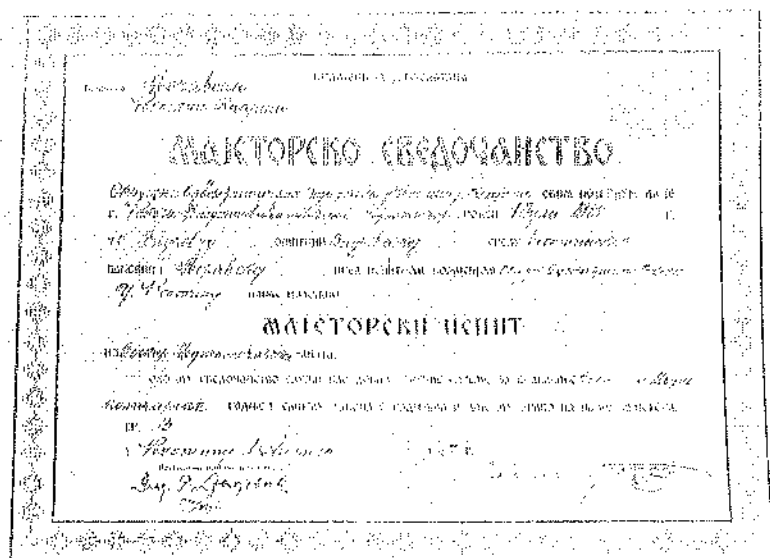
прелазно ћутке преко њега из страха да својим испадом не изазове нерасположење чланова испитног одбора и осталих еснафских часника.

До тешких оптужби због наплате високих и незаконитих такси долазило је у другој половини прошлог века против болтадијског еснафа у Лозници, терзијског заната у Гургусовцу, абацијског еснафа у Шапцу, пекарског еснафа у Песковцу, калајдијског еснафа у Нишу, кројачког еснафа у Београду, мениовитог еснафа у Жагубици, ковачко-поткивачког еснафа у Арапџеловцу, обућарског еснафа у Пожаревцу, итд.²⁰

Да би се спречиле злоупотребе, министар финансија, расписом од 1875. године, наредио је полицијским властима да не пуштају на мајсторски испит лица која не желе да раде у месту у коме се јављају за полагање испита. Те мере, међутим, нису успеле да спрече злоупотребе. Због тога је расписом из 1892. године поновљено раније наређење, уз захтев за строго поштовање свих еснафских прописа. Ни те мере нису много помогле. Крајем XIX и почетком XX века злоупотребе су се све више множиле.

Испитни одбори многих еснафа, подмићивани богатим наградама, спроводили су разне неправилности ради олакшавања мајсторских испита. Турчијски еснафи у Пожаревцу и Књажевцу ослободили су поједине калфе од усмених мајсторских испита, ковачки еснаф у Београду је пропуштао

²⁰ Исто, књ. II, Београд 1958, 286.

Мајсторско сведочаштво

мајсторске синове, а други су за новац потпуно ослобађали калфе од полагања мајсторских испита.²¹

За време уставобранитељског режима, Крајина и Тимок су у извесном смислу доживљавале одређен економски и културни успон, што је био испобитан доказ да се на овом терену са успехом закорачило у пови и напреднији друштвено-економски систем него што је био до тада владајући турски феудални поредак.

Општи привредни успон, развој просвете и културе, као и остали чиниоци убрзаног развоја Тимока и Крајине, одразили су се и на даљи развој занатских и трговачких еснафа у тим крајевима. Успон тих еснафа, међутим, као и њихов све већи утицај на привредни и друштвени живот тек однедавно ослобођених крајева пада у време када се у западној Европи већ назиру контуре организованог радничког покрета. Било је то време када је под утицајем све бржег развоја машинске производње капитализам све безобзирније и све суровије разбијао и последње снове о лепим временшма Ханзеатског савеза и моћних градских занатских и трговачких еснафа, и када је све отвореније долазила до изражаја класна борба два супротна тabora. Олјек те борбе, тих класних сукоба није могао мимоићи ни новоослобођене крајеве. Отуда сва она забринутост у редовима тимочких и крајинских еснафлија за свој сутрашњи дан. Такво њихово стање манифестовало се у све чешћим и све нервознијим захтевима, садржаним у пацртима еснафских уреда и пунктова, у тежњи да се што пре и

²¹ Исто, 321.

што ефикасније поштри контрола над калфама, њиховим кретањем и њиховим животом уопште.

Истовремено, то су били дани када су занатски радници – калфе и шегрти, широм Крајине и Тимока, а посебно у њиховим крупнијим центрима, као што су били Неготин, Књажевац и Зајечар, својим појединачним или групним иступањима наносили прве ударце још увек чврстом и отпорном оквиру, старој и вековима каљеној еснафској организацији, чији су представници упорно и тврдоглаво чували своје привилегије чак и у време кад су синови и унуци тих истих еснафлија увелико пливали у водама либералистичког схватања развоја и могућности младе и тек у почетном стадијуму оваквог развитка, привреде ондашње Србије.²²

С друге стране, због слабо развијеног тржишта, неповезаности села са тржиштем и због натуралне производње која се веома споро мењала, на Тимоку су такође споро продирали робно-новчани односи, са свим последицама које су из тог произлазиле. Истина, пешто повољније услове за привређивање имали су крајеви поред Дунава и на левој обали Тимока, односно крајевима поред границе. Ту је нарочито дошло до изражаја илегална трговина. Буљубаше граничних стража на Тимоку често су извештавале среске и окружне власти о илегалним преласцима границе и заплешивању робе. Уз то, у овим крајевима су веома биле распрострањене крађе шумског дрвета јер је за сиромашна сеоска домаћинства трговина дрвостом била веома уносна. То им је био главни извор прихода за подмирење данка и пореза.

Тежак је био положај тимочких занатлија. Организовано у своје еснафе тамо где их је било, слабо продуктивно, заостало и сиромашно, занатство је једва таворило. И занатлија је било мало, углавном по варошима, у Неготину, Зајечару, Књажевцу и још понегде. На селу занатлија готово и није било. Ако их је и било, то су били они који су се занатством бавили бесправно. Међу њима највише је било занатлија из Турске. Еснафи су са њима водили непрекидну борбу, захтевајући од локалних власти да им забране рад, што су оне и чиниле. Зато су занатлије на селу, по правилу, радиле илегално.²³

Ослобођење од Турака Србија је дочекала са оскудно развијеним занатством и трговином и без икакве индустрије, док је пољопривреда била запуштена и уназађена. Поузданија грана занимања за време Турака било је сточарство, које је представљало основни капитал становништва. Пред најездом освајача, стока је могла да се склони са становништвом у збегове. Село је живело на крајње примитиван начин, пољопривредници су своје потребе подмиривали кућном радиношћу, производећи све што им је потребно за живот. Веза с градом се одржава само због набавке соли и осталих неопходних потреба. Поларизација између села и града огледа се и у диференцираности становништва. У градовима су углавном

²² Петар Милосављевић, *Организација власти и друштвено-политички односи 1833–1878*, Тимочка Крајина у XIX веку, Књажевац 1983, 36.

²³ Исто, 39.

живели Турци, Грци, Циндари и Јевреји, док су Срби представљали праву реткост. Оно мало Срба што је живело у градовима били су слуге, који су радили за турске господаре. Чак и у многим хановима и механама Срби су били реткост. Први и Други српски устанак изнео је сељак на својим плећима, предвођен свињарским трговцима, који су, у ствари, били имућнији сељаци и чиле прву буржоазију која се издвојила из редова сељака.²⁴

Спољнотрговинска размена обављана је са Турском и Аустроугарском. После ослобођења од Турака, Србија је извршила више револуционарних захвата, што ће се одразити на даљи развој привреде. Године 1833. сељаци су стекли власништво над земљом, којом су могли слободно располагати, што је у оно време представљало велики прогрес. Како је Србија са југа, истока и запада била окружена Турском, у којој је цвстао примигиван феудални поредак, она је једини ослонац у даљем развоју могла тражити од Аустроугарске, која је у то време била нешто напреднија. Крчећи пут ка економској стабилности, она је проишла кроз неколико етапа привредног развоја.

Прву етапу представља прелаз од натуралне ка новчаној привреди, која захвата период од ослобођења од Турака до шездесетих година XIX века. У том периоду настала је већа диференцијација становништва. Из слоја сељака издвојило се слој занатлија и трговаца као претеча буржоазије и индустријског пролетаријата. Већи значај у том периоду имао је развој занатства. Српско становништво осваја и оне занате који му у доба Турака нису били доступни. Осим њих, у Србију продиру западноевропски занати, као што су: пекарски, кројачки, звоноличачки, штампарски, књиговезачки, кожарски и столарски. Развој занатства у Србији у XIX веку најбоље илуструју статистички подаци из 1836. и 1900. године. Према тим подацима, у Србији је 1836. године било око 58 заната са 5212 мајстора и 1190 помоћника; а 1900. године било је 126 заната, са 33476 мајстора и 21910 помоћника.²⁵

Почетком 1900. године у Књажевцу је било двадесет различитих заната, са укупно 58 занатлија.

То су били абаџије, бравари, воскарџи, грнчари, казанџије, ковачи, кожари, колари, кројачи, лимари, обућари, опанчари, поткивачи, пушкарџи, сапуџије, столари, терзије, ћурчије, ужари и један златар.²⁶

Даљи развој занатства у Књажевцу текао је узлазном линијом. За период од 1900. до 1922. године нема регистра занатских радњи због ратних разарања. Од 1922. до 1948. године било је укупно 107 занатлија, са 17 заната, и то: кожухара – 19, обућара – 8, опанчара – 14, кројача – 6, бравара – 5, лимара – 5,

²⁴ Миладина Весић, *Становништво и миграције у источној Србији*, Географски институт „Јован Цвијив“, Београд 1978, 36–37.

²⁵ Исто, 36–37.

²⁶ Трговачко-занатлијски шематизам Краљевине Србије 1900–1901, Београд 1902, 216.

воскара – 5, лицидера – 1, ковача – 10, столара – 6, лончара – 4, клесара – 2, казанџија – 3, сарача – 2, поткивача – 4, сапуниџија – 1, златара – 1.²⁷

Следсћа регистрација занатлија и заната извршена је 1945. године, што је важило до 1958. године. По том регистру постоји чак 79 занатлија, са 18 различитих заната, и то: опанчара – 10, ћурчија – 12, ковача-бравара – 1, ковача-поткивача – 3, обичних ковача – 9, воскара-лицидера – 3, воскара – 1, столара – 7, опанчара – 11, кројача – 8, од чега 3 кројачице, сарача – 3, седлара – 1, обућара – 6, лимара – 3, ужара – 1, лончара – 4, казанџија – 2, колара – 1, каменорезаца – 1.²⁸ Уочава се да је због Другог светског рата број занатлија опао са 107 на 79, колико их је било 1958. године у Књажевцу. У исто време разноврсност заната је повећана за један занат. Ова промена је условљена и почетком снажне индустријализације, услед које су занатски производи замењени индустријским.

„Књажевац је до II светског рата био претежно занатски град не само због броја занатских радњи у њему него и због значаја занатства у целокупној привреди тадашњег града. Занатство је и данас значајно, али се много променило у односу на тридесете године овог века и то како по структури тако и по броју занатских радњи, а највише у значају које занатство има.

Пре свега, број занатлија је у опадању, и то како у укупном броју занатлија тако и по појединим врстама заната. У укупном броју занатлија та разлика није тако велика. Године 1970. у Књажевцу је било укупно 163 занатлије те опадање није тако велико у односу на 1930. годину када је било 171, свега 8 занатских радњи мање. Међутим, ако се истовремено упореди број занатлија са укупним бројем становништва (11242 по попису из 1971. године) види се да је проценат занатлија у односу на укупно становништво сасвим незнатан и износи свега 1,44%.²⁹

„Из табеле се види да се данас готово удвостручио број заната у односу на 1930. годину. Године 1970. је било 43 врсте заната у односу на 24 врсте из 1930. године”.³⁰

„По броју представника на прво место долазе мушки фризери, затим кожухари, столари и кројачи, сви су заступљени са по преко 10 радњи. Одмах после њих долазе зидари, опанчари и трикотажери. Интересантно је да су сви ови занати осим фризера и пре 40 година били најбројнији, мада је данас нешто мањи број представника код појединих врста. До пораста у односу на 1930. годину дошло је само код часовничара (+3) и мушких фризера (+10), код осталих је остао број радњи или је дошло до опадања. Исти број радњи као и 1930. године је код лимара, качара, бојација, златара и бравара, а опадање је

²⁷ Историјски архив Зајечар, Регистар занатских радњи у Књажевцу, период 1922–1948.

²⁸ Историјски архив Зајечар, Регистар занатских радњи Н.О. Среза Зајечарског (пререгистрација), период 1945–1958.

²⁹ Олга Савић, Географски институт „Јован Цвијић” књ. 24. Београд 1974, 141.

³⁰ Исто, 142.

најизразитије код обућара (-16), поткивача (-13), ковача (-12), месара (-8), опанчара (-5). Остали занати су опали минимално. По четири занатске радње имају данас столари, казанџије, колари. По три занатске радње мање су код лончара и израде сапуна. Свега је две кожухарске радње мање а свега по једну мање имају кројачи и воскари. Од остале 23 врсте заната које се данас помињу не могу се сви уврстити у пове савремене занате иако их није било 1930. године, јер неки од тих заната су се јављали под старим називима, на пример дунђери данашњи зидари, а неки нису били заступљени у Књажевцу иако су то стари занати, на пример вуновлачари, пекари, каменоресци, јорганџије, сарачи, ужари и др. Сви остали занати су углавном новији, као фотографи, посластичари, женски фризери, радиомеханичари, стакло-брусачи, фарбари, молери, израда пластичних маса, трикотажери, механичари, електроинсталатери, рукавичари, водоинсталатери, производња кора и др.

Из табеле се исто тако види да је данас у Књажевцу највећи број врста услужних заната, што истовремено указује на још једну карактеристику савременог занатства, а то је да је услед развоја индустрије и савремених потреба занатство изгубило производни карактер и да је на себе углавном преузело улогу услужне делатности као допуна савременој индустрији.

Поред приватног занатства које је и данас најбројније, одмах по ослобођењу било је покушаја да се створе занатске прерађивачке задруге, и то код оних врста заната који су били најбројнији. Тако су биле отворене кројачка, обућарска и комбиновања механичарско-ковачка задруга. Ниједна од тих задруга се није одржала. Обућарска задруга се делимично интегрисала у фабрику обуће „Леда“. Машинибраварска задруга је такође прерасла у фабрику, данас је то део фабрике машина и ливнице.³¹

„Даљом индустријализацијом и диверзификацијом привредне структуре општине поред постојећих отвараће се нове шансе за развој занатства, како производног тако и услужног али и услови за јачање мале привреде у целини. Занатство а поготову мала привреда омогућаваће брже запошљавање и активирање расположиве радне снаге и отвараће самосталних радњи и производних радионица. То се посебно односи па стварање мањих производних и услужних капацитета у области индустрије, самог занатства и кућне радности. Посебно ће развој и диверзификација индустрије као водеће привредне делатности кроз систематско утврђивање својих потреба за одређеним материјалима, елементима и деловима мањих серија подстицати развој мале привреде коришћењем локалних примарних и секундарних сировина.

Организовање и ефикасност мале привреде је кључно питање пре свега њеног систематског регулисања и обезбеђивања стабилних и стимулативних услова развоја. Овај комплекс до сада није адекватно решен не само у оквиру општине него и Републике, с тим што су ограничавајућа питања често регу-

³¹ Исто, 143.

лисана ванекономским мерама и прописима. Отуда је и мала заинтересованост посебно повратника из иностранства за улагање својих средстава у малу привреду мада се стално истичу њене предности, посебно у погледу заокруживања привредних токова и односа у конзистентну целину. Шансе које постоје у погледу повећања запослености и економских резултата се не смеју занемарити као што је то било у претходном развоју када је од 28 програма мале привреде реализовано свега пет³².

„Први индустријски капацитети на подручју општине јављају се крајем XIX века. Наиме, 1885. године је у Вини отворен рудник каменог угља. Нешто касније је отпочела и експлоатација каменог угља у Подвису.“³³

„Развој индустрије и рударства у току дужег временског периода после ослобођења земље, кретао се веома успореним темпом. Незадовољавајући ниво достигнутог развоја у предратном периоду није ни представљао неки однос за даљи развој ове групе. Све до 1960. године индустрија је, углавном, била заступљена капацитетима из предратног периода, где су рудници угља „Добра срећа“ и „Подвис“ једине веће привредне организације на подручју општине. Производња у руднику „Тресисаба“ је обустављена још у току рата. У овом периоду извршен је покушај да се прошири експлоатација угља у „Дубрави“ и „Влашком пољу“, али је након краткотрајне експлоатације производња у овим рудницама обустављена због нерентабилног пословања. У истом периоду, тачније у првој половини 1954. године, у Књажевцу је основано и предузеће за обраду дувана које је након шестогодишњег пословања 1. августа 1960. године припојено Предузету за обраду дувана из Житковца и наставља пословање као његова посебна јединица“.³⁴

Полазећи од програмских циљева новоформиране народне власти, занатство је требало да се развија у два правца: као приватно занатство са личним својинским средствима и као задружно занатство у задружној својини, које потпомаже држава. Занатство у то време у Књажевцу било је по свом потенцијалу развијено непосредно после пољопривреде и рударства. Та чињеница је уважавана, па се одмах и приступило формирању занатских задруга. Томе је припомогло и доношење Закона о занатском задругарству. Већ почетком 1946. године у Књажевцу је оформљено шест занатских произвођачких задруга. То су биле: Књажевачка радничко-кројачка задруга, Књажевачка занатско-радничка опанчарска задруга, Књажевачка занатско-радничка обућарска задруга, Књажевачко-занатско радничка столарска задруга, Женска занатска кројачка задруга „Женски кројачки салон“ и Каменорезачка занатска задруга „Гранит“, све са седиштем у Књажевцу.³⁵ Како је у то време била уведена планска

³² Скупштина општине Књажевац, Просторни план Књажевац, Књажевац 1987, 54.

³³ Топалица Илић, *Четиридесет година привредног развоја општине Књажевац*, Књажевац – Чаковец 1985, 43.

³⁴ Исто, 44.

³⁵ Историјски архив Зајечар, Регистар занатских радњи Н.О. Среза Зајечарског (пререгистрација), период 1945–1958.

привреда, задруге своје произвођачке планове добијају од Привредног одељења Среског народног одбора, као и одређену количину материјала и сировина за обраду и снабдевање становништва.

Књажевачка радничко-опанчарска задруга је била најбројнија и 1946. имала је чак 14 радника, са једним учеником. Иако у великој оскудици, она је произвела у два наврата чак 1500 пари тумених опанака, што је у то време био велики успех.³⁶

Књажевачка занатско-радничка обућарска задруга је имала 13 мајстора, са четири ученика. И она је била доста активна и произвела више од 600 пари ципела и 500 сандала, такође у отежаним условима, без редовног снабдевања.³⁷

Књажевачка радничко-кројачка задруга је основана међу првима, после расформирања војне кројачке радионице. Током педесетих година, растом производних снага дошло је до спајања задруге са радионицом за израду душера и јоргана „Прогрес“ и тако је формирана Трикотажа и конфекција. Од 1964. године ово предузеће се формира у индустрију конфекције под називом „Бранка Дивнић“. Први председник кројачке задруге из које је произишла и „Бранка Дивнић“ био је Војислав Марковић, радник васпитавао на традицијама радничког покрета, познат као патриота у Првом светском рату, носилац ратног одликовања Карађорђева звезда и француског одликовања Легоије части.³⁸

Књажевачка занатско-радничка столарска задруга била је формирана када и све остале задруге. Окупљала је око 13 мајстора и угасила се већ 1946. године.³⁹

Женска занатско-кројачка задруга „Женски кројачки салон“ основава је када је већ била оформљена домаћа индустрија текстила и подмиривала је домаће потребе у конфекцији. Задруга је задовољавала потребе локалног тржишта радних машина, деље пиколске блузе, радни медицинашки мантили, и др. Због личне потрепности током времена довеле су до ликвидације ове задруге око 1955. године.⁴⁰

Каменичезачка стварска задруга „Гранић“ основана је 1950. године. По оснивању окупљала је око себе још двадесетак радника и мајстора. Њена основна делатност била је прерада камена из оближњих мајдана за потребе грађевинарства које се врло динамично развијало, као и израда надгробних споменика. Окупљали је и раднике на налазишту села Локве, као и села Подвис.⁴¹

³⁶ Исто.

³⁷ Исто.

³⁸ Исто, и по казивању Мишића Драгојла из Књажевца.

³⁹ Исто.

⁴⁰ Исто.

⁴¹ Историјски архив Зајечар, и по казивању каменичезаца Борислава Лазаревића из Књажевца.

Од мање браварске радионице основан је 25. августа 1950. године „Фонд за механизацију”. Током даљег развоја радионица је више пута мењала назив. Од 1957. називала се „Металац”. У том периоду основна делатност радионице су услуге и послови по наруџбинама града, земљорадничких задруга и околних рудника. Једно време се радило на претварању старих локомотива у парне ваљке, који су у то време били доста тражени. Од јануара 1964. године претворена је у Фабрику машина и ливницу, да би се од јануара 1970. године припојила Индустрији машина и трактора Београд као посебна пословна јединица, која ради и данас.⁴²

Радна организација Индустрија конфекције „Бранка Динић” Књажевац настала је спајањем две занатске радионице, као што је већ речено. После оснивања, у више пословних постројења, одвијала се врло хетерогена производња на чисто занатски начин и под веома тешким условима рада. Од свог постојања је неколико пута мењала производни програм. У производном асортиману „Бранке Динић” заступљени су производи конфекције који купци сврставају у сам врх југословенских произвођача. Око 50 до 60% производње било је предвиђено за извоз.⁴³

Фабрика Индустрија обуће и пластике „Леда” Књажевац је основана 1959. године, а у регистар привредних организација уписана је као „ФОК” – Фабрика обуће Књажевац 1961. године. Касније је добила назив „Леда” Књажевац.

Прва година производње била је најтежа јер се радило у нснаменским зградама, без довољно машина, са минималним обртним средствима. Произведене су све врсте кожне обуће: мушке, женске и дечје. Убрзано се усмерила на искључиво женску модну обућу. Да би задовољила све веће потребе, 1961. године је увела двосменски рад. Тиме је ова организација, иако млада, прва у Југославији увела такав рад у обућарској индустрији.

Услед побољшања квалитета и израде високомодне обуће, тражња за производима „Леде” је стално расла. У 1969. години прешло се у нове производне хале, чиме су знатно побољшани квалитет и квантитет производње.

О резултатима у области производње и квалитета производа говоре и многобројна признања која је „Леда” освојила на сајмовима моде и изложбама у земљи и иностранству.⁴⁴

Радну организацију за производњу грађевинског материјала „Тигар” Књажевац основао је 1936. године приватни власник. Године 1946. послује као индустрија цигле и црепа „Тигар” Књажевац. Све до 1968. године процес производње је био непромењен. Радило се само у току лета и углавном са сезонском радном снагом. Ископ, припрема, прерада сировина, обликовање пуне цигле и црепа, одвијао се ручно, а транспорт – са запресним возилима. Сушење се

⁴² Топлица Илић, нав. дело, 46.

⁴³ Исто, 49.

⁴⁴ Исто, 49–51.

обављало природним путем, а печење производа је вршено у примитивној кружној пећи. Стално задосељених радника било је од 3 до 15.

У том периоду произведено је око 1 200 000 дигала годишње и око 1 000 000 комада фалцованог црепа. Број сезонских радника износио је од 80 до 127.

У 1965. години тој радној организацији је припојено Предузеће за прераду гранита „Гранит“ у Књажевцу, тако да се ова делатност проширује и на обраду камена и израду свих врста украсног камена и производњу креча. Са оваквом делатношћу радна организација је радила до 1972. године.

У трећој фази развоја фабрике, од 1972. године, остварен је следећи обим производње: танкостени елементи за зидање у количини од 50 800 000 комада и валовит цреп од 8 500 000 комада. У том периоду фабрика је запошљавала приближно 300 радника.⁴⁵

„Тина“ – Тимочка индустрија намештаја Књажевац је радна организација која је почела рад као столарска радионица „Бранко мегалац“ давне 1945. године, са свега шест радника. У свом развоју је радила под различитим условима, развијала се и изграђивала. Пословала је под различитим именима, али се најдуже задржало име Фабрика намештаја „Универзал“. Њен рад се у почетку заснивао на поправци намештаја и столарије. Кад је добила нову локацију и столарске машине, делатност се постепено ширила. Најпре је почела израда столарије за сеоске задружне домове, затим за Књажевац и места ван општине и региона. Најповољније резултате Фабрика је остварила у периоду 1969–1975. године. Тада се производни програм засновао на производњи класичног кауча, кухињског намештаја, ормара и сличног. Услед скученог производног простора, међутим, потребе за даљим развојем, осавремењивања производње, да би се ишло у корак с временом и обезбедила сигурност реализације и пословног успеха, колектив фабрике почетком 1974. године доноси програм за прелокацију и изградњу фабрике. Дужи период она је пословала на граници рентабилитета или с губитком, те су у 1983. години биле уведене привремене мере, да би тек 1984. године остварила повољне финансијске резултате, који се очекују и у наредном периоду.

У току 1976. године дошло је до интеграције Фабрике намештаја „Универзал“ и Фабрике намештаја „25 мај“ Минићеве у радну организацију „Тина“, са седиштем у Књажевцу.⁴⁶

Зачети радне организације „Нота“ Књажевац јављају се 1966. године, када је при радничком универзитету у Књажевцу неколико истинских поборника музике започело гештетнерско и циклографско умножавање дефицитарних нотних текстова за потребе тек основане музичке школе. Са жељом да се помогне несметан музичко-наставни васпитни рад, створени су услови за ефикасније и квалитетније умножавање нотних текстова у офсет техници.

⁴⁵ Исто, 52–53.

⁴⁶ Исто, 53–54.

Све већа потражња музичких дела превазишла је могућности Радничког универзитета, па је априла 1970. године донесена одлука о оснивању Музичког издавачког предузећа. Свој развој новоформирана организација засновала је на два тематски подударна и паралелна програма: музичко-издавачкој делатности и на продукцији музичких дидактичких средстава, као основне делатности, и на две споредне делатности – графичкој и промету на велико и мало сопствених издања, производа и услуга канцеларијског материјала и прибора преко сопствених продавница.⁴⁷

Теренским истраживањима током 1995–1997. године установио сам да је од занатлија у Књажевцу остало свега 12 заната и занатлија, и то: један сарач (затворио радњу 1996. г.) један лимар, један ковач, један златар, један лончар, један столар, један ћурчија, један опанчар, један обућар, један кројач, један каменорезац у пензији, један воскар лицидер. Осталих занатлија нема, понеко ради чак у пензији, али у знатно мањем обиму. Помпнуте занатлије имају намеру да затворе своје занатске радње јер се њихови производи више не траже, тако да немају економског оправдања. Они настоје да затворе своје занатске радње или да им промене намену, најчешће да их претворе у продавнице мешовите робе.

Грнчарски занат

Грнчарство се у Србији развило углавном под утицајем пиротског грнчарства, односно мајстора који су долазили из Пирота и околине. Они су се у Књажевац трајно насељавали или су долазили привремено као печалбари.⁴⁸ Са собом су доносили облике, алат, терминологију и називе предмета. Назив „грне” старословенског је порекла од глагола „горјети” што означава начин употребе грнчарске посуде.⁴⁹

У Књажевцу, као и у другим деловима Србије и у долини Тимока, радили су мајстори грнчари Пироћанци, углавном као печалбари. Временом су неки мештани од њих примили занат, потом и терминологију, као и начин израде грнчарије. Стога се може говорити о широтском лончарству у Књажевцу и његовом великом утицају на израду предмета од глинe. О томе је написан опширан рад под насловом *Пиротски лончари у Књажевцу*⁵⁰; но, није згорег поновити податке о грнчарском занату у Књажевцу као економском центру горњег тока Тимока.

Ослобођењем Пирота и околине од Турака и његовим присаједињењем Србији, пиротски мајстори се шире по целој Србији и скоро по свим већим

⁴⁷ Исто, 55–56.

⁴⁸ Љубомир Рељић, *Пиротски лончари у Књажевцу*, Развизак бр. 2, Зајечар 1965, 77.

⁴⁹ Персида Томић, *Грнчарство у Србији*, Збирке 1 Етнографског музеја у Београду, Београд 1983, 66–67.

⁵⁰ Љубомир Рељић, нав. дело, 77–85.

варошицама отварају грнчарске занатске радионице. У прво време раде као печалбари, а временом се стално запошљавају и настајују у тим местима. У почетку раде само лети, а зими се враћају својим кућама.

Не располажемо подацима о томе да ли је пре 1833. године, дакле пре присаједињења Књажевца Србији кнеза Милоша, било грнчара Пироћанаца у Гургусовцу (Књажевцу). Први подаци потичу из 1865. године, када је у Књажевцу забележено 10 лончара са седам калфи. Даљи развој грнчарског заната унеколико је успорен због великог увоза лончарије из ондашње Војводине: Коморина, Апатина, Баје, Печуја, и Мохача.⁵¹ Увожени су сви типови грнчарских производа. Забраном увоза те грнчарије крајем XIX века у Србију, грнчарски занат почиње знатно да напредује и у Књажевцу. Почетком XX века грнчарски предмети обилују разноликошћу и разноврсношћу облика и богатом орнаментиком, најчешће пластичном. Мала производња индустријског посуђа до Балканских ратова, Првог светског рата и до Другог светског рата условила је производњу и потражњу грнчарије. У то време сеоско становништво најчешће је употребљавало лонце, шерпе, грнад у којима се припрема храна на огњишту. За ношење и чување хране употребљавају се крчази, тестије, бардаци, панице и ћупови скоро у свакој кући. Од Другог светског рата грнчарски производи се све мање траже и број грнчара се смањује. Почетком 1950. године забрана употребе отвореног огњишта смањује потребу за лонцима за кување јела на таквом огњишту. Јефттиније индустријско посуђе које се производи у све већим количинама потискује грнчарске производе, који се све мање траже. Лончари у тим новим условима смањују своју производњу на мањи број предмета: праве се тестије, саксије, зидне саксије разних величина, вазе, свешњаци, дакле предмети који претежно служе за украс.

Типична грнчарска радионица се састојала углавном из два, најчешће три одељења. Биле су то приземне зграде, покривене ћерамидом и са фуруном која се налазила у дворишту. Тавана није било, на поткровним гредама су постављане даске на којима су се сушили грнчарски производи. У првом одељењу су се излагали и продавали готови производи. Судови су били поређани на даскама, полицама или по поду, на увид купцима. Друга просторија је била радионица. Обично поред прозора је смештана тезга са пожним колом. На тезги је алат са прибором за рад лончара. То су уобичајени алати и предмети за израду грнчарије: „чапар“, суд за воду у коме се перу руке и алат; „бочило“ се употребљава за обликовање бокова на суду и за скидање сувишне глинне са руку. Бочило је у облику троугла, обично од лима или дрвета, са прорезом за прст. За украјивање се употребљавао „нортек“, а нарецкани дрвени колутић, као и „шаралка“ је у облику издуженог чепа и служи за извођење паралелних шара по боку суда. Рупе и отвори, сискови се праве „шиповима“ – дрвеним шипкама. Завршно равнање и полдрање судова врши се „маслићем“ – кожним

⁵¹ Стеван Мачај, *Грађа за топографију округа Књажевачког*, Гласник српског ученог друштва, кн. II, Београд 1866, 326.

каишем. Отвори, величина стопе, бок се мери „мерком”, обичном нарецканом дрвеном дашчицом. За шарање судова се употребљава говеђи или козји рог са гушчијим или кокошијим пером. Веће радионице су имале „камен” – жрвањ за млевење глеђи. Остатак простора радионице коришћен је за сушење предмета. У засебној просторији се припремала иловача, где се и млела. „Калник” је место где се иловача газила, квасила и остављала на дуже време да се „топи”. У део просторије се смешта глина – иловача. У дворишту је пећ – „фуруна” за печење грнчарије. Најчешће је купастог облика, покривена, у доњем делу има отвор – врата у која се упоси грнчарија, а приликом печења керамике она се зазидају. У горњем делу фуруне је отвор – „прозорче” кроз које се контролише печење судова. Фуруна је подељена на два дела сводом од опеке – „ћерамидом”, који има отворе за пролаз пламена из огњишта – доњег дела фуруне.

Материјал за израду грнчарије је глина. За енгобирање грнчарије се користи „белило” – бела земља и црвена земља – „пироћанска”. За глазирање посуђа се користе разни оксиди. Оловни оксид се меша са кварцим песком у сразмери 2:1. Тако се добија безбојна глазура. Зелена глазура се добија од отпадака бакра који се меша са безбојном глазуrom, а жута боја се добија кад се оловној глазури дода оксид хрома. Тамна боја керамике се постиже додавањем оксида мангана.⁵²

Грнчарија се израђује на следећи начин. Глина се најпре кваси у „калнику” и добро очисти од разних остатака – камења, корњца, жила и другог. Потом је грнчари стављају у веће „трупце” и тако се дуже време чува. Кад желе да раде, грнчари добро расквасе „трупце” а затим их газе да омекашају. Тако припремљену глину месе на тезги и секу на „гукe” разних величина, зависно од величине суда који ће радити. Претходно се прекрију квашеном крпом да се глина не би пребрзо осушила.

Стављањем гукe на средину ножног кола грнчар започиње прављење суда. Он ногом покреће коло и постепено формира – „диже” суд, који се обично направи у облику чунка. Затим се левом руком суд обликује изнутра, прстима, а споља притиска бочилом и на тај начин се формира бок суда. Тако обликован суд полира се „маслићем”. Лепљење дрпике, украси, бушење сисака шиповима и све остале радње обављају се на плочи грнчарског кола. После завршеног рада, предмет се скида са плоче жицом по дну суда, одсечним покретом. Посуде се ређају на греду да се осуше. Просушено посуђе се прелива снгобом. После сушења украшава се бојом, а потом се ставља у пећ. Грнчарија се пажљиво ставља у пећ у више слојева, један предмет до другог да се не додирују. Печење траје 24 сата. Првих осам сати се пече на температури до 200 °C а затим се постепено на свака два сата повећава температура до приближно 1000 °C, зависно од судова који се пеку.

Кад је грнчарија печена, а пећ се охладила судови се ваде, чисте од пепела и гаражи и преливају глазуrom, па се враћају у пећ, да се поново пеку. Друго

⁵² Иванов – Даљ, *Грнчарство*, Београд 1930, 107.

Изложбени простор радioniце са производима, Књажевац 1996 год.

Бардак девојка. Поклон Ивана Милутиновића из Књажевца.

печење траје упола краће од првог. По завршетку другог печења предмети се прегледају, перу и носе на продају.

Данашњи грнчари немају толико разноврсних предмета за производњу и продају, као што је то било 50-их година овог века. Грнчарски занат је у прошлости био привлачан јер је постојала велика потражња за грнчарским производима. Мајстори су шегртима давали плату, што је у другим занатима била реткост, јер је повећани обим посла изискивао доста радне снаге. Шегртовање код грнчара се сводило углавном на мешање и млевенје земље – глине.⁵³

Књажевачки мајстори су радили разне врсте посуђа: посуде за држање течности, судове за спремање хране, трпезно посуђе, посуђе за чување хране, култне предмете и украсне предмете.

Од свих врста грнчарских предмета који су рађени у Књажевцу, сада се ради много мање: везнице, грнад за кување на огњишту са равним дном, ђувече за салату и ђувечаре за ђувеч, што је све неглеђосано. Такође се раде шољице за кафу, кондири за ракију за свадбе, у знатном броју саксије свих величина и облика, нарочито зидне. У мањој мери се ради „тавче на гравче“, као и цкви за димњаке, пилићарници и појилице, такође неглеђосани. Раде се и предмети за култ, то: кадионице – кадилнице и свећњаци.

Раде се и велике и мале црепуље. Мале црепуље су за рерну у штедњаку, а велике за огњиште, као и лонци са поклопцима за лоначки паприкаш, а затим велике и мале панице. Некада су се радиле и штучне и капе за димњак као заштита од кише. Предмети се боје црним лаком. Последња грнчарска радња у Књажевцу се налази код пијаце, где је и мањи излог за предмете за продају.

Опанчарски занат

Пре него што су почели да се израђују црвени опанци, у Србији је основни тип народне обуће био пресни опанак.⁵⁴ Опанак од сирове, пресне коже израђивали су сами сељаци, па и жене. Израда пресних опанака била је уносан посао и за трговце, бакале, болтације и друге занатлије који су својим радом представљали конкуренцију правим опанчарима. Зато су се опанчарски мајстори бунили против трговаца који су израђивали пресне опанке и продавали их. Због тих протеста, као и због штетности ношења пресних опанака, преко којих су преношене разне заразне болести, у Србији је забрањена израда и ношење пресних опанака. Борби опанчара придружио се 1887. године и Санитетски савет Србије.⁵⁵ Облик пресног опанка био је практичан и популаран

⁵³ Исто, 45.

⁵⁴ Миливоје Савић, *Наша индустрија, занатли и трговина*, књ. III, Сарајево 1923, 42.

⁵⁵ Јерина Шобић, *Опанци и опанчарски занат у Србији са освртом на музејске збирке*, Гласник Етнографског музеја XVIII, Београд 1955, 3.

код земљорадничког становништва због лаког обувања и изувања, што је омогућавало да се без потешкоћа избади земља која улази у опанак. Опанчарски мајстори из Књажевца, али и из других делова Србије, препели су облик пресног опанка у занатску производњу, с тим што су користили штављену кожу.⁵⁶

Опанчарски занат је имао све услове да се брзо развије у Србији, пре свега захваљујући распрострањеној употреби опанака код сеоског и једног дела варошког становништва. Употреба црвених опанака није била прихваћена у већој мери. Пун развој опанчарског заната почиње појавом ђоновских опанака. Први опанчарски мајстор помиње се у Књажевцу 1876. године.⁵⁷

Опанци су израђивани од говеђе и телеће, а ређе и од коњске коже, која се куповала од сељака који су држали стоку или од касала који су је држали. Израђивани су и од увозних кожа „јава“ и „мадагаскар“, или из Етиопије или увозних кожа „американки“ из Америке. За израду опанака мајстори су штавили коже у храстовој шишарци, смрчевој кори – „чамовили“ или у рују. Да би се уштавиле, одређене коже су најпре стајале у води седам дана. Затим се стављају у „цистерне“ или „сепије“ – јаме. То су биле дрвене веће посуде укопане у земљу, запремине од 500 до 1000 литара. У цистерне се сипала вода, негашени креч и пепео. На 1000 литара воде стављало се 100 kg негашеног креча и до 100 kg пепела дрвног порекла. Кожа се мешала помоћу „грнала“ – дужке мотке на чијем крају је четвртаста дрвена дашчица „табан“. Коже су потапане у ту мешавину помоћу дужих металних „чакљи“. Кад се цистерна напуни кожама, покривана је дрвеним поклопцем и цаконима да нема ваздуха. Седам до десет дана су се коже вадиле свакодневно и поново враћале у цистерну. Кад се тај процес заврши, стругале су се длаке, а коже теглиле преко облог дрвета са мешином окренутом нагоре. Заостали део меса се лешио, скидао лажом – „косом“. Очишћене коже су се прале у реци и остављале да одстоје 24 сата. После тога следи штављење. Штав се претходно припремао, и то тако да се у врелу воду стављала тузана шишарка, смрекова кора или руј. Кад се вода охлади, потапале су се коже, газале, а у гажењу окретале. То се радило у затвореном простору, обично у просторији иза продавнице. Док је коже газно, мајстор се рукама придржавао за летве закачене за таваницу. Коже су се штавиле више пута, а потом сушили у хладовини. Просушене коже су се секле у правоугаоне табле величине опанка. Табле су слагане у бурад и поново преливане запареном шишарком, и то до седам пута узастопно. Да ли је кожа штављена врши се проба, тако да се засеца ђон. Ако остане црна пруга после засецања, знак је да ђон није уштављен. Тампосмеђа пруга означава да је штављење завршено. У смрчевој кори штавила се кожа за лице опанка. Тако штављена кожа добијала је светложуту боју. Да би се могла уштавити у смрчевој кори, требало је да стоји у штаву седам дана, а да би се уштавила у рују,

⁵⁶ Миливоје Савић, нав. дело, 42.

⁵⁷ Милан Милићевић, нав. дело, 843.

ОПАНЧАРСКА РАДЊА
Драг. Л. Милосављевића
К Њ А Ж Е В А Ц
 награђена златном медаљом 1907 г. у Лондону
 ОСНОВАНА 1903 ГОД.

Описак печатна опанчарске радње Драгог Милосављевића из 1907. године

тробало је претходно да одлежи 21 дан у кречу. Обућа штављена у рују била је лакша од обуће штављене у шишарци. Од краја Другог светског рата опанчари су се преоријентисали на фабрички штављену кожу, али су сматрали да та кожа није тако квалитетна као она коју су сами припремали.

Једном уштављена кожа украјала се опанчарским ножем. Кројила се према шаблонима – дашчицама, које су у горњем делу шире а у доњем уже, а искуснији мајстори су то радили и одока. Затим се кожа, по ободу скројеног ђона бушила „бодом“ – врстом длета. Бушење је могло бити и шире, за опанке једноставније израде или уже за бушење опанка боље израде. Тако припремљен ђон се стављао на калуп који је био једнак за оба опанка. Опанци на калупу се „шију“ или „граде“. То се изводило опутом помоћу шила којим се каиш провлачи кроз набоде на ђону. Горњи део опанка, „лице“ или „горњиште“, чинио је врх, или преплет. Премет је био различите ширине опута која се везивала за ђон и попречно полагала од врха прстију ка крају, тј. отвору за ногу. Преплет се провлачио кроз премет, средином и ивицама. Од преплета је зависило да ли ће опанак бити једноставне израде, „покривен“ или „полупокривен“. Квалитет опанка се ценио према обради опанка, тј. према броју набода на ђону, а зависно од броја премета и преплета. Израђивани су и опанци са по стотињак набода. То су били ткани опанци, за које је коришћена танка опута јарче, па и псеће коже. Такви опанци су углавном рађени за млађе особе. Лице опанка је имало „лозицу“, која је била обична. Опанчари су правили опанак са „ласицом“, којом се опанак везивао око чланка. Неки су опанци имали и „самообуваче“, којима су везивани око ногу. Књажевачки мајстори опанчари су радили и друге типове опанака, као што су: шабачки, шумадјски, ужички, а који су се продавали по пијацама широм Србије, најчешће у Неготину, Пироту, Сврљигу, Зајечару па и Нишу.

На Тимоку у Књажевцу постојала је кланица. У њој се клала стока и одатле су се књажевачки кожари, опанчари снабдевали кожама за израду опанака и остале кожне обуће као и одсе. Због загађења Тимока, кланица је срушена пред Други светски рат.

Још средином двадесетих година XX века, конкуренцију опанчарима представљали су гумени опанци фабричке производње, најпре из Пирота, а затим од „Бате“ из Борова.⁵⁸ Нелојалну конкуренцију су правили и дивљи опанчари,

⁵⁸ Загорка Марковић, *Прилог проучавању израде гумених опанака у Ужичкој области*, Гласник Етнографског музеја у Београду, књ. XVIII, Београд 1954, 272.

који су и правили опанке најчешће од старих аутомобилских гума. Зато многи опанчари, осим кожних почињу да раде и гумене опанке – „гумењаше”. Ручно рађени гумени опанци били су издржљивији. Почетком педесетих година били су тражена роба јер производња још није задовољавала тражњу за обућом. И Књажевачка радничко-опанчарска задруга је производила гумене опанке.

За израду опанака коришћен је следећи алат: већа тезга – „панк”, на којој је стајао алат и на којој су се кројили опанци, као и мања тезга за шивење опанака; даска за набадање опанака; шило за опуту; зумба за бушење каншева; фаркини, којим се издвајају преплете; кашика за издизање капни код опанака капичара; брус за оштрење опанчарског алата.

Обућарски занат

После Првог светског рата, од 20-их година појављују се први обућари у Књажевцу.

Типична обућарска радња је обично правоугаоног облика, приземна зграда до 6 m дужине и до 3 m ширине. Висина не износи више од 2,5 m. Кров је подупрт стубом, а под је од земље. У дну радионице налази се пећ – „фуруна” за загревање просторија зими. Са стране од улаза у радионицу је сталажа за мушку, женску и дечију обућу. Ту је смештен и алат, као што су маказе, чекићи, клешта, канте са лежковима, шила, табле ђонова. Свака обућарска радња имала је и излог, стаклени прозор са решеткама у коме су изложени обућарски производи.

Сви обућарски алати су куповни, као и сав потрошни материјал: коже разних димензија и величина, ђонови, гуме, потпетице, ексери – гвоздени и дрвени, блокеји за женске ципеле, восак за воштење ђона. Некада су коришћени искључиво дрвени ексери које су обућари сами производили за своје потребе. Правили су их од година буковог дрвета, који се танко исече у ексере, потом се кува у води да би се употребили за ковање обуће.

При раду обућар је употребљавао клешта, „укиваче”, „тексиде” за вађење ексера, „квикцангле” за цвикање – сечење ексера и жице, моторцангле, мађарска клешта, турпије, опсеке за стругање пета и ђонова, „кнајп” – нож за сечење коже и ђонова, маказе за сечење ципела, четке за лепак, игле за пивење ципела. Такође се користе и ручне машине за шивење коже и за оправку ципела.

Од алата се употребљавају разна длета за распаривање флека и „штогла” за оштрење алата. Обавезни алат је и метални трокраки калуп за ципеле. На „пангли”, радном столу обућара и обавезном инвентару сваке обућарске радионице, обављају се све операције на обући. То је сто, ширине 60 cm, дужине 70 cm и висине 60 cm. Са стране су подигнуте ивице. На пангли је поређан обућарски алат.

Обућарска радња Томислава Станковића, Књажевац 1996 год.

Обућарска радња има и тезгу. Тезга служи за стављање мустри и алата који се не користе свакодневно, а у фиокама тезге чува се новац. Тезга је дрвена, висине до 1 m, а ширине до 2 m.

Данас се углавном врше оправке мушке и женске обуће, као и проширивање ципела.

Обућа се правила тако што се ђон постави на калуп и укива ексерима. На ђон се ставља лице, претходно опливено. Ђон и лице се шију најпрв ручно, а потом се прошива на машини, ситним бодом, да у ципелу не улазе вода и прашина. Шилом се буше отвори за пертле. Проширивање ципела се ради тако што се ципела ставља на калуп од буковине или јасна. Потом се удари „кајла“ – уметак између калупа и ципела. Ципела се намаже шпиритусом и остави на калупу са кајлом 24 сата док се не осуши. Од 70-их година у употребу улазе и пластични калупи уместо до тада дрвених.

Сада се углавном прави обућа од скаја и пластичних делова, и то на индустријски начин. Коже ципеле су скупе и ретко се раде. Осим тога, велика је конкуренција увозних ципела из Бугарске, Румуније и Турске. То је јефтина

и некавалитетна обућа која се брзо троши, а представља велику конкуренцију домаћој индустрији обуће и на тај начин је гуши.

Ћурчијски занат

Називи ћурчија и ћурчилук су турцизми у значењу занатлија који се бави прерадом и израдом производа од крзна.⁵⁹ Како је Књажевац био важан занатски центар, занатлије су биле под утицајем кожухарства из других крајева Србије и суседних земаља, као што су Румунија и Бугарска, а које су радиле разноврсне кожухе и кожухарске производе, сличне како по кроју тако и по начину украшавања.

Кожухарски мајстори су куповали коже од касапа из града, а и са села. Кожу су сами прерађивали. За прераду је коришћен следећи алат: каца за кишељење кожа, дрвена стула са гвозденим тучком за туцање печурки. Печурке су коришћене за бојење коже. Грипка је нож који се употребљава за чишћење кожа од меснатог дела. „Менгеле” су дрвени рам за разапињање кожа, а на „теглићу” су коже истезане.

Да би се кожа уштавила, најпре се чистила од остатака мяса помоћу „грипке”, овалног ножа. После обраде грипком посипала се смесом гипса и брашна и поново стругала. После стајања у води два до три дана, кожа се „лежила”. Тако опране коже замакале су се у осољену воду, пречијале да увек глатка страна буде споља, а руно са унутрашње стране. Спољна страна је посипана трицама пшеничног и кукурузног брашна. Стављала се у кацу са водом, где се остављала око 14 дана. После првог дана окреће се у води по два пута свакодневно. Кад се по истеку две недеље изваде из каце, коже се распростру по трави да се осуше, обавезно у хладовини. На сунцу би „изгореле”. Коже се могу обесити и у затвореним просторијама или на тавану, али са добром вентилацијом. Осушене коже вркају се штавом и потом се истежу преко теглића, трокраке дрвене конструкције; затим се стављају у менгеле а шивају танким пругићем да би се отресао прах од штава. Коже се једанпут стружу грипком да би се скинула прва два слоја поткожвце. Остаје трећи слој, који држи крзно. Тако припремљена кожа може да се боји. У Књажевцу се за бојење коже употребљавала дудова, орахова, брестова и јабукова печурка, оне су најпре туцање и ситњене у авану, а затим куване. Обично су одабирани светлосмеђи, понекад жућкасти тонови. Овлажене коже су се сушиле, вишак боје се скидао „грипком”, а тако спремљене коже биле су припремљене за кројење. За кројење и шивање употребљаван је следећи алат: маказе за сечење, игла за шивање, напрстак, разни шаблони као помоћни алати за кројење. На тезги се све кројило. Ту је стајао и калуп са завртњем у средини између две

⁵⁹ Abdulah Škaljić, *Turcizmi u srpskohrvatskom jeziku*, Sarajevo 1985. 2.

полутке, а ширио се за шубаре. На клупи – „крсвету” се седело приликом шивења кожних израђевина.

Врхунац производње кожухарски занат у Књажевцу доживео је у периоду од 1910. до Другог светског рата. Повећавањем индустријске робе и увођењем конфекцијске производње крајем педесетих година опада интересовање за ћурчијским производима.

На развој кожухарског заната у Књажевцу пре свега су утицали економски и климатски услови. Књажевац је био трговачки и транзитни центар, што је погодновало развоју занатства уопште. Обиље јагњаци такође је утицало на развој кожухарства. С обзиром на то да су зиме у Књажевцу биле јакс и дуге, са јаким ветровима, топла кожухарска одећа је била веома тражена и у граду и у околини.

Ћурчије су правили и женске и мушке опаклијс, бунде, кожухе и шубаре. Од двадесетих година су рађени мушки крзнени капути – бунде, и женски капути – „бундице”. Често су само оковратници били од крзна. Такође су радили и рукавице мушке и женске са прстима или без њих, али у мањој мери. Кожухари из Књажевца су гравитирали ка Неготинској Крајини и њеном тржишту. Стога су доста радили кожухе од беле јагњеће или овчије коже, који су ношени углавном до Балканских ратова 1913. године.

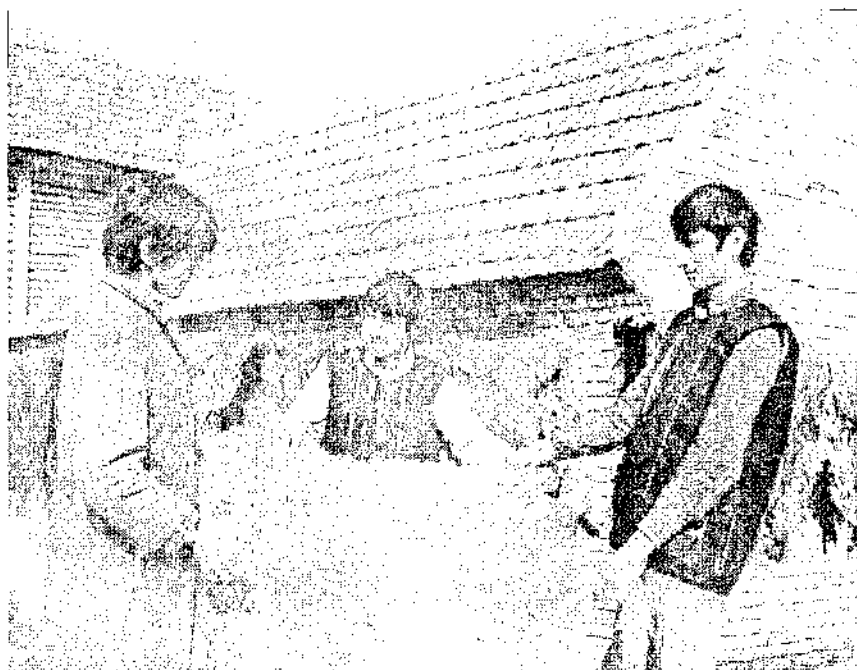
Женски кожуси су рађени са рукавима или без њих. Обично су испод струка нашивани кружно спојени кројени делови (три до пет). Опасиван је црним узаним каишем, који је истицао струк.

Радили су се и мушки кожуси „подмишњаци”, који су били без рукава. Обично су се закопчавали под левим пазухом и на левом рамену. Задњи и предњи део таквих мушких кожуха се лучно завршава. Такође су рађени и „змишњаци”, кожуси без рукава, са пешевима који се преклапају. Израду кожуха и моду диктирали су мајстори кожухари по угледу на суседне веће градове. Обично су мајстори пови модел најпре урадили за себе и у њему се појављивали на вапнару, а затим примали поруџбине за израду.

Орнаменти на кожусима били су различити, као и у другим деловима Србије. Украсни мотиви су обично имали посебне називе: „пупка”, „бубрег”, „листић”, „кружић”, „срце”, „ланци”, „осмице”, „опила” и др. Орнаменти су израђивани од црне мушеме или црне коже. Опсеца се тако што се пресавије напола лицем окренутим унутра, тако да се добије симетричан украс. Мупсема се лакше обрађивала, за разлику од коже, којој је увек била потребна додатна обрада.

Често су стављани и украси од разнобојне коже у облику цветова, са огледалцима у средини. Правиле су се и „лозице”, као и „корбачи”, украси који су се плели од више разнобојних делова, а завршавали се кићанкама. „Корбачи” су се ушивали на различитим местима. Између два рата у моди је било украшавање златном и сребрном бојом.

Ђурчијски производи

Сушење кожс. Књажевац 1995 год.

Кожух. Књажевац 1996 год.

Наслов за сѝлолицу од кожс,
Књажевац 1995 год.

Шубаре су такође израђиване од јагњеће коже беле или смеђе боје. Штављење је било исто као и за остале кожне производе. Израђиване су обично из два дела – две поле. После пивања пола, шубаре су стављане на дрвене калупе. Калупи су употребљавани за ширење шубара по потреби. Шубаре се све ређе израђују, углавном за вашаре или веселја, као и за културно-уметничка друштва.

Сарачки занат

Основна сировина за сарачки занат, као и за опанчарски занат, јесте кожа. Реч води порекло од арапске речи „sattag” што значи занатлија који прави и продаје предмете од коже.⁶⁰

За разлику од опанчара, сарачи су куповали готову кожу, коју су прерађивали табаци, занатлије које су се искључиво бавили прерадом коже. Крајем XIX века отвара се већи број кожара у Србији где се прерађује кожа. Једна од најпознатијих била је фабрика кожа у Београду Клидса, Барловца и комп. основана још 1874. године. Сарачи су кожу куповали у фабрици или у трговачким радњама.

Најчешће су користили јунећу, а затим телећу кожу. Кожа се при куповини мерила килограмима, према потреби у паковањима од 50 до 100 kg.

Кожа је прерађивана на следећи начин. Најпре се комад коже обележава и кроји нарочитим ножевима, а затим се кожа прошивала на „реслу” – „коњићу” и проштепала на шиваћој машини. При раду на реслу мајстор је седео на седишту, а кожу би учврстио помоћу навоја између две даске које чине „врат” ресла. Иглом је бушио кожу и кроз рупе провлачио већу металну иглу са дебљим концем. Тако се кожа прошивала. Када је крајем XIX века ушла у употребу шиваћа машина коришћена је за штепање кожних предмета али се ресло и даље употребљавало, што је остало до данашњих дана. Ресло је у облику коњића, па га неки сарачи и називају „коњић”. При обради ивица, тј. скидању кожних ивица, коришћен је „рајф” и „канцингер”.

Сарачи првенствено раде јахаћу и запрежну коњску опрему, као што су амови, оглави, улари, дизгине, узде, седла, кајаци, каишеви за узенгије и бичеви; израђивани су још и улари за волове и кравс. Осим тога, праве кесе и каишеве разне врсте, опасаче, огрлице за псе, каишеве за сатове, кожне торбе и новчанике. У последње време све се више израђују реденици за муницију, футроле за револвере и пиштоље, ђоновци за пумпе, седла за бицикле, фудбалске и одбојкашке лопте, поштанско-путничке торбе, и др. Пошто су израђивали и седла, сарачки мајстори су свом занату додавали и назив седларски, мада је у Србији било и занатлија који су се бавили искључиво седларским занатом.⁶¹

⁶⁰ Исто, 549.

⁶¹ Трговачко-занатлијски шематизам, нав. дело. 320.

Сарач шије „шива” кожно седло на реслу, Књажевац 1994. год.

Као сечиво се употребљава „бичкије”, нож са полукружним сечивом; нож за сечење каишева, коме је касније придодата машиница са мерним делом; нож у виду шестара за исечање кругова; разна шила за бушење рупа; игле дужине до 15 cm за прошивање, зумбе и циркле – шестари „рајф” – дрвена алатка за обраду ивица и кацингер – метална алатка са жлебом за обраду ивица.

Сарачи су се убрајали у ред бољих занатлија. Највећу добит је сарачима доносила израда коњске опреме. Главни купци су били становници околних села који су се претежно бавили пољопривредом. Сарачи су израђивали и јахаћу опрему за коње за војску, све док је коњица била посебан род у војсци.

Воскарско-лицидерски занат

Воскарско-лицидерски занат, доспео је у Србију из Војводине крајем XIX века. У Војводини је био заступљен још у XVIII веку.⁶² Иако су воскари и лицидери два различита заната по сировинама, начину рада и производима, они

⁶² Олга Ковачев, *Прилог проучавању историјата лицидерског заната у Војводини*, Рад Војвођанских музеја 35, Нови Сад 1993, 219.

су се спојили још у Војводини и тако спојени пренесени у Србију. У Војводини се обрадом воска бавило углавном српско становништво, а немачко становништво лицидерским занатом, који је и донесен приликом колонизације. Временом се та два различита заната спајају због мање потражње њихових производа.⁶³ Други аутори сматрају да је воскарски занат научен од Грка, мајстора који су у првој половини XIX века у Београду искључиво обављали тај занат.⁶⁴

Воскарским занатом је у Србији замењен мумџијски занат, чији су производи свеће од лоја. Књажевачки мајстори су восак за свеће добијали и увозили из Босне, Етиопије, Анадолије или су прерађивали природни восак. Сад се свеће праве од парафина. Неко време су воскари производили и сапуне од овчјег или говеђег лоја, који су добијали од месара из клинице. Од 1924. до 1925. године сапун се фабрички производи у Крушевцу, па се воскари све мање тиме баве.

Воскарски алат чине: већи казан за топљење воска, који су израђивали казанџије. Казан је у облику шешира, а прављен је од бакра.

Ринг је стуб са округлом дрвеном плочом, пречника до 1 m. На ободу су равномерно распоређене кукице за вешање фитиља за свеће. Шофна од лима (правили су је лимари), са левком и дужом дршком за поливање воска по фитиљима на рингу. Мера служи за мерење дужине свећа, ножем који се помера и служи за сечење. Има меру са стране. Дрвени сто – тезга, оивичена је летвама за „рољање“ свећа. Витлић, дрвени рам са два хоризонтална ваљка, а служи за прмотавање фитиља. Метални рамови служе за израду свећа већих димензија. Вангла, лимена или бакарна користи се за умакање рамова у врели восак.

Тунковане свеће су израђиване помоћу тунка, металног рама на којем су разапети фитиљи за свеће на одређеним размацима. Рамови су умакани у врели восак, све док се свеће не оформе. Умакањем горњег дела рама у восак добијале су се свеће дебље у горњем делу, или, обратно: ако се умакао доњи део рама, свеће су биле дебље у доњем делу. То је било „тунковање“. Свеће већих димензија израђиване су у рингу. На кукице ринга окаче се фитиљи, а потом се преливају вредим воском са шофне. Восак се захватао из шешира, у који се с времена на време додаје врели восак да би се држала потребна температура. Од топлијег воска свеће су лепше и бољег су квалитета. Потом су се свеће „рољале“ – ваљале да би добиле потребан сјај. То се обављало ручно или помоћу „роље“ – оклагје намазане желатином. Потом су свеће помоћу пердла дотериване са горње и са доње стране. Зависно од дебљине свеће, дебео је и фитиљ. За тање свеће је коришћен танки фитиљ, а за дебље свеће – плетени, дебљи фитиљ. Маса мањих свећа износила је од 10 до 20 gr. У мајсторском жаргону се говорило „сто у кило“ или „педесет у кило“, што значи да је у једном килограму било педесет до сто свећа. Веће свеће су мериле 100, 200, 250 и 300 g. Свеће од 1 kg и теже израђиване су само по посебној наруџбини.

⁶³ Даница Ђокић, *Занати у Пожаревцу крајем XIX века и почетком XX века*, Пожаревац 1996, 41.

⁶⁴ Милivoје Савић, нав. дело, књ. VI, Сарајево 1928, 364.

Сарач шије „шива“ кожно седло на реслу, Кињажевац 1994. год.

Као сечиво се употребљава „бичкије”, нож са полукружним сечивом; нож за сечење каишева, коме је касније придодата машиница са мерним делом; нож у виду шестара за исецање кругова; разна шила за бушење рупа; игле дужине до 15 cm за прошивање, зумбе и циркле – шестари „рајф” – дрвена алатка за обраду ивица и кацингер – метална алатка са жлебом за обраду ивица.

Сарачи су се убрајали у ред бољих запатлија. Највећу добит је сарачима доносила израда коњске опреме. Главни купци су били становници околних села који су се претежно бавили пољопривредом. Сарачи су израђивали и јахаћу опрему за коње за војску, све док је коњица била посебан род у војсци.

Воскарско-лицидерски занат

Воскарско-лицидерски занат, доспео је у Србију из Војводине крајем XIX века. У Војводини је био заступљен још у XVIII веку.⁶² Иако су воскари и лицидери два различита заната по сировинама, начину рада и производима, они

⁶² Олга Ковачев, *Прилог проучавању историјата лицидерског заната у Војводини*, Рад Војвођанских музеја 35, Нови Сад 1993, 219.

су се спојили још у Војводини и тако спојени пренесени у Србију. У Војводини се обрадом воска бавило углавном српско становништво, а немачко становништво лицидерским занатом, који је и донесен приликом колонизације. Временом се та два различита заната спајају због мање потражње њихових производа.⁶³ Други аутори сматрају да је воскарски занат научен од Грка, мајстора који су у првој половини XIX века у Београду искључиво обављали тај занат.⁶⁴

Воскарским занатом је у Србији замењен мумџијски занат, чији су производи свеће од лоја. Књажевачки мајстори су восак за свеће добијали и увозили из Босне, Етиопије, Анадолије или су прерађивали природни восак. Сад се свеће праве од парафина. Неко време су воскари производили и сапуне од овчјег или говеђег лоја, који су добијали од месара из кланице. Од 1924. до 1925. године сапун се фабрички производи у Крушевцу, па се воскари све мање тиме баве.

Воскарски алат чине: већи казан за топљење воска, који су израђивали казандије. Казан је у облику шешира, а прављен је од бакра.

Ринг је стуб са округлом дрвеном плочом, пречника до 1 m. На ободу су равномерно распоређене кукице за вешање фитиља за свеће. Шофна од лима (правили су је лимари), са левком и дужом дршком за поливање воска по фитиљима на рингу. Мера служи за мерење дужине свећа, ножем који се помера и служи за сечење. Има меру са стране. Дрвени сто – тезга, оивичена је летвама за „рољање” свећа. Витлић, дрвени рам са два хоризонтална ваљка, а служи за премотавање фитиља. Метални рамови служе за израду свећа већих димензија. Вангла, лимена или бакарна користи се за умакање рамова у врели восак.

Тунковање свеће су израђиване помоћу тунка, металног рама на којем су разанети фитиљи за свеће на одређеним размацима. Рамови су умакани у врели восак, све док се свеће не оформе. Умакањем горњег дела рама у восак добијале су се свеће дебље у горњем делу, или, обрнуто: ако се умакао доњи део рама, свеће су биле дебље у доњем делу. То је било „тунковање”. Свеће већих димензија израђиване су у рингу. На кукице ринга окаче се фитиљи, а потом се преливају врелим воском са шофне. Восак се захватао из шешира, у који се с времена на време додаје врели восак да би се држала потребна температура. Од топлијег воска свеће су лепше и бољег су квалитета. Потом су се свеће „рољале” – ваљале да би добиле потребан сјај. То се обављало ручно или помоћу „роље” – оклагије намазане желагином. Потом су свеће помоћу пердли дотериване са горње и са доње стране. Зависно од дебљине свеће, дебло је и фитиљ. За тање свеће је коришћен танки фитиљ, а за дебље свеће – плетени, дебљи фитиљ. Маса мањих свећа износила је од 10 до 20 gr. У мајсторском жаргону се говорило „сто у кило” или „педесет у кило”, што значи да је у једном килограму било педесет до сто свећа. Веће свеће су мериле 100, 200, 250 и 300 g. Свеће од 1 kg и теже израђиване су само по посебној наруџбини.

⁶³ Даница Ђокић, *Занати у Пожаревцу крајем XIX века и почетком XX века*, Пожаревац 1996, 41.

⁶⁴ Миливоје Савић, *нав. дело*, књ. VI, Сарајево 1928, 364.

Мајстори су свеће украшавали најчешће аплицирањем слика, ретко воштаним цветовима, као и украсним разнобојним папирима које су омотавали око свеће. Тако су украшаване славске и свадбене свеће.

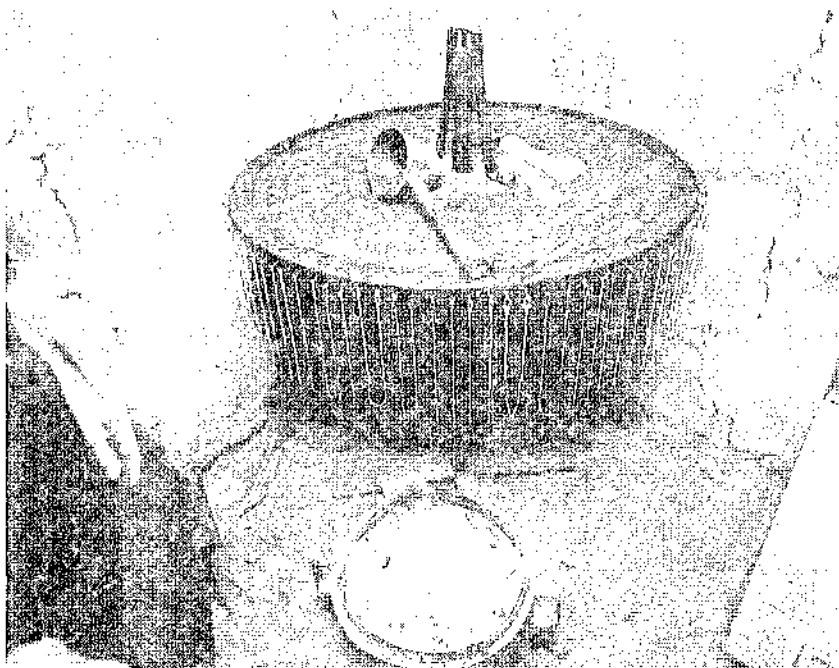
Лицидерски занат

Израда лицидерских колача је врло једноставна. Користи се следећи прибор: корито и карлица за мешање теста, кашика за тесто, плех – сто са столицама и рудом за прераду теста, дрвена оклагија, тофла – сто са ивицама, модле разних величина и облика и портвиш – већа четка за чишћење, четкице за бојење, фуруна и мермерна плоча – камен и летве за пизање лицидера.

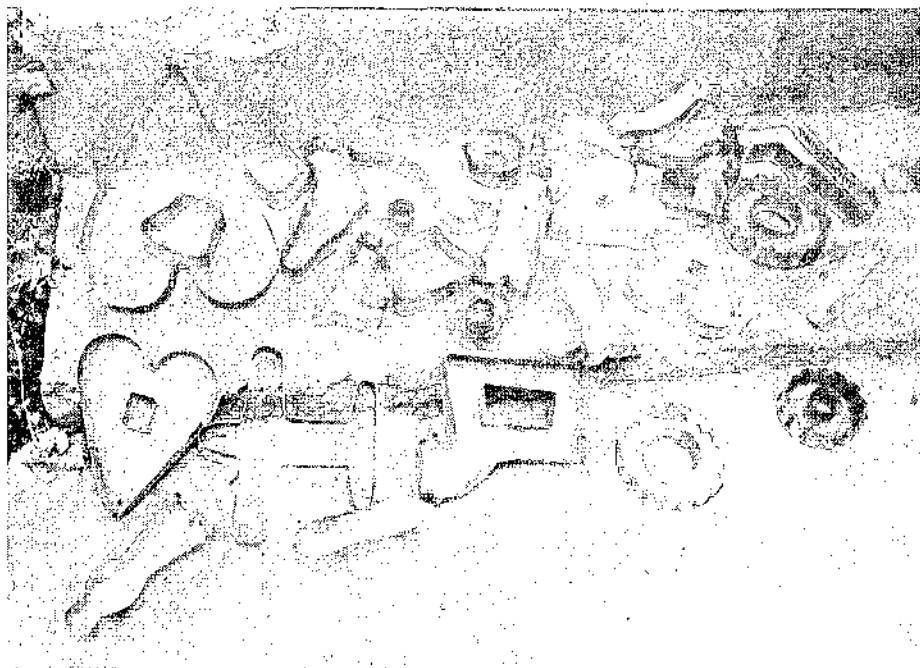
Тесто за лицидерске колаче се прави од брашна, шећера и свежег млека. Узимао се однос од 5 л млека, 5 kg шећера и 5 kg брашна. Све то помешано лагано се меша и кува на тихој ватри. Тесто се замеси увече и остави да нарасте до ујутро. На посебном столу се „прехује” – пресује како би омекшало. Ради се тако да мајстор седи на столици и ваља тесто док други мајстор спушта и диже дрвену руду на другом крају стола, и удара тесто. Прерађено тесто се развија на тофли до одређене дебљине: тање за ситније колаче, дебље за колаче већих димензија. Тесто се потом ређа у плехове и пече у рерни. Испечени колачи се украшавају наношењем боја (анилинских) куповних, које се наносе четкицом. Осим боје, на колаче су мешавином вреле воде и брашна лепљене различите сличице, шарени колачарски папир и огледалца. Лицидерски колачи су се правили у разним облицима. То су биле модле у облику: срца, коња, лутке, папучице, зеца, авиона, меце, крстова, пиштоља итд.

Лицидерски производи су продавани највише на вашарима и сајмовима. Развојем лицидерског заната лицидерски колачи се користе у посмртном ритуалу. С друге стране, лицидерско срце је постало симбол изражавања љубави између младића и девојке у целој Србији.

Лицидерски производи се више не израђују у Књажевцу.

Ринџ за израду свећа. Књажевац 1994 год.

Лицидерски калуји. Књажевац 1995 год.

Терзијски занат

Почетком XIX века у ослобођеној Србији се јавља тенденција ка што бољем и лепшем облачењу. До тада су Турци наместили одређене забране у погледу одевања као и украшавања одеће. То се нарочито огледа после доношења Хатишерифа из 1830. године.

Кнез Милош Обреновић је био пример по лелом облачењу богатијим и виђенијим људима ондашње Србије.⁶⁵ Формира се специфична српска грађанска ношња као прелазни облик балканске и источњачке ношње. Европски утицаји се и ту осећају, а она представља и национално обележје. Све то утиче на нагли развој терзијског заната у Србији у другој половини XIX века. Мајстори терзијског заната израђивали су различите делове одеће од чоје, сомота и атласа и украшавали их златном и сребрном срмом, плџокицама, свиленим гајтанима и разним кићанкама, што је одећи давало раскошан изглед. У основне делове одеће коју су кројиле, шиле и украшавале терзије убрајају се: аптерије, доламе, мушки гуњићи, јечерме, џемадани, минтани, мисарабе, чакшире – потурлије, тозлуци или дизлуци, мушки и женски јелеци, цубета, либада, фис-тани, кумоши, ћурци, шалваре и шкутељке.

Из терзијског се временом развија кројачки занат, који се у Књажевцу јавља већ од двадесетих година.

Разлика у изради одеће терзија и абација је следећа: одешу коју су израђивали терзије углавном је носило градско становништво, док су абацијску одешу носили становници села. Сличност заната често доводи терзије и абације у сукоб још од 1833. и касније до 1836. године. У жалбама упућеним кнезу Милошу терзије истичу штетност уплитања ћурчија и трговаца у њихов занат. Окружно начелство је, уважавајући жалбе терзијског еснафа и желећи да прекине сукобе између абација и терзија и њихових еснафа, забранило трговцима бављење овом делатношћу.⁶⁶

Терзије као и абације користили су и користе скоро исти алат. То су: аршин, којим се мерио текстилни материјал; маказама се текстил секао; иглама се шило; напретком се чувао прст од убода игле приликом шивања; шилом су бушене рупе приликом ушивања копчи; закачком се затезала чоја приликом везења прслука и осталих делова одеше; металним пеглама „утијама” се пеглало ногом, а имале су и басаџик, дрвену педалу да се не опеку. Дрвена даска за пеглање „колтата” коришћена је за притискање. Шиваће машине улазе у употребу у кројачком занату крајем XIX века, и то најпре ножне, а од двадесетих година овог века улазе у употребу и прве електричне шиваће машине.

У Књажевцу данас ради само један кројач.

⁶⁵ Владимир Стојанчевић, *Кнез Милош и његово доба*, Београд 1966, 22.

⁶⁶ Тихомир Ђорђевић, *Архивска грађа за занатлије и еснафе у Србији од Другог усјанка до Еснафске уредбе 1847 г.*, Српски етнографски зборник књ. 33, Београд 1925, 131–132.

Ковачки и потковачки занат

Књажевац је био средиште пољопривредног краја, па се у њему развио ковачки занат са потковачким занатом. Највeћи број ковача је забележен заједно са потковачима. Непосредно после присаједињења Србији 1833. године, Књажевац има и коваче и потковаче Роме.⁶⁷

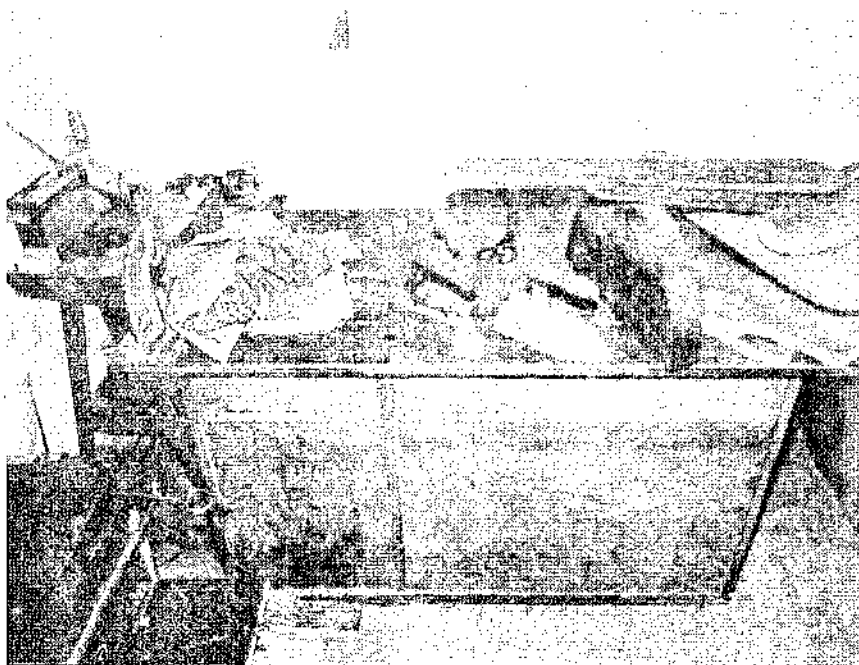
У то време мајстори ковачи највише су радили пољопривредне алатке, и то: плугове, мотике, раонике, лемеше, дрљаче, лопате, српове, косе, грабуље, брадве и секире. Још су радили „пуга“ за сапињање коња, клепетуша, металне делове за кола, грађевинске ексере, потковице, секире, бургије, кесере, као и предмете за огњиште, вериге, сацаке, прекладе, ватраље, машице и вршике. Такође су правили и занатске алатке за обраду метала, камсна, дрвета, коже и текстила. Култни предмети и предмети који се користе у народној медицини пису ковани у тим радионицама.

Основни ковачки и потковачки алат су: мехови, наковањ, клешта, пробојци, секачи, маказе, менгеле, турпије, камена или лимена корита. Поред огњишта је озидан и димњак. Ћумур за ложење на ковачкој ватри ковачи праве сами, пајчешће од шљивовог дрвета, и то лети. Наковањ је усађен у дрвено постоље – пањ, до висине кукова ковача. Раније је наковањ био укопан у земљу, а испред њега је било удубљење у које је ковач улазио до појаса и на тај начин ковао. Наковњи се деле на: а) покретне, мањих димензија, и непокретне; б) стално усађене, већих димензија.⁶⁸ Наковањ има два крака: један је „жепски“ – затупаст, други је „мушки“ – са шиљком. На затупастом делу наковња обрађују се већи комади гвожђа, од чега се праве: цртала, раоници, брадве, секире, преклади, већи маљеви и мањи наковњи. На шиљатом делу наковња се праве предмети од мањих комада гвожђа: клепала, звона за стоку, ланци, вериге, ушице за раонике, као и пољопривредне алатке: мотике, дикеле, лопате и предмети кружног облика, затим грађевински ексери и ексери за потковице, као и потковице. На наковњима су и отвори. У њих се углављују калуши обликачи, штек-обликачи и секачи за обликовање мањих делова од гвожђа, као што су ушице за занатска помагала.

Да би постигао жељени облик, ковач загрева комаде гвожђа у огњипиту. Претходно се ставља ђумур, потпали а покретањем мехова распирује се ватра у огњишту. Десном руком ковач држи на дужим клештима гвожђе које обрађује. Левом руком, преко полуга, покреће мех. Кад се гвожђе загреје, чекићем се „клепа“ на наковњу. Гвожђе на ватри мења боју услед повећања температуре. Загрејано до усијања, гвожђе се мора брзо обрађивати. Ако се обрађује већи комад гвожђа, помоћник га придржава дужим клештима, а ковач или више помоћника наизменично кују чекићима. Усијано гвожђе је

⁶⁷ Тихомир Ђорђевић, *нав. дело*, 13.

⁶⁸ Ранко Баришић, *Ковање гвожђа у Србији*, Етнографски музеј у Београду, Београд 1982, 16.

Терзијска радионица. Књажевац 1995 год.

Ковач у ковачници. Књажевац 1995 год.

јаркоцрвене боје и мско за обраду. Ако у току ковања гвожђе промени боју, значи да је температура опала, гвожђе се враћа у огњиште и поново се загрева. Цео процес се понавља онолико колико је потребно да се добије жељени облик гвозденог предмета. Кад се ковање заврши, обликовани производ се расхлађује у кориту с водом. Охлађени предмет није потпуно довршен. Он се касније дотерује туријом, а на тоцилу се оптри.

Ковани производи од гвожђа примењују се у свим занатским делатностима, у пољопривреди, грађевинарству, саобраћају, предметима спољашњег и унутрашњег уређења градске и сеоске куће, народној медицини, као и при изради извесних предмета народних мера.

У Књажевцу, као и у многим другим местима у Србији, било је жена ковача, које су самостално радиле.⁶⁹ Једина жена ковач у Књажевцу за коју се зна била је Арифовић, Мирослава Шутић. Она је имала ковачницу у улици Димитрија Туцовића, поред Тимока. Израђивала је ашовчиће, мотичице, мање секире и ушце за предмете, а вршила је и мање оправке на гвозденим предметима.

Поткивачки занат

У тесној вези са ковачким био је и поткивачки занат. Иако су представљали посебне занате, има случајева да су се ковачи бавили и поткивањем коња, говеда и крава. Због тога су ковачи и поткивачи оспивали заједничке еснафе.⁷⁰

Претходница поткивачког заната су налбанти. Налбант је арапско-персијска реч која означава поткивача коња.⁷¹

У Књажевцу је у XIX веку било 11 набланата.⁷² Каснијих година их такође помињу. У попису 1900–1901 има чак пет поткивача.⁷³

Поткивање коња се вршило такозваним хладним ковом, што је остатак још из турских времена, па се и називало турским ковом. Нови начин поткивања је био врући или немачки ков. Потковице израђене хладним ковом су коване, док су за поткивање топлим ковом коришћене ливене потковице. Крајем XIX века на територији Србије, па и Књажевца, претежно се поткивало топлим ковом. Сапитетским законом је предвиђена обавеза похађања поткивачких школа. Између поткивача који су поткивали на нови, „немачки“ начин и поткивача који су поткивали на стари, „турски“ начин често је долазило до

⁶⁹ Сребрица Кнежевић, *Жене ковачи*, Гласник Етнографског музеја бр. XX, Београд 1958, 333.

⁷⁰ Даница Ђокић, нав. дело, 53.

⁷¹ Abdulah Škaljić, нав. дело, 485.

⁷² Стеван Мачај, нав. дело, 327.

⁷³ Шематизам, нав. дело, 191.

несугласица и спорова. Поткивачи су често правили потковице и клинове за поткивање коња не само за своје потребе већ и за продају.

Индустријализација и увођење савремене механизације потисли су запрежну стоку, коње, говеда као радну снагу из пољопривредних радова и из транспорта, услед чега су смањене потребе за поткивачким услугама и поткивачким производима, потковицама и ексерима. Поткивање је постало допунска делатност ковачима који се тиме баве и који није могли да живе искључиво од свог заната. Данас више нема поткивача у Књажевцу.

Лимарски занат

Лимарски занат је уведен крајем двадесетих година у Тимочку Крајину. Отварају се радње у којима се израђују лимарски производи, а регистроване су и за пружање лимарских услуга.

Лимарски радови, тј. услуге се врше углавном под отвореним небом. Састоје се од поправке кровова на кућама, стамбеним објектима, становима, као и покривкама привредних зграда. Покривају се кровови цркава, капеле на гробљу, као и кровови железничких станица на прузи Београд – Бар и Бар – Београд, израђују се и постављају олуди. Покривање кровова на свим објектима извођено је на исти начин. После набавке материјала, широких лимених табли, исеку се траке ширине до 1 m а дужине до 5 m. Стављају се на кров и учвршћују за подлогу ексерима или лепе битулитом. Спојеви на крову се учвршћују металним спојевима, такође прављеним од лима. Сви кровови се постављају под углом како би се вода лакше сливала.

Од алата се употребљавају дрвени чекићи разних величина, маказе за сечење лима, циркле за обележавање, секачи за сечење, као и преса за савијање лимова.

Производи за свакодневну употребу су: фењери за свеће на гробљу, лимени сандуци по мери, лопатице за брашно, канте за отпатке, решета за вејање пасуља, корита за прање рубља, техничке канте за врш машинс, обичне канте – кофе за воду, прскалице за баште, шофне за воскаре, плехови за печење хлеба и плехови за печење лицидерских колача, кутије за роштиљ, као и лимарске канте за умивање које се користе по селима, а понекад и шпорети (штедњаци).

Лимарски алат је истоветан као за покривке, с тим што се за обликовање прскалица, фењера и канти користи и преса. Њоме савијају лимове и пердаше. Цирклом се премеравају дна посуда и кружни делови лимарских производа.

Лимарски производи. Књажевац 1995 год.

Казанџијски занат

Реч казан је пореклом од персијске речи „казан“, а означава место где се налазе казанџијске радње.⁷⁴ Казанџије су одувек израђивали разне предмете од бакра. Ти су предмети били у свакодневној употреби, најчешће и калајисани. Производи казанџијског заната су: тепсије, ибрици, бакрачи, казани за топљење масти, казани за бојлоре – бакарни, казани за топљење воска, бакрачи за кување јела, прскалице за винограде са унутрашњим казанима, табанке за ракију, лула капак, фуруна и прсвртач. Наведени предмети прављени су од бакра а касније су калајисани. Само казан за топљење воска и печење ракије није калајисан изнутра јер за то није било потребе.

Материјал за израду својих израђевина казанџија данас набавља из државних радњи. То је бакарни лим, калај, и потрошни материјал, као што су нишадор, сона киселина и сумпорна киселина.

⁷⁴ Abdulah Škaljić, нав. дело 404.

Дрвени ђумур су мајстори правили сами, а употребљавали су га за загревање бакарних предмета.

Куповни лим је дужине 2 m и ширине 1 m. Дебљина лима износи од 1 mm, 1,5 mm и 2 mm. Такав лим је тврд, а да би се могао обрађивати, мора да се омекша. Омекшавање се постиже жарењем – загревањем до меког усијања, док не поцрвени до потпуног усијања. Тим поступком омекша и врло је употребљив за обликовање – пердашење, што се ради дрвеним чекићем. Израда једног ибрика је пример примене занатске технике за све бакарне предмете.

Од табле бакарног лима одсече се каин лима – „шифт”, ширине 40 cm и дужине до 2 m и жари се. Крајеви се састављају тако да оформе цилиндар. Спајање се врши тврдим лемљењем месингом. Тако добијен цилиндар почиње да се обликује алатима на „хладно”. Ставља се на наковањ или мулију и помоћу штангле и дрвеног чекића сужава се један део цилиндра. Истовремено се проширује већи пречник другог дела предмета који се обликује.

За дно ибрика се узима бакари лим – рондела, пречника до 500 mm и дебљине до 2 mm. Ова рондела се напасује на цилиндрични део – дно посуде, које се претходно валовито опсеца по ивицама. Дршке се праве од гвозђа јер је јефтиније од бакра, а и дуже траје. Такав суд мора да се калајисе, дно и унутрашње стране, и то са 99,99% чистим калајем. После лемљења, бакарни суд се чисти нишадором и сумпорном киселином. За калајисање се суд претходно добро осуши, очисти се песком, затим поспе нишадором. Рад се наставља загревањем на лаганој ватри, када се у танким слојевима ставља чист калај. Премазује се преко чистог бакра. Тиме се постиже финоћа калајисаног предмета. Кад се предмет опере, може се употребљавати. После завршеног посла суд се мора детаљно прегледати, јер и најмањи отвор где „пробије” бакар може изазвати тровање храном. На овај начин су израђивале тепсије, бакари, казани – већи и мањи, казани за топлење масти, за топлење воска, прекалице за грозђе са казанчићима, итд.

Постоје два начина лемљења бакарног посуђа:

1) меко лемљење помоћу легуре калаја и олова у односу 50/50% и топи се на 250 °C, погодније за лемљење бакарних лимова, олука, танких лимова, па је могуће да се предмет греје и на огњишту.

2) при тврдом лемљењу се ситни месинг у гранулама, са бораксом, додаје лиму који се спаја. Делови који се преклапају посебно се обликују, а потом се посипају смешом гранула са месингом. Тако спојени делови стављају се на јаку ватру. Кад се спој охлади, обрађује се турпијом и састави се кују како би се постигла потпуна целина и глаткоћа. Још један начин тврдог лемљења је кад се месинг наноси помоћу месингане електроде, која се топи пламеном аутогеног заваривача, што се сврстава у индустријску технологију.

Бакар, месинг и челични лим се спајају истом техником. При меком лемљењу, калајна легура мора бити идеално очишћена и „прочишћена” соном киселином.

Казанџијска радионица. Књажевиц 1995 год.

Казанџијски алији. Књажевиц 1995 год.

При тврдом лемљењу није потребна потпуно чиста површина. Цигани такође калајишу предмете, по чему су нарочито познати Цигани чергари. Они калајишу бакарне судове цинком и оловом. Кад окалајишу судове, вимом добро очисте површине да се сјаје. Квалитет те врсте калаисања је кратког века.

Данас казанџија углавном поправља казане за печење ракије – „лампек”. Такође оправља бакарне бојлере, казане за грејање воде, прскалице за винограде, кромпир и купус, унутрашње казанчиће. То је узгредно занимање.

Каменорезачки занат

Најпознатији каменолом у близини Књажевца био је у селу Зоруновац. Ту је постојала и задруга каменорезаца. Из тог каменолома је годинама вађен камен на занатски начин. Тим каменом су се снабдевали сви корисници ове сировине и извозили га у разне крајеве Србије. Од тог камена израђивани су прагови, ограде, појила за стоку, степеници, темељи кућа, ковачка корита, ковачка тоцила и ручни жрвњевци. Пречник каменних тоцила износи од 10 до 15 cm. Сви наведени предмети су ручно обрађивани. Један од објеката саграђен 1970. године каменом из Зоруновца је копак Кнеза Милоша у Сокобањи. Од камена пенџара је већи број надгробних споменика у селу и граду, све до 50-их година. Надгробни споменици у то време били су у облику крста, једноставне постављени на плочом.

Од 60-их година за надгробне споменике се мање употребљава камен пенџар а све више улазе у употребу друге врсте племенитог камена – мермера. Од пре 40 година надгробни споменици се подижу од сивог, белог и црног мермера. Црни мермер увозен је из Шведске. Одувек је био веома скуп, елегантан и трајан. Најједноставнији надгробни споменик од црног увозног шведског мермера вреди од три до четири хиљаде немачких марака. Увозен је мермер и из Италије. Највише употребљаван мермер из Србије је венчачки бели и црни мермер, који је јефтинији од увозних.

Осим надгробних плоча, каменоресци су од истог материјала правили украсе. Они су неодојиви део надгробног споменика. То су украсни елементи: коцке, стубићи, вазе за свеће и цвеће, разне фигуре, звезде, крстови, затим полукружне, кружне и четвртасте плоче и постаменти.

Од почетка 90-их година, за споменике се употребљава и вештачки камен „гранит”, јер је као имитација најближа правом мермеру.

На споменике се пишу основни подаци о покојницима. То се ради словима обојеним златном бојом на споменицима како од белог тако и од црног мермера. Такви натписи трају и до шездесет година.

Надгробни споменик се подиже четрдесет дана, пола године или до године дана од смрти.

Каменорезачка радионица. Књажевац 1996 год.

Завршени надгробни споменици. Књажевац 1996 год.

Некада су на споменицима цртали разне украсе поред имена и података који су се уобичајено урезивали у споменик. Украси су били стилизовани флорални мотиви, као што су: венци, грожђе, дрвеће, украсно цвеће, понекад птице, перетко и алати ако је покојник био занатлија. То су били украси из „главе“ нацртани.

При подизању споменика мајстору се дарује кошуља или пешкир, и позива се на ручак. У последње време се догађа да сама родбина подиже споменик, зависно од имовног стања.

Алати за вађење камена из каменолома су килавице, заглавци, посебне тестере, винклови, маљеви, назумбани чекићи, клипови. Вађење камена из каменолома се обавља на следећи начин. Најпрв се очисти земља, трава и други отпаци од камена. Одмери се већи комад камена и килавицама и заглавцима, помоћу клинова, одваја се из мајдана. Тако одвојен комад се ваља или гура на даскама до кола за превоз. Код каменоресца се истоварује. У дворишту се камен сече на плоче подједнаке дебљине, према потреби: од 5, 10, 15 или 20 cm. Плоче су неједнаке дужине и ширине, најчешће до два метра. Касније се, према наручби, скраћују. Секу се посебно назубљеном тестером, којом рукују два мајстора. Један стоји испред камена, а други изнад и тако камен секу у плоче. То је посао који траје више дана и изискује доста снаге и уметности. Камен се мери „винклом“, а камене плоче се полирају. Некад се тај посао обављао ручно, док се већ од 20 – 30-их година уводе електрични погони за глачање камена. После првог глачања се утрљава уље у камен или мермерну плочу како би се заштитио од влаге и био дуготрајан.

Сада у Књажевцу ради само један каменорезац.

Златарски занат

На територији Србије златарски занат је произишао из кујунџијског заната.⁷⁵ Златарски занат у данашњем облику долази заједно са другим новим занатима из Аустроугарске. У XX веку то је један од најразвијенијих заната у Аустрији. Многи српски златари су школовани у Бечу стипендијама Соколског друштва или „Привредника”. Беч је био европски центар за производњу накита и центар за учење златарског заната све до почетка Другог светског рата.

Златарство се сматра скупим занатом јер се производи и оправља врло скупочена и луксузна роба. До Другог светског рата је постојала слободна трговина златом. Сваки златар је морао да има извесну количину злата у резерви, „у раду”. То злато се додаје да би при преради и изради златних предмета било квалитетније, односно да није крто. Тако се одржава квалитет златних производа – да буду одређене финоће (карат) и привлаче нове а задржавају старе муштерије. Сматра се да златар мора да прихвати све послове везане за дораду, оправку, преправку, убацивање драгог и полудрагог камења на свим врстама златарских производа. Златарски производи су многобројни и разноврсни. Златари израђују: ланчиће, огрлице, брошеве, прстење са скупоченим камењем или полудрагим камењем или без њега. Осим тога, праве: привеске, крстове, сидра, срца, затим разне врсте животиња: птице, рибе, зечеве, слонови, камиле, печурке, пси. Нарочито су популарни ликови из Дизнијевих цртаних филмова, као и папуче, аутомобили, локомотиве, бродови, авиони, лађе, ракете, затим разни медаљони, звезде у кругу, крстови. Осим наведених врста накита, још увек је тражен накит класичног облика као: нарукнице, привесци, нарукнице са ланчићима, прстење, бурме, брошеви, наушнице, крстови са оцилима, печатно прстење, дијадеме. Некада су се радиле широке и дебеле златне бурме, сада се радс тање.

Мајстор мора да познаје злато, сребро и платину, као и драго и полудраго камење. Злато за обраду мора да буде чисто, јер се лакше обрађује, није крто, не љушти се и могу се од њега направити све врсте накита.

Златарски алат је специфичан, а по облику и употреби најближи кујунџијском алату.⁷⁶ Једна од најважнијих алатки је лампа са резервоаром за шпиритус и фитиљом, а употребљава се за грсање предмета. Дуваљка има дужи лимени олуц, а служи за прегревање предмета. Са дуваљком се мора брзо радити, уз велику пажњу и стрпљење. Свака златарска радионица има велики број турпија, ножева и чекића различитих величина. Ножеви су разних облика, дужих и краћих сечива и служе за „фасовање” драгог и полудрагог камења на прстењу, за гравирање слова и за печатење златарских производа. Сви ти ножеви имају на крају дрвену облу ручицу за лакше држање алата у руци.

⁷⁵ Љубица Младеновић, *Уметничка обрада метала у Босни и Херцеговини од доласка Турака до данас*, Зборник Музеја примењене уметности, Београд 1958, 89.

⁷⁶ Љубица Младеновић, *нав. дело* 92.

Златир у раду. Књажевац 1996 год.

Ножеви судужих и краћих сечења има их око двадесет врста. „Ваљак” за бурме је од гвожђа и употребљава се за ваљање златних бурми. „Цајзне” су за извлачење златних жица, направљене од гвожђа, четвртасте, са правоугаоним отвором; на супротној страни су конусне да се златна жица приликом обраде не би љуштила. Претходно се цајтна ставља у „шрафток” – менгеле да би се учврстила. Отвори за извлачење жица на цајзни су различитих величина. Калуп за ливење злата, сребра и платине је четвртасти комад гвожђа, с преклопом на затварање. Калуп служи за ливење златног плеха, за златну жицу, за краће и дуже комаде, као и за четвртасте комаде. Злато се лило и у олук. Изливано у калуп, оно се брзо хлади и зато га треба брзо обрађивати и дотеривати. Ручна бургија има замајац и шину за давање правца. Бургијом се праве отвори на брошевицама и лапчићима. Користи се и ручна бургија са кожним каишем „наткап”. Давиоње бургије су на електрични погон. Постоји више специјализованих клецга за извлачење жица. Употребљава се велики и мали наковањ, јер кад се злато кује, треба му ослонац. За подешавање прстења постоји мера „мерка” за прстење величане од бр. 1 до бр. 33. На дрвеној конусној дрици су месигани прстенони као узорци. Алкице за мере прстенова са бројевима се

слажу са мером за прстење. Одабирањем алке одабира се и димензија прстена. Алком се мери прстен на руци са одговарајућим прстеном на мерки.

Сваки златар мора да има и фину четку којом чисти злато са тезге и са руку. Злато (отпаци) се лепи за руке током рада и златар га четком баца у кожно прегачу испред себе. Прегача је од телеће коже, једним крајем везана за радни сто а другим крајем за појас мајстора или ученика. Златни отпаци се сакупе, претопе се и поново користе за рад. Златар поседује више пинцета за прецизне радове, разне секаче, цвик-цангле, маказе за сечење метала, клешта за савијање прстенова. Тестерице се употребљавају кад треба нешто да се тестерише, „циклом“ се мере кругови на накиту. У „фалц“ машини се злато деље после топљења.

После завршене обраде предмета, накит се полира у посебној масти и машини да се огреботине очисте и да предмет добије сјај. То се постиже полир машиниом. То је тоцило са два крака: један крак има крупни, а супротни крак има ситнији жлеб. Употребљава се и за општрење алата. Некада се покретало на ножни погон, а сада га покреће електро мотор.

Кад се злато или накит прима на рад обавезно се обавља мерење. У ту сврху служи вага за мерење накита. Вага је прецизна, са мермерном плочом као подлогом. Она је затворена у стаклени кавез, због прашине и тачног мерења. Увек мора да буде савршено чиста и тарирана (уравнотежена). Користе се тегови од 0,25 g до 200 g.

Мајстор златар мора да иде из свог родног места како би се доказао у свом занату. У месту рођења има пуно пријатеља, колега и људи којима мора да чини, што све скупа ствара фамилијарну атмосферу.

Златарски мајстори су много водили рачуна о томе кога ће примити на рад од ученика. Ученички кандидати за златаре строго су проверавани, јер се није могао примити било ко на занат.

Књажевац је увек имао по једног златара, што је и данас случај.

Закључак

Због касног укључења у научноистраживачки пројекат *Књажевац и околина*, истражени су само занати и занатска делатност у граду Књажевцу. Цео регион Књажевца, који обухвата 87 насеља, није истражен, тако да прилог о томе овом приликом изостаје.

Историјат занатства у Књажевцу праћен је од првих помсних насеља Књажевац, раније Гургусовац, према релевантним историјским подацима. Од XIX века, тј. од присаједињења Гургусовачке нахије Србији, кнеза Милоша постоји знатно више података о развоју занатске делатности у Књажевцу, као и о занатлијама и занатима, о обиму производње и броју произведених предмета:

Из Историјског архива у Зајечару, историјат заната допуњен је до сада непознатим и необјављеним документима из историје Књажевца. У овом прилогу први пут се објављује списак предмета изложених на Париској изложби 1889. године, који су прикупљени у Књажевцу и околини. Тој манифестацији у великом броју су се придружили занатлије из Књажевца и сељаци из околине и прикупили предмете да би достојно репрезентовали Србију. Први пут се објављује и списак столарских наруџбина за књажевачку гимназију, уништена у време рата 1876. године. Из тог списка сазнајемо шта су све столари били у могућности да израде, што сведочи о ондашњим донетима занатлија. Такође имамо и етничку слику занатлија, међу којима има и странаца. Иако је архива уништена у Српско-бугарском рату, Балканском рату, Првом и Другом светском рату, пратимо ток развоја занатлија, њихово уздизање и падове, развој и застоје, као и разноврсност производа. Књажевац је почетком XX века занатски али и транзитни центар на граници североисточне Србије. Развој заната и њихова разноврсност после Другог светског рата указује да се број занатлија није битно смањио све до почетка 60-их година у односу на период између два рата. Последњи период карактерише се оснивањем више занатско-произвођачких радионица које чине основ и подстрекач индустријализације овог дела Србије. Од 70-их година нашег века, Књажевац има веома динамичан индустријски развој као ретко где у Србији што је из корена променило духовни, социјални и материјални живот и културу града и његове даље и ближе околине. У том развоју занатство губи трку и највећи број занатских радњи класичног типа постепено се али сигурно затвара. Данас има свега десетак занатлија без помоћника, ученика или наследника. Већина садашњих занатлија су у пензији или су њихове радње на путу да се затворе или су већ промениле основну намену. Најчешће се мењају у продавнице мешовите робе.

Због даљег развоја индустрије, промене начина живота у будућности се очекује појава већег броја занатлија услужног типа, на пример радиомеханичара, аутомеханичара, аутолакирера и др. Они нису класичне занатлије који су пратили процес од примарне прераде материјала до финалног производа. Нове услужне занатлије уграђују резервне делове индустријски произведене у исто тако индустријски једнообразне производе, што их битно одваја од класичног занатлије.

У XXI веку може се очекивати да ће се класично занатство потпуно угасити јер нема наследника, а из Књажевца ће заувек нестати старе занатске радње које су употпуњавале слику старог Књажевца и биле његова покретачка снага током XIX века и у првој половини XX века. Њихов даљи развој и прелазак у задружно занатство или у индустрију обезбедиће им изванредан континуитет.

РЕЗОЛУЦИЈА

КЊАЖЕВАЧКИХ ЗАНАТЛИЈА

донесена на протестном збору на дан 16-VIII - 1925 год.

Занатлије вароши Њажева и среза заглавцеог, одржали су протестни збор на дан 16-8 о. год. противу настојања на наших радњи и радњица од стране изследних инспекције рада, која је инспекција испослала да изврши преглед наших радњи и радњица у Њажевицу.

Г. Изаславик се показао као и сувише дрзак, при прегледу радњи и радњица и обвештава, тако да је са доставом код Инспекције рада и сувише преувеличао оптужбе противу наших занатлија, због чега их је инспекција на таквој његовој неправедној оптужби назвала више занатлије са по 500 дина.

Поводом овога збор је донео једногласно следећу РЕЗОЛУЦИЈУ:

1. Збор је донео да одмах протестира противу таквог дрзавног постова инспекције рада од стране изследних инспекције рада и да се одмах прегледује код наших радњи и радњица.

2. Збор је донео да се одмах протестира противу дрзавног постова инспекције рада од стране изследних инспекције рада у вароши Њажевици и срезу заглавцеог, да се одмах прегледује код наших радњи и радњица и да се одмах прегледује код наших радњи и радњица у вароши Њажевици и срезу заглавцеог, да се одмах прегледује код наших радњи и радњица у вароши Њажевици и срезу заглавцеог, да се одмах прегледује код наших радњи и радњица у вароши Њажевици и срезу заглавцеог.

3. Збор је донео да се одмах протестира противу дрзавног постова инспекције рада од стране изследних инспекције рада и да се одмах прегледује код наших радњи и радњица и да се одмах прегледује код наших радњи и радњица у вароши Њажевици и срезу заглавцеог, да се одмах прегледује код наших радњи и радњица у вароши Њажевици и срезу заглавцеог.

4. Да се развојем општег социјализма, као што су још неки занатлије, не могу сматрати као развојем општег социјализма, јер у њима развојем социјализма, као што су још неки занатлије, не могу сматрати као развојем општег социјализма.

5. Збор тражи Гоштински Министар да нареди Инспекцији рада у Чини да у будуће шаље своје обавештавања, која би се при прегледу наших радњи и радњица, ушли извршени и извршени поштом.

6. Збор је донео и да се протестира противу дрзавног постова инспекције рада од стране изследних инспекције рада и да се одмах прегледује код наших радњи и радњица и да се одмах прегледује код наших радњи и радњица у вароши Њажевици и срезу заглавцеог, да се одмах прегледује код наших радњи и радњица у вароши Њажевици и срезу заглавцеог.

7. Збор апелује и моли све наше народне представнике својој политичких група да и они свупомоћу и заслугују интересе занатлија, који су увек онеправдани.

Секретар,
МИЛОВАН НОВАКОВИЋ

ПРЕДСЕЛНИК ЗБОРА,
СТАНИМИР ЈЕВТИЋ Њурчија

Опшради записници:
СВETИСЛАВ ЂИРКОВИЋ обућар,
МИЛИЈА ПАВЛОВИЋ оланчар,
ВОЈИСЛАВ МИРКОВИЋ Њурчија.

Штампарија Д. Попића — Њажевац.

Казивачи

Турчија: Живко Аранђеловић, рођен 1928. у селу Папратна. Отворио радњу 1943. у Папратни. Слава Св. Врачи, сада у пензији. Србин.

Воскар – лицидер: Никола Милутиновић, рођен 1913. у Беготину, од 1939. ради у Књажевцу. Године 1986. престао да ради. Податке дао син Иван Милутиновић. Слава Св. Јован Крститељ. Србин.

Воскар: Јова Миладиновић, рођен 1909. у Књажевцу. Отворио радњу 1930. у Књажевцу. Престао да ради 1980. године. Слава Св. Никола. Србин.

Гричар: Рагомир Ранчић, рођен 1933. у Великом Суводолу код Пирота. Наследио радњу од оца 1977. године. Слава Св. Арханђел Михајло. Србин.

Обућар: Миодраг Ђукић, рођен 1925. у Књажевцу. Наследио очеву радњу. Слава Св. Арханђел. Србин.

Сарач: Рагомир Стаменовић, рођен 1920. у селу Камбеловци код Пирота. Слава Св. Арханђел Михајло. Србин.

Сарач: Градимир Паукович, рођен 1921. у селу Јањи. Отворио радњу 1953. у Књажевцу. У пензији. Слава Св. Ђорђе Алимпије. Србин.

Обућар и ојанчар: Веља Станковић, рођен 1950. у Књажевцу. Наследио очеву радњу. Слава Св. Никола. Србин.

Кројач: Бранко Тричковић, рођен 1914. у селу Трвење. Године 1950. отворио запатску радњу. У пензији. Слава Св. Врачи. Србин.

Ковач: Драгиша Кујић, рођен 1943. у Књажевцу. Наследио радњу од оца. Слава Св. Атанас. Ром.

Казатија: Славолуб Ђорђевић, рођен 1948. у Књажевцу. Наследио очеву радњу. У пензији. Слава Св. Никола. Србин.

Златићар: Момчило Велојић, рођен 1933. у Књажевцу. Купио алат, радњу и кућу од мајстора Михајла Михајловића из Јелашице. Ради од 1952. године. Слава Св. Јован. Србин.

Камеорезац: Борислав Лазаревић, рођен 1926. у селу Зоруновац. Отворио радњу 1945. у Књажевцу. Слава Св. Ђорђе. Србин.

**Списак изложених предмета за Париску изложбу у споразуму са
изаслаником Шокарцем, 1889. године**

1.	Јелица Спасе Милутиновића из Белог Потока,
један пар мушких чарапа вунених, са шарама као стрела.	3. дин
2.	Рањел Живковић из Белог Потока,
један пар мушких чарапа вунених са великом коцком, ситним
шарама, белим, црним.	3. дин
3.	Марија Н. Дачевић, кћи Јована Павловића из Белог Потока,
један пар мушких чарапа вунених, црвених, са шарама.	1. дин
4.	Милева, кћи Рањела Живковића из Белог Потока,
један пар женских чарапа вунених, са разним шарама.	2. дин
5.	Јелена, Ж. Стевана Првановића из Белог Потока,
један пар рукавица, шакасте.	1,5. дин
6.	Јовка, снаха Косте Миљковића из Белог Потока,
једна вунена тканица са црвеним, белим, плавим и зеленим
пругама.	5. дин
7.	Јагода, Ж. Миленка Јовановића из Кандалице,
један обрадач са црвеним, плавим, зеленим и жутим пругама
47 cm дуг, 30 cm широк	3. дин
8.	Јагода, Ж. Миленка Јовановића из Кандалице,
једна вунена тканица са жутим, црним и зеленим коцкама (2,5
x 0,40) у вредности	5. дин
9.	Софија Радосављевић, кројачица из Књажевца
три предмета: један оковратник са црним плишом вунени,
једна капа са црним плишом вунени и један муф са црним
плишом, све	36. дин
10.	Анта Милошевић, трговац из Књажевца,
пар женских вунених чарапа са лепим грамама	3. дин
11.	Катица, Ж. Светозара Ђокића из Књажевца,
један пар женских чарапа – фусукли, са црним пертлама	4. дин
12.	Стојан Живковић, лончар из Књажевца,
једну тестију која се пуни из дна,, 1. дин
једну тестију која се пуни одозго	1. дин
13.	Ника Марковић из Доње Камнице,
један перорез са два реза	2. дин
14.	Јелисавета Жике Јаковљевића из Књажевца,
једно ћилимче (2 x 1,30),, 70. дин
један ћилим са грбом Краљевине Србије са разним шарама
(2,35 x 1,25)	100. дин
15.	Новица Росић, опанчар из Књажевца,
пар опанака шарених	2. дин
16.	Мара Ш. Мита Лаковића из Горњег Зунића,
једну алесу поњаву,
једну зелесу поњаву,
једну зелену поњаву,	5. дин
5. дин
5. дин
17.	Дунавка, ћерка Алексе Милошевића из Горњег Зунића,
једна вунена тканица са разним пругама,	5. дин

18.	Катарина, кћи Рајка Живановића, из Горњег Зунића, једне вулене тканице са разним пругама,	5. дин
	једну кецељу вулепу са разним пругама,	5. дин
19.	Босилка, кћи Алексе Милошевића из Шарбановца, једну памучну кецељу са разним шарама,	4. дин
20.	Катарина, кћи Рајка Живановића из Горњег Зунића, једна тканица памучна, са разним шарама,	5. дин
21.	Илија Лазаревић из Новог Хана једне тканице са разним пругама,	5. дин
22.	Милоје Првуловић из Новог Хана једне чарапе жепске, вулене, 2. дин	
23.	Миленко Живановић из Новог Хана један пар женских чарапа,	2. дин
	један пар мушких чарапа.	2. дин

Надежда Петровић, Архивски преглед, *Париска изложба 1889. године и учешће излажача из Књажевачкој окруџа*, Архив Србије (у штампи)

Трговачки-занатски шематизам 1900–1901. Краљевине Србије, Београд

Књажевац занати с. 216–219

1. <i>Абаџије</i>	Раиђел Сибиновић	1874
2. <i>Бравари</i>	Вукашин Крстић	1891
	Коста Нишлић	1885
	Мирко Марковић	1880
	Стеван Сибиновић	1881
3. <i>Воскари</i>	Љубомир Недељковић	1870
	Петар Васић	1868
4. <i>Грчари</i>	Димитрије Манић	1884
	Стеван Андоновић	1880
	Стојан Живковић	1884
5. <i>Казанџије</i>	Љубомир Марковић	1889
	Раиђел Живковић	1882
6. <i>Ковачи</i>	Васа Миловановић	1888

	Лазар Цветковић	1894
17. Терзије	Никола Ристић	1897
	Павле Илић	1870
18. Турчије	Алекса Миловановић	1873
	Јеленко Маринковић	1899
	Милица Петка Младеновић	1884
	Михајло Веселиновић	1895
	Петар Маринковић	1873
	Светолик Симоновић	1892
	Стева Веселиновић	1878
	Тома Павловић	1896
19. Ужари	Алекса Јовановић	1882
	Љубомир Недељковић	1870
	Петар Васић	1868
20. Сајција – ојшчар	Крста Ђорђевић	1889

Регистар занатских радњи у Књажевцу 1922–1948.
Историјски архив Зајечар

Име и презиме	Занат	Година почетка рада
1. Јовановић Добривоје	кожухар	1943
2. Стојковић Бранислав	"	1943
3. Станић Цветко	"	1941
4. Костић Чедомир	"	1935
5. Аранђеловић Војислав	обућарска	1932
6. Петровић Милован	кожухарска	1932
7. Илић Драгутин	опанчарска	1935
8. Потић Јован	"	1935
9. Вукадиновић Драгољуб	кројач	1932
10. Васић Војислав	бравар	1929
11. Милошевић Боривој	лимар	1932

12. Младеновић Јован	воскар	1941
13. Илић Љубомир	обућар	1932
14. Динић Тимотије	опанчар	1935
15. Вукић Боривоје	обућар	1932
16. Костадиновић Боривој	ковач	1943
17. Костадиновић Боривој	бравар	1943
18. Марковић Јеленко	кожухар	1932
19. Миличевић Љутомир	столар	1932
20. Цветковић Милија	лончар	1942
21. Марјановић Драгољуб	воскар	1932
22. Марковић Љубомир	столар	1932
23. Ганчић Драгољуб	"	1936
24. Радојковић Драгомир	кожухар	1932
25. Ђорђевић Љубомир	опанчар	1932
26. Живковић Добривоје	бравар	1943
27. Ђорђевић Живојин	ковач	1932
28. Ђорђевић Живојин	бравар	1943
29. Динић Душан	ковач	1932
30. Игић Властимир	опанчар	1940
31. Стојановић Тадија	кројач	1937
32. Јовановић Радомир	опанчар	1932
33. Ђорђевић Душан	кројач	1938
34. Спасић Милош	клесар	1937
35. Јовановић Радомир	кожухар	1936
36. Живковић Риста	ковач	1922
37. Марковић Живојин	казанџија	1936
38. Ковачевић Бошко	обућар	1927
39. Николић Светолик	опанчар	1936
40. Нешић Богољуб	лимар	1937
41. Ђурић Миодраг	сарач	1934

42. Васиљевић Радивоје	столар	1943
43. Кујић Боривоје	ковач	1939
44. Стојановић Велимир	поткивач	1932
45. Марковић Војислав	кројач	1943
46. Живковић Коста	"	1937
47. Тошић Драгутин	обућар	1932
48. Јовановић Драгољуб	кожухар	1933
49. Весселиновић Добрица	сапунџија	1941
50. Вељковић Радомир	кројач	1935
51. Марковић Стамепко	кожухар	1941
52. Ђорђевић Ђорђе	столар	1934
53. Урошевић Добривоје	опанчар	1935
54. Милијић Драгутин	кожухар	1931
55. Милосављевић Богиша	"	1932
56. Миленковић Светозар	"	1932
57. Кујић Таназије	ковач	1933
58. Живановић Милорад	кожухар	1922
59. Ђорђевић Душан	казанџија	1932
60. Потић Светозар	кожухар	1940
61. Михајловић Михајло	златар	1932
62. Раденковић Тома	обућар	1931
63. Антопијевић Војислав	опанчар	1933
64. Милутиновић Станислав	"	1932
65. Милкић Добривој	поткивач	1924
66. Милетић Андра	столар	1932
67. Костадиновић Љуба	ковач	1932
68. Милијић Михајло	казанџија	1932
69. Васиљевић Миодраг	опанчарска	1924
70. Грујић Бранислав	"	1934
71. Тодоровић Војислав	ковач	1932

72. Вукић Добросав	поткивач	1935
73. Благојевић Драгутин	обућар	1927
74. Марковић Владимир	лимар	1932
75. Николић Лазар	сарач	1935
76. Станковић Никола	котларска	1941
77. Ђокић Борисав	опанчар	1932
78. Миленковић Тихомир	кожухар	1934
79. Јеленковић Илија	ковач	1932
80. Ђорђевић Чедомир	лончар	1940
81. Стојановић Нада у. Ђорђа	воскар	1945
82. Миливојевић Драгомир	лимар	1945
83. Живковић Милорад	"	1934
84. Нешић Живојин	опанчар	1945
85. Илић Љубомир	кожухар	1945
86. Вучић Драгољуб	ковач	1937
87. Вучић Драгољуб	бравар	1943
88. Петровић Петар	поткивач	1932
89. Илић Прока	воскар	1945
90. Станић Благоје	обућар	1945
91. Живковић Милорад	казанџија	1945
92. Станковић Светислав	"	1934
93. Милошевић Радосав	кројач	1945
94. Живковић Милутин	лончар	1945
95. Миладиновић Борисав	кожухар	1946
96. Радивојевић Сава	ћурчија	1946
97. Бојић Александар	обућар	1946
98. Вучић Вељко	опанчар	1946
99. Митић Милорад	обућар	1946
100. Вукашин Златковић	воскар	1947
101. Милош Петровић	кожухар	1947

102. Радојко Славковић	колар	1947
103. Петар Петровић	лончар	1947
104. Никола Милутиновић	воскар-лицидер	1938
105. Стапоје Цопић	столар	1947
106. Живојин Димитријевић	ковач	1947
107. Мирослав Стевановић	казанџија	1948

Регистар занатских радњи Н. О. Среза зајечарског

За град Књажевац 1945-1958 (пререгистрација)

1. Борисав Јокић	опанчар	1952
2. Јеленко Марковић	ћурчија	1952
3. Стаменко Марковић	ћурчија	1952
4. Боривоје Костадиновић	ковач-бравар	1952
5. Вукашин Златковић	воскар	1952
6. Радојица Јовановић	ковач-поткивач	1952
7. Милорад Милутиновић	ковач-поткивач	1952
8. Душан Пешкић	ковач-поткивач	1958
9. Недељко Милошевић	столар	1953
10. Милорад Васиљевић	опанчар	1952
11. Живко Аранђеловић	ћурчија	1958
12. Живојин Димитријевић	ковач	1952
13. Драгољуб Јовановић	ћурчија	1952
14. Мирољуб Михајловић	столар	1953
15. Војислав Ђодоровић	ковач	1945
16. Обрен Урошевић	кројач	1955
17. Градимир Паунковић	сарач-седлар	1952
18. Никола Милутиновић	воскар	1952
19. Драгослав Богдановић	кројач	1956
20. Александар Бошпић	обућар	1952

21. Тимотије Димић	опанчар	1952
22. Милорад Живковић	лимар	1945
23. Радисав Јанковић	ужар	1952
24. Јелеп Трифуновић	кројач	1958
25. Милутин Живковић	лончар	1952
26. Тома Раденковић	обућар	1952
27. Милија Цветковић	лончар	1942
28. Војислав Антонијевић	опанчар	1952
29. Чедомир Папчић	лончар	1955
30. Драгутин Благојевић	обућар	1952
31. Марија Радојичић	воскар-ленцидер	1954
32. Стојан Кујић	ковач	1948
33. Вукашин Кујић	ковач	1952
34. Боривоје Милошевић	лимар	1952
35. Боривоје Кујић	ковач	1952
36. Таназије Кујић	ковач	1952
37. Велимир Васић	лимар	1952
38. Живојин Виденовић	сарач	1952
39. Љубомир Хаџи Илић	кројач	1952
40. Љубиша Игић	опанчар	1952
41. Боривоје Вукић	обућар	1952
42. Драгутин Милијић	ћурчија	1952
43. Светозар Миленковић	ћурчија	1952
44. Божиша Милосављевић	ћурчија	1952
45. Драгутин Тошић	обућар	1952
46. Живојин Пешић	опанчар	1952
47. Петар Петровић	лончар	1952
48. Властимир Игић	опанчар	1952
49. Драгослав Ристић	опанчар	1954
50. Бранко Стојковић	ћурчија	1952

51. Драгомир Радојковић	ћурчија	1952
52. Светислав Станковић	казанџија	1952
53. Радојко Славковић	колар	1952
54. Живојин Марковић	казанџија	1952
55. Влајко Николић	столар	1952
56. Богољуб Ђирковић	столар	1954
57. Стакоје Цолић	столар	1947
58. Момчило Велојић	златар	1958
59. Добривоје Недељковић	столар	1952
60. Ненад Јеленковић	ковач	1958
61. Животије Виденовић	ковач	1959
62. Родољуб Михајловић	ћурчија	1958
63. Љуба Илић	ћурчија	1952
64. Живојин Ђорђевић	кожар	1955
65. Добривоје Живадиновић	ћурчија	1952
66. Живојин Анђелковић	опанчар	1952
67. Живојин Миленковић	кројач	1957
68. Вукашин Станковић	опанчар	1955
69. Боривоје Костић	сарач	1955
70. Јелисавета Новаковић	кројачица	1953
71. Љубинка Виденовић	кројачица	1953
72. Креса Милић	кројачица	1953
73. Миодраг Велојић	воскар	1952
74. Виден Марковић	опанчар	1952
75. Добросав Вукић	поткивач	1952
76. Велимир Милетић	столар	1952
77. Драгомир Панчић	столар	1952
78. Бошко Ковачевић	обућар	1952
79. Милош Спасић	каменорезац	1956

Summary*Ranko Barišić***CRAFTS IN KNJAŽEVAC**

The development of crafts in Knjaževac has always followed the growth of the town itself. More concrete data begins to emerge from the second half of the 19th century onwards. The union of Knjaževac with its *nahija* (administrative district) led to a resurgence of goods trade and stimulated the development of crafts. Later development was helped by the growth of communications and general economic expansion in Serbia. These crafts were described in full detail in oral literature. The future of crafts in Knjaževac was shaped by further industrial growth and the accompanying rise in the living standard of the population.

Зоран Родић

РАЗВОЈ СЕОСКЕ АРХИТЕКТУРЕ И СТАНОВАЊЕ У КЊАЖЕВАЧКОМ КРАЈУ

О традиционалној сеоској архитектури књажевачког краја постоје многи подаци у антропогеографској, историјској и етнографској литератури, али их нема толико да би за различите периоде у прошлости пружили потпуну слику о изгледу сеоских кућа, начинима градње, основном грађевинском материјалу, као и о општим условима који су директно или индиректно утицали на њен развој.

Приликом наших истраживања (1994, 1995, 1996. и 1997. године) метод рада био је непосредно посматрање свих карактеристичних стамбених и привредних објеката, фотографисање, скицирање и усмено анкетирање саговорника на терену, као и коришћење поменуте литературе. Пажња је усмерена на објекте и појаве с почетка XIX века, с тежињом да се проникне у што дубљу прошлост. Подаци сакупљени на тај начин садрже грађу о сеоској кући типа *брвнаре* – *италијаре* и *бондручаре* – *бодрукаре* грађене у скелетном систему, као и карактеристике окућница помесугих кућа, као што су привредне зграде или „*сџасине*“, затим зграде за повремена боравак људи и стоке у планини, пољу, *појатицама* и *државама*.

Узрок недовољном броју материјалних доказа за проучавање сеоске архитектуре у даљој прошлости свакако је непостојаност грађевинских материјала, релативно слаба техника грађења, а понајвише снажне промене под утицајем историјских, друштвених, политичких и привредних чинилаца.¹ Сеоска архитектура књажевачког краја не може се издвојити као посебна и специфична. Она је веома блиска и архитектури суседних области, а у поређењу са архитектуром источне Србије нема никакве посебне карактеристике ни у употреби грађевинског материјала ни у обликовању куће, већ садржи извесне специфичне елементе локалног карактера.² Као и свуда, она је еволуирала од привремених и примитивних станишта ка развијеним и функционално раз-

¹ Б. Којић, *Сеоска архитектура и руризам*. Београд 1958, 11–15.

² Р. Хасанбеговић, *Традиционална архитектура на територији општина Зајечар*, ГЕМ 42, Београд 1978, 210.

гранатим грађевинским целинама. Због тога се тај развој одликује многим конструктивним решењима и различитим просторним диспозицијама.

Преглед области и општи услови развоја куће

Територија књажевачке општине подељена је на три географске области: Буцак, Заглавак и Тимок и саставни је део Тимочке Крајине, која се налази у источном делу Србије. Већи део ове области насељен је стариначким „ћутуклијским” становништвом. Неки их називају „Торлацима”, „старинцима” или „старовремцима”. Досељенике из Буцака и Заглавка називају „нашцима”, а оне из других крајева – „доселцима”.

Предео Буцак, или како га неки старији људи још називају „Пиротска ћуприја”, наводно је добио име зато што је врло забачено место (буцак, турска реч: угао, ћошак, закутак). Буцак се налази поред саме југословенско-бугарске границе, притешњен између Старе планине на истоку, и огранка Тресибабе на западу, у долини горњег тока Трговишког Тимока. Становништво је претежно шопског порекла и у том смислу је стариначко.³

О имену области Заглавак, готово се ништа поуздано не зна. Нека тумачења наводе да је име настало због тога што је крај заглављен између Берчиновачке косе, пограничног планинског зида Старе планине, и косе која полази с Иванове ливаде (између Алдинца и Репушнице), те изгледа управо као „заглавак”.⁴ Од Тимочана Заглавчани се разликују само по имену, а иначе представљају најстарије стариначко становништво.⁵

Тимок обухвата територију од подножја Тресибабе, тј. Књажевца, преко Минићева до Вратарнице, према Зајечару. Овој области припада и неколико сврљинских и сокобањских села. Река Тимок тече с југа на север и дели област на два скоро једнака дела. Око ње је живело, после досељавања Словена, једно словенско племе које се називало Тимочанима. И данас се становништво ове области најрадије тако назива. Становништво овога краја, у поређењу с оним које живи северније, према Зајечару, примило је мало досељеника. Узроци су различити, пре свега економски и политички.⁶

У положају, изгледу и напретку села књажевачког краја одражавају се поједини историјски утицаји који су деловали у току дугог периода. Наиме, пре

³ Б. Којић, *Новија сеоска кућа у Србији*, Зборник радова САН IV, Етнографски институт 1, Београд 1950, 293.

⁴ М. Станојевић, *Заглавак*, Српски етнографски зборник, књ. IX, Београд 1913, 6; Д. Живковић, *Нека етнографска обележја књажевачког краја*, Међумурје, часопис за друштвена питања и културу бр. 8, Књажевац – Чаковец 1985, 130.

⁵ Д. Живковић, *Нека етнографска обележја књажевачког краја*, Међумурје, часопис за друштвена питања и културу бр. 8, Књажевац – Чаковец 1985, 130.

⁶ Д. Живковић, *нав. дело*, 130.

Првог српског устанка, услед несигурности, већина села је била разбијеног типа и налазила се у планинским крајевима. Познати аустријски путописац Франц Ксавер Покорни пише да на обалама Тимока крајем XVIII века није било готово ниједног села.⁷ То је и разумљиво, с обзиром на то што је овај крај био под турском владавином све до 1833. године, када су отргнуте нахије припојене Србији.⁸ Са ослобођењем, села су почела нагло напуштати своје планинске, дубодолнске, положаје и заузимати данашње. Главно обележје данашњих насеља је у томе што заузимају долине река и потока. По типу, села су скоро сва збијена. У оквиру овога типа издвајају се два подтипа: један је чопораст, округласт, где су куће у групи, гомили, те насеље изгледа округло. Други тип, који је распрострањенији, јесте дугуласт, уздужни, где се село пружа више у дужину него у ширину. Дуж таквих села води сеоски пут. Куће су у том случају поређане с обе стране пута. Села овога типа деле се на крајеве, обично горњи и доњи. Ти крајеви могу бити одвојени природним препрекама: рекама, потоцима, стенама, јаругама итд. Из таквих крајева временом су настала и образована нова села, на пример Горње и Доње Зуниче.⁹

После присаједињења овог краја Србији, становништво све више почиње да се бави земљорадњом. Задружни живот и природна привреда сачувани су само у планинским пределима.¹⁰ Сеоска кућа тада започиње свој конструктивни и просторни развој. Кратак прекид у том развоју настаје за време српско-турских ратова (1876–1878. године), када су куће у већини села биле поплаћене.¹¹ Изменом политичких и економских прилика пред крај XIX века дошло је до знатног побољшања у целокупном животу становништва, што се на кући одражава у променљивости просторних диспозиција.

Развојне фазе куће у књажевачком крају одражавају не само историјско-политичке и друштвено-економске услове развоја Србије у XIX веку, већ и природно-географске услове, техничко-градитељска искуства и др. Зато је потребно нешто рећи и о тим елементима који су утицали на изградњу и развој куће.¹²

Природа је веома важан и битан елемент и делује на више начина: грађевинским материјалом, климатским условима и конфигурацијом тла. Она нуди материјал окружења у коме човек живи. У прошлости, нарочито до половине прошлог века, на овим просторима је било много више шума, па је дрво коришћено као основни грађевински материјал за изградњу кућа. Од шумског растиња највише је било храста, цера и букве. Клима овога краја је умереноконтинентална: одликује се изразито хладним и снежним зимама и

⁷ Д. Пантелић, *Војногеографски опис Србије пред Кочину Крајину*, Споменик С.К.А., књ. LXXXII, Београд 1936, 40–46.

⁸ М. Костић, *Књажевац и сивари књажевачки округ*, Београд 1933, 40–69.

⁹ М. Станојевић, *Тимок*, Српски етнографски зборник, књ. IV, Београд 1940, 13; М. Станојевић, *Заглавак*, Српски етнографски зборник, књ. IX, Београд 1913, 11–31.

¹⁰ М. Костић, *нав. дело*, 71.

¹¹ М. Костић, *нав. дело*, 71.

¹² Д. Живковић, *нав. дело*, 130.

доста топлим и жарким летима. Зависно од климатских услова, као што је то случај у овоме крају (жарка и топла лета), куће добијају одређене специфичности у конструкцији (трем, доклат). Конфигурација тла такође је битно утицала на њен развој, поготово у конструктивном погледу.

И народно искуство нам указује да се парочито водило рачуна приликом одабира земљишта за изградњу куће. При том се посвећивала пажња следећем: да земљиште буде суво, оцедито и по могућству окрепато сунчапој страни, као и да не буде у дну плаца и на ветрометини. Посебно се водило рачуна о томе да у близини има довољно пијаће воде, да је у близини какав извор или поток. Поменимо још један веома важан и битан чинилац, који је посебно утицао на развој куће и целокупне сеоске архитектуре у прошлом веку. То су били мајстори градитељи, који су, радећи као печалбари, одлазили у друге крајеве на рад. Својим начином рада преносили су и особености архитектуре краја из кога су дошли, остављајући печат свог умећа на објектима за дужа раздобља. Најпознатије групе мајстора печалбара из овога краја су из села Ж'вне, Јеловик, Извора, Трговишта и Црвења.

Сеоска кућа и становање током XIX и XX века

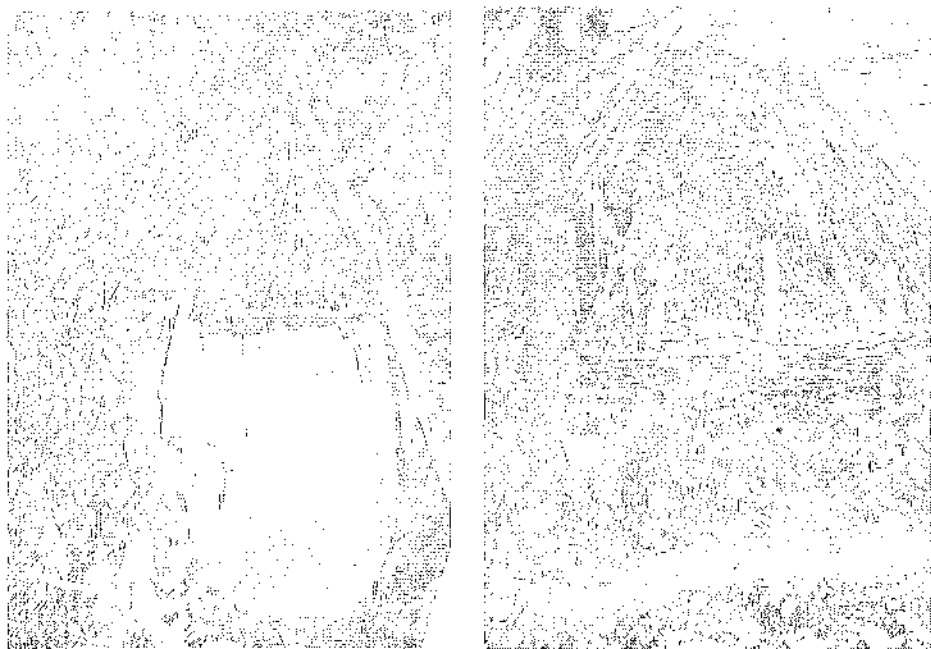
Опште је познато да је кућа најмања јединица сеоског насеља. Под појмом кућа становништво овога краја подразумева одвојену привредну јединицу у којој живе укућани. Кућа је и одељење у коме гори ватра („ижа“, „дом“, „кућа“), просторија у којој се окупља, слави, радује и тугује, поћива и бди. Она је и културни објект који је изложен еволуцији и променама како у погледу конструктивних решења тако и у погледу распореда унутрашњих просторија и покућства.¹³

Развој сеоске архитектуре у књажевачком крају почев од XIX века до скоријих дана представља, као и у другим областима, логичан наставак развоја становања од знатно ранијих времена до данас. Тај развој се одликује многим конструктивним решењима и просторним диспозицијама, обухватајући и најнеразвијенија примитивна станишта или склоништа.¹⁴ *Примитивна станишта или склоништа* представљају трагове најстаријих облика становања. По идеји и грађењу међусобно су врло слична. У суштини, она су само кров над одређеном површином, која штити омеђени простор, људе и инвентар од кише, ветра и осталих непогода. Према народном предању и подацима из литературе, и у овој области је било примитивних и неразвијених станишта. Маринко Станојевић¹⁵ помиње у својим истраживањима да се у време до ослобођења од Турака (1833. године) живело у „кривуљачама“ (Сл. 1), малим и примитивним

¹³ Ј. Цвијић, *Балканско полуострво*, Београд 1966, 278.

¹⁴ Р. Хасанбеговић, *Сеоске куће и становање у Србији*, Етнографски музеј, Београд 1969, 3-25.

¹⁵ М. Станојевић, *Тимок*, Српски етнографски зборник, књ. LV, Београд 1940, 16.

Сл. 1. „Кривоуљача“, Равно Брчје

једноделним зградама, у основи квадратне или елипсасте, састављене од „кривоуља“ – кривих, облих, на крајевима рачвастих облица и цспаних греда, покривене сламом или кровином, притиснуте „лемезима“ (дрвеним облицама). Отвор за улаз обично је на ужој страни. Прозора нема. На средини унутрашњег простора „иже“ налазило се огњиште. Спавало се на земљи поред огњишта, а инвентар је био строго подређен функцији. Около је често постављан плот исплетен од прућа, који је спречавао растурање сламе. Отуда постоји и други назив за овакву врсту станишта „плотачке“.

Једно од најстаријих и најпримитивнијих станишта овога краја је станиште кружне основе, купастог облика. Конструира се слагањем облица поређаних у круг чији се врхови приближно спајају у једно теме. Најчешће покривено кровином, притиснуто „притисцима“. За улаз служе мала примитивна врата. Таквих станишта, која овде називају „шиљкама“, било је по планинским пределима Заглавка и Буцака. Једну такву запазили смо приликом наших истраживања у Новом Кориту (Сл. 2).

„Избе“, „земунце“ или „бурдели“ такође су примитивна станишта која се помињу у овом крају. Они су, у ствари, зграднице правоугаоне основе, полукопане у земљу, покривене кровином. Сматра се да је такав тип станишта веома стар и било га је по читавој источној Србији, као и у суседним земљама Румунији и Бугарској.¹⁶

¹⁶ Р. Хасанбеговић, нав. дело, 10.

Сл. 2. „Шилјка” Ново Коријско

Један од облика примитивног, односно неразвијеног начина становања јесте живот у колибама у кошарама, у којима се боравило у невољи, нарочито за време миграција и збегова. На то нам указују „кошарке” у овом крају. Грађене су без икаквог темеља и каменог подзида, квадратне или правоугаоне основе, оплетене прућем, облепљене блатом, ниске, покривене сламом. Имале су једно одељење „ижу”, са огњиштем у средини и најдужијим кућним инвентаром. Понескад је у таквим објектима, поред људи, боравила и стока, предвојена само једном оградом.¹⁷

Конструктивни систем сеоске архитектуре у књажевачком крају и суседним областима је бондрук, мада је брвнара и ту била позната. Почетком XIX века била је распрострањена у шумовитим и планинским пределима овога краја и звала се „дапчара” или „талпара”. Она је старији тип куће, чији грађевински стил не показује особиту разноврсност нити високи ступањ обраде. Грађена је у познатом систему повезивања и хоризонтално слаганих брвана, талпи (тесаних брвана), споља и унутра лепљених блатом.¹⁸ Кров „дапчара” је нижи, благог нагиба, покривен кровином, а касније ћерамидом. Интересантно је да су ове куће имале неку врсту трсма, по чему се разликују од брвнара у западној Србији и Шумадији.

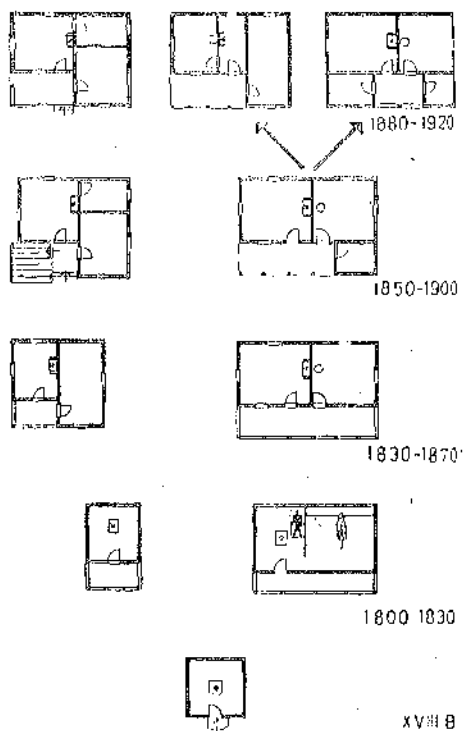
Последица умножавања становништва у првој половини XIX века било је крчење шума, а тиме и нестајање дрвене грађе. Тада брвнаре постепено уступају месту кућама „бондручарама”. То су, у ствари, куће са костуром од дрвених гредица које носе испуну за зидове. Професор Дероко напомиње да је

¹⁷ М. Станојевић, *Заглавак*, Српски етнографски зборник, књ. IX, Београд 1913, 52.

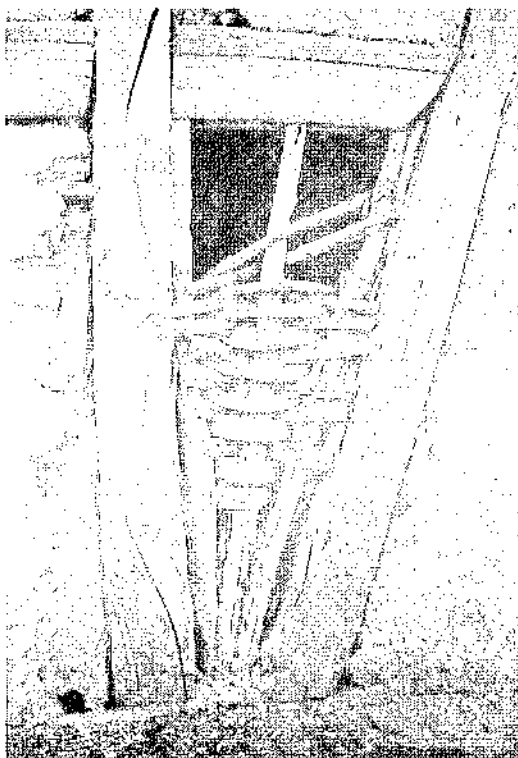
¹⁸ Р. Финдрик, *Народно немарство – стиповање*, Сирогојно 1994, 88.

Сл. 3. Стара сеоска кућа „бондучари“

Сл. 4. Развој сеоске куће „бондучари“

Сл. 5. Детаљ са куће „бондручаре“
Бондрук испуњен чајмом.

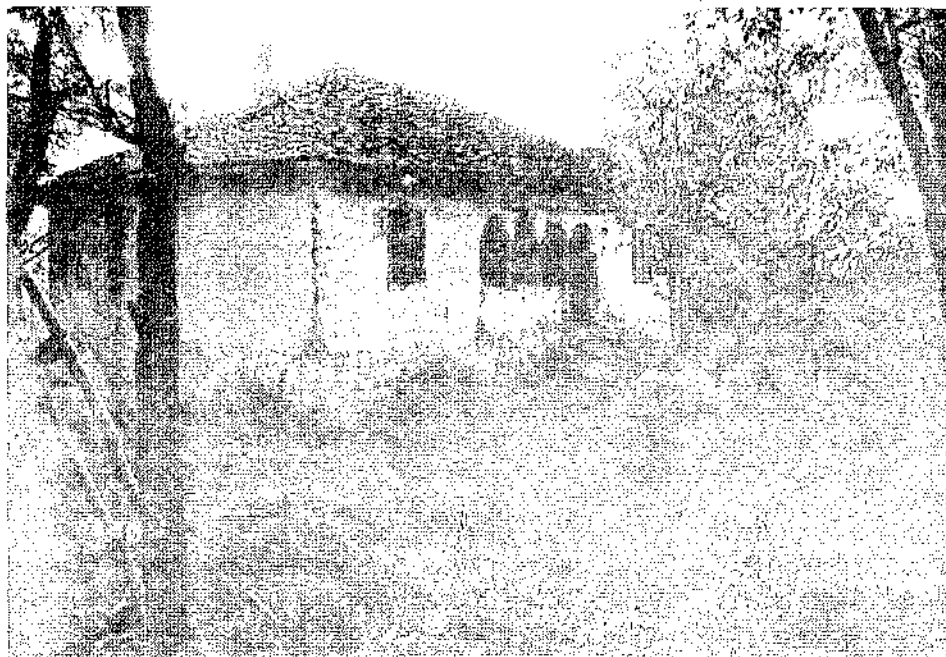
Сл. 6. Димњак „квачка“, Попор

бондручни систем примењиван најпре на Блиском истоку, а потом се везује за стил грађења варошких кућа источnobалканског типа и у извесном смислу се преноси и на сеоску кућу.¹⁹ Најосновнији облици настају у периоду до ослобођења од турске власти (1833. године). Углавном су то једноделне, приземне зграднице квадратне основе, грађене у бондруку, са зидним платнима од „чатме“ или како овде кажу, „чакме“, са ниским крововима од сламе или кровине (Сл. 3). Из тих зграда се развила кућа са „тремом“ по дужини. Временом, она је добила још једно одељење и у другој половини XIX века прерасла је у познати „моравски“ тип куће, који је био распрострањен на ширем подручју Србије. У свом даљем развоју, крајем века, добија и четврто одељење (Сл. 4).

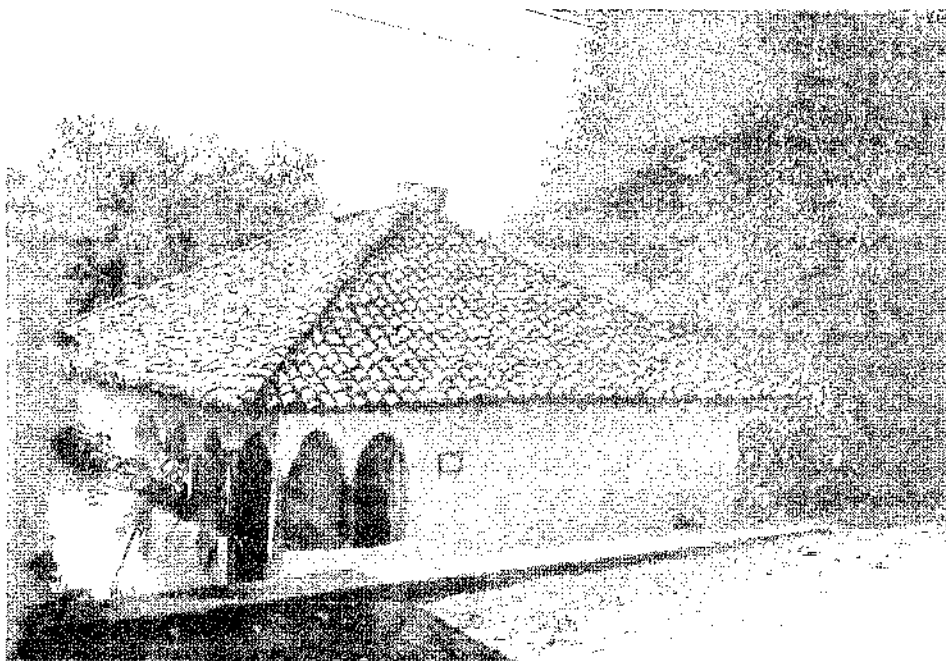
Старији тип „бондручаре“ препознатљив је по томе што је таква кућа, најпре била четвртаста, скоро здепаста, грађена у бондручном систему, од лаке и еластичне дрвене грађе, пуњене чатмом“ (Сл. 5). Најчешће је грађен тако што су у простор између дирека постављани тањи стубови, касније оплетени прућем и премазани блатом са обе стране платна. Кров је четворосливан, благог пагиба и дугих стреха. Покривен је сламом, сеном а крајем прошлог века – ћерамидом. У неким, особито плашкинским селима Буцака (Габровица, Ђуштица, Црни Врх) и данас има кровова покривених сламом. Већина таквих кућа има карактеристичан димњак или „комин“. Уопште, он је веома широк, особито у свом доњем делу, и изгледа као зарубљена четворострана пирамида. Основица му је квадрат. Оплетен је лешковим прућем и облепљен блатом са обе стране. „Комини“ (Сл. 6) у селима где је мање ветра, висине су до једног метра изнад крова, а у селима која су изложена ветру, они су врло ниски, тако да једва вире изнад површине крова. Покривени су косо постављеним покривачем, који се различито назива: „покрое“, „покривка“ (Доња Каменица), „капак“ (Горња Соколовица) или „квачка“. „Квачка“ је покривена ћерамидом и служи као заштита од кише. Пред кућом се налази увек мања или већа „сушина“, „трем“, „ајат“ или „одвод“. „Трем“, „ајат“ или „одвод“ је главна одлика куће „бондручаре“. Он је имао свој просторни развој. Првобитни трем, код старинске приземне куће, налазио се у њеном строгом приземном хоризонту, никада није био ограђен и увек се пружао дуж куће. Трем или „ајат“ који се касније јавља, међутим, предваја се у два дела: „ајат“ остаје при земљи и задржава функцију заштите приступа у кућу. На њему се држао алат, извесна оруђа за рад а лети се сушиле паприке. Део трема који се издиже и ограђује назива се „доксат“. За њега се у овоме крају употребљавају различити називи: „дивана“, „одар“, „кревет“, „ћош-ка“, „вилајет“, „тробозан“ и др. На „доксату“ је најчешће направљен „одар“, кревет, који је ограђен дрвеном оградом. „Доксат“ служи као просторија за свакодневни живот, поготово у летњим данима када се ту одмарало и ноћу спавало. У другој половини XIX века „доксат“ почиње да се постепено издваја и претвара у ново одељење. „Доксат“ не мора бити увек пред кућом. Често се он начини иза куће, те се из „иже“, „куће“ улази на „доксат“.²⁰ На тим кућама

¹⁹ А. Дероко, *Народно неимарство*, књ. I, Београд 1968, 29–30.

²⁰ Б. Којич, *Сеоска архитектура и руризам*, Београд 1958, 58.

Сл. 7. Појиркање

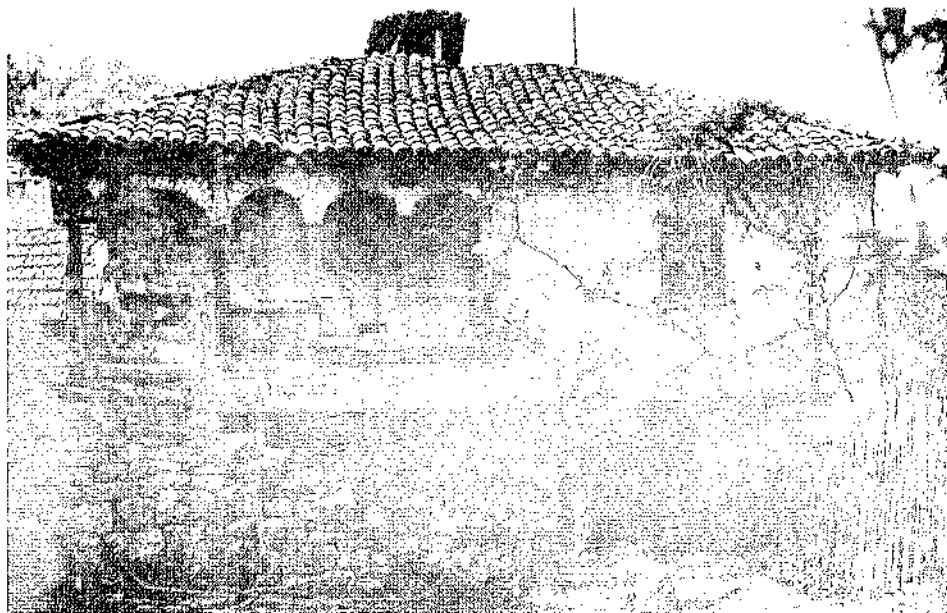
Сл. 8. Пејруши

Сл. 9. Ошљани

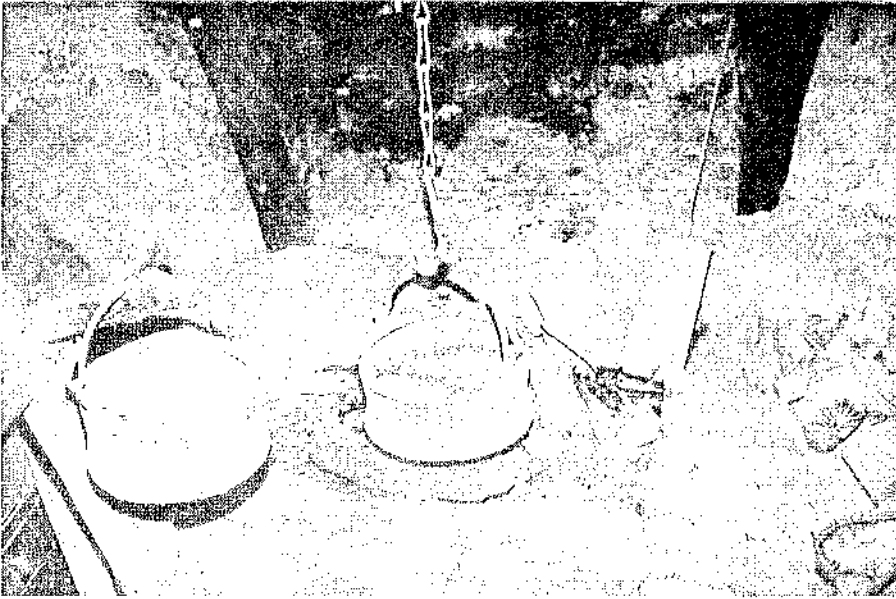
Сл. 10. Јелашница

Сл. 11. Доња Каменица

Сл. 12. Доња Каменица

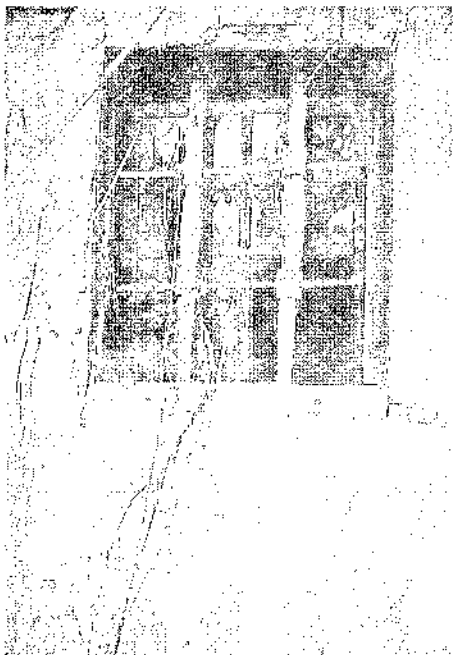
Сл. 13. Огњиште

трем је био не само елемент просторног развоја већ и елемент обликовне композиције, који је дао карактеристичан печат њеном спољном изгледу. Крајем XIX века јавља се обрада трема у лажним аркадама. Зачетак тог мотива није довољно јасан. Постоје мишљења да је он преузет са тремова цркава из XIX века или, пак, да је то покушај угледања на неоренесансну градску архитектуру тог доба. Једно је, међутим, сигурно: полукружни лук је настао кад се у сеоској архитектури јављају потребе за декоративним и естетским ефектима²¹ (Сл. 7-12) (Сеоске куће бондручаре).

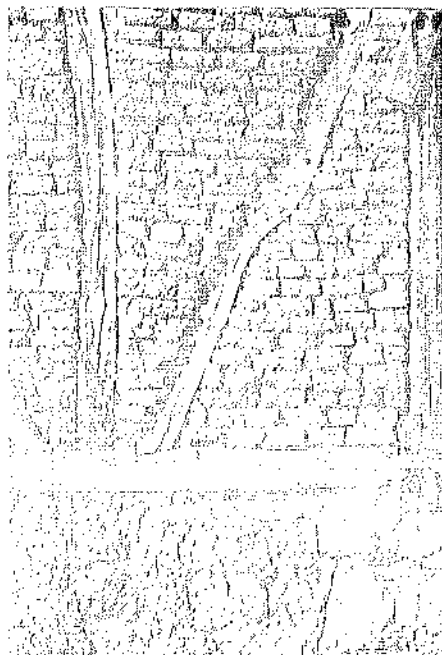
Циркулација куће подешена је тако да се у кућу улази из „одвода“, „ајата“, „трема“. Предњи део куће назива се „ижа“ или „кућа“ а задњи – соба. „Ижа“ је, по правилу, пространија од собе. У њој гори ватра на огњишту. Отворено огњиште је на средини, а ако се налази уз зид, онда је обично наткривено „коминот“. Огњиште је најстарији и најзначајнији елемент куће. Његов положај зависи од више чинилаца: начина градње куће, разноврсности привређивања породице и бројности њених укућана. У овим крајевима огњиште се све до средине XIX века налазило у средишту „иже“, када почиње да се помера према зиду, најчешће источном, и једном страном је увек отворено према средини простора „иже“²² (Сл. 13). У „ижи“ су, мало даље од врата, „начви“ (наћве) и брашнени сандук. Ту је и пепелиште са „црепњама“ (црепуљама). На зидним платнима налазе се чивилуци и клинови о које се

²¹ Б. Којић, нав. дело, 59.

²² Б. Милић Криводољанин, *Функционални развојак куће и економских зграда у селу Јасци*, ГЕМ књ. XX, Београд 1957, 90-93.

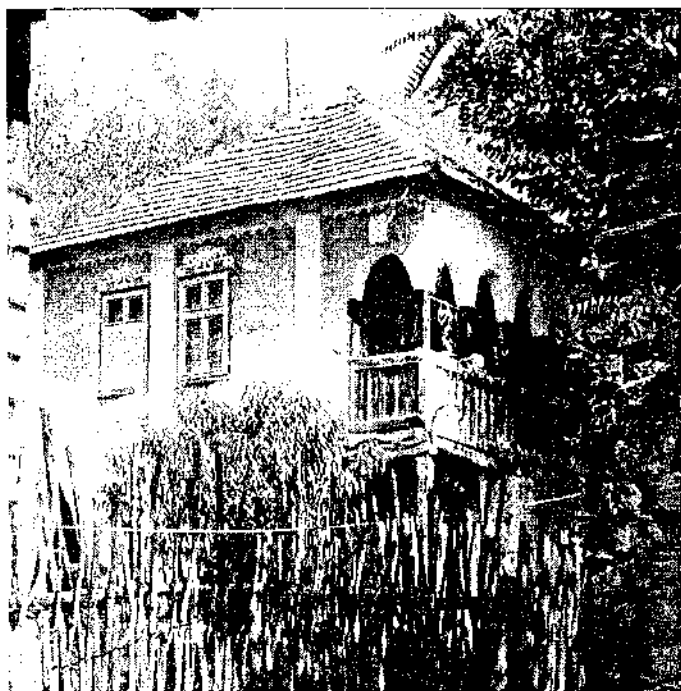
Сл. 14. Прозор са „коленикама“

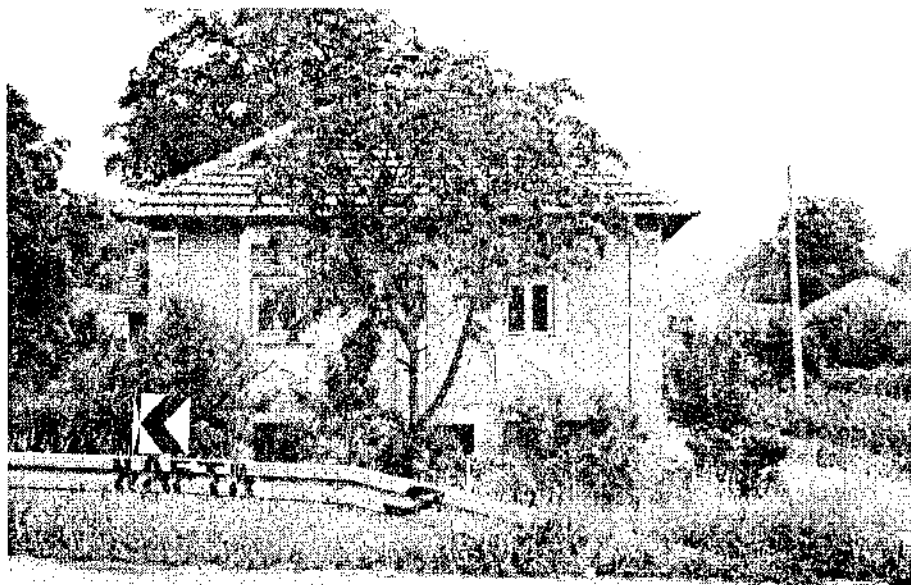
Сл. 16. Кућа „ћерничара“ или „долмара“

Сл. 15. Кућа „кованица“, Равно Бучје

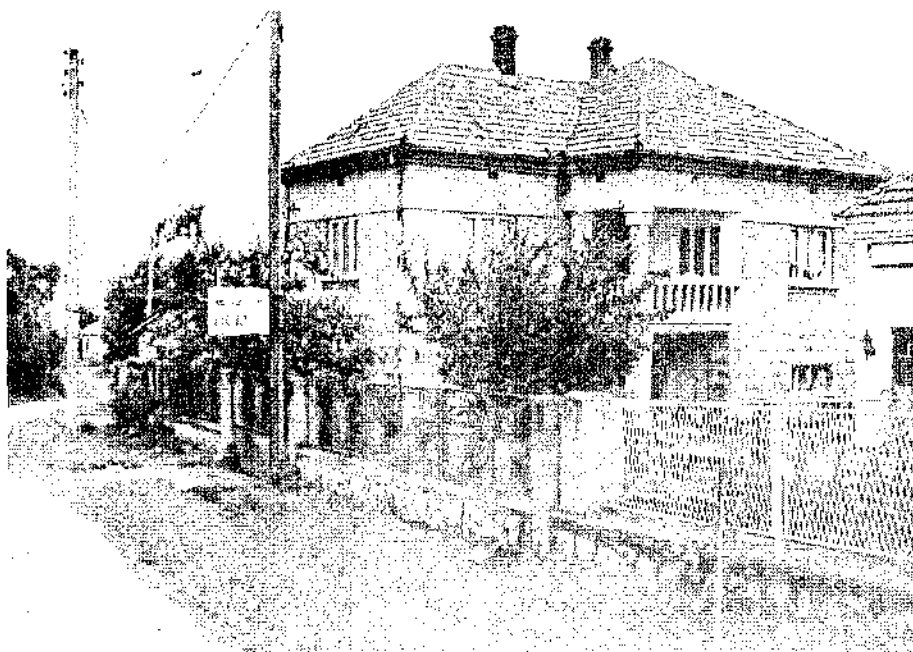
Сл. 17. Сеоска кућа израђена између два рајна, Сипањинац

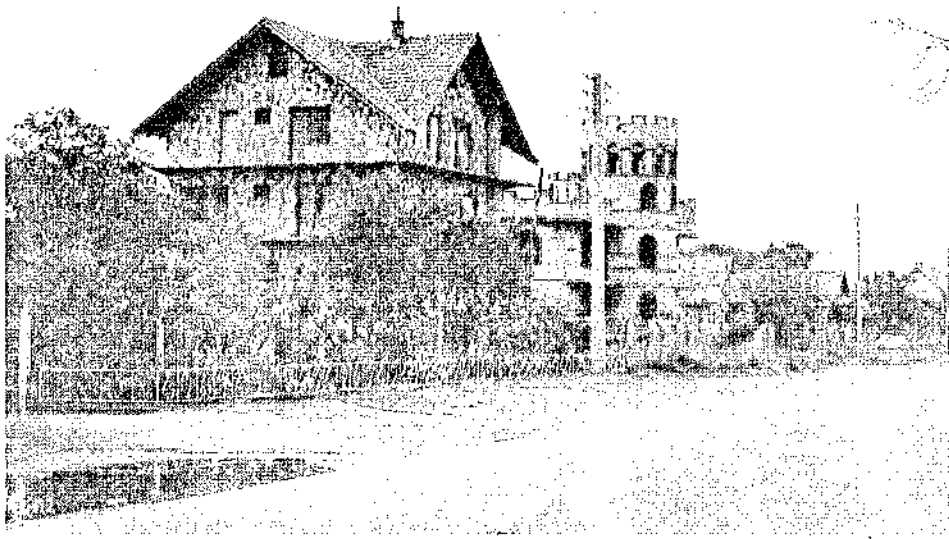
Сл. 18. Кућа грађена после II светског рајна, Горње Зунице

Сл. 19. Украси на фасади

Сл. 20. Кућа на „зе“ грађена 50-их година, Доње Згунче

Сл. 21. Кућа грађена 90-их година, Мишинево

вешају разни керамички судови. од покућства је ту „водник”, врста полице за судове; „трпеза” или софра; „л’жичњак”, дрвена посуда у којој се држе кашике; „ћуркало” или „качамало”, за мешање качамака; „кутлача са ватком”; земљана посуда за ношење јела или ручконоша; „стовне” тестије; дрвене панице итд. Светлост улази у „ижу” углавном кроз широки „комин” или кроз мали отвор изнад наћава.²³ Из „иже” се улази у собу, која је најчешће окренута југу. Постављена је даскама, а под је од набијене земље. На соби су увек по два прозора, који су или од хартије „пендерлије” и називају се „пенцери”, или су стаклени, те се називају „дамови”. Прозори су увек окренути југу или истоку. На њима су „коленике” (дрвени профилисани и укрштени стубићи), а споља – дрвени „капак”. У соби се спавало махом на поду или „леси”, преко простирки. У њој су „равови”, полице за судове, а поред зидова су постављене клупе за седење и сандуци са рубљем. Загрева се „кубетом”, земљаном или плеханом пећи, која је увек била ближа „арта дувару”, зиду који дели „ижу” од собе. Треће одељење углавном постаје преграђивањем „однода”, „ајата”, или „доксата”. То одељење називају „мала соба”, а служила је за смештај и чување „стовалног рува”, хаљина, а касније, када је добила репрезентативан карактер, и за спавање гостију. Негде она служи за чување пића, те се зове и „пивница”. Најчешћи назив за ту просторију ипак је „килар”, или „ћилер”, и служи као остава за намирнице. У њу се улази махом из „иже”, ређе из „големе собе”. Има случајева где је „ајат” повезан директно са овом просторијом, док друга одељења немају

²³ Н. Пантелић, *Етнолошка грађа из Буџака*, ГЕМ књ. XXXVII, Београд 1974, 192–195.

са њом никакву повезаност, па је она унесколико изолована од осталих свакодневних просторија.

Ако је кућа подигнута на падини, испод собе се најчешће налазио подрум. Кад је зграда на равном терену, а има подрум, онда је он укопан у земљу или се цела зграда поставља на један подзид од камена, који може бити толико висок да се уз саму кућу постављају степенице, које се граде од плочастог камена. У подруму се држе вински и ракијски судови (бурад, бачве), судови за туршију и купус. Старије куће нису имале подруме.

Веома је занимљива појава да су се у селима збијеног типа, у појединим домаћинствима, могла видети два огњишта под истим кровом, што указује на некада развијен породични живот. У таквим кућама обично станују браћа. Називају их „кућа са два дима”. Поменимо да је правило у задружној породици да се ономе задругару који излази из куће (матике) направи кућа о заједничком трошку. У случају да је задруга слаба, те не може своме задругару да сагради кућу, онда се стара кућа преправља, те од једне „иже” и једне собе начине две „иже” и две собе. Таква кућа добија два огњишта, односно постаје „кућа са два дима”. Други разлог за појаву таквих кућа је да се на што мањем простору ограниче зграде, јер је увек постојала оскудица плодног земљишта. Некада је таквих кућа било у Алдинцу, Доњој Каменици и другим местима где је био развијен породични и задружни живот. Приликом наших истраживања видели смо једну кућу „са два дима” у селу Зоруповац.

У Ђуштици је такође уочен један тип куће који је по свом облику, концепцији и просторној диспозицији веома сличан брвнари, „кући на ћелици”. Кућа је већих димензија од уобичајених: дужине око двадесет метара, ширине између осам и десет, а висине до крова око два метра. Саграђена је на падини терена, правоугаоне основе, са два одељења – „ижом” и собом. Кућа има камени подзид преко кога је постављена бондручна конструкција испуњена „чатмом” и омалтерисана блатом. Кров је на четири воде, са испуштеним стрехама под којима се налазе „ајат” и „доксат”. Покривен је ћерамидом. У делу приступног простора „ајата” налази се већи дрвени сандук, који овде служи уместо „амбара”. На „ижи” су двоја врата, постављена једна наспрам других, што за ове крајеве није уобичајено. Под у „ижи” је од набијене земље, а таваница је делимично прекривена даскама. На средини простора је огњиште, над којим је широко отворен „комин”. Врата за приступ у собу налазе се на једном крају „арта дуvara”, зида који дели „ижу” од собе. Соба је пространа и велика колико и „ижа”. Потавана је даскама и има два прозора (Сл. 14). На једном зиду уграђена је полица за држање судова. Уз „арта дувар” је „кубе”, земљана пећ, којом је загревана просторија. Испод „доксата”, који се налази испред собе, налази се подрум, делимично укопан у земљу и озидан каменом. У њему се држе ракијске посуде и судови за зимницу.

Куће грађене после српско-турског рата (1876–1878), када се Србија знатно брже економски развијала и када је дошло до пуне политичке независности,

имају више одељења, па су и пространије.²⁴ Поједине такве куће до данас су очуване. Унутрашњи распоред просторија је прилично уједначен и прилагођен човеку, његовом раду и свакодневним потребама. Због тога у њима нема ничег сувишног, већ је све једноставно и функционално. Почетком XX века бондручна конструкција кућа добија нове испуне зидних платана. Уместо бондручара „чатмара”, праве се куће зване „кованице” (Сл. 15). Граде се тако што се са обе стране директа, између којих су постављени косници, прикивају необрађене облике кованице. Читав тај дрвени скелет пуни се блатом помешаним са плевом или ћерпичем. Када је овај дрвени скелет испуњен ћерпичем, тј. нелеченом циглом, такве куће називају „ћерпичарама” или „долмарама” (тур. долма; набој, насип) (Сл. 16).

„Чатмаре”, „кованице” и „долмаре” су типови кућа који су окарактерисали XIX и почетак XX века, не само књажевачког краја већ и суседних, па и удаљенијих области. Међусобно су веома сличне, како у конструктивним тако и у концепцијским решењима. Током времена те куће су се мењале, дограђивале и све више личиле на варошкe, и то највише захваљујући локалним кретањима становништва. У планинским и потпланинским селима куће се праве, добрим делом, по некадашњој старој концепцији, преиначеној и прилагођеној новим условима живота (Сл. 17). Такве куће грађене су све до после Другог светског рата, када долази до постепеног напуштања традиционалног начина градње стамбених објеката. Грађевински материјал: дрво, чатма, блато, слама, ћерамида итд., који је до тада био у употреби, све више уступа место камену, цигли, црспу. Кућа постепено губи привредне функције и све више постаје и социјално средиште. Те се промене нарочито запажају у приградским насељима. Хоризонтални пресек тих кућа је квадрат или правоугаоник (Сл. 18). Као новина, у стамбеном делу куће запажа се већи број просторија; уведени су подови од дасака; „ижа” губи огњиште и постаје кухиња са штедњаком. У конструктивном смислу кућа добија поткровни венац, уместо некадашње стрехе. Да би фасаде што више личиле на варошке, украшавају се разним апликацијама (Сл. 19). Украси су распоређени на видљивим деловима куће, изнад врата и прозора. Орнаменти су биљни и геометријски. На многим кућама је декоративни мотив који подсећа на печурку или лезу. Боја је такође један од важних декоративних елемената. За разлику од некадашњих типова кућа, које су биле бело окречене, ове су чешће бојене жутом, зеленом и сивом бојом. Украшавање фасаде је условљено и психолошким збивањима у човеку и социјално-економским променама у друштву, затим традицијом и модом.²⁵

Следћи уочени тип куће у књажевачком крају јесте „кућа на глагол”, или „кућа на ге” (Сл. 20). Почетак градњи оваквих кућа води у другу половину XX века. Куће на „ге” или „на глагол”, како их у народу називају, карактеришу се

²⁴ Р. Хасанбеговић, *нав. дело*, 6–7.

²⁵ П. Пауновић, *Украшавање фасаде сеоских кући у Крајини*, *Развитак* март–април 1974, бр. 2, Зајечар, 109–117.

развојем не само по хоризонтали већ и по вертикали. Истичу се својом масивношћу и величином. Граде се на високим темељима, са вишим просторијама и са већим прозорима. Кров је без стрехе, покривен фабричким дрепом. На углу куће је „ге” простор, постављен са леве или десне стране, зависно од положаја куће, који, по потреби, може бити затворен или отворен, са степеништем на спољној страни фасаде. У просторном смислу кућа добија већи број просторија, али не и у погледу функционалности становања. На пример, гостинска соба је и највећа просторија, док су остала одељења у служби радно-стамбених потреба знатно мања, па самим тим и недовољно функционална.²⁶ На многим кућама су бројни знаци украшавања, често са традиционалним и симболичним значењима. Такви украси добијају своје називе у народу, као: „машне”, „грабуље”, „обрве”, „зупци” и слично.

У најновије време граде се куће које се знатно разликују не само од изгледа сеоских кућа већ и од устаљеног начина градње уопште (Сл. 21). Такве куће граде се од тврдог материјала (бетон, цигла, дрп, керамика, фугована опека, метал итд.), развијене у вертикалном и у хоризонталном правцу. Граде се на квадратној или правоугаоној основи, у разним екстеријерним комбинацијама, са једним, два или три спрата, поткровљем, подрумом, терасама и лођама. Кров је на две или четири воде, са наглашеним стрехама. Просторије су претежно комплетно опремљене модерним покућством и посуђем. Такве куће се углавном јављају у селима која су у близини града, код богатих и имућнијих домаћинстава, чије су могућности дозволиле њихово подизање.

Обичаји у вези са градњом куће

У немогућности да објасне поједине природне појаве, људи су их објашњавали на веома својствен начин. Веровали су да то чине неке невидљиве силе. Пошто их човек није могао физички уништити, он се довијао да их неким тајанственим мсрама сузбије. Зато је приликом сваког важнијег посла почео редовно приносити жртве духовима земљишта или воде (зависно од врсте посла).²⁷

Обичаји и веровања у вези са градњом и одржавањем куће су многобројни и нису карактеристични само за књажевачки крај већ их има, додуше сличних, и у другим нашим крајевима. У нашем народу они су преношени с колена на колена, до данашњих дана.

Према народном веровању, веома је важно изабрати срећно место за подизање станишта. То се чини на више начина. У Втовцу се оставља „ланица” са водом да преноћи, у Инову чаша вина, а у Јеловик Извору боца вина, па се ујутру гледа да ли је „повређено”, односно да ли је нешто упало у остављену

²⁶ Ј. Ђирић, *Развој и трансформација куће на селу*, Социолошки преглед 1/1997 Београд, 87-104.

²⁷ Б. Дробњак-Ковић, *Етнологија народа Југославије*, I део, Београд 1960, 188.

течност. Ако се нешто нађе у посуди, као и ако се количина течности смањила, то место није добро. Изградња сваке куће везана је за приношење жртве. У народном предању, па чак и у песништву, сачувана је успомена и на људске жртве. Према народном веровању, грађевина се на извесним местима не може одржати док се не „плати данак у крви“. Зато се згради давао курбан. Готово у читавом књажевачком крају, приликом зидања куће, обично се на темељу закоље кокош или јагње. Крвљу жртве попрска се темељ. Кажу да се на темељу коље „брав“ да се мајстор не би убио. За грађевину је потребна нечија крв, па је боље да то буде „брав“ него човек (Јеловик Извор). Да би грађевина била чврста и дуготрајна, потребно је да се угради нечија сенка, мада то није добро за онога чију сенку мајстори узидају јер неће дуго живети. Даљи ток градње такође је пропраћен многим обичајима. Приликом подизања кровне конструкције приноси се нова жртва. На рогове или на слеме постављају се дарови у одећи и новцу намењени мајсторима. Када је завршена градња куће, у њу треба најпре да уђе здрав, млад мушкарац коме су сви здрави у породици и да су му живи родитељи. Он унесе погачу, вино или ракију и неко јело. Пре уселења, кућа се освети. За освећење куће, ретко су звали свештеника. То обично обави сам домаћин.²⁸

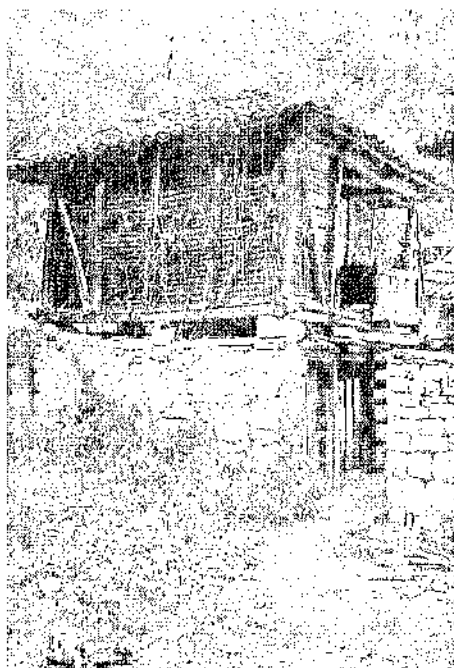
Корени поменутих обичаја леже у дубокој прошлости, тако да се њихов развој може пратити од анимизма, мањизма (поштовање душе претка) да би се данас у извесној мери сретали и у хришћанству.

Привредне зграде

О архитектури привредних зграда у књажевачком крају сачувано је веома мало писаних података. С обзиром на то што се одржао приличан број старих објеката, на којима су се сачували и неки стари системи грађења, могу се унеколико представити поједини типови економских зграда у прошлости, који су претходили данашњим. Као и у неким другим нашим областима, величина и број привредних зграда увек су зависили од разноврсности економије, имовног стања домаћинства и географске средине.

У збијеним насељима, као што је овде случај, део привредних и економских зграда се налази поред куће у дворишту, а део на осталом поседу домаћинства. У дворишту, које је ограђено разним типовима ограда (плот, тараба, троп, камен), налазе се следећи привредни објекти: амбар, кош, кокошарник, ређе плевња и кошара, затим казаница, кочина и подрум. Често су распоређене без неког нарочитог реда. Кућа за становање је најчешће с краја, ближе путу а остале зграде ближе и даље у односу на њу. Све те зграде овде називају једним називом – „стасине“.

²⁸ Н. Пантелић, нав. дело, 195.

Сл. 22. Амбар, Д. Каменица

Сл. 23. Кокошарник, Д. Каменица

Амбар

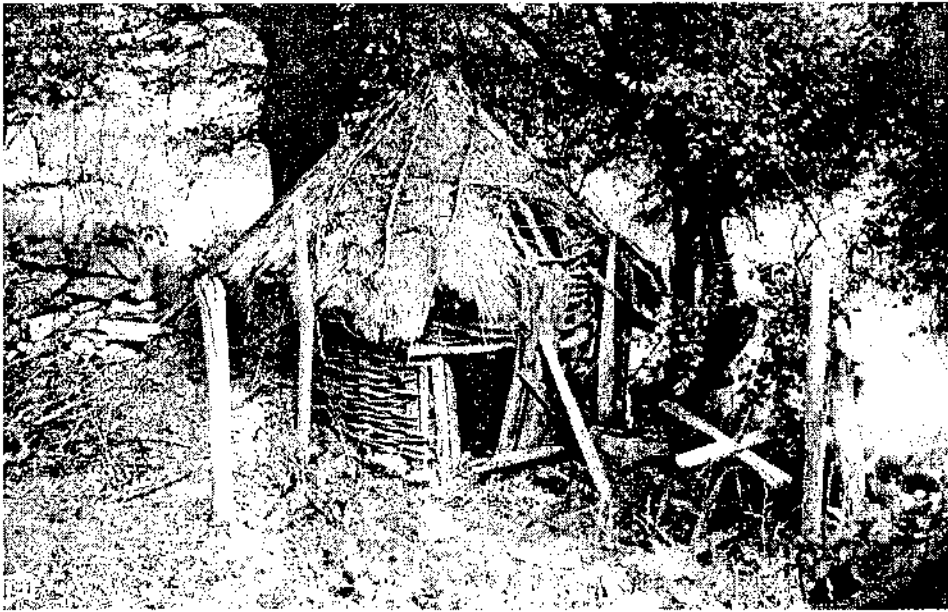
Најчешће је од дасака, правоугаоне основе, увек подигнут на камени зид да влага од земље не би кварила жито. Често се испод амбара налази подрум или „одводи“ за стоку. Његова унутрашњост испресецана је „пресецима“ који служе за смештај свих врста жита (пшеница, раж, овас, јечам, крупник). Најчешће их има шест. Кров је четворосливан, покривен ћерамидом (Сл. 22). По типу старији, а у употреби код сиромашнијих домаћинстава био је житни кош, направљен од грабовог или врбовог прута, споља и унутра облепљен говеђом балегом. Леквастог је облика, покривен кровином. Са стране има отвор кроз који се сипа жито, а по потреби и вади. Мањи кошеви су непокривени и чувају се у кући на собном тавану.

Кош

Исплетен је од лешковог прућа или начињен од лепо обрађених летава. Његова основа је правоугаона, издигнута само на угловима. Покривен је ћерамидом. Испред коша је „одвод“. Служи за смештај кукуруза, а кад њега нема, онда за смештај сточне хране. Често су амбар и кош под истим кровом.

Кошара

Кошара се чешће зове „ар“ или „ахар“. Квадратне је основе, подзидана само испод греда темељњача, оплетена прућем, а потом са обе стране облеп-

Сл. 24. Кочина или обор, Равно Бучје

љена блатом. Покривена је кровином, сламом или сеном, преко кога су „дритиске” или „лемези”. Унутра су „јасле”. Служи за чување крупне стоке.

Кокошарник

Кокошарник се назива и „кочак”. Исплетен је у основи круга грабовим пружењем и облепљен блатом. Покривен је кровином. При дну се налази мањи отвор, а изнутра „пречанке”, кокошија седала (Сл. 23).

Кочина, свињарник или обор

Начињен је као змунуца, покривен кровином или сламом, са обором испред (Сл. 24).

Гради се обично нешто даље од стамбене куће.

Казаница или кошларница

Има изглед „кошаре”. Служи за смештај казана и котла за печење ракије.

Подрум

Подиже се обично испод куће или испод „амбара”. Озидан је каменом. Служи за смештај пића (вина и ракије) и поврћа (купуса, туршије). Поред наведених привредних зграда, у дворишту се налази, обично испред куће, „дрвник”, „дрвљаник”, наткривени простор за смештај и чување дрва и „трап”, који је на склонитијем месту. У „трапу” или „лукарнику” се држи лук.

Предвојена насеља – државе и појате

Потребно је истаћи да су у овој области различити начини живота условили и неке друге варијанте становања.

За време Турака и све до друге половине XIX века села су била мања, а пространи пашњаци налазили су се око села на утринама. Село и зирати (поље) били су ограђени у „царине“, а утрина је била слободна и довољна за испашу стоке. После ослобођења од Турака, становништво се повећавало прираштајем и досељавањем, па су преоравана пасишта, крчене шуме и узораване њиве. Захватањем поседа далеко од села настале су тешкоће при искоришћавању удаљених пашњака, јер стадо није могло сваке вечери да се враћа у село, као и због обраде земље на удаљеним парцелама, преноса летинс, ратарских справа и др. Због свега тога, у другој половини XIX века домаћинства која су имала веће поседе била су принуђена да подижу нове објекте, овде познате као „државе“ и „појате“, зграде у пољу и у планини.²⁹

Разлика између „држава“ и „појата“ је у томе што су, „државе“ биле сталне, а „појате“ често и покретљиве. „Државе“ су махом растурене по сеоском атару, као што су и имања по сеоском синору. Где је била „држава“ кога сељака, ту му је било, по правилу, и највише груписане земље за обраду и испашу стоке.³⁰ На „држави“ се гради кућа (Сл. 25), која може бити боља од оне у селу. Обавезно је имала два одељења: „ижу“ и собу. Саграђена је у бондруку, са зидним оплатама од чатме, омалтерисана блатом. Уз кућу је (Сл. 26 и 27), „плевња“, пространа дрвена зграда. Служи за смештај сламе и сена. Квадратне је основе. Зидна платна су оплетена лесковим прућем или су начињена од дасака. Кров је на четири воде, покривен сламом, а потом ћерамидом. На њој су двоја врата: велика и мала. Кроз већа се убацује и слаже слама са „гувна“, а кроз мања се она зими износи и полаже стоци. Приликом градње „плевње“ настоји се да она буде што ближе и приступачнија пољу ради лакшег довоза и смештаја снопља (плевњи је било и по селима, нарочито разбијеним, као што су Берчиновци, Причевци и др.). Испред „плевње“ је „гувно“, на чијој је средини „стожер“. Поред „плевње“ често је „повата“ и „тор“ (Сл. 28) за овце и козе и „кошара“. Ако на „држави“ нема посебно изграђене „кошаре“, онда се она „пригради“ под кровом „плевње“, те се ту зими хране волови и коњи. Уз то, врло често се испод „плевње“ налази подрум, који се користи уместо „кошаре“. На „државама“ се живело скоро током целе године. У село се долазило повремено, или о слави и каквом другом приликом. Временом су од „држава“ постала и нека новија села, као што су Јаковец, Штипина, Дреновац, Мањинац и др.

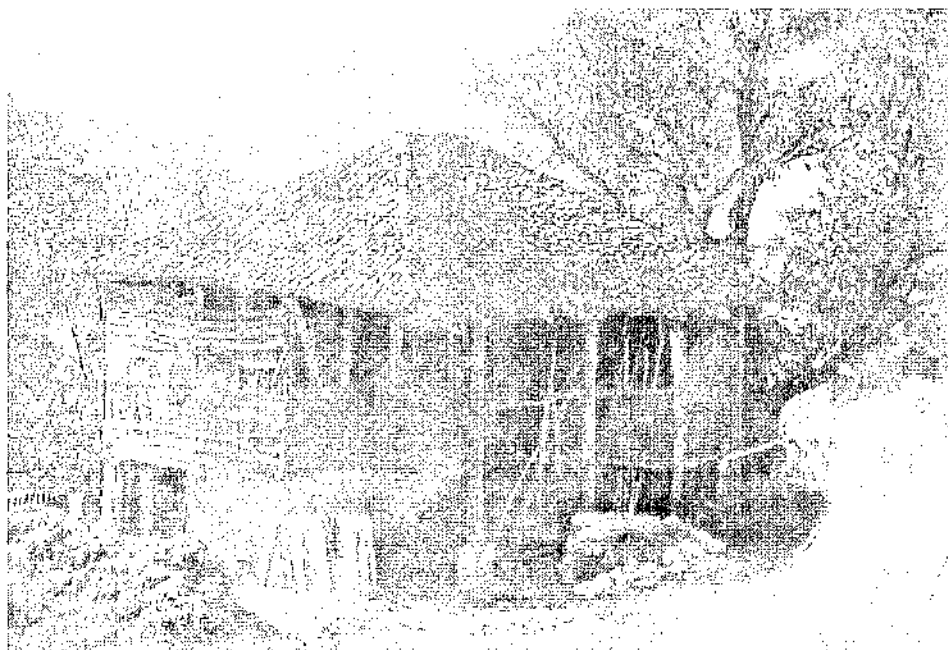
Скоро сва планинска села имала су своје „појате“, или „повате“. На њима подижу колибс, просте једнодељне зградице сачињене од „кривуља“, оплетене прућем и облепљене блатом. Покривене су сламом, сеном или кровином.

²⁹ П. Томић, *Сточарство*, ГЕМ књ. 42, Београд 1978, 160.

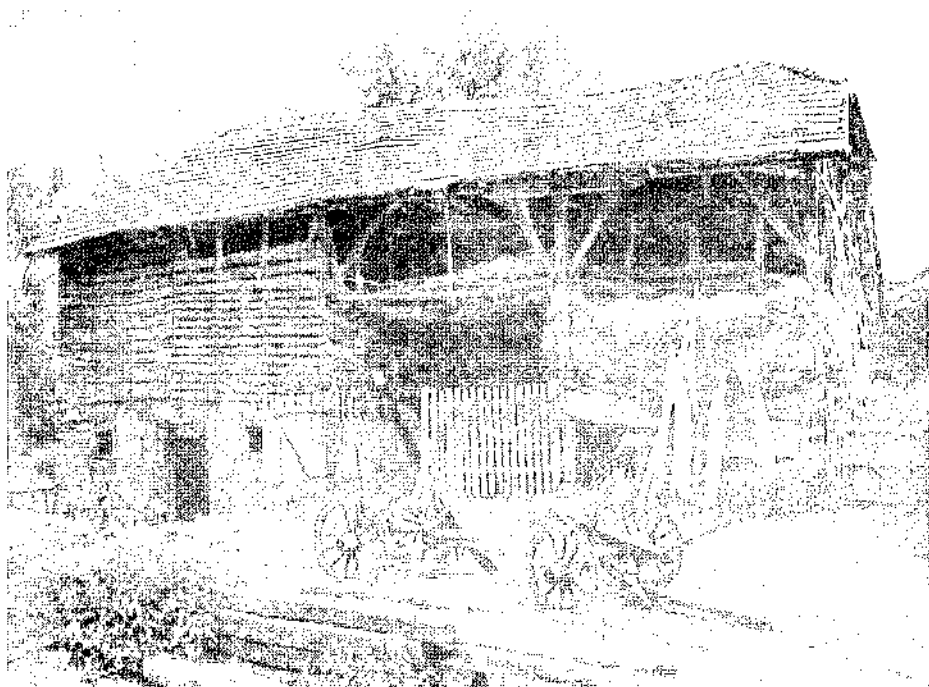
³⁰ М. Станојевић, *нав. дело*, 59.

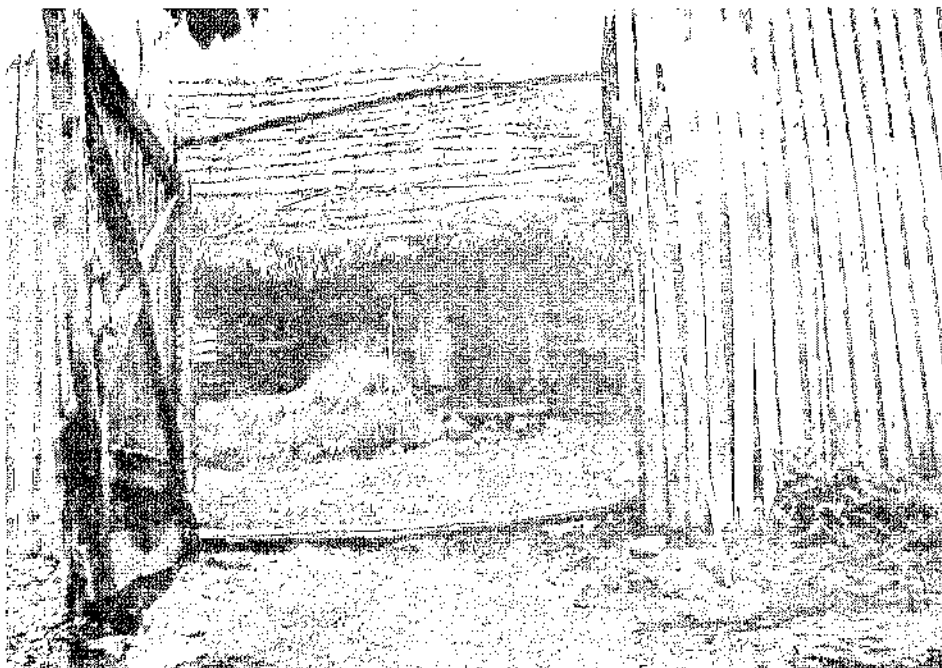
Сл. 26. Пасња, Бучје

Сл. 25. Кућа на „држини”, Горња Каменица

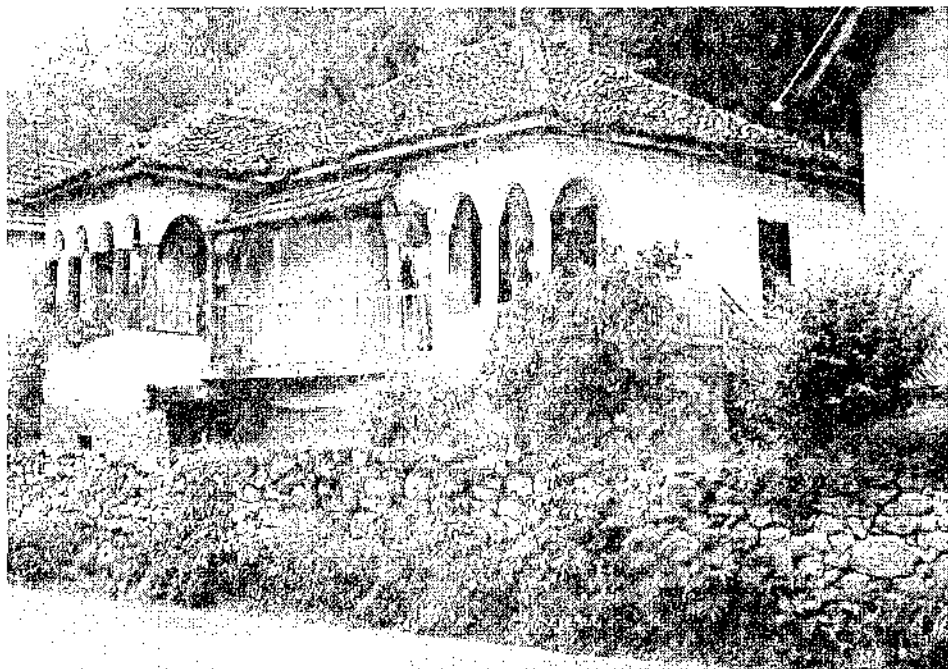
Сл. 27. Новији ший „илевце“, Бучје

Сл. 28. Новациа и шор, Равно Бучје

Сл. 29. Појаџа, Сврљински Миљковац

Сл. 30. Прелазни стип „моравке“, зграђено 40-их година, Мали Извор

Облик основе је развучен круг, на чијој се средини налази огњиште. Уз саму колибу налази се „повата”, такође „кривуљача”, само знатно пространија и служи за боравак ситне стоке (оваца и коза) у затвореном простору. Испред „повате” је „трљак”, или „заклон”, ограда од плота, која штити овце од ветра. Место колиба „кривуљача” касније се подижу куће као што су у селу или на „држави”. Веома су интересантне оне појате чији су сви потребни објекти подигнути под једним кровом (Сл. 29). У ствари, сви ти објекти обједињавају и затварају одређени простор. У оквиру њега налазе се: „колиба”, „јаганчарник”, „појата”, „капилија”, „плевња”, „амбар”, „кошара”, „шупа” и „трљак”. За улаз у „појату” постоје двоја врата. Једна су „главна”, а друга служе за улазак оваца. „Колиба” је зграда у којој живе чобани. Састављена је од „диване”, приступног простора, „куће” и собе. У „кући” се налази огњиште са „комином”. Ту се прерађује млеко и држи бели мрс, а у соби се спава. Уз „кућу” је „јаганчарник”, у коме се држе јагањци, јер је ту најтоплије. До њега је зимска „појата” за овце и козе, затим „појата” за летњи боравак, у коју се улази из „капилије”. „Капилија” чини полузатворени простор. На њој се налазе улазна врата за овце и „струга”, врата кроз која пролазе овце у „трљак”, једини непокривени простор. Изнад „капилије” су „плевња”, понекад и „амбар”. „Кошара” је обично испод „плевње” и служи за боравак крупне и рогате стоке. У простору где се налазе „главна” врата налазе се „дрвљаник” и „шупа”, која служи за држање оруђа и осталих ствари потребних за рад.

После Првог светског рата, упоредо са преоравањем пашњака и крчењем шума, отпочео је процес напуштања „појата”. Утрине су постајале све мање, нарочито у равнијим и нижим селима. Тај процес је настављен и после Другог светског рата, када се услед спровођења аграрне реформе све више прелази на „стајско” сточарење.³¹

Упркос свему, у вишим селима још увек има „појата” које се користе као повремени станишта, тамо где се нису потпуно затрле овце, тако да их има у селима око Тупижнице, Старе планине и Тресибаве.

Поменимо још један тип привредних зграда који је био карактеристичан за ове крајеве, а припада више прошлости него садашњости. У селима чије се становништво бавило виноградарством, све до појаве филуксере, која је захватила и уништила винограде, било је пивница. Пропашћу винограда, оне су запуштене и разрушене. Грађене су тамо где је виноград, обично с краја, ближе путу, укопане у земљу као земунице, покривене „кровином” или „лозињем”. Пивница је служила за смештај вина, ракије и алата за обрађивање винограда. Она је била и склониште и место за предах у тешком раду на винограду, а у доба бербе, ту се правило и всесеље. Заглавак је био чувен по својим виноградима, нарочито Горња и Доња Каменица, Штрпци и Трговиште.

³¹ П. Томић, нав. дело, 161.

Завршна разматрања

Сеоска кућа у књажевачком крају, као и у другим областима, одраз је културно-историјских и друштвено-економских прилика и техничких збивања одређеног времена. Развој народне архитектуре, почев од XIX века, представља логичан наставак развоја становања од знатно ранијих времена. Примитивна станишта, у виду кривуљача, изби, земуница претходила су развијеним облицима куће и становања. Она, у ствари, представљају трагове најстаријих облика становања, који су се у одређеним периодима, за време буна и ратова, обнављали. Прелаз од ових станишта или склоништа чине такође примитивна станишта, колибе и кошаре у којима се боравило у невољи, нарочито за време миграција и збегова. Грађене су без икаквог темеља, квадратне или правоугаоне основе, оплетене прућем, облепљене блатом, ниске, покривене сламом или кровином. Почетком XIX века, у шумовитим и планинским областима овога краја, било је брвнара, талпара или дашчара. Оне представљају старији тип кућа. Грађене су у познатом систему повезивања и хоризонтално слаганих брвана, талпи или дасака. Њихов грађевински стил не показује особиту разноврсност нити високи ступањ обраде. Последица умножавања становништва у првој половини XIX века било је крчење шума, а тиме и нестајање дрвене грађе. Тада брвнаре постепено уступају место кућама бондручарама, грађеним у новом конструктивном систему, од лаке дрвене конструкције са зидним платнима испуњеним чатмом. У периоду до ослобођења од турске власти те куће су имале једно, а касније и два одељења. У другој половини XIX века просторно се шири, добија још једно одељење и прераста у познати „моравски” тип куће, који је био распрострањен на ширем подручју Србије. У свом даљем развоју, током последње четвртине истог века, кућа добија и четврто одељење.

Главна одлика тих кућа је „трем” или „ајат”. Он је имао свој просторни развој: најпре је постављен по дужини куће, да би се касније предвојио у два дела. Трем или „ајат” остаје при земљи, а „доксат” се издиже. У другој половини XIX века „доксат” почиње да се постепено издваја и претвара у ново одељење. Крајем истог века на „доксату” почињу да се праве сводови, лучни отвори, који дају карактеристичан печат спољном изгледу куће. Потребно је напоменути да те куће имају доста сличности како са кућама суседних области тако и са кућама граничних крајева Румуније и Бугарске, где су поједини елементи изразито испреплетени. Узрок томе треба тражити у узајамним миграционим кретањима становништва.

Унутрашњи распоред просторија и покућства прилично је уједначен. Главна просторија је „кућа” или „ижа”, са огњиштем и „комином” изнад њега. Некада је огњиште било на средини, а са дограђивањем нових одељења, оно се помера уз преградни зид собе и постаје полустворено. Соба је одељење у коме се спава. Од покућства има дрвену полицу при врху зидова. На њој су најчешће украсни предмети и грнчарија. Остали кућни инвентар веома је оскудан. Ту се

налазе сто, клупа и зидана пећ или „кубе”. Соба има два прозора, па је и светлија. Кућа је подешена тако да се складно комуницира са собама и осталим одељењима.

Почетком XX века бондручна конструкција добија нове испуне зидних платана. Запажају се куће „кованице” и „долмарс”. Сличне су претходом типу, како у конструктивним тако и у концепцијским решењима. Праћене су све до после Другог светског рата, када се постепено напушта традиционални начин градње куће. Стари грађевински материјали све више уступају место камену, цигли, црспу итд. Као новина, поред већег броја просторија за стаповање, „ижа” губи огњиште и постаје кухиња са штедњаком. У конструктивном погледу, оне све више личе на варошке куће. Следећи тип кућа, који се раширио не само овде већ и на знатно ширем пространству у Србији јесу куће грађене на „глагол”, или куће на „ге”. Почетак њихове градње води у другу половину XX века. Карактеришу се развојем не само по хоризонталу већ и по вертикали. Истичу се масивношћу и величином. У новије време наилазимо на куће које се знатно разликују не само од изгледа села већ и од устаљеног начина градње. Грађене су од савремених грађевинских материјала, развијене у вертикалном и хоризонталном правцу, у разним екстеријерним комбинацијама. Такве куће се занајају у селима која се налазе у близини града, код богатијих и имућнијих домаћинстава.

У прошлости су куће градили само сељаци, а касније и мајстори, градитељи по занату. Најпознатије групе мајстора градитеља из овога краја су из села Ж'лпе, Јеловик Извора, Трговишта и Црвења.

Архитектура привредних зграда у прошлом веку свакако одражава и некадашње системе грађсња кућа. У крајевима у којима је било више услова за гајење стоке запажа се и већи број привредних зграда (села у планини). Међутим, и по броју и по разноврсности, у равничарским пределима, тамо где су збијена насеља, има знатно мање привредних зграда. Некадашњи сточарски начин живота условљавао је и повремено становање ван села, на „државама” и „појатама”, који се у неким деловима књажевачке општине до данас задржао, мада знатно мање него у прошлости.

ЛИТЕРАТУРА

- Вукосављевић Сретен, *Историја сељачког друштва II*, Социологија становања, Београд 1965.
- Влаховић Жива, *Сеоска кућа за становање у источној Србији*, Саопштења Института за архитектуру и урбанизам, Београд 1969.
- Дероко Александар, *Народно неимарство I*, САНУ, Београд 1968.
- Дероко Александар, *Наша фолклорна архитектура*, Београд 1935.
- Дробињаковић Боривоје, *Главни типови кућа*, Наше село, Посебно издање часописа „Савремена општина”, Београд 1929.
- Дробињаковић Боривоје, *Етнологија народа Југославије*, Идео, Београд 1960.
- Ђорђевић Тихомир, *Из Србије кнеза Милоша*, Београд 1924.
- Карић Владимир, *Србија, опис земље и народа*, Београд 1887.
- Којић Бранислав, *Новија сеоска кућа у Србији*, Зборник радова САН IV, Етнографски институт 1, Београд 1950.
- Којић Бранислав, *Сеоска архитектура и руризам*, Београд 1958.
- Којић Бранислав, *Стара градска и сеоска архитектура у Србији*, Београд 1949.
- Којић Бранислав, *Архитектура српског села*, Шумадија и Поморавље, Београд 1941.
- Костић М., *Књажевац и стари књажевачки округ*, Београд 1933.
- Мачај Стеван, *Грађа за топографију округа књажевачког са картом*, Гласник србског научног друштва књ. II, свеска XIX, Београд 1886.
- Павловић Д., *Народно традиционално на Балкану*, Југославија, Београд 1987.
- Пантелић Д., *Из прошлости Тимочке Крајине*, Споменица стогодишнице Тимочке Крајине 1833–1933, Београд 1933.
- Пантелић Никола, *Етнологија грађа из Буцака*, ГЕМ бр. 37, Београд 1974.
- Пауновић П., *Украшавање фасада сеоских кућа у Крајини*, Развитак март–април 1974, бр. 2, Зајечар 1974.
- Петровић Ђорђе, *Стара бугарска варошка кућа и њен однос према старој кући у Србији и Македонији*, Зборник архитектонског факултета у Београду, свеска 1, Београд 1960.
- Првановић С., *Тимочки печалбари*, Развитак бр. 2, Зајечар 1963.
- Првановић С., *Ослобођење Тимочке Крајине од Турака 1833. године*, Развитак бр. 2, Зајечар 1963.
- Стојанчевић Маринко, *Тимок*, Српски етнографски зборник, књ. LV, Београд 1940.
- Стојанчевић Маринко, *Заглавак*, Српски етнографски зборник, књ. XX, Београд 1913.
- Стојанчевић Владимир, *Кнез Милош и Источна Србија 1833–1838*, САНУ Београд 1957.
- Стојанчевић Владимир, *Милош Обреновић и његово доба*, Београд 1966.
- Стојанчевић Владимир, *Шести пријојених кнеза Милошеве Србије*, Историјски гласник, свеска бр. 3, Београд 1945.
- Финдрик Ранко, *Народно неимарство – становање*, Сирогојно 1994.
- Ђирић Ј., *Развој и трансформација куће на селу*, Социолошки преглед 1, Београд 1977.
- Хасанбеговић Рабија, *Сеоске куће и становање у Србији*, Етнографски музеј Београд 1969.
- Хасанбеговић Рабија, *Традиционална архитектура на територији општине Зајечар*, ГЕМ бр. 42, Београд 1978.
- Цвијић Јован, *Антропоеографски проблеми Балканског полуострва*, СЕЗБ IV, Београд 1902.
- Цвијић Јован, *Балканско полуострво*, Београд 1966.

Summary

Zoran Rodić

DEVELOPMENT OF RURAL ARCHITECTURE AND HOUSING

The village house in the Knjaževac region reflects the cultural, historical, socio-economic and technical conditions of a particular age. The development of village architecture, starting in the 19th century, is a logical continuation of a way of life dating from much earlier times up till the present day. Primitive dwellings, such as *krivulja* (round huts), *izbi* (shacks), and *zemunica* (dugout caves) were the forerunners of more modern types of houses or other dwellings. In fact, they represent traces of the earliest forms of human dwelling, which were later revived at certain moments in history, for example during revolts or wars.

The early 19th century saw log cabins, wooden shacks and sheds in the forested and mountainous parts of the region. They were the typical form of dwelling of the time. They were constructed in traditional fashion by tying together horizontally stacked logs or planks. The intense tree-felling in the first half of the 19th century, along with the rise in the population, resulted in the gradual disappearance of building timber, and the wooden dwellings slowly gave way to *bondručare* (woodframe houses) built in the new way using light wooden frames, the canvas walls being filled in with wattle and daub. In the period leading up to liberation from Turkish domination, the houses had one, and later, two rooms. In the second half of the 19th century, these dwellings grew bigger, acquiring one more room and taking on the appearance of the familiar „Morava„ type of house, which was to be found over much of Serbia. In the last 25 years of the 19th century, a fourth room was added to these houses whose main feature is the *trem* or *ajat* (covered porch).

The interior arrangement of the rooms and furnishings was fairly standard. The main room was called the *izba* (house) with a fireplace above it. Circulation inside was arranged to provide easy communication between all the rooms and parts of the house.

In the early 20th century the wood-frame house with wattle and daub was improved with new wall fillings. We notice wood-frame houses of the *kovanice* and *dotmare* types. Otherwise, they resembled their predecessors.

The next type of house was the L-shaped house, dating from the second half of the 20th century. These dwellings were characterised now by development of both the horizontal and the vertical planes. They were striking for their size and massive appearance.

In recent years, we come upon structures which are at complete variance both with the village atmosphere and the traditional type of building. These houses are made from modern building materials, stretching both vertically and horizontally through various exterior combinations.

In the past, the peasants built their own houses, while later professional builders erected them.

In the last century the architecture of non-residential buildings certainly influenced the style of construction of private houses. In areas where there were better conditions for livestock farming, we see a large number of farm buildings (for example, in the mountain villages). However, in the plains areas where there were denser settlements, there were far fewer non-residential buildings and they were less varied in type. The earlier livestock farmer's way of life often dictated the need to live outside the village, in „settlements„, or „huts„, some of which have survived in the Knjaževac region right up to the present day, though, naturally, far fewer than in the past.

Јелена Тешић

ТРАДИЦИОНАЛНА ИСХРАНА СТАНОВНИШТВА КЊАЖЕВАЧКОГ КРАЈА

Апстракт

Становништво књажевачког краја задржало је у својој исхрани доста конзервативности и архаичности, али су историјске и друштвене прилике ипак условиле битне промене. То су пре свега употреба масли, умесно до сада коришћеног масла, продор мање познатих намирница биљног порекла итд. Поред намирница које је само производило, сеоско домаћинство почиње све више да се снабдева и на тржишту.

Кључне речи: исхрана, намирнице, кукуруз, пшеница, хлеб, воће, поврће, месо, млечни производи, пића.

Комплексним етнолошким истраживањима народног живота у књажевачком крају обухваћена су и испитивања традиционалне народне исхране. Испитивања су била усмерена на чињенице од пресудног утицаја на структуру исхране, с посебним освртом на трагове архаичног и поједине категорије намирница (јела од житарица, поврће, месо, воће и пиће), као и на карактеристике обесда. Обухваћена је и исхрана градског становништва Књажевца ради уочавања и сагледавања утицаја градске на сеоску исхрану. Истраживањима је обухваћен период од краја XIX века до наших дана, на основу расположиве литературе и сећања најстаријег становништва.

О исхрани у књажевачком крају није посебно писано. Спорадичне податке налазимо у делима С. Тројановића,¹ А. Ђаје², С. Мачаја³, С. Првановића⁴, Мил. А. Костића⁵, В. Маринова⁶, М. Станојевића⁷, Н. Пантелића⁸.

¹ Сима Тројановић, *Српска јела и пића*, СЕЗБ књ. 2, Београд 1896. г.

² А. Ђаја, *Прилог познавању исхране сеоског становништва Србије – Исхрана становништва Крајине и Кључа*, Зборник радова LVIII Института за медицинска истраживања САН, књ. 5, 1958. г.

³ Стеван Мачај, *Грађа за топографију округа књажевачког*, са картом, Гласник Српског ученог друштва, књ. II, св. 19, Београд, 1866. г.

На развијеност исхране, њену разноликост и особеност утичу многи чиниоци и њихова узајамна деловања. Пре свега она зависи од природне средине, историјских, привредних и друштвених прилика, степена развијености материјалних добара и продукционих односа, ширине кулинарских знања, као и навика, обичаја и религиозних схватања.

Географски положај, као и ортографске, хидро и климатске прилике, битан су чинилац за обезбеђење сировина у исхрани. Долина Великог Тимока, највеће реке која протиче средином ове области, једина је раван, док су остало кришеви, клисуре, вртаче, гола и стеновита брда. Клима има одлике панонске континенталне климе, влашко-пантијског типа. Средња годишња температура од 10° C, падавине око 600-800 mm, као и хладни и суви ветрови (кошава и северац) и влажни северозападни, главне су одлике ове климе. Оваква конфигурација тла и климатски услови омогућили су повољне услове за развој земљорадње и сточарства.

Историјске прилике, поред осталог, одражавале су се и на исхрану. Буне, ратови и друге нередовне прилике имале су за последицу несташице хране, у народу познате као „гладне године”. Старије становништво овог краја још увек се сећа да се тада правио хлеб од тулузине („корњине”), а у стручној литератури може се наћи и на податак да се кукуруз мешао са церовом и буковом кором.⁹

Становништво старог Књажевачког округа, који је у периоду турске владавине припадао Видинском пашалуку, бавило се земљорадњом и сточарством. За време Турака, ратарство је било мање развијено. Било је година када жита није било ни за људску исхрану, па се ради његове набавке ишло у Видин.¹⁰ До краја XIX века највећу економску корист доносило је сточарство, а једном делу становништва приходе је доносило виноградарство, јер су многи имали винограде у атарима својих села.¹¹ Осман Пазваноглу, у чије су власништво почетком XIX века прешле све земље Видинског пашалука, не само да је водио рачуна о томе како турске власти поступају са народом већ је посвећивао посебну пажњу ратарству и сточарству. Подстицао је гајење бољих врста коња и оваца.¹² Земља је била парцелисана и подељена онима који су

⁴ Светислав Првановић, *Тимочки њечалбари*, Развитак бр. 2, Зајечар 1963; *Трагом тимочких њечалбара*, Развитак бр. 6, Зајечар 1969. г.

⁵ Мил. А. Костић, *Књажевац и ситари књажевачки округ у прошлости и садашњости*, Београд 1933. г.

⁶ Васил Маринов, *Аграрни односи у Видинском пашалуку у XVIII и XIX веку*, Развитак бр. 6, Зајечар 1967. г.

⁷ Маринко Станојевић, *Антропогеографски преглед Тимочке Крајине*, Споменица Тимочке Крајине 1933. г., стр. 75; *Зборник прилога за познавање Тимочке Крајине*, кн. II, Београд 1930. г.; *Обичаји и веровања на Тимоку*, ГЕМ 4, Београд 1929. г.

⁸ Никола Пантелић, *Етнолошка зраћа из Буцака*, ГЕМ 37, Београд 1974. г.

⁹ Светислав Првановић, *Тимочки њечалбари*, стр. 59.

¹⁰ Персида Томић, *Сточарство*, ГЕМ 42, Београд 1978, стр. 151.

¹¹ Душан Масловарић, *Земљорадња у околини Зајечара*, ГЕМ, бр. 42, Београд 1978, стр. 96.

¹² Мил. А. Костић, *нав. дело*, стр. 39.

желели да је обрађују, а засађивали су је највише лозом, баштама и воћњацима.¹³ После ослобођења 1833. године наступио је период напора да се унапреди целокупна привреда у Тимочкој Крајини. Године 1903. основана је пољопривредна школа у Букову, крај Неготина, која је дала школоване кадрове у пољопривреди и сточарству. Међутим, ови напори у току XIX и почетком XX века пису дали значајније и подједнаке резултате у целој области.¹⁴

После Првог светског рата почиње значајније преоравање пашњака и захватање утрина и шума па ратарство постаје интензивније. У том периоду основу исхране чинили су млеко и млечни производи, хлеб (углавном проја) као и неке врсте поврћа: пасуљ, боб, сочиво, купус, лук.

У периоду између два рата у већој мери су заступљене све врсте житарица, с тим што кукуруз и даље заузима доминантно место. Пшеница се претежно користи за припремање култих хлебова, као и за коре разних врста пита. Социјалне и посебно привредне промене, које су, поред осталог, сужавале материјалну основу дотадашњих извора прехранбених производа, условиле су извесну оскудност у исхрани, посебно у том прелазном периоду, када није било довољно искуства у припремању јела од нових, до тада ређе употребљаваних врста прехранбених артикала.¹⁵ Богат сточни фонд омогућавао је исхрану богату намирницама животињског порекла која не захтева велики обим знања у припремању јела. Опадање сточног фонда, међутим оријентисало је сеоско домаћинство на припремање хране од намирница биљног порекла, што подразумева велику умешност у комбиновању разноврсних састојака ове врсте хране, као и допуњавање намирницама животињског порекла (масло, маст, месо).¹⁶ Самим тим долази до извесног осиромашења народне кухиње. Учесће мушког становништва у ратовима, исхрана у војсци, мешање са другим становништвом, допринели су да у периоду између два рата кромпир нађе значајније место у исхрани, а домаћички курсеви који су одржавани при школама настојали су да помогну сељанкама у припремању, а посебно конзервирању хране.

У прошлости, сеоска домаћинства углавном су користила намирнице које су сама производила. У новије време, откад је више допунских привредних грана које увећавају новчане могућности, сеоско домаћинство се одређеним намирницама снабдева на тржишту. Купују се шећер, кафа, али и градски пшенични хлеб, кекс, бомбоне, конзерве, алкохолна и безалкохолна пића, итд.

Појачан одлив становништва у градове условљава и одређене промене у начину живота, па и у исхрани. Знатније насељавање становника из околних села у Књажевац почело је после ослобођења 1833. године. Док је у Књажевцу (тада још увек Гургусовцу) 1834. године било 869 становника, 1859. године било

¹³ Васил Маринов, *нав. дело*, стр. 56–62.

¹⁴ Душан Масловарић, *нав. дело*, стр. 95.

¹⁵ Љубомир Релић, *Исхрана*, ГЕМ 42, Београд 1978, стр. 298–299 и *Исхрана сеоског становништва комуне Неђојин*, ГЕМ 31–32, Београд 1969, стр. 224–225.

¹⁶ Исто.

је 2 383.¹⁷ Подаци о досељавању за Тимок и Заглавак веома су оскудни. М. Станојевић сматра да је досељавање овде било претежно сведено на унутрашња померања стаповиштва из места у место. Установио је да се у Заглавак у току целог XVIII и XIX века доселила са стране само 51 породица из пиротског Понишавља и 22 из бугарског Загорја.¹⁸ Прелазак са сточарско-натуралне на ратарско-робну производњу и преовладавање новчане привреде утицали су, 70-их година прошлог века, на појаву већих сезонских миграционих кретања, посебно из Заглавка и Буака. Групе од 300 до 400 мушкараца одлазиле су почетком пролећа у печалбу („печаловину“) у „Влашко“ на пољопривредна имања „мушија“, румунских бојера и враћали се касно у јесен с малом зарадом у злату.¹⁹ Та кретања била су најинтензивнија у периоду од 1900. до 1914. године. Осим због рада, у град се одлазило и због школовања. Године 1900. у Књажевцу је отворена Женска занатска школа, која је током првих година рада окупљала годишње око 20 ученица, углавном кћери трговаца и занатлија. Осим проширења знања из општеобразовних предмета, ученице су стицале сазнања из хигијене, женског ручног рада, шивања, кројења и домаћинства.

После Другог светског рата, интензивнијим развојем привреде и индустрије, као и школовањем, наставља се миграција сеоског становништва из Буака и Заглавка у Књажевац, као и у друге веће градове: Зајечар, Неготин, Бор, Ниш итд. Одлазак у град на школовање или рад, као и обогаћивање кулинарских знања на курсевима и у домаћинским школама, омогућили су, поред осталог и продор нових јела у традиционалну сеоску средину. Последица тога је приближавање сеоске исхране градској, што је у последње време значајније. Тај процес је још увек у току, али тече изузетно споро, тако да ће за знатнији утицај бити потребно дуже раздобље, посебно у планинским селима у којима живе старци.

Налету нових утицаја најуспешније су се, али ипак не потпуно, одупирале навике и обичаји који, уз религиозна схватања, имају знатан утицај на исхрану. Под заштитом традиције, до наших дана одржали су се обичаји у вези са справљањем одређених јела о важним празницима. То се првенствено односи на јела са карактером жртве, посебно кад је учесник обеда посредник за „слање хране“ блиским покојницима и прецима које треба умилостивити како би били благодоклони и обезбедили здравље, срећу и просперитет у наступајућем периоду. Најзначајније крвне жртве су *прасе* за Божић; *петшао* („старац“) за Св. Илију, при чему се веровало да ће, ако се он не закоље, умрети домаћин куће; *јагње* за Ђурђевдан („ђурђевско јагње“, „ђурђил“ и сл.²⁰).

¹⁷ Мил. А. Костић, *нав. дело*, стр. 71.

¹⁸ Маринко Станојевић, *Литературно-географски преглед Тимочке Крајине*, стр. 75; Светислав Првановић, *Трагом Тимочких печалбара*, стр. 3.

¹⁹ Душица Живковић, *Нека етнографска обележја књажевачког краја*. Међумурје бр. 8, Чаковец 1985, стр. 129–131.

²⁰ Маринко Станојевић, *Зборник прилога за познавање Тимочке Крајине*, стр. 6.

желели да је обрађују, а засађивали су је највише лозом, баштама и воћњацима.¹³ После ослобођења 1833. године наступио је период напора да се унапреди целокупна привреда у Тимочној Крајини. Године 1903. основана је пољопривредна школа у Букову, крај Неготина, која је дала школоване кадрове у пољопривреди и сточарству. Међутим, ови напори у току XIX и почетком XX века нису дали значајније и подједнаке резултате у целој области.¹⁴

После Првог светског рата почиње значајније преоравање пашњака и захватање утрина и шума па ратарство постаје интензивније. У том периоду основу исхране чинили сумлеко и млечни производи, хлеб (углавном проја) као и неке врсте поврћа: пасуљ, боб, сочиво, купус, лук.

У периоду између два рата у већој мери су заступљене све врсте житарица, с тим што кукуруз и даље заузима доминантно место. Пшеница се претежно користи за припремање културних хлебова, као и за корс разних врста пита. Социјалне и посебно привредне промене, које су, поред осталог, сужавале материјалну основу дотадашњих извора прехранбених производа, условиле су извесну оскудност у исхрани, посебно у том прелазном периоду, када није било довољно искуства у припремању јела од нових, до тада ређе употребљаваних врста прехранбених артикала.¹⁵ Богат сточни фонд омогућавао је исхрану богату намирницама животињског порекла која не захтева велики обим знања у припремању јела. Опадање сточног фонда, међутим оријентисало је сеоско домаћинство на припремање хране од намирница биљног порекла, што подразумева велику умешност у комбиновању разноврсних састојака ове врсте хране, као и допуњавање намирницама животињског порекла (масло, маст, месо).¹⁶ Самим тим долази до извесног осиромашења народне кухиње. Учешће мушког становништва у ратовима, исхрана у војсци, мешање са другим становништвом, допринели су да у периоду између два рата кромпир нађе значајније место у исхрани, а домаћички курсеви који су одржавани при школама настојали су да помогну сељанкама у припремању, а посебно конзервирању хране.

У прошлости, сеоска домаћинства углавном су користила намирнице које су сама производила. У новије време, откад је више допунских привредних грана које увећавају новчане могућности, сеоско домаћинство се одређеним намирницама снабдева на тржишту. Купују се шећер, кафа, али и градски пшенични хлеб, кекс, бомбонс, конзерве, алкохолна и безалкохолна пића, итд.

Појачан одлив становништва у градове условљава и одређене промене у начину живота, па и у исхрани. Знатније насељавање становника из околних села у Књажевац почело је после ослобођења 1833. године. Док је у Књажевцу (тада још увек Гургусовцу) 1834. године било 869 становника, 1859. године било

¹³ Васил Маринов, *нав. дело*, стр. 56–62.

¹⁴ Душан Масловарић, *нав. дело*, стр. 95.

¹⁵ Љубомир Рељић, *Исхрана*, ГЕМ 42, Београд 1978, стр. 298–299 и *Исхрана сеоског становништва комуне Неготин*, ГЕМ 31–32, Београд 1969, стр. 224–225.

¹⁶ Исто.

је 2 383.¹⁷ Подаци о досељавању за Тимок и Заглавак веома су оскудни. М. Станојевић сматра да је досељавање овде било претежно сведено на упутрашња померања становништва из места у место. Установио је да се у Заглавак у току целог XVIII и XIX века доселила са стране само 51 породица из пиротског Понишавља и 22 из бугарског Загорја.¹⁸ Прелазак са сточарско-натуралне на ратарско-робну производњу и пресовладавање новчане привреде утицали су, 70-их година прошлог века, на појаву већих сезонских миграционих кретања, посебно из Заглавка и Буцака. Групе од 300 до 400 мушкараца одлазиле су почетком пролећа у печалбу („печаловину“) у „Влашко“ на пољопривредна имања „мушија“, румунских бојера и враћали се касно у јесен с малом зарадом узлату.¹⁹ Та кретања била су најинтензивнија у периоду од 1900. до 1914. године. Осим због рада, у град се одлазило и због школовања. Године 1900. у Књажевцу је отворена Женска занатска школа, која је током првих година рада окупљала годишње око 20 ученица, углавном кћери трговаца и запатлија. Осим проширења знања из општеобразовних предмета, ученице су стицале сазнања из хигијене, женског ручног рада, шивања, кројења и домаћинства.

После Другог светског рата, интензивнијим развојем привреде и индустрије, као и школовањем, наставља се миграција сеоског становништва из Буцака и Заглавка у Књажевац, као и у друге веће градове: Зајечар, Неготин, Бор, Ниш итд. Одлазак у град на школовање или рад, као и обогаћивање кулинарских знања на курсевима и у домаћичким школама, омогућили су, поред осталог и продор нових јела у традиционалну сеоску средину. Последица тога је приближавање сеоске исхране градској, што је у последње време значајније. Тај процес је још увек у току, али тече изузетно споро, тако да ће за знатнији утицај бити потребно дуже раздобље, посебно у планинским селима у којима живе старци.

Налегу нових утицаја најуспешније су се, али ипак не потпуно, одупирале навике и обичаји који, уз религиозна схватања, имају знатан утицај на исхрану. Под заштитом традиције, до наших дана одржали су се обичаји у вези са справљањем одређених јела о важним празницима. То се првенствено односи на јела са карактером жртве, посебно кад је учесник обода посредник за „слање хране“ блиским покојницима и прецима које треба умилостивити како би били благонаклони и обезбедили здравље, срећу и просперитет у наступајућем периоду. Најзначајније крвне жртве су *ћрасе* за Божић; *ћеџао* („старац“) за Св. Илију, при чему се веровало да ће, ако се он не закоље, умрети домаћин куће; *јагње* за Ђурђевдан („ђурђевско јагње“, „ђурђил“ и сл.²⁰).

¹⁷ Мил. А. Костић, *нав. дело*, стр. 71.

¹⁸ Маринко Станојевић, *Антропогеографски преглед Тимочке Крајине*, стр. 75; Светислав Првановић, *Трагом Тимочких печалбара*, стр. 3.

¹⁹ Душица Живковић, *Нека етнографска обележја књажевачког краја*, Међумурје бр. 8, Чаковец 1985, стр. 129–131.

²⁰ Маринко Станојевић, *Зборник прилога за познавање Тимочке Крајине*, стр. 6.

Од осталих јела са карактером жртве значајно је помснути и кољиво (за славе, сахране и подушја), култне хлебове, као и ускршња јаја. На дан Св. Андреја (Мечкидан), сви укућани јели су кувани кукуруз, док су један клип износили и остављали мечки.

У дане поста (среда и петак), али и за божићни, ускршњи, петровски и великогоспојински пост, као и све славе које падају у дане поста, спремају се боб, сочиво, пребранац, риба, рибља чорба, посне сарме, посне пуњене паприке, паприкс пуњене пасуљем, пита са орасима, печена тиква, мед, суве шљиве, и друго. За време тудорове недеље се „гудоричи“. Старији људи се обично заветују да целе те недеље не ручавају, већ само вечеравају. Дању се само пије и једе кисео купус.²¹ У току Тудорове недеље становништво овог краја користило је у исхрани и кокице.

Осим тога, постоје и одређена јела која се, скоро обавезно, једу за одређене празнике. Тако се за Крстовдан и Преображење праве црвене посне паприке, за Васиљевдан проја са квасцем, јајима, сиром и машћу, а унутра се, као и у чесницу, стави сребрна пара, кукуруз (да чува њиве), дрвце (да чува шумс)²². После Кратке недеље (која је испред месних поклада) долази Сирна недеља током које једу само сир, млеко и јаја, а никако месо.²³

Архаичност у исхрани

У исхрани становништва књажевачког краја уочавају се конзервативност и архаичност у начину припремања хране, садржају оброка и исхрани, како свакодневной тако и ритуалној. Могло би се чак рећи да се у њој задржало више архаизма него у било ком облику материјалне културе, чему су допринела конзервативна схватања, па је народна исхрана претрпела врло мало промена у протеклих стотињак година.

Архаичност је пре свега евидентна у прикупљању хране. Попут наших предака, становништво овог краја користи у исхрани плодове разног самониклог поврћа и воћа.

Самоникло поврће и биље користе за припремање разних јела. Поменућу овде само нека. *Ливадско зеље* и данас користе за спремање сарми („гужвица“), гибаница („зељаник“) и чорбе. Пошто *коприва* прва дозрева, беру је док је још млада, суше, па истрљају између дланова и просејану додају у скроб. Овако припремљену коприву данас називају „коприво у праху“. Од *дивље белог лука* (личи на лист ђурђевка) праве салату „цревмуж“, коју једу највише уз печење, а посебно печену јагњетину. *Печурке* се такође у знатној мери користе у

²¹ Исто, стр. 12.

²² Опширније о овоме у одељку о обичајима.

²³ Маринко Станојевић, *Обичаји и веровања на Тимоку*, стр. 44.

исхрани. Најбројније су љутаче, модрокорке, црвеноачке, чељадинке, јајчарке (*Amanita caesarea*), вргањ (*Boletus edulis*), лисичаре (*Cantharellus cibarius*). Док су свеже, печурке пеку, праве паприкаш или их суше па зими од њих праве чорбу.

У периоду дозревања, у свежем стању, прикупљају и једу: шумске јагоде, дрењине, трњине, купине, орахе, мушмуле и сл. Поред самониклог, прикупљају и култивисано воће, као што су: јабуке, крушке, грожђе, трешње, вишње, брескве, дуње. Осим што га једу у периоду дозревања, прикупљено воће и конзервирају – суше и остављају у воду или га прерађују у алкохолна пића (вино и ракију), а у новије време, по угледу на град и у сеоској средини се кува слатко и праве сокови.

Прикупљање плодова, посматрано као допунска привредна активност, одавно је превазиђено економским и друштвеним развојем. Посматрано у ширем смислу, одржало се спорадично до данас као допуна у исхрани. Обављају га, углавном, млађи чланови породица који нису дорасли за рад у земљорадничким пословима, али и старији, неспособни за напоран ратарски посао.

Занимљиво је народно веровање да је коприва здрава, да су дрењине и трњине добре за стомак, а чај од шипурка добар против кашља. Због тога ове биљке становништво овог краја доста користи, уверено да тиме доприноси и своје здрављу.

Исхрана се допуњава и ловом и риболовом. Највише се лове зечеви, дивље свиње и срне (раније помоћу разних замки, а данас пушкама). Од птица највише се лове јаребице. Лов се данас више сматра спортом него привредном делатношћу, због тога месо дивљачи нема значајније место у исхрани, већ се користи онда кад се нешто улови.

Риболов је, такође, један од начина прибављања хране. Риба се ловила рукама, сркметом, тровала травом „дивизмом“, убијала динамитом, а у новије време се пеца удицом. Риба је једина месната храна у дане поста. Пошто се, као и ловом, становништво и риболовом бави ретко, и, могло би се рећи, више из разоноде, риболов се само условно може сматрати допунским начином добијања хране.

Осим извора и начина прикупљања, архаичност у исхрани огледа се и у начину припремања хране.

Најархаичнији начин припремања меса за који се у овом крају зна, али се више не упражњава, јесте печење меса у зажареној рупи. Рупа се добро ужари, размакне се супрашка, стави слој лишћа и гранчица, а преко тога уређен брав или јагњс. Затим се поново прекрије лишћем и гранчицама, рупа се затрпа, а одозго поново наложи јака ватра. После извесног времена, ватра се угаси и печење откопа²⁴. Такав начин печења меса био је познат у целој источној Србији. Нисам наишла на казивача који је месо пекао на овај начин, али је било

²⁴ Сима Тројановић, *нав. дело*, стр. 38.

оних који су о томе знали по причи. Познат начин печења је и у црепуљи покривеној вршником или металним сачем. На тај начин печени су погача, месо, тиква и сл. Осим тога, потребно је поменути и печење у супрашки, као и прицрмање печења на ражњу. Осим печења на ражњу, које се одржало до наших дана, остали начини печења изобичајени су доношењем законске забране држања отворених огњишта.

Архаичност се, осим у набављању и припремању хране, уочава и у начинима конзервирања. Најстарији начин конзервирања меса је сушење изнад огњишта и затапање у маст. Затапање пропржених комада меса у маст било је веома погодно јер су домаћице биле у могућности да за врло кратко време припреме оброк, што је посебно у јеку пољопривредних радова, за инокосну породицу, имало велики значај. Посебно архаичан начин конзервирања је и потацање воћа у воду, као и сушење воћа на венчићима („воћке”).

Хлеб и јела од житарица

Старије становништво књажевачког краја сећа се да је хлеб у прошлости прављен од ражи. Ражани хлеб („р’ жени леба”, „рженица”) спреман је за 1 до 2 дана и печен у црепуљи покривеној вршником. Хлеб од ражи веома је захвалап јер се не суши и дуго чува свежину, стога је раж и касније коришћена као додатак пшеничном брашну. Ражани хлеб није имао значајнију примену у исхрани јер га је врло брзо потиснуо хлеб од кукурузног брашна – проја, која се дуго задржала као основна храна.

Кукуруз („мумуруз”) се убраја међу најважније биљке које се сеју у овом крају, „јер успева тако добро као да му је тимочка долина права постојбина”²⁵. Кукуруз је донедавно био основна сировина за припремање хлеба, тачније проје. Врло чест оброк била је проја надробљена у млеко. Поред класичне проје, прављен је и „гологлавник” од кукурузног брашна, зеља, јаја, сира и масти.

Кукурузно брашно коришћено је и за припремање неких једноставнијих јела. То је, пре свега, качамак („качамилка”). У „котле”, мањи котао („котал” је већи) сипа се вода, па кад проври, додају се со и брашно. То се неко време кува и добро мути („док се задњица не зазноји”). Кад је скувано, скине се са ватре. Качамак је густ и тврд, тако да може да се сече. Качамак се сипа на „круг”, лопар који се стави на трпезу и са њега се једе. Понекад се при спремању качамака додају брашно, маст и сир, па се тако спремљен качамак једе са хлебом или пројом. Уз качамак су се јели и испржени чварци или ораси.

Слично качамаку, кувало се кукурузно брашно са млеком док се не згусне, па се добијала „млечица”.

²⁵ Стеван Мачај, *нав. дело*, стр. 312.

Од кукурузног брашна правила су се још нека једноставнија јела: скроб од пројиног брашна, коприве и масла; „пржено” од масла, пројиног брашна, мало млека и, ако има, младе паприке; „баралију” или „јајчаник” од мешавине кукурузног брашна, масла и јаја. У Будаку су кували „прженицу”, качамак са чварцима, празилуком („зеленим луком”) и паприком, као и „цицу”, која се добијала кад се у кључалу воду сила кукурузно брашно, а затим наструже стари сир²⁶.

Осим кукурузног брашна, становништво ове области користило је у исхрани и кукуруз у клипу и зрну. Кукуруз у клипу пекли су или кували. Од зрна кукуруза правили су кокице („луцање”, „луцке”). Раније су их спремали у „решето”, које су поклопљено стављали на жар, а данас у шерпи на шпорету. „Луцање” су се обавезно јеле на Луду среду (кад се „тудоричи”), биле су и чест оброк приликом радова у пољу, али су се јеле и обичним данима.

Од средине овог века у свакодневну исхрану постепено улази *пшеница*, мада се код сиромашнијег становништва и даље, као замена хлебу, користила проја и качамак. За спремање хлеба за сваки дан пшенично брашно дуго је комбиновано са кукурузним брашном, а врло често и уз додавање ражи, која доприноси дужој свежини хлеба. Чисто пшенично брашно је доста дуго искључиво коришћено за спремање култног хлеба о слави, Божићу, подушју, погребима и другим светковинама. Осим што је прављен од чистог пшеничног брашна, култни хлеб се од свакодневног хлеба разликовао само по називу. Хлеб за свакодневну употребу звао се „погача”, док је за славски хлеб коришћен назив „колач”. У селу Дречиповац славски колач се зове „љубисав”. Он стоји на средини софре и сваки гост који дође пожели домаћину срећну славу и пољуби „љубисава”. Њега слављеници поједу после славе. Преко „љубисава” стоји „хлепчић” у облику крста, који добија онај ко је са домаћином ломео колач. Вече пре славе такође се спрема посебан хлеб који се тада и поједе, а зове се „вечерница”. Од култних хлебова прави се и божићни колач („срећка” -- у Дречиповцу), а поред њега и „кола” (поломе се да би се кола ломила од берићета), „бачва” (не ломе се да не би цурила) као и други хлепчићи који се називају по животињама; „кравајчићи”, који се завијају у „оров” лист или лист од тикве и запеку; а за младенце -- младенчићи с медом²⁷.

Хлеб и данас претежно, мессе саме домаћице. За мепење хлеба жене су саме спремале и квасац -- у воду ставе корицу хлеба и брашно, па то одстоји 2 до 3 дана док се добро не укисели и „подбуци”, а ако имају, додају и мало шећера да боље нарасте.

Од бајатог хлеба и сира правили су попару, као и „свраку”, надробљен хлеб преливен сирћетом.

Пшенично брашно је коришћено и као зачин јелима, најчешће уз додатак црног лука. То је позната запршка на масти или зејтину.

²⁶ Никола Пантелић, *нав. дело*, стр. 189.

²⁷ О обредним хлебовима опширније у одељку о обичајима.

Већу примену у исхрани нашло је тесто од пшеничног брашна. Нарочито су распрострањене гибанице. Интересантно је да раније није постојала терминолошка разлика између пите и гибанице. Назив гибаница коришћен је без обзира на то како је прављена (слагана или мотана) и од чега (слатка или слана). Тек у новије време понегде се може чути и назив пита.

Коре за гибаницу правиле су саме домаћице. Коре („обје”, „обге”) замесе се од пшеничног брашна, а затим развуку оклагијом („насучу на растакалку”). Кад су тако припремљене, запеку се на вршнику. Испечене „обге” ређају се у тепсију и између филују („облажу”). Тепсија се стављала на жар, преко ње вршник, па се све одозго прекрије жаром и пепелом. Тако се пекло све до Другог светског рата, тачније до појаве гипорста, али је, по тврђењу овдашњег становништва „послатка под вршњак”.

Гибаницу су правили са сиром помешаним са јајима. Кад се испече, гибаница се прелије заслаћеном водом „да омекне”. Осим сира, за филовање су коришћени и кромпир, месо, пиринач, кисели купус и сл. Међу најзаступљенијим гибаницама су „зељаник” са ливадским зељем, сиром и јајима (може да се користи и коприва уместо зеља), као и „тиквеник” или „тиквењак” од беле тикве, „печењке” (прављен је за Петровдан).

Слатке гибанице прављене су с јабукама, вишњама и, посебно, орасима – „орешњак”. За „орешњак” такође су користили домаће „обге”, које се филују орасима и шећером, а додавало се и суво грождје које су домаћице саме сушиле на вејкама.

Градска и сеоска средина унесколико су се разликовале у припремању гибанице. У самом Књажевцу није се правила кисела гибаница (гибаница од киселог теста). То је сеоска варијанта. У Књажевцу, разликовали су и гибаницу од пите. За гибаницу коришћене су пуније коре, које су слагане у тепсију и између филоване најчешће старијим, преврелим, масним сиром (мало „сек”). За пите су биле у употреби танке коре које се увијају и за њих се више користио млади сир.

Од пре тридесетак година у исхрани се користи и „препржољ”. Запеку се кришке бајатог хлеба, добро позејтине („кад се једе мора да цури из руке”), па се између две кришке стави пљескавица. По жељи може и да се заљути алевом паприком.

Слично „препржољу”, спрема се и „мазољ” – кришка хлеба премаже се с једне стране млевеним месом и потом запече.

Осим брашна, у исхрани је коришћена и пшеница у зрну за припремање кољива, које је обавезно о слави, погребу и подушјима. Жито се очисти, опере, просуши и „стуца у чутури” (дрвеној ступи), а затим стави да се кува. Кад је скувано, налије се млеком, па се посоли или пошећери, зависно од укуса. Тако спремљено жито служило се за славе, на почетку. У новије време, по угледу на

град, у жито се додају и шећер и ораси. За посне славе служи се без млека, само са орасима и шећером.

Поврће

У народној исхрани овог краја поврће има знатну улогу. Ту су, пре свега, махунарке (пасуљ, сочиво, боб), кромпир, паприка, купус и лук (бели, црни и празилук).

Сочиво („лећа”, „леча”) раније је чешће било у употреби, док се данас једе ређе, неколико пута годишње, посебно у дане поста. Сочиво се скува и запржи слично пасуљу, али је више „чорбаво”. Кад се једе, по укусу се закисели. За запршку су раније коришћени само брашно и маст, односно зејтин кад је пост, а данас се дода и шаргарепа.

Боб се раније, такође, често налазио на трпези. Више је коришћен док је још зелен, у махуни, односно „не лупен” и куван је као вариво. Посебно цењено јело, особито у дане поста, биле су „бобове питије”, или како се још називају „дрвене питије”. Припремане су тако што се боб потопа у воду, затим ољушти („олупи”) и стави да се кува. Дода се и бели лук, који се претходно „стуца у чутури” и запржи зејтином, уз који може да се дода и алева паприка. Кува се дуго, док се добро не згусне („спихтијоше”), тако тврдо да се може сећи ножем. Кад је скуван, одозго се прелије запршком од алеве паприке, исече на коцке и тако служи. Раније, припреман је у земљаном суду („у земљено грне”), јели су га из тепсије или вагапа („панице”).

Знатно више, обрадиве површине овог краја засејане су *пасуљем* („васуљ”), који се најчешће сеје између редова кукуруза, као међуусев. Пасуљ је веома често заступљен у исхрани. Једу га током целе године, чак два до три пута недељно. Среда и петак су дани поста, када се, по написаном правилу кува пасуљ.

Кували су чорбаст, редак пасуљ („у грне”), у који се дода по нека сува паприка, а понекад и комад меса. Осим чорбастог, спреман је и густ пасуљ који добро замасте запршком, као и посан „претрљанац”, за који се пасуљ заједно са луком добро „претре” у паници и припрема без зејтина и масти.

Осим „претрљанца” и чистог пребранца, спреман је и пребранец на који се одозго поређају пржене љуте паприке, као и паприке пуњене пасуљем.

Свако домаћинство, за подмирење својих потреба, па и за тржиште, узгаја и *купус* („зеље”). Купус посебно погодује зимској исхрани, која је веома калорична и пуна масти. Свака кућа оставља за зиму велику капу купуса. Од пре четрдесетак година, у посебан мањи чабар ставља се и купус резанац. У новије време домаћице, кад је купус добар за сарму, остављају лиске свежег купуса у замрзивач.

У прошлости, купус је више куван са орасима него с месом. Стављан је ред купуса, ред ораха и тако наизменично, да би се на крају додало и пројино брашно. Временом, ораси се све мање користе, па купус више кувају са месом, сувим месом, костима или сланином. За свадбе, славе и друге свечане прилике купус припремају тако што га исеку на крупно („на четвртинке“), па ређају наизменично са парчићима свињског или овчјег меса (чешће овчјег), и то и суво и тазе. Раније, кували су на огњишту, „у земљено грне“ поклопљено каменом плочом, а данас, паравно, на шпорету.

Од купуса, кувају и клин чорбу („дивја риба“, „дивјуриба“, „клинка“). Скува се кисели купус, расо; додају 2 до 3 суве паприке са венца, бели лук и празилук, па кад је скувано, запржи се размученим пројиним брашном. То је изразито посно јело и често га једу у дане поста. У Вртовцу „дивја риба“ је посна чорба од расола („сока“), закувана кукурузним брашном и уз додатак паприке, а кад је без кукурузног брашна зову је „клин чорба“²⁸.

Врло често јело на трпези, како мрсној тако и посној, јесу сарме („гужвице“). Зависно од тога да ли су мрсне или посне, пуњеће („заире“) се прави од пиринча или меса. Уместо зејтина, раније су коришћени ораси истуцани у чутури, а уместо пиринча – истуцан бели кукуруз.

Осим купуса, за „гужвице“ користе још и млад липов лист, лист рена, ливадско зеље, лист цвекле, као и лист винове лозе који се чува тако што се обари, стави у теглу и посоли, али се не сила вода јер он сам пусти воду. Данас се ставља у кесице, па у замрзивач.

Осим већ набројаних јела, од купуса још праве и подварак, коме додају комаде свињског меса или целу кокошку. У новије време, посебно у граду, припремају и слadak купус с флекацама. Купус доста једу и као салату („на салату“). У дане поста, расолом („расолница“, „сок из кацу“) преливају качамак и тако га једу.

Кромпир је у књажевачком крају веома чест на трпези. Од кромпира праве чорбе, јаније и паприкаше. Међутим, много више користе печен („запрећен“) или пржен кромпир. Пеку га на неколико начина: са љуском, а затим га љуште и једу; „запрећен“ са паприком или белим луком. Прже га у тепсији („кромпир у тепсију“) без ичега („на суво“) или густо са месом. Врло често праве и „претри“ кромпир, који скувају, изгњече дрвеном кашиком („претре“) и једу са хлебом, као и „утрљап“ кромпир за који се прави запршка од лука и масти и дода паприка („пиперица“) тако да „буде црвено“. Печен кромпир поникад је и једини оброк у току дана, као што је, на пример, у току недеље кад се тудоричи и кад се цео дан не једе ништа док не изађу звезде. У новије време доста се једе и рестован кромпир, као и куван, било да је само ољуштен („олупен“) и скуван било да праве шире.

²⁸ Никола Паистелић, *нов. дело*, стр. 189.

Паприка („пипер“, „липерица“), веома је омиљена у исхрани. Користе је свежу, осушену и конзервирану из турније. У периоду сазревања паприку једу са сиром. Младу зелену паприку, најчешће исецају, избаце семенке, испрже јаја и једу са сиром. Од паприке и празилука праве и салату „љутицу“²⁹. У јесу пољопривредних радова најчешћи оброк за вечеру је „пржено“, које се припрема тако што се месу из масти додаје и свеже исецкана паприка. Прави се и „головар“ у који се стављају ситна паприка, со, врућа вода, а у новије време додају се и туцани ораси. Свеже паприке користе се и за пуњење, и то месом или пиринчем. Осим пиринчем, посне паприке пуне се и млевеним орасима и кромпиром. Праве се за посне славе и служе на крају обода, уместо печења. Ако је паприка свежа, одозго је затворе парадајзом, а ако је из замрзивача – листовом киселог купуса. Од свежих паприка, лука и пројилог брашна правили су и „цакленик“.

У зимском периоду више се користе суве паприке, које се у великим количинама суше испод стрехе папизане на вешце. Тако осушене паприке, истуцане „у чутури“, користе се, углавном, као зачини јелима. Осим тога, суве паприке се и пуне, обично пасуљем, као и кромпиром и пиринчем у који се, ако се не спремају за пост, могу додати и чварци.

Осим сушења, паприку конзервирају на још неке начине. Остављају туршију тако што паприку, заједно са зеленим парадајзом и мало целера, а у новије време и шаргарепом, поређају у чабар, посоле и прелију водом. Свеже паприке поређају у чабар, посоле, прелију водом и сирћетом. За зиму паприку напуне младим сиром и ређају у суд тако што између два реда паприка, ставе ред сира, па се све налије пресолцем (једе се као предјело, уз ракију). Супсене паприке са венца напуне ситно сецканим купусом, ређају у суд и налију есенцијом (предјело за посне славе). Паприке конзервираше на један од ових начина, као и зелени парадајз, користе преко зиме као салату. У новије време, паприку, као и ајвар и печене паприке са белим луком у сирћету, остављају за салату. У данашње време домаћице конзервирају паприке и тако што их испеку, ољуште и оставе у замрзивач.

Парадајз („патлиџан“) гаје у количинама потребним за домаћинство. Једу га, углавном свежег, као салату или се од њега, уз додатак другог поврћа, прави чорба. Од парадајза, пера црног лука, зелени и сирћета („оцата“) правила се „трканица“.

Старији становници сећају се да се раније и парадајз сецкао и сушио за зиму и тако додавао у јело. Као резултат домаћичких курсева, од око 1935/36. године, почели су да га стављају исеченог у боце. Обично, кад кувају тикве за свиње, те боце се ставе међу тикве да се парадајз мало скува. Од скуваног парадајза праве сос за ћуфте и грчко ћуфте, али га користе и за чорбе и као зачини при спремању јела. Парадајз се и конзервира. Ставља се у чабар, и то ред целог парадајза, ред

²⁹ Никола Пагтелић, *наш дело*, стр. 189.

сеченог. То посоле, прелију сирћетом и тако редом док се чабар не напуни. Зелени парадајз, такође, стављају у чабар са паприком и краставцима.

Свако домаћинство за своје потребе сади лук (црни лук, бели и празилук). Црни лук користе највише као зачин уз друго јело. У време жетве врло чест оброк била је и врста салате – краставац, сирће, вода и перца од лука. Од пера прног лука, парадајза, зелени и сирћета правила се већ поменута „трканица”. Црни лук једу често и у већим количинама. Скоро да нема јела које се не зачини црним луком, а понекад је уз проју и мало сира био и једини оброк.

Бели лук, поред тога што се користи као додатак јелима приликом кувања, јели су и уз сланину, а за доручак су често јели само бели лук, со и хлеб.

Велика је и потрошња *празилука*, највише у јесен и зиму. Уз сир из заструга и парче проје био је чест оброк, нарочито пастиру. Празилук је карактеристичан за овај крај. Тимочанин није полазио на пут без празилука, који је вирио из торбе, па су отуда Тимочане суседи подсмешљиво звали *празилуковци*.

До Другог светског рата шаргарепа је ретко коришћена, а боранија, грашак, кељ, карфиол и друго поврће били су скоро непознати сеоском домаћинству, док су целер и пашканат били сасвим непознати. За разлику од сеоске, у градској исхрани ово поврће је више коришћено.

Боранија у исхрани пије заступљена у већој мери. Припрема се, углавном чорбаста (уз додатак парадајза или без њега), или као мусака (додуше кипе у градској средини). Осим тога, од зреле бораније прави се и „шурлине” – скува се као чорба (уз додатак лука, соли и паприке), слично као и млада боранија, али без запршке. Раније, боранију су за зиму целали и сушили на сунцу, док се данас ставља у замрзивач.

Грашак („гра”) тек у новије време почиње знатније да улази у исхрану. Раније нису имали грашак у зрну, већ у махуни, а постојала је и посебна врста грашка – бели грашак, кога данас више нема. Млади грашак једе се са махуном („попушица”). Данас, грашак се „изљуска”, стави у замрзивач и по потреби кува.

Становништво овог краја користи у исхрани и *тикве*. Жуте, свињске тикве кувају и једу са млеком. Беле тикве („печењке”, „туркаје”) секу на режњеве и пеку у рерни. Од њих праве и гибаницу („тиквеник”, „тиквењак”), а такође и „рецел” (тиква кувана у слатком вину) који се једе кашиком као слатко, највише кад је пост. У новије време, у исхрани су заступљене и тиквице, које пуне као и паприке. Осим тога, семепке („семке”) од тикве осуше, истуцају у чутури, просеју и праве чорбу (данас знатно ређе него раније). Од семенки тикве, „налупених” у чутури добијао се и зејтин. У Буцаку, семе од тикве „јетке” (оне која је за јело) мешају са кромпиром и тиме пуне паприке³⁰.

³⁰ Никола Пантелић, *наш дело*, стр. 189.

Спанаћ је слабије заступљен у исхрани. Већу примену нашао је у новије време, и то посебно у градској исхрани. Од њега се кува чорба, али се прави и као пире. Обарен и ситно исецкан спанаћ спусти се у брашно пропржено на масти, налије млеком и водом у којој је спанаћ барен и дода бели лук. Једе се са фашираним шницлама или јајима на око.

Полуг спанаћа, у исхрани становништва овог краја заступљена је и *коприва*. Она се припрема на више начина: као спанаћ; опере се, исецка и прави нека врста скроба са брашном; густо се „опече“ са брашном, у тепсији; осушена, „истрљана“ и просејана додаје се у скроб; гибаница „зељаник“ (исто као и са зељем, али додају и „бршланце“). Осим тога, прави се и густа чорба, запржена брашном, црним и белим луком, која се одозго још прелије и јајетом и реном у сирћету. Од барене коприве помешане са јајима и вегетом праве се данас и пљескавице, које се прже у врелој масти.

Све набројано поврће коришћено је за припремање разних јела, као што су чорбе (чорба од разног поврћа, парадајз чорба, чорба од бораније, ливадског зеља итд.); „биба“ (као лојзанска, виноградска јанија) у коју се стављају кромпир, парадајз, паприка и шаргарепа (новија варијанта „бибе“ спрема се уз додатак бибера, белог лука, лорбера и вина) итд.

Месо

За потребе исхране становништво књажевачког краја, гаји свиње, овце, раније и козе (уништене после рата наредбом власти). Од живине највише гаје кокошке и патке, ређе гуске и ћурке, а од крупне стоке гаје говеда.

Све до Другог светског рата, месо („мешћина“) није толико било заступљено у свакодневној исхрани, већ углавном за празнике. Месо се јело свеже и конзервирано.

Ради обезбјеђења масти, меса и сланине, свако домаћинство клало је, с јесени, по једну или више свиња. За зиму, месо суше, и то „шушенице“ (месо сечено у каише), „печенице“ (од кременадле), и „пастрме“ (месо за ребрима). Комаде меса пропржене на масти стављали су у чабар, потапали у маст и тако чували до наредне године. По речима казивача „поблаго месо не мож' да постоји“. Заједно са месом у маст су потапали и чварке. За зиму се оставља и сланина, коју најпре добро обаре у масти, „да прегори“, а затим суше у пушници.

У односу на конзервирано, свеже месо је мање било у употреби. За подмирење потреба за свежим месом, раније је било уобичајено удруживање међу родбином или комшијама. Договарало се када ће ко да коље овцу, свињу или теле, па би делио одређену количину. На тај начин домаћин се решавао вишка меса, али и обезбјеђивао себи свеже месо у догледно време. Од свежег меса се праве чорбе, и то пилећа, телсћа и јагњеће; „јанија“, као гулаш, са овчијим

месом и кромпиром; паприкаш са месом и луком, али без кромпира, као и „капама” са јагњетином (на селу се зове „баба”). Већа разноврсност у припремању јела са месом уочава се у граду. Ту су прави *ћуфће* у *парадајз сосу*; *џрчко ћуфће* (слично ћуфтету у парадајз сосу, само запечено у рерни); *червиш* (исецкано бело пилеће место у белом сосу од брашна пропрженог на масти с белим луком); *ајмокац* (слично червишу, само је ређе и месо је у комаду); паприкаш од пилећег меса с ноклицама; *џајазјанија* (босански лонац) од јунетог и свињског меса, уз додатак разног поврћа (црни и бели лук, шаргарепа, пашканат, целер, сладак купус, кромпир, паприка); *ринфлајш* (кувано месо из супе које се једе са реном и сосом) итд.

Од изнутрица праве „подробицу”. Обарс и исецкају дигерицу, слезину и цревца, па то помешају са празилуком, мајчином душицом и дивљом наном („ђоз”), а понекад се дода и туцава паприка. Служе је као предјело, па домаћим и сеоским славама, а тиме може и да се напуни јатње на ражњу.

У новије време припремају и „касапски купус”. Кад закољу свињче, оно што прво одсеку од вратног дела („подгушњак”) иситне на коцке. Исто тако исеку и кисели купус. У лонац ређају ред купуса, ред меса и томе додају со, бибер у зрну, лорбер и љуту папричицу. Све се то крчка док касапин даље транжира свињу (1 до 2 сита) и сервира за ручак. То јело може да траје и неколико дана и сваким даном је све укусније.

Од свињског меса праве и пихтије. У њих, по правилу, стављају ногице, уши, реп, а може да се дода и комад сувог меса, као и димљена кобасица.

Свеже месо највише се користи за празнике и домаће свечаности. Крштење, а поготово свадба, не може се замислити без обиља свежег меса. Коље се више прасади, јагњади, понекад теле, а обавезно овца или свиња, уз обиље живинског меса. За сахрану се обавезно коље подушни брав истог пола као и покојник, а обавезна је и већа количина меса за подушну вечеру. За Божић се, уз прасе, припрема и печена ћурка или кокошка. У граду је за Ускрс на трпези била јагњетица, док се на селу јагње клало тек за Ђурђевдан.

Повремено, у исхрани се користила и дивљач. Највише су ловили зечеве и дивље свиње.

Зечетиву су, обично, припремали са поврћем (шаргарепа, бели лук, пашканат) и сувом сланином. Кад је скувана, охлади се, одвоји од костију и са исецканим поврћем поново врати у воду у којој је кувана. На крају, кад вода уври, дода се бело вино, зачини по укусу и запече у рерни.

Месо дивље свиње у комбинацији са месом домаћих животиња користили су за прављење кобасица, припремали гулаше, а ако је млађе – шпиковани су већи парчићи меса.

Млеко, млечни производи и јаја

Млеко, млечне производе и јаја користи у исхрани целокупно становништво књажевачког краја. Млеко се доста пило, најчешће чисто. Пије се шећерило већ, есенгуално, солило. Пило се варено и певарено. Деци су, обично, давали дрвени заструг у који помозу млеко и одмах из њега пију. Као што је већ поменуто, млеко једу и са качамаком или надробљено пројом или хлебом, а од млека куваног са кукурузним брашном правили су „млечицу“.

Највећа количина млека се прерађује у сир. Попут суседног зајечарског краја и овде се могу уочити два начина припремања сира. Села у долини Тимока млеко прерађују у ситан („трошан“) сир, који највише користе свеж и преврео за припремање гибанице. На падинама Старе планине, према Црном врху и Топлом долу, праве сир на кришке, „на велије“. Док је још млад, исцеди га од сурутке тако што груду сира притисну и на тај начин образују плочу коју исеку на кришке. Тако припремљен сир соли или, пак, остави да стоји у пресолцу („саламури“), чиме се добија старији сир који временом очврсне.

Сир је остављан и за целу годину. Добро исцеђен сир, ставе у дрвене чаброве и добро набију, да нема ваздуха, па одозго ставе орахово или лесково лишће и притисну. Неопходно је добро га посолити, јер се одржава сир. Тако спремљен сир јео се целе године, повремено и помало.

Сир је био веома значајан у исхрани становништва књажевачког краја. Уз главицу црног лука и парче проје био је најчешћа храна путника и пастира, као и уопште за време радова у пољу. У Књажевцу, као предјело, још се млади сир помешан са исецканим печеним паприкама и исецканим, тврдо куваним јајима. Осим тога, прављен је и „урнебес“ од црвене паприке, ситно сецканог лука, мало соли („да омекне“), па се то све измеси са сиром и љутом алевом паприком или свежом љутом паприком.

Осим што је био додаток obroку, од сира се правио „белмуж“. Тек оцеђена грудa сира се посоли, стави у бакрач на ватру и стално меша док се сир не истопи „у пено“. Потом се скине са верига и стави поред огњишта на загрејане камене плоче. У тако истопљен сир дода се кукурузно („мумурузно“) брашно и стално меша „чурком“ док се добро не „испече“ и не пусти масло. Данас, цео процес припремања одвија се, наравно, на шпорету. Зими „белмуж“ праве од крављег, а лети од овчјег сира.

У овим крајевима, особито под Миџором, у неким местима произвођен је и надалеко чувени качкаваљ. У околини Књажевца, између два рата, али и данас, качкаваљ се производи у Белом Потоку, Прошту и Зоруновцу.

Кисело млеко правило се, раније, са сиром и требало је да стоји 4 до 5 дана да би добило киселину. Данас се прави са мајом. Добро укувано млеко сипало се у чабар и при досипању млека, следећег дана, водило се рачуна да не бућка. Раније су га правили углавном од овчјег, а данас од крављег млека.

За јело су користили и сурутку, која је сматрана веома здравом и пили су је најчешће свежу. Понекад су је кували у котлу док не почне да кипи, уз повремено досипање, све док се не згусне. Тако припремљену сурутку јели су са надробљеном пројом, ређе хлебом. Неки пут су кувану сурутку цедили кроз цедило и од ње правили „извару”, коју су, обично, мајке спремале деци кад иду да чувају овце. „Извару” су стављали и у заструг и јели је са хлебом.

Масноћа из млека, такозвано масло раније се добијало разливањем млека у дубоке судове, да би се затим са њега сакупила павлака, од које се у стапу („бућки”) издвајало („бућкало”) масло. Масло су правили од овчјег млека. Као масноћу у припреми овог варива користили су га претежно до краја Првог светског рата, када га постепено замењује свињска маст.

Да би подмирила потребу за јајима, свака кућа гаји живину. Једу, углавном, тврдо кувана јаја („потврдо”), пржена на око, затим пропржена са луком уз додатак сира кад се скине са натре. Прављен је и већ поменути „јајчаник” или „баралија” од масла, пројиног брашна и јаја.

У прошлости су јаја више продавана, док су у исхрани мање коришћена. Нешто више коришћена су у исхрани деце. Јели су их једанпут недељно, углавном када понестане остало. Више се користе као зачин у раним јелима, а обавезан су састојак гибанице.

Посластице

Разноликост и богатство најмање се огледају у припремању слаткиша – посланица, који су прављени веома ретко. Дешавало се да, чак и на слави, једина посланица за децу буде коцка шећера, која би се понекад делила и на четворо деце. Само за ту прилику домаћин би куповао финск шећера (100 g). Посебна посланица намењана деци била су „колца” – лицидерски колачи, као и комад „сомуна” – белог хлеба. Последњих деценија, по угледу на град, праве се специјални слатки хлебчићи „симитке” (данас их зову „кифлице”), као и штрудле са орасима и пекмезом.

Жене у граду почеле су знатно раније да месе колаче и торте, и то: беле пусле са орасима, ванилице, гурабије, беле штангле, крофне, комисброт, као и добаш, реформ, пањ, Василину, амабасадор и друге торте. Преношењем с колена на колена, али и по рецептима најновијих куvara, данас торте праве и у сеоској средини. Тако, на пример, у Горњој Каменици једна од млађих домаћица прави и торте по чарубини. Има чак и неку врсту каталога, тачније албум са фотографијама торти које прави, а које нимало не заостају за оним које свакодневно виђамо на телевизијским рекламама.

Воће

Воће је доста значајно у исхрани становништва књажевачког краја. Користи се свеже, али и конзервирано и прерађено. Највише има јабука, крушака и шљива, ораха, али и дивљних јагода, малина, купина, дрењина, трњина и мушмула, лешника.

Најзаступљеније врсте јабука у овом крају су петровке, шуматовке, пожеге, кисељке, такише, а у новије време и делишес. Једу их свеже или чувају у кошевима у подруму, на слами или пак, праве „воћке”, тј. исеку их на парчиће („на парчету”), нанижу на венац и суше. Јабуке највише користе за припремање гибанице, а сушене за компот. Одређене врсте јабука користе у одређене сврхе. Тако, на пример, кисељке (дивље јабуке) прокувају, па ту киселу воду сипају у паприку уместо сирћета, а када чувају овце (када су „овчари”) пеку их на ватри и одмах једу, или их, пак, користе за прављење ракије.

Најчешће врсте крушака су воденац, караманци, јечменке, жутарци, такише. Крушке углавном једу свеже или их конзервирају. Такише највише користе за ракију, али и за јело, с тим што их не једу свеже (јер „стежу уста”) већ их, кад угњиле, стављају у дрвене чаброве или земљане посуде („врчве”) и налију водом. Жутарке стижу прве и одмах се једу. Караманци и теповац само се суше, док оскоруше суше или стављају у воду. Сушене крушке зову „целке”. Зимовача је сорта која се бере док је још зелена и једс се зими, кад сазри. Осим што једу свеже и конзервирају, сушене крушке и прерађују, најчешће у компот.

Од шљива („сливе”) успевају репљанка, црвенка, црница, белица, пожеге („пожегаче”), дебељаче, а у новије време и „стерлејкс” (калемљенс). Попут јабука и крушака и шљиве се суше, и то највише пожеге и оскоруше. Суше се „на даску” или се, пак, расцепе, очисте и нанижу на копац („воћке”). Црвенка се чувала за комину, или се од ње правила „киселица”, тј. скуванс шљиве са мало шећера које се једу одмах, са хлебом или без њега. „Киселица” се правила и од жутих шљива, које се скувају са пројиним брашном. Данас се веома ретко прави. У Дречиновцу суве шљиве и тикве исеку на коцке, поспу шећером, сипају воду и кувају док вода не испари (да нема софга). То називају „воћке” и спремају за посне славе. Осим тога, од шљива праве компот и пекмез и пеку ракију.

Јагоде, малине и купине једу свеже. Тек у новије време, по угледу на град, припремају од њих слатко или џем.

Трњине су брали и кували, па ту воду сипали у паприку, у чабар, уместо сирћета, и како кажу житељи овог краја, „док траје паприка, дотле је слатка од трњине”.

Дрењине („дрењкс”) једу свеже, суше нанизане на венчић или од њих праве сок. Верују да су дрењине и трњине посебно добре за стомак.

Од дивље боровнице (највише је има на Бабином зубу), праве сок за који верују да је добар за малокрвност.

Мушмуле, које су некада звали „шипци“, остављају у воду са сирћетом или без њега.

У свакој кући, како у прошлости тако и данас, чува се и шипурак – шипак, који највише користе за чај против кашља. Од шипка праве и пекмес.

Ораси имају значајно место у исхрани. Има их свуда, посебно око река, а „највише на Трговишком Тимоку у великом броју дивљи расте и толико плода доноси, да се сваке године знатна количина његовог производа у Турску продаје“³¹. Као што је већ поменуто, орахе користе за припремање гибанице, „орешњак“, као и за пуњење паприка. Специјалитет овог краја је салата од ораха и исецканог празилука, које истуцају у чутури, тако да се добије компактна маса у коју се додају зачини: со, бибер и алева паприка. Салата је калорична и служи је уз пиће, као мезе. Као и од семенки од тикве, од ораха је у прошлости прављен веома цењен зејтин. Орахе су сами „туцали у чутури“ и цедили или носили на пресу. Од 5 kg ораха могло је да се добије око 1 kg зејтина.

Дуње се претежно користе за слатко и пекмес, док се у вароши прави и паприкаш са дуњама.

У областима у којима има винограда, доста се користи грожђе. Оно се једе свеже, али се оставља и за зиму. Домаћице суше, нанизано на венце, бело грожђе, ризлинг, које мешају са орасима и шећером кад праве „орешњак“. Осим тога, читаве гроздове стављају у посебну кацу и налију водом и вином. Грожђе се, међутим, претежно користи за прављење вина.

Најраспрострањенији начин прераде воћа свакако је кување пекмеза. Најархаичнија врста пекмеза је „рецељ“, који се добија кувањем слатког вина у које се додаје сечена или изрендана бела тиква, „печењка“. „Рецељ“ се није правно само у оним областима у којима није било винограда. Новијег датума је кување пекмеза од бресака и шљива, које се мељу или цепају. По угледу на градске куће, у новије време и свака боља сеоска кућа служи госте слатким које сами припремају. Оно може бити од грожђа, шљива, вишања, трешања, јагода, купина, малина и другог воћа.

Главнину воћа становништво ове области прерађује у алкохолна пића (ракију и вино), о чему ће нешто више речи бити у одељку о пићима.

Код житеља књажевачког краја могу се уочити одређени табуи у вези са употребом воћа. Тако, на пример, грожђе не једу пре Преображења, јабуке до Петровдана и сл. Тек пошто се на дан одређеног празника подели за покој предака, може се користити у исхрани. Уопште, обичај је да се прво воће, пре него што почне да се једе, намени мртвима, било да се однесе на гробље или у цркву, било да се да у комшилуку или послужи онај ко уђе у кућу, уз намепу и речи – да се види пред покојником.

³¹ Стеван Мачај, *нав. дело*, стр. 311.

Пиће

Стара је традиција да жене саме праве сокове, и то од зове, боровнице и сл. И данас се праве домаћи сокови, али у нешто мањим количинама, што је проузроковано појавом сокова индустријске производње. Интересантно је да се и данас, посебно на улицама Књажевца, могу видети продавци који пролазницима нуде, раније незаобилазна пића, клакер и кабезу.

У великим количинама пију и алкохолна пића, ракију и вино. Ракију праве од разног воћа. Од шљива, прави се шљивовица, и то од ценарика и црвенки, које се чувају и за комину. Крушковача се највише прави од такиша, а јабуквача од кисељки. У виноградским крајевима печена је од комина „комовица”. Ракију пију пре јела, често и одмах ујутру, односно, како воле да кажу, пију је кад год стигну. Колико је важну улогу имала ракија и колико се без ње није могло, потврђује и податак да су, кад не роди довољно воћа, ракију пекли од хлеба – „лебовњача”.

У селима која имају винограде знатно више пију вино: бело, ружицу и црно. Пију га највише мушкарци, али повремено, посебно о слављима, и сви остали укућани, укључујући и децу, наравно у умереним количинама. Као најбоље вино, још крајем прошлог века, помиње се и књажевско. О томе, поред осталог, сведочи и запис младих лицејаца, који су описали своје путовање у књизи *Пути лицејских ђака пре Србију 1863. г.*, а где нарочито истичу књажевачко вино, које је на 20 година пре тога било „као једино најбоље српско вино, познато под именом тимочко”³². Једини, али велики проблем био је недостатак добрих подрума и судова, што је онемогућавало да се вино дуже одржи. Да би се вино боље одржало и било укусније, постојао је у овом крају рђав обичај да се у њега додаје пелин, као и друге миришљаве биљке³³.

Осим вина пије се и „комињак” – у комину од грождја налије се вода, па кад проври добије се „комињак”. Вино највише пију чисто, али и са содом, а у новије време са киселом водом. За разлику од ракије, која не бира време када ће је пити вино пију за време јела и после ручка.

Ракија и вино су пића која имају посебну улогу у култу. Не може се ни замислити светковина, слава или весеље где се неће поздравити, а здравицу ваља и попити. Тако, на пример, сваки сват, па и најмање дете, приликом одласка са свадбе морао је попити мало вина. Положајник, такође, треба да попије, а за младенце, поред тога што се спрема 40 колачића, ваља попити и 40 чаша ракије или вина³⁴. Томе треба додати и подушја, када се пије за покој душе.

³² Мил. А. Костић, *нав. дело*, стр. 75.

³³ Стеван Мачај, *нав. дело*, стр. 313.

³⁴ М. Стапојевић, *нав. дело*, стр. 44.

У зимском периоду доста пију чајеве, посебно када је неко болестан. Чајеви су од липе, камилице, нане, боровнице и, посебно, шипурка, за који верују да је добар против кашља.

Све до 60-их година није се пила чиста кафа већ тзв. дивка и сака. Рапије се пила много мање и пили су је углавном мушкарци о слави или каквој другој пригоди. Данас је пију сви, и то у знатно већим количинама. Раније, послужење је било коцка шећера и вода. У новије време у село продире припрема слатка и кафе, тако да се данас не може ни замислити да гост изиђе из куће а да се уз слатко не послужи и кафом.

У новије време, скоро у сваком селу, отворена је продавница или кафана која село снабдева пићем. То је посебно значајно за становнике села у којима нема винограда, јер у њима купују вино за разне свечаности. Захваљујући њима, у село продире и пиво, чија потрошња све више расте. Интересантно је да о светковинама све више преовлађују пиво и воћни сокови. Такође, у продавници ће се сељак частити пивом или соком јер, посебно у виноградарским крајевима, ракије и вина има код куће.

Главни оброци

Динамика и редослед пољских радова претрпели су знатне промене. Изменили су се продукциони односи, уведена механизација и убрзан транспорт до обрадивих површина. Све је то утицало, поред осталог, и на структуру исхране и време и број оброка. За обраду већих површина, посебно за жетву, бербу кукуруза и сл. организоване су мобе, за које је требало припремити веће количине хране. Тада се, по правилу, јело боље и квалитетније. У остале дане многосна породица није имала могућности за припремање бољих оброка, поготово ако је њива била удаљена од куће. Данас су се односи изменили. Трактор или мотокултиватор знатно скраћују време потребно за обављање посла, што омогућава и повратак кући на ручак. Међутим, раније су дневни оброци били распоређени зависно од годишњег доба и сезоне пољопривредних радова, па се могу издвојити два распореда обедовања: летњи и зимски.

Летњи обеди су у тесној вези са радом у пољу. Како се на рад ишло рано ујутру, у свитање, пре поласка се, углавном, ништа није јело. Доручак је био на њиви, око 8 часова. Од куће би понели бели лук и у „влаши“ сирће („сливово од жуте сливе ранке“), воду и краставац. Направили би салату и уз то јели сир, пржена јаја и проју.

Ручак („обед“) обично је био око 12-13 часова (у селима око рудника „фабрика на рудник свирала 12 сати и тада се обедује“). За ручак би редара (жена која остане код куће) донела нешто кувано. Ако је у питању колективни рад, моба, позајмица или ангажовање радника, ручак је допосила домаћица – газдарица. За ручак је спремана боранија, пасуљ, некад пиле и пилећа чорба,

гибаница, као и обавезна салата („оц’т”) од краставаца, пера младог лука, сирћета и воде. Таква салата, уз додатак проје, сиромашним људима била је и једина храна током целодневног напорног рада у пољу.

Вечера се спремила по повратку кући, око 18-19 часова („кад смркне”). За вечеру се јело оно што је остало од ручка или редара која је код куће нешто спреми. То је опет неко кувано јело или се исиржи месо затопљено у маст, што је квалитетан оброк, али и брз и лак за припрему.

У зимском периоду сви укућани су више везани за кућу. То је нарочито значајно за жене, које су сада ослобођене послова ван куће и дворишта, тако да су ближе свим условима за припремање хране. Ипак, број obroка у току зиме је мањи, обично два пута.

Први оброк – „ручак” је око 10 – 11 часова. Спрема се неко од куваних јела и томе додају пржено месо. Други оброк, „вечера” је око 18 – 19 часова и једе се, углавном, оно што је остало од ручка. У новије време и зими се јављају три obroка. За доручак, око 7 – 8 часова, једе се оно што је остало од вечере или, пак, проја надробљена у млеко; хлеб надробљен и преливен сирћетом („сврака”); попара; бели или црни лук, со хлеб и сл. Ручак је око 13 часова и припрсма се кувано јело, док се за вечеру једе оно што остане од ручка.

За столом су се окупљали сви чланови домаћинства. Седало се по старешинству – најпре домаћин и мушкарци, а потом жене и деца. Ако су на послу били и радници, обедовали су заједно са мушкарцима. У прошлости се јело из чинија, док је свако добијао своју кашику. Тек у новије време у употребу се уводе тањери, али се и данас може видети да у пољу једу из исте чиније.

Исхрана беба

До годину дана мајка сама доји дете. Због сиромаштва, гледало се да жена доји дете што дуже, до друге године, па и више, јер се веровало да док доји не може да затрудни. Ако жена нема млека и не може да доји, тражила се дојиља – мајка по млеку, или се деци давало разблажено кравље млеко. После навршене друге године, децу почињу да прехрањују другом храном. Највише се даје храна коју укућани једу, с тим што мајка најпре сажваће храну па је онда даје детету. Под утицајем града и породилишта у Књажевцу, припремају се гриз, компот, чај од камилице, а у новије време и јела по упутству лекара, као и готови припремљени obroци за бебе.

Завршна разматрања

Теренска истраживања обављена у књажевачком крају пружила су довољно података да се, са већ ранијим истраживањима забележеним у литератури, прати развој исхране од најранијих почетака до данашњих дана. Исхрана становништва књажевачког краја сачувала је до данас неке архаичне елементе. Иако се о средњовековној исхрани веома мало зна, поредећи резултате нашег истраживања и резултате до којих је, проучавајући исхрану у средњовековној Србији, дошао др Момчило Спремић³⁵, видимо да су многе намирнице које користе Тимочани биле познате још у средњем веку. У том најранијем периоду, за који имамо врло мало података, помињу се скроб, проја, јечмени и ражани хлеб, као и њихова мешавина са пшеницом („сумјешница” и „суражица”), качамак и др. Од поврћа, које се у средњовековним ћириличким текстовима назива „зеље”³⁶, до наших дана познати су купус, црни и бели лук, ротква, бундева, а од махунарки сочиво или лећа, боб, грашак „сланутак”.

Историјске и друштвене прилике условљавале су промене у исхрани. У периоду турске владавине становништво се претежно бавило сточарством, што је условило да основу исхране чине млеко и млечни производи са нешто мало житарица и, наравно, месо, свеже и конзервирано.

После ослобођења од Турака становништво поново почиње да гаји свиње па је, до тада коришћено месо и веома скупо уље које су сами правили, замњено употребом масти, што је довело до великих промена у начину исхране и богатству јела.

После Првог, а нарочито после Другог светског рата, смањивање површина на којима се напасала стока, крчење шума, а све ради увећања површина за земљорадњу, условили су да се исхрана нађе под већим утицајем ратарске производње. То је оријентисало сеоско домаћинство на већу примену намирница биљног порекла, посебно купуса, пасуља, кромпира. Познато је да је традиција кромпира релативно млада. Вршећи истраживања народне исхране 1958. године, А. Ђаја је констатовао веома малу потрошњу кромпира и закључио да кромпир има споредан значај и да се у општој потрошњи јавља у истим количинама као црни лук, који се иначе убраја у зачине³⁷. Сима Тројановић такође бележи да је кромпир почетком овог века био једва познат и да је још око 1830. године веома мало сађен, више као реткост него ради потребе. Он наводи и М. Милићевића, који каже да се око Тимока, пре Карађорђева времена, за њега није ни знало³⁸.

³⁵ Др Момчило Спремић, *Исхрана у средњовековној Србији*, предавање одржано у оквиру међународног научног скупа о исхрани у Европи од XII до XVIII века, објављено у наставцима у дневном листу ПОЛИТИКА, од 3. до 10. јануара 1997. године.

³⁶ Исто, дневни лист ПОЛИТИКА, 4. I 1997. г. Овај назив се данас у књажевачком крају одржао за купус.

³⁷ А. Ђаја, *нав. дело*, стр. 57–75.

³⁸ Сима Тројановић, *нав. дело*.

У периоду после Другог светског рата, као последицу све бројнијих миграција на релацији село – град, као и других друштвено-историјских прилика, уочавамо знатније приближавање сеоске исхране градској исхрани. То, пре свега, подразумева продор нових јела у традиционалну сеоску средину али, што је још значајније, и продор нових техничких достигнућа која утичу на технологију и битно мењају начине припремања и конзервирања хране. Законска забрана држања отворених огњишта и појава шпорета врло брзо се одразила и на село. Иако је шпорет и раније продро у село, а после забране и у најзабитије области и умногоме убрзао припремање хране, сеоско домаћинство није било сазрело за промене. У огњишту пањ је одржавао ниску, али константну температуру, док је њено одржавање у шпорету захтевало стално ложење и присуство некога од укућана. Осим тога, земљани судови постепено су замењени металним (смајлираним). Дуготрајна ферментација јела у земљаним судовима свакако је утицала на укус и квалитет припремљеног јела. Због тога ће и данас становници овог краја за нека јела рећи да су „послатка под вршњак”. Осим шпорета, на селу почињу да се користе и фрижидери, а временом и замрзивачи. Тиме су потиснути многи архаични начини конзервирања као, на пример, потапање меса у маст или воћа у воду. Ипак, и данас се испод стреха могу видети венци паприка или целаног воћа који се суше на сунцу. Поред новог начина конзервирања, под утицајем града, и у сеоској средини почиње припремање послastiца од куваног воћа (слатко).

За разлику од ранијих периода кад је сеоско домаћинство углавном користило оне намирнице које је само производило, у новије време, са повећањем стандарда, и сеоско домаћинство се одређеним намирницама снабдева на тржишту. Купују се кафа, шећер, кекс, пшенични хлеб, конзерве, бомбоне, алкохолна и безалкохолна пића и друго.

Појединачне појаве приближавања сеоске исхране градској, које се уочавају у последње време и још увек су у току, не смеју нас навести на пребрзе и погрешне закључке. Како је за знатнији утицај потребан дужи процес, изнесени подаци до којих се дошло током овог истраживања могу послужити као основа за његово праћење у наступајућем периоду.

Завршна разматрања

Теренска истраживања обављена у књажевачком крају пружила су довољно података да се, са већ ранијим истраживањима забележеним у литератури, прати развој исхране од најранијих почетака до данашњих дана. Исхрана становништва књажевачког краја сачувала је до данас неке архаичне елементе. Иако се о средњовековној исхрани веома мало зна, поредећи резултате нашег истраживања и резултате до којих је, проучавајући исхрану у средњовековној Србији, дошао др Момчило Спремић³⁵, видимо да су многе намирнице које користе Тимочани биле познате још у средњем веку. У том најранијем периоду, за који имамо врло мало података, помињу се скроб, проја, јечмени и ражани хлеб, као и њихова мешавина са пшеницом („сумјешница” и „суражица”), качамак и др. Од поврћа, које се у средњовековним ћириличким текстовима назива „зеље”³⁶, до наших дана познати су купус, црни и бели лук, ротква, бундева, а од махунарки сочиво или лећа, боб, грашак „сланутак”.

Историјске и друштвене прилике условљавале су промене у исхрани. У периоду турске владавине становништво се претежно бавило сточарством, што је условило да основу исхране чине млеко и млечни производи са нешто мало житарица и, наравно, месо, свеже и конзервирано.

После ослобођења од Турака становништво поново почиње да гаји свиње па је, до тада коришћено месо и веома скупо уље које су сами правили, замењено употребом масти, што је довело до великих промена у начину исхране и богатству јела.

После Првог, а нарочито после Другог светског рата, смањивање површина на којима се напасала стока, крчење шума, а све ради увећања површина за земљорадњу, условили су да се исхрана нађе под већим утицајем ратарске производње. То је оријентисало сеоско домаћинство на већу примену намирница биљног порекла, посебно купуса, пасуља, кромпира. Познато је да је традиција кромпира релативно млада. Вршећи истраживања народне исхране 1958. године, А. Ђаја је констатовао веома малу потрошњу кромпира и закључио да кромпир има споредан значај и да се у општој потрошњи јавља у истим количинама као црни лук, који се иначе убраја у зачине³⁷. Сима Тројановић такође бележи да је кромпир почетком овог века био једва познат и да је још око 1830. године веома мало сађен, више као реткост него ради потребе. Он наводи и М. Милићевића, који каже да се око Тимока, пре Карађорђева времена, за њега није ни знало³⁸.

³⁵ Др Момчило Спремић, *Исхрана у средњовековној Србији*, предавање одржано у оквиру међународног научног скупа о исхрани у Европи од XII до XVIII века, објављено у наставцима у дневном листу ПОЛИТИКА, од 3. до 10. јануара 1997. године.

³⁶ Исто, дневни лист ПОЛИТИКА, 4. I 1997. г. Овај назив се данас у књажевачком крају одржао за купус.

³⁷ А. Ђаја, *нав. дело*, стр. 57–75.

³⁸ Сима Тројановић, *нав. дело*.

У периоду после Другог светског рата, као последицу све бројнијих миграција на релацији село – град, као и других друштвено-историјских прилика, уочавамо знатније приближавање ссоске исхране градској исхрани. То, пре свега, подразумева продор нових јела у традиционалну сеоску средину али, што је још значајније, и продор нових техничких достигнућа која утичу на технологију и битно мењају начине припремања и конзервирања хране. Законска забрана држања отворених огњишта и појава шпорета врло брзо се одразила и на ссло. Иако је шпорет и раније продро у село, а после забране и у најзабитије области и умногоме убрзао припремање хране, сеоско домаћинство није било сазрело за промене. У огњишту пањ је одржавао ниску, али константну температуру, док је њено одржавање у шпорету захтевало стално ложење и присуство некога од укућана. Осим тога, земљани судови постепено су замењени металним (емајлираним). Дуготрајна ферментација јела у земљаним судовима свакако је утицала на укус и квалитет припремљеног јела. Због тога ће и данас становници овог краја за нска јела рећи да су „послатка под вршњак”. Осим шпорета, на селу почињу да се користе и фрижидери, а временом и замрзивачи. Тиме су потиснути многи архаични начини конзервирања као, на пример, потапање меса у маст или воћа у воду. Ипак, и данас се испод стреха могу видети венци паприка или џепаног воћа који се суше на сунцу. Поред новог начина конзервирања, под утицајем града, и у сеоској средини почиње припремање послastiца од куваног воћа (слатко).

За разлику од ранијих периода кад је сеоско домаћинство углавном користило оне намирнице које је само производило, у новије време, са повећањем стандарда, и ссоско домаћинство се одређеним намирницама снабдева на тржишту. Купују се кафа, шећер, кекс, пшенични хлеб, конзерве, бомбоне, алкохолна и безалкохолна пића и друго.

Појединачне појаве приближавања сеоске исхране градској, које се уочавају у последње време и још увек су у току, не смеју нас навести на пребрзе и погрешне закључке. Како је за знатнији утицај потребан дужи процес, изнесени подаци до којих се дошло током овог истраживања могу послужити као основа за његово праћење у наступајућем периоду.

Summary

Jelena Tešić

FOOD IN THE KNJAŽEVAC REGION

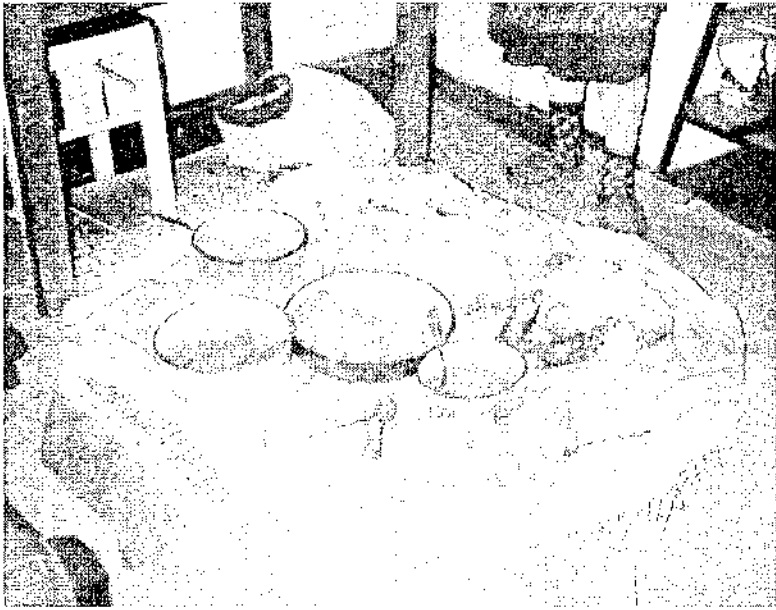
Natural surroundings, combined with historical, economic and social conditions, were the basic factors influencing what the population ate.

Food in the Knjaževac region exhibited a fair amount of conservatism and tradition. This was particularly noticeable in the way of collecting, preparing and preserving food. Even today a number of wild vegetables and fruits are used in the local diet, the old traditional way of roasting meat on the spit is still common, and the porches of many houses today are hung with strings of peppers and various fruits drying in the sun to preserve them.

Historical and social circumstances have resulted in important changes to diet. Liberation from Turkish domination led, not only to the reintroduction of pig-farming and pork consumption, but also to the use of lard instead of butterfat for cooking. This led to a transformation in food and the choice of dishes. From earliest times up to the present, the food of this region has been characterised by corn bread, onion, garlic, leeks, lentils, and broad beans. But after the First, and especially the Second, World War the growth of crop farming led to an increase in consumption of cabbage, butter beans, potatoes, peas and other vegetables.

Increased gravitation of the population towards the towns also influenced the local way of life, and, automatically, food. Migration to towns, combined with new culinary skills learned at domestic science schools or courses, led to an influx of new dishes into the traditional rural environment. And unlike earlier periods when the village household had mainly used its own homegrown foodstuffs, the later rise in the living standard brought with it the habit of buying supplies of certain foods available on the market. For example, rural households now purchase coffee, biscuits, alcoholic and non-alcoholic drinks and the like.

It is only recently that country cuisine has come to resemble that consumed in towns. This process still continues and will continue to do so for some time to come.

Божићни ручак

Брајислава Владић-Крстић

ТЕКСТИЛНА РАДИНОСТ У КЊАЖЕВЦУ И ОКОЛИНИ У ПРОШЛОСТИ И ДАНАС

За сада најстарији извор о текстилној радиности књажевачког краја потиче из XIV века, а односи се на прелузу представљену на фресци у спољном нартексу цркве у Доњој Каменици. Целокупна композиција насликана је у маниру тадашњег времена и симболизује суђенице *удориснице* крај дејје колсвке¹. Затим ће проћи много времена од овог условно речено, првог извора и тек ће се у последњим деценијама XIX века појавити фрагментарни подаци о текстилној радиности овога краја, на пример, о платну, сукну, ћилимима, углавном у архивској грађи и литератури. Подаци су занимљиви и пеки се односе на владајућу српску династију Обреновића. Тако је 1861. године кнегиња Јулија, посредством саветника Филипа Христића, поручила да јој се у Књажевцу изради још један ћилим². Такође се уочава да кад је реч о тканинама, поменути подаци највише говоре о изради ћилима у Књажевцу, и то преваходно оним пиротске врсте, које су ткале Пироћанке досељене у Књажевац из Пирота у XIX веку. Према Вл. Николићу, једна од тих жена израдила је ћилим и за Милана Обреновића³.

Из дубоке анонимности и локалних оквира, међутим, текстилно стваралаштво књажевачког краја излази 1889. године на Светској изложби у Паризу, када је иностранна јавност имала прилике да га упозна. Уз елементарне и рустичне тканине - разне покриваче, изложене су и друге тканине, неке од њих декорисане и симболима државности, а затим и сировине које су коришћене при њиховој производњи⁴. Упознавање текстилне радиности књажевачког краја путем изложби наставиће се и после 1889. године, како у иностранству тако

¹ Б. Живковић, *Споменица српској сликарској средњег века*, 6, Доња Каменица, Републички завод за заштиту споменика културе Београд, Београд 1987.

² Рачун за ћилим израђен по наруџбини Филипа Христића, саветника Начелства округа књажевачког - Књажевац. Видети у Историјском архиву у Зајечару, материјал под ХОК-А-И-206/2.

³ В. М. Николић, *Ћилимарство у Књажевцу*, Гласник Етнографског музеја у Београду II, Београд 1927, 55.

⁴ А. Шеговић, *Грађа за историју школства у Зајечару*, Зајечар 1958, Историјски архив Зајечар, Год. III, књ. 4, 56.

и у земљи. На пример, на изложби у Петрограду 1902. године или 1933. године, када је у Књажевцу отворена изложба народних рукотворина у оквиру велике прославе стогодишњице Тимочке Крајине. Тада је у дневној штампи и разним другим часописима написано: „... да ни ланку не може измаћи из вида колико текстилно стваралаштво представља велику вредност не само за садашњост... Заглављени су својим рукотворинама и производима пожњели добар део успеха“⁵. И поред овога што је наведено, обради текстила овога краја и даље се није посвећивало довољно пажње. У периоду између два светска рата највреднији пажње јесте рад Влад. М. Николића о ћилимарству у Књажевцу, у коме он, осим о ћилимима пиротске врсте, пише и о књажевачким ћилимима тканим веома старом техником *на нишчиће*⁶. То је уједно и први рад који детаљније говори о једној врсти тканине и њеном украшавању.

У периоду после Другог светског рата унеколико је интензивниран рад на проучавању текстилне радиности било у оквиру одређених монографија које се односе на народни живот и културу књажевачког краја уопште или у оквиру монографија о одређеним темама из области текстила. На пример, у објављеној грађи за монографију књажевачке области Буџак делимично су обухваћени и подаци о технологији текстилних влакана⁷. У рукопису о тимочком селу Орешац, поред података о текстилној радиности тога села налази се и пратећи илустративни материјал⁸. У тематским монографијама о традиционалном ћилимарству у Србији и преслици у традиционалној култури Србије говори се о овим културним појавама и у књажевачком крају, где су оне веома занимљиве и са елементима који указују на старије културне слојеве⁹.

Кад се говори о текстилној радиности књажевачког краја не смеју се заобићи материјални извори који су чинили и чине посебну вредност, а налазе се у државном и приватном власништву на селу и у граду. У Етнографском музеју у Београду, на пример, данас се чувају одређени експонати из текстилне радиности књажевачког краја који улазе у фонд најстаријих предмета набављених за овај Музеј још почетком XX века за отварање његове прве сталне поставке 1904. године. И Завичајни музеј у Књажевцу, мада по постанку много млађи од београдског музеја, такође чува веома вредне предмете из Књажевца и околине из области текстилне радиности, међу којима и предмете из колекционарске збирке учитеља Видосаве и Светозара Поповића, изузетних истраживача и љубитеља овог вида стваралаштва. У њиховој збирци налазе се тканине које потичу из XIX и с почетка XX века, од којих се данас већина не може наћи на терену у таквом облику, што их самим тим чини посебно вредним. Нажалост, време је

⁵ А. Шеговић, *op. cit.*, 59.

⁶ В. М. Николић, *op. cit.*.

⁷ Н. Пантелић, *Етиолошка грађа из Буџака*, ГЕМ Београд, 37, Београд 1974, 201, 202.

⁸ Љ. Релић, *Орешац*, Београд 1957. (дипломски рад)

⁹ Б. Владић-Крстић, *Традиционално ћилимарство у Србији*, Галерија САНУ, Београд 1985; Преслица у традиционалној култури Србије. Етнографски музеј у Београду 1995.

учинило своје па су многи материјални извори, било у сеоским или градским срединама о текстилној радиности овога краја, заувек нестали.

Изложени материјал несумњиво показује да – иако је прошло скоро сто година од првих објављених података о текстилној радиности књажевачког краја – до данас није написан ниједан целовит преглед овог вида стваралаштва. Због тога су истраживања текстилне радиности извршена за монографију о народном животу и култури Књажевца и околине у периоду од 1994. до 1997. године, превасходно имала за циљ да се о њој сакупи што целовитији теренски материјал, како онај који се односи на њен развој у прошлости тако и овај у савремено доба. Тај сакупљени материјал – усмени и материјални – који се углавном односи на текстилну радиност у XIX веку заправо је пружио и највећи број података за писање овога рада. Он потиче из све три области које улазе у састав књажевачког краја: из Тимока, Заглавка и Будака, из села и града. Током истраживања уочено је да се међу тим областима у текстилној радиности појављују сличности и идентичности, али и одређене разлике које се испољавају у терминологији, типологији, ликовном изразу... као резултат разноврсних чињилаца који су суделовали у развоју и формирању текстилног стваралаштва овог дела источне Србије. Зато ће током даљег излагања бити указивано на помнуте чињенице.

Услови за развој текстилне радиности

Својим положајем и природном средином књажевачки крај је имао веома повољне услове за развој текстилне радиности јер су се добијање сировина, њихова технологија и примена у изради разних текстилија одвијали на лицу места, у постојећим условима. То је изразити пример аутаркичног начина привређивања, који се у текстилној радиности у књажевачком крају претежно одржавао до Другог светског рата. У окружењу масива Старе планине, Тупижнице, Тресибабе, многих планинских речица, потока, извора, међу токовима Сврљишког, Трговишког и Белог Тимока, постојали су сви услови за добијање основних текстилних сировина, њихову технологију и производњу текстилија. Иностранци планински пашњаци, вода и погодна микроклима утицали су да на овом простору сточарство постане једно од најзначајнијих грана привређивања у давној прошлости и током каснијих времена. У средњем веку, као и у време турске владавине, овчарство је било заступљено у знатном обиму. То веома сликовито потврђује једно усмено казивање из села Бели Поток. Наиме, у фамилији Гурдинаца овце су се хиљадице, а вуне је било у толикој количини да су њоме појату препокривали. За Раденка Аранђела Савића из Старих Корита наводи се да је уочи доношења Хатишерифа на оградницима Старе планине чувао више од двеста сеоских оваца¹⁰. Руно тих оваца било је

¹⁰ М. Д. Милојевић, *Развој и особине сточарства у источној Србији*, Географски институт „Јован Цвијик“, Посебно издање, кн. 24, Београд 1972, 9.

квалитетно за домаћу производњу јер је у књажевачком крају укрштана домаћа овца са квалитетним сојевима оваца из непосредне околине: кривовирском, сврљишком, пиротском, а половином XX века и са свилоруним мерино овцама. У другој половини XIX века, на пример, село Радичевац у Заглавку истицало се по квалитетној вуни. Око 1900. године свака кућа у овом селу имала је просечно од 30 до 40 оваца¹¹. Писани подаци сведоче да је књажевачки сој оваца, од којих се у XIX веку добијала квалитетна вуна, био непосредно после кривовиског соја¹². Са становишта данашњих истраживања може се рећи да је – мада је почетком XX века, са све већим насељавањем људи у ниже пределе и преоријентацијом на земљорадњу, затим смањивањем радне снаге запошљавањем у индустрији, као и под утицајем многих других чинилаца – овчарски фонд нагло опадао, и данас још има домаћинства која поседују 40 до 50 оваца, а за путника који пролази овим крајем није ретка слика чобаница или чобанин са стадом оваца. У изразито планинским селима књажевачке општине, на пример Кожељу, Зубетинцу, Влашком Пољу, Миљковцу, Кренти, Радичевцу, Рспушници, Равном Бучју, Црном Врху и другим и данас има у изобиљу вунене сировине са којом не знају шта ће: немају коме да је продају, јер се израда традиционалних вунених тканина изобичајила а израда савремених се свела на мали број.

Од козе је такође добијана текстилна сировина *козина*. Према подацима крајем XIX века, у околини Књажевца број коза је био скоро исти као и број оваца¹³. То је била домаћа, брдска, најчешће црна коза. У планинским селима било је домаћинства која су имала и до 70 коза. Количина козје сировине задовољавала је потребе и кућне и професионалне радиности. После Другог светског рата, законом о забрани чувања коза донесеним 1947. године, козја длака као текстилна сировина постепено је изобичајена.

У текстилној производњи књажевачког краја коришћене су и биљне културе. Од њих су биле најзаступљеније конопља, затим лан, унеколико ражана слама и барска трска. Мада је индустријски памук у селским срединама већ у првој половини XX века почео потискивати конопљу и лан, учело је да су они и даље примњивани оквирно до 60-их година XX века. У долинама река конопља и лан су веома много гајени и прерађивани, што је компаративно исказала једна казивачица из планинског села Радичеваца да су „они производили много више вунено, а села у Тимоку иртено“.

Поред основних елемената на којима се заснивала текстилна радиност књажевачког краја – сировинама, које су како се видело биле квалитетне и обилне, било је и других елемената који су несумњиво утицали на успешан развој овог вида стваралаштва. Пре свега, аутаркичан начин приврешивања, у коме је жена била обавезна да произведе све текстилије потребне за кућу и одевање. Обиле текстилних сировина подстицало је и квантитет производа, посебно у

¹¹ Исто, *op. cit.*, 41.

¹² Исто, *op. cit.*, 26.

¹³ Исто, *op. cit.*, 42.

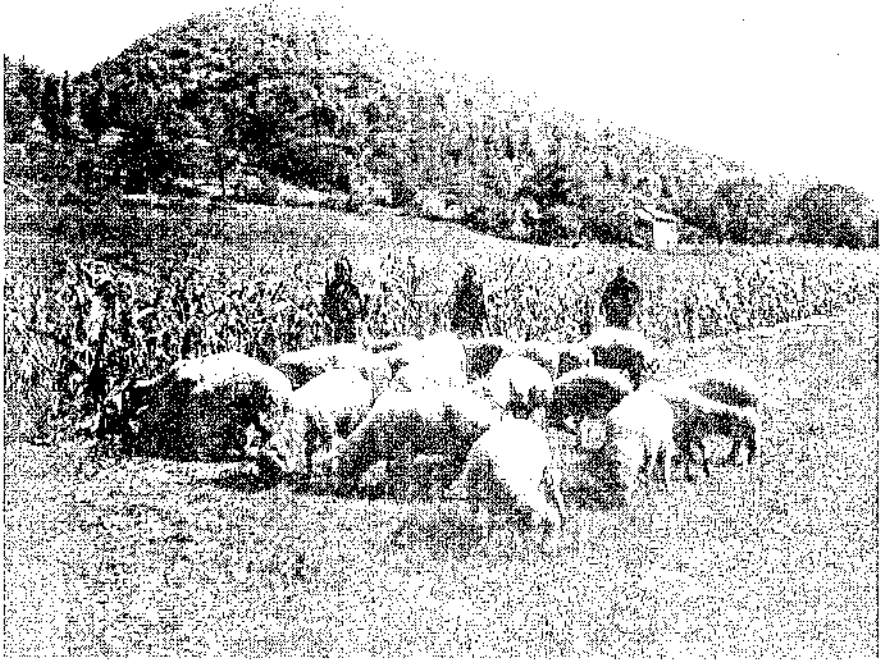
добростојећим домаћинствима. Затим обичај доношења меких ствари у спреми, што је зависило од материјалног стања куће из које невеста долази, али и од вештине коју је она показивала у изради текстилних производа, без обзира на њено материјално стање. Значи, зависило је то и од инвентивности сваке жене понаособ, тј. од онога колико је она својим умећем доприносила техничкој и ликовној обради текстилија. Један од чинилаца који се не може занемарити кад је реч о успешном развоју текстилног стваралаштва јесте да је књажевачки крај део источне Србије, једне веома богате зоне у текстилном стваралаштву, у чијим су ткачким техникама, справама, ликовном изразу очувани утицаји разних култура, чије трагове сусрећемо такође до данас, захваљујући пре свега географском положају и природној средини целокупног простора.

Добијање текстилних сировина и њихова технологија

Вунена сировина добијала се у књажевачком крају углавном као и у осталим крајевима у Србији. Шишање оваца зависило је од географског положаја села. Најчешће су почетком јуна шишане овце у низинским селима, а у другој половини јуна у планинским селима (Сл. 1а, б, в). Великим челичним маказама ковачке израде са оваца је шишано *руно*, или *рунска вуна*. Народ је пазио да то не буде у петак ради напретка стоке или, како кажу у селу Бучју, „због стоку заветувано”. Руна књажевачких оваца најчешће су беле, црне, ређе сиве боје, али могу бити и светложуте ако се овце хране сеном и шумом од кукуруза. Просечна маса руна је око 2 kg, јер свако руно чини приближну меру за тежину вунених влакана. Док су стацовници овога краја живели у *заједницама*, односно задружним животом, а то је негде до Другог светског рата, обично би свекрва или најстарија јетрва поделила руна према броју чланова и њиховим потребама. У малим заједницама такав начин подела руна није упражњаван.

Да би се руна очистила од природне нечистоће или накнадно добијене, раније су обично ређана у већи чабар, посипана пецелом од дрвета, поливана врућом водом а потом прекривана тежим покривачем да би се запарила. Парењем вуна отпусти природну масноћу и та масна течност називана је *сера*. У тој сери руна се гњечењем оперу. Када се изваде из те течности, испирају их у хладној води и суше на простиркама, око куће, на ливади. Серу нису никада бацали већ су је користили за прање тканина од конопље и лана. Већ после Другог светског рата описани начин прања вуне постепено је изобичајаван са појавом разних средстава и детерџената за прање.

Без обзира на који је начин вуна опрапа, после сушења, и раније а и данас, развлачена је прстима да би се припремила за даљу обраду на справама. Углавном до Другог светског рата, као и у осталим крајевима источне Србије, вунено влакно је прерађивано на традиционални начин, помоћу справа – врста чешљева – на ручним гресницама *гребенцима*, са дугим металним зубима (шилцима). На њих је постављана количина вуне приближно једном захвату шаком

*Сл. 1а Стадо оваца с прељами, Каисури, место где се најчешће овуце из села
Ошљани и Сјаро? Села (Тимок), 1966. година*

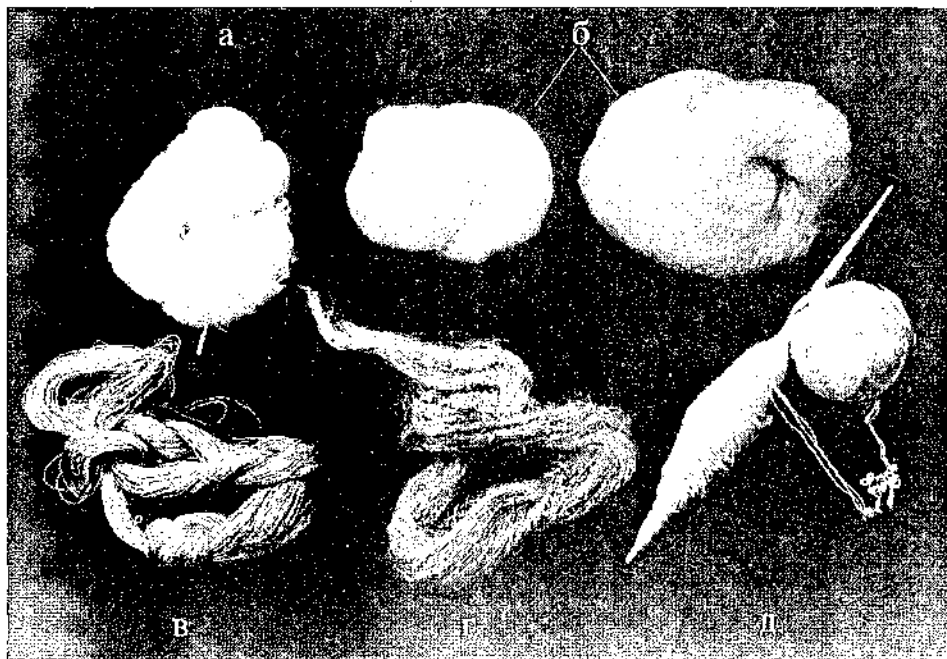

Сл. 1б Шишање оваца, село Кретија (Тимок), 1997. година

Сл. 1а Сушење оване вуне у дворишту ситамбене куће, село Јелашица (Тимок), 1997. година

и та је вуна чешљана час левом час десном руком, односно час једним час другим гребеном. Уочи Другог светског рата и после рата нека домаћинства користила су за чешљање вуне и *дирак*, *дерак*, у виду шупљег постоља у облику трапеза, са вертикално усађеним металним зубима на горњем делу. Павлачењем вуне на зубе – развлачењем прстима обе руке на леву и десну страну, затим скидањем и понављањем поступка по три пута, чешљана су вунена влакна. И у првом и у другом поступку ипачешљана влакна у количини једног захвата шаке формирају такозвану *ваденицу*, основну количинску јединицу будуће кудље за предње, односно *својка*, како је називају у киљажвачком крају (Сл. 2б). Како је својак приближна количинска мера вунених влакана, он може бити већи и мањи, тј. може имати око 20 већих ваденица или 30, па и до 40 мањих ваденица. У Влашкој Пољу, у планинском делу Тимока, *својак* се састоји од седам или осам ваденица званих *глистнице*. У неким селима у Тимоку између ваденице и својка постоје и међумере. На пример, у селу Оршцу осам ваденица формира *куче*, а три *кучета* формира својак, а у селу Жлис четири *ваденичке* дају *кученце*, а четири *кучића* својак. Потребно је напоменути да су ваденице састављене од најквалитетнијих, највласатијих и најдужих влакана која су извучена при чешљању вуне. При чешљању влакана ваденице се слажу једна преко друге и кад се ипачешља одговарајући број, узимају се све заједно, влакна се изједначе, увију око леве руке а десном провуку, тако да се обликује својак. Ако се прави мера звана *кученце*, свако *кученце* се понаособ веже а када се жели обликовати својак, она се развежу и саставе. Тако обликован својак чува се до почетка

Сл. 2

предеља, односно постављања на преслицу, када се мора развити. Пошто је у својку најквалитетнији део влакна, он је најчешће коришћен за основу ткањина или за предиво за плетење чарапа и других финијих текстилија.

Вунена влакна која су остала после извлачења вадонца у гребенима називана су *шћим*, а и *манћа* (Будак). Она су поново чешљана и обликована у *кудељнице* (Тимок), *кудеље* (Заглавах, Будак) – мање чалкасте смотуљке. То је краћи и слабији део вуненог влакна и он је коришћен за израду грубљег предива, као и за повијање конопљаног предива којим су поткаване *повиване чрге* – врста грубог покривача.

Овим традиционалним начином чешљања вунених влакана помоћу гребена и даркова вршена је класификација финијих и грубљих влакана, што је било уско повезано и са њиховом применом у изради разних текстилија чија су ткања захтевала и одговарајући квалитет влакна. После Другог светског рата, међутим, постепено се напушта коришћење гребена и даркова за чешљање вуненог влакна јер тај посао све више преузимају вучоњачаре – *влачаре*, *влачуље*, *вунаре*, у којима се вуна прерађује машинским путем. У почетку их је било само у већим местима, на пример Књажевцу, Млинаћеву, Занин, а потом се јављају у неким већим селима књажевачког краја. Поједини су односили вуноу на влачење у Пирот, Бољевац, Сврљиг, зависно од тога који им је град био ближи. При машинској преради вуне влакна нису класификована као на гребенима и дарковима. Значи, све је остало заједно. У Будаку су такву вуноу

називали *прескуи*. Машински прерађена вуна обликована је у дуге кудеље, које нису називане својак већ *кудеља*, *кудељна*. Заправо, тај прелаз са ручне обраде вуне на машинску обраду пратио је изобичајавање највећег броја традиционалних тканина и појаву нових, прилагођених савременим потребама.

Као и шишање оваца, тако је и чешљање вуне у оквиру куће било праћено одређеним веровањима ради заштите стоке. Пазило се да се вуна после вечере не чешља, а посебно уочи среде јер ће у противном „курјак да поједе овцу”. Машинском прерадом вуне оваква веровања су изобичајена.

Конопља и лан, а посебно конопља, имали су велику примену у текстилној производњи у књажевачком крају и није било куће која није имала своје *конопљинице*, површине најмање два ара до шест ари. Читав поступак око конопље и лана, почевши од сејања до добијања влакна, био је веома занимљив управо због разноврсних фаза обраде. Уз то, био је и веома тежак, што ће потврдити свака жена која је радила око конопље и лана. Због тога се и у овом крају, као и у другим крајевима у Србији, конопља назива *и мученица*. Конопља је више сејана и имала је већу примену у изради текстилија него лан, који је углавном коришћен за израду женске одеће.

Конопља је сејана обично око Ђурђевдана, у селу Бучју, у Тимоку, на пример, на Светог Марка, одмах после Ђурђевдана. Тада је читаво село сејало конопљу и, како кажу, сви су људи били у конопљиницима. Да би конопља била напредна, при сетви се у земљу морало закопати прво офарбано ускршње црвено јаје, а домаћин куће, сејући конопљу, спустио би тканицу (појас) да се за њим вуче „да би конопље биле дуге као тканица”. Наравно, од села до села било је разлика. На пример, у Орелицу, такође у Тимоку, кад се прва шака семени *зврља* – баца, стави се живо јаје да *зрстиче* – конопље буду боље. Такође се настојало да се сејање обавља уторком, четвртком и суботом, с пролећа кад месец „расте”. У неким селима јаје се стављало на високи штап који би побацили усред конопљиница да конопље буду што више, а кажу да је добро конопљу и украсити из туђег конопљиништа па посадити у своје јер ће бити напреднија.

Сеју се две врсте конопље: *белке*, *белке* и *црнке* (Тимок, Заглавак), *црне* и *беле* (Бучак). Од белих конопљи добија се влакно, а црне дају семе. Беле конопље раније сазревају те најпре њих беру, обично у августу око Светог Илије, а црнке – две недеље касније. При брању стабљика одређује се оквирно и количина конопље у једном конопљиништу. У Буцаку захват стабљика између две шаке назива се *зрстича*¹⁴, у Заглавку захват стабљика једном шаком назива се *бећница*, *бећница*, а две *бећнице* чине *зрстичу*, а у Тимоку две шаке стабљика чине *ручцу*, коју у неким селима називају и *зрстича*. Било је домаћинстава која би са једног конопљиништа убрали по 100 или 150 *зрстича* или *ручца*. Значи,

¹⁴ Ј. Данић, *Речник тимочког говора*, Српски дијалектолошки зборник XXXIV, САНУ, Београд 1988, 55: *Зрстича*, стабљика конопље *Cannabis sativa*; отуда се и кошуља израђена од конопљаног платна у Буцаку назива *зрстичарка*, а *зрстича* је и мера.

Сл. 3л, б Појайање ручица жрсница конојље на појоку.

Сл. 3а Прерада конопље на тирци, ослобађање од стабљике, село Бели Појток
(Сокобања), 1955. година

ручица или греница биле су најмање јединице мере за пошупане конопље пре брању. Док се живело задружним животом, члановима заједнице конопља је дељена по ручицама. На пример, у Старом Керигу, у Заглавцу, у заједници селтковица Блатојевића, која је бројала двадесет чланова, *дуна*, било је и четири свале, од којих је свака пре деобу деполаговала по 20 греница. Свака група ручица би и је одржавала своје огледало да би се могло да се истражува.

У ратнику са конопљом се не само одводе велике количине жетву се у коју да прераду, и учесници се не само одређују на пошупање да се прераду и усаре и носе једна дана са сунце. Да би семе отпадо, горње две стабљике са сасеком таре се о неки чисти предмет, на пример о кош, или се стабљике распостру по некој пољани а штапом се удара по семету да би отпало. На благом поветарцу семе се развејавало да би отпала нечистоћа и остављало до следеће сетве.

Прва фаза обраде беле конопље после суншења започиње потапањем ручица у *шошпи* или *виrove* направљене покрај воде. Ручице се у топилима притисну кољем и камењем да их вода не би носила. Зависно од топлоте, у води остају две до три недеље и кад отпусте влакно, могу се прати. Тада би жене загазиле до колена у воду, узимале греницу или ручицу са обе руке, високо замахивале њом изнад главе и ударале по води све док се стабљике не би добро опрале (Сл. 3а,б). Ударци конопље по води одјскивали су по читавој околини. Тако опране разастирали су их по камењу или ливади да су осуше. Потом су их

сакупљале у снопове, који се најчешће састоје од по двадесет грсница, ручница и отпремале их кући на даљу обраду.

Друга фаза у обради конопље је одвајање стабљика од влакна. Конопље се претходно изложе сунцу да се загреју (Сл. 3в), свакој стабљници подсеку корен, а затим узимају ручицу по ручицу и трле је, односно *пирену* на *пирлици*, каква је коришћена у већини крајева у Србији. Том приликом поломи се сав дрвенасти део стабљике и он, заједно са ситним комадићима званим *поздер*, испадне, чиме се влакно, ударањем о неки чврст предмет, ослободи и заосталих делова стабљике. Добијено конопљано влакно из ручица наслаже се једно преко другог и остави до даље обраде. У неким селима у Тимоку тако наслагана влакна називају *сложеница*, а да се не би осипала, увсжу их све заједно на врху у чвор.

У трећој фази обраде конопље, влакно се после трљења даље прерађује на разним справама да би се извршила његова класификација по квалитету. У Тимоку је за чешљање конопљаних влакана коришћена *чешаља*, а у Заглавку и Буцаку – *велики гребенци*, или *загребенци*. И чешаља и велика гребена су у процесу рада постављени на земљу и фиксирани ногама, јер особа која ради са њима седи на земљи. Међу тим справама постојала је разлика у начину рада. На пример, ако је влакно чешљано на гребенима, док је једно постављано на земљу, друго је држано у рукама и његовим повлачењем према себи у току рада влакно је чешљано. При обради на чешаљи, влакно је држано у рукама а чешљање се изводило његовим повлачењем по зупцима такође према себи. Најквалитетнији део влакана извучен при чешљању називан је *повесмо* (Сл. 2г). После извлачења повесма у гребенима је остајао квалитетно слабији део влакна зван *чешанка* (Тимок), *манчица* (Заглавак), *загребенци* (Буцак). Обе врсте влакна, да би се могле прести, још су дорађиване. Тако је повесмо, да би постало мекше, чешљано *чешком* од длаке дивље свиње, на тај начин што је држано левом руком подигнуто, а десном руком је чешљано читавом дужином. Тако очешљано, везивано је преко средине у чвор. Ако се повесма не би одмах прела, повезивана су међу собом, обично по десет комада, и то је називано *косица*. Пошто је то био најквалитетнији део конопљаног влакна, коришћен је за основу (Сл. 2в). Део конопље који је остао у гребенима и чешаљи – чешанка, манчица, загребенци – поново је прерађиван и савијан у мале *кудељчице*, од којих је затим предена потка за израду грубљих тканина.

Истим поступком као и конопља прерађиван је и лан, па о њему неће бити говора.

Предење

Предење текстилних влакана у књажевачком крају изводило се на разне начине. Зависно од намене нити, преље су знале испрести предиво танано као влас косе а и дебело као прст. Све су то изводиле или користећи само помагала физичке природе – прсте, пазух, врат, потколено, или и физичке и материјалне,

као што су разна вретена и преслице. Према томе, могу се издвојити следећи начини предења.

Предење без врећена и преслице

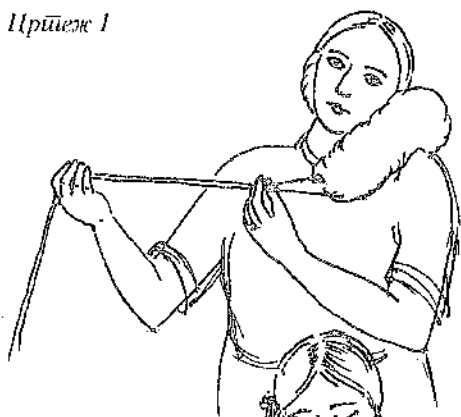
Начин предења уз коришћење само помагала физичке природе описала је Јелка Димитријевић из Доње Каменице (Заглавак), сећајући се како је то изводила њена свекрва Смиља Димитријевић између два светска рата. Смиља је узимала власната влакна вуне (влас), у виду *кудељчице* дужине око 15 cm, и постављала на леву страну рамена испод врата фиксирајући га повијањем главе на леву страну. Прстима леве руке извлачила је и формирала нит, а прстима десне руке тањила и упредала уз повремено квапење пљувачком. Тако је испредала веома танану нит коју је после бојења користила само за извођење финог веза на *џаслицама* и *јакама* кошуља. Као што се види, жене су само у физичким средствима успевале да испреду танко предиво које ће најцелисходније одговарати потреби и у томе сасвим успеле будући да се ношња књажевачког краја управо одликује веома квалитетним везом и у техничком и у колористичком погледу (Цртеж 1).

Предење без врећена и помоћу врећена

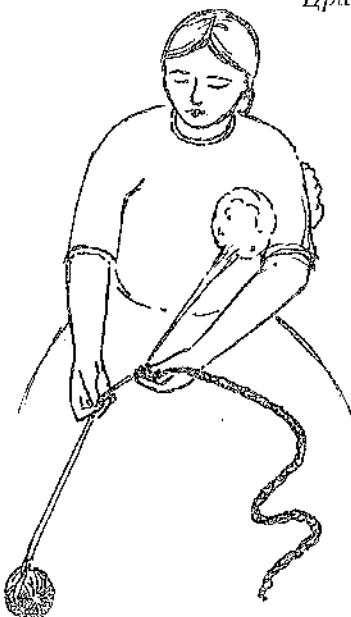
За потку одређених грубих покривача, такозваних *повиваних чрџа за њокривће* (Буцак), која је морала бити дебља, коришћене су две врсте предива испреденог без вретена и помоћу вретена. Прво (доње) предено је вретеном од слабијег дела конопље *качине* и друго (горње) предено је без вретена, од слабијег дела вуне *манће*. Друго предиво је повијано око првог предива, што се изводило на следећи начин. Конопљано предиво *прћено*, испредено вретеном, смотано је у клупче и стављено је у корпу тако што се узвуче почетак предива. Жена која изводи повијање – предење предива стави под леву мишицу *кудељицу*, *кудељу* вунених влакана, прстима леве руке извлачи власи, а прстима десне, обликујући власи у лабаву нит, повија је око конопљаног предива које постепено извлачи из корпе. Новодобијена нит веома је дебела и док се боље не загледа и рашири делује као да је цела од вуне (Цртеж 2) јер се доње конопљано предиво не види. У том случају главну улогу добило је предиво испредено помоћу физичких средстава – прстију, пазуха. Неке жене су при повијању предива клупче конопљаног предива, уместо у корпу, стављале под лево колено, будући да су поступак изводиле седећи, те је оно по потреби одмотавано и поново фиксирано под коленом.

За израду грубих тканина за постељину, на пример *прћених њокровица*, *џоњава* и *черџи*, потка је такође морала бити дебља али је то била само једна врста предива добијеног од слабијег дела конопље. Најиме, прелја би под пазух

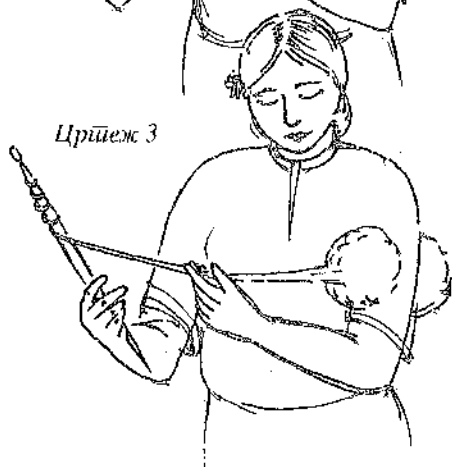
Црѣјѣ 1

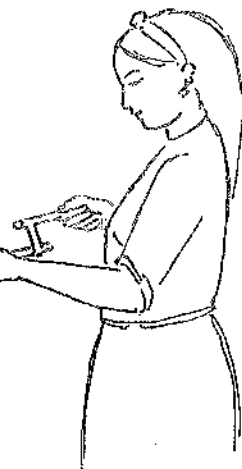
Црѣјѣ 2

Црѣјѣ 3

Црѣјѣ 4

Сл. 4 Израда узица за везивање чарјаи сукање боворке, село Ново Корићо (Тимок), 1955. године

Сл. 5 Јованка Живковић врџка, преде у ходу козју длаку, Трговиште-Књажевцац, 1955. године

левс руке ставила *кљачину*, прстима исте руке извлачила је власи, док би десном руком, помоћу великог вретена *мавалке* кружним покретима на горе *маала* – упредала нит дебелу као прст (село Радичевац у Заглавку) (Цртеж 3).

За *вунене њокровице*, *черге*, *поњаве*, које се сматрају савршенијом фазом у развоју постелне тканине, предена је дебела потка од вуне, помоћу вретена са куком званом *мајаљка* (Цртеж 4). Преља би ставила кудељицу влакана под пазух, извукла одређену дужину власи и фиксирала за куку на мајаљки, коју држи друга особа. Подржавајући је левом руком у хоризонталном положају, десном руком обрће ручицу мајаљке, вретена, које се обрће и упреда нит. Тако добијено предиво за потку називано је *мајано* и служило је за израду *мајаних њокровица* (село Бели Поток у Тимоку).

Осим за ткива помоћу физичких средстава и разних једноставних вретена, израђиване су и узице које су коришћене у одевању. На пример, од слабијег конопљаног влакна, помоћу *шћипајца*, краћег штапића, прављене су *кучињаве узице* за подвезивање чарапа. То се називало *сукање њоворке*, а радило се на тај начин што би се прстима леве руке обликовале власи, а штапићем у десној руци предена је узица или поворка (Сл. 4). Овом врстом предења бавили су се и мушкарци.

На занимљив начин предене су од козје длаке – козине узице *врвце* које су ношене уз свињске пресне опанке. Најпре би се ошицана козја длака испуцала границом, а потом би је савили у кудељицу и ставили под пазух десне руке. Извлачећи власи обликовали су их прстима десне руке, а затим помоћу витла са куком упредали (Сл. 5).

Сви описани начини предења без вретена и са вретеном изобичајени су. Предење вретеном уз преслицу, међутим, и даље се одржава.

Предење уз преслицу

Књажевачки крај припада ретким крајевима у Србији у којима се уз стадо оваца види и чобаница преља са преслицом. Предење вретеном уз преслицу у току целокупног процеса предења свакако је његов најсавршенији облик. Да би се о њему говорило, неопходно је најпре се осврнути на помагало – преслицу на које или око кога је постављано текстилно влакно које треба опрести. Оно што се уочава при анализи преслица, наиме да су оне на овом релативно малом простору, који обухвата књажевачки крај, типолошки веома разноврсне и стиче се утисак да су преље свих минулих времена оставиле своје преслице прељама будућих покољења те их тако до данас налазимо сачуване: неке у сећањима најстарије генерације, ретко и у музејским збиркама, неке добро очуване али изван употребе, а неке још и данас у живој употреби. Такође је уочено да преслице у овом делу источне Србије морфолошки припадају елементарним облицима, али су ликовно и функционално веома осмишљене. То

све указује да је преслица као помагало у процесу предења својим обликом прилагођавана потребама предења текстилног влакна било ког порекла – биљног или животињског. Наиме, има преслица које су служиле или само за предење конопље или само за предење вуне, или и за једно и за друго влакно, али постоје и оне које су коришћене само за предење најфиније нити за вез. Међу преслицама у Тимоку, Заглавку и Будаку запажене су одређене разлике у типолошком и у ликовном смислу, као и у термилошком погледу, па ће се о њима преваходно и говорити у оквиру тих области, истовременим указивањем и на одређена заједништва.

А. Преслице у Тимоку. Данас изобичајена, али још у живом сећању у селима Тимока, као и у Заглавку, била је преслица паличастог типа звана *шовацка*, *шовацка*. То је обична дрвена палица природног облика, често и са неравнинама и кором, која је у прошлости овог краја несумњиво била основно помагало за предење свих врста текстилних влакана¹⁵ (Карта I, 1). У северозападном планинском делу Тимока, где људи себе називају „планинцима”, у ствари у селима испод планине Тупијнице, коришћен је један изузетно занимљив варијантни облик паличaste преслице, под локалним називом *власарка*. Захваљујући томе што је неколико примерака из села Кожеља (инв. бр. 15849) и Буџа (инв. бр. 15847) набављено за прву сталну поставку Етнографског музеја у Београду 1904. године, ми о њима данас можемо и говорити. Тадашњи директор Музеја С. Тројановић приликом њихове набавке записао је да су оне већ почетком XX века изобичајене, а да су служиле за предење најфиније нити за вез¹⁶. Вероватно су прозване власарке јер је па њих постављан најквалитетнији део вуне *влас*, од којег је и добијано предиво за вез. Приликом властитих истраживања (од 1994. до 1997. године), установила сам не само да нису биле материјално сачуване већ се и сећање па њих изгубило. То је, у ствари, једна палица која је у горњем делу четвороугаоног пресека, са дугим прорезима на свакој страни у којој су насрпано један па други постављени покретни елементи зваши *долубови*, *крила*, *крилаца* – шупље дрвене плочице – полукружног, кружног и криластог облика (Карта I, 1а). Вероватно је у процесу рада власната вуна провлачена кроз шупљине, и у више боја, будући да је за извођење веза било потребно предиво у више боја за чију су израду, као што је већ речено, те преслице биле и намњене.

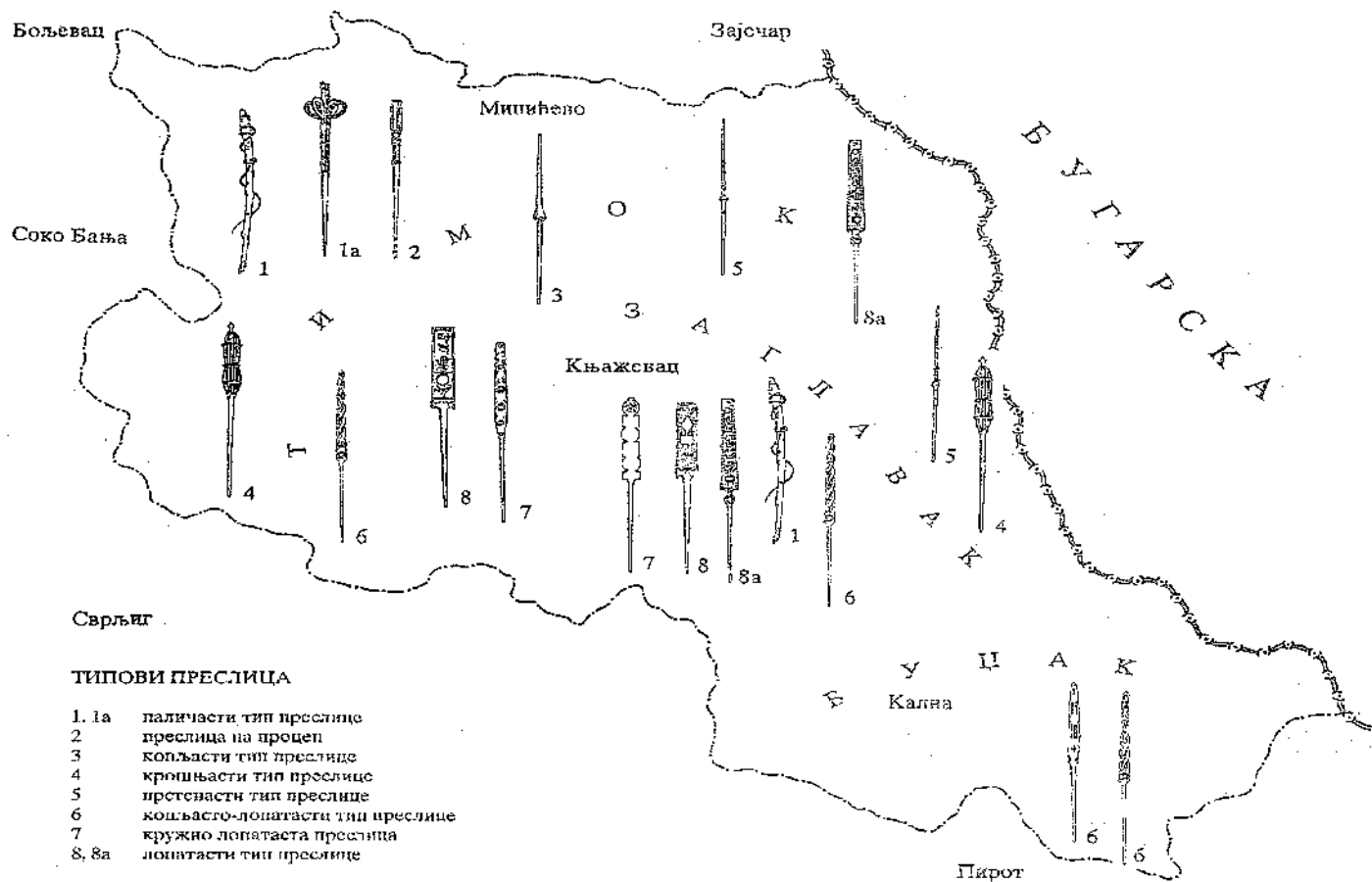
У овом делу Тимока до првих деценија XX века био је у употреби и један стари тип преслице *на процеј* (Карта I, 2)¹⁷. Примерак из села Кожеља код Минићева, који се чува у Етнографском музеју у Београду (инв. бр. 13227), у виду је палице у горњем делу проширене и прорезане на два места од врха према средини. Називана је такође *власарка*. Сећање на тај тип преслице, према

¹⁵ Б. Владић-Крстић, *Преслица у традиционалној...*, 25, сл. 1.

¹⁶ Исто, *op. cit.*, 25, сл. 18. Преслицу под инв. бр. 15848, коју је објавио Б. Дробњаковић у раду *Преслица као предмет широкне уметности*, Уметнички преглед II, Београд 1940, Етнографски музеј више не поседује.

¹⁷ Исто, 29, сл. 21.

КАРТА I

последњим теренским истраживањима, очувано је веома ретко, и то код старих жена. Деведесетгодишњакиња Мада Стојадиновић, родом из села Мариновца а удата у Кожељу, казивала је да је на таквој преслици прела пређу којом је везла кошуље, на тај начин што би руковат власнате вуне стављала у прорез. Сличне податке саопштила је о *кудељи власарки* 1978. године и осамдесетдвогодишња Савка Николић из старог српског села Рујишта у околини Бољевца. У Етнографском одељењу Народног музеја у Зајечару чува се један сличан примерак овог типа преслице из Гамзиграда, а утврђено је да је коришћен и у селима према Пироту у Засковици (Темска) под називом *процейка* или *шојага* (у селу Топли До)¹⁸. Сви ти подаци указују на то да је овај тип преслице у прошлости вероватно био заступљенији на ширем простору средњег дела источне Србије, укључујући и књажевачки крај.

У Тимоку је коришћена и преслица копљастог типа¹⁹, звана *ражањ*, која је служила за предење конопљаног влакна, али је са изобичавањем конопље и њена употреба престала. На терену се веома ретко сусреће (Карта I, 3).

За предење конопљаних влакана коришћена је и преслица крошњастог типа,²⁰ позната као *вурка*. Имала је велику заступљеност све док је коришћено конопљано влакно, а и данас се налази на терену, забачена и у пропадању. Карактеристично је дужа крошња у виду двојне елипсе са три кружне плочице *колца*, од којих је средња нешто ужа. Крошњу најчешће образују и до двадесет комада лескових пругића провучених кроз отворе на ободу плочица. На врху и при дршци пругићи су спојени у купу и учвршћени или дрвеним ширим навученим прстеном или преплетом од канапе (конопље) (Карта I, 4). На плочице су стављани лешници или ораси, како кажу пређе „да громкају” (лупају). Примерак из села Зубетинца, који је набављен за Етнографски музеј у Београду 1902. године (илв. бр. 14290) има крошњу компоновану од седамнаест пругића. У процесу рада конопљано повесмо морало је бити завијено око читаве крошње. Дршка тих преслица при крошњи је некада и украшена геометријским орнаментима изведеним техником урезивања, а урезивани су и иницијали пређе или оног ко је правно преслицу.

На потезу Манићево, Ошљане, Ново Корито до данас је још у употреби прстенасти тип преслице²¹, у локалној терминологији звани *шиљка*, *кудеља*, *вурка* (Сл. ба, б; Карта I, 5). Могу бити веома једноставне, обично са више рељефно изрезаних прстенова у горњем делу и једним већим у средини, најчешће купастог облика да би задржавао текстилна влакна да се при предењу не би смицала надолу. Тај већи прстен некада називају и *кужељ* (село Ново Корито) и *кружак* (село Равни). Некада су ове преслице и веома богато рез-

¹⁸ Исто, 28, сл. 21а.

¹⁹ Исто, 32, сл. 24.

²⁰ Исто, 38.

²¹ Исто, 30.

Сл. 6а Видосава М. Боршевић држи кудељу (пресијенасију преслицу) у левој руци, врећено и кудељу (својак) машински обрађене вуне у десној руци,
Класура - Ошљана (Тимок), 1966. година

Сл. 6б Тодора Петровић спреда на пресијенасијој преслици са кудељом причаришеном повазалком, село Ново Коријто (Тимок), 1996. година

барис, па и бојенс, као што је примерак из 1884. године из села Ошљана, који се данас чува у Етнографском музеју у Београду (инв. бр. 16405).

Мада не у тој мери као претходни типови, у Тимоку је за предење конопље и вуне коришћен коњасто-лопатасти тип, резан у виду повесма који асоцира и на змије, посебно када је читавом површином украшен техником ровашења у виду низова ситних троуглова (Карта I, 6), а затим и кружно-лопатасти (Карта I, 7), који је резбарен а некада и бојен. На примерку из села Каличине који се чува у Завичајном музеју у Књажевцу (инв. бр. 326), у велика три круга на лопати изведени су мотиви кука окретуша, а трагови црвенкасте боје показују да је била и бојена. Оба типа²² преслица више су били карактеристични за суседне области Заглавак и Буцак и о њима ће се више у оквиру њих и говорити.

Данас је у Тимоку најчешће у примени преслица лопатастог типа²³, звана кудеља, *лојашара*, *лојаша* (Карта I, 8). Она је, по свему судећи, у књажевачком крају новијег постојања, јер се и народна традиција и материјални извори односе углавном на последње деценије XIX и почетак XX века. Она је добијала све ширу примену са изобичавањем биљних влакана и преслица које су служиле за њихово предење, тако да је коришћена само за предење вуне, а

²² Исто, 55.

²³ Исто, 51.

посебно је одговарала постављању машински прерађених кудеља од вуне, које су биле дуге. Лопатасте преслице у Тимоку карактеришу дуге и шире лопате (око 44 x 10 cm), како рече казивачица из села Стањинца у Будаку Јовка Стојановић: „Тимочке преслице су ко тарабе, наше су при врху зашиљене”. Оне су равних дужих страна, на врху завршене валовито или стубићима званим *венче*, *чијка*, *шиљчићи*, а при дршци полукружним изрезима или кружним перфорацијама. Ове преслице имају масивније дршке, кружног пресека, а пошто су резане заједно са лопатом залазе у њен доњи део најчешће у виду копља и на лицу и на наличју, али тако да је тај део увек истакнут изнад површине лопате. Оно што посебно карактерише ове старије преслице јесте богати украс изведен у разним техникама резбарења, бојења па и апликација. Уочено је да је на преслицама које су рађене у последњим деценијама XIX па и почетком XX века резбарени украс у природној боји дрвета, најчешће буковог. Од украсних техника примењивано је: урезивање, исецање, ровашење, бодјење, на пробој, нагоревање, нскада и уз апликацију од разнобојних стаклених зрна. Све је то реализовано једноставним алаткицама: ножевима, бритвама, шилима, длетима олучастих, равних и косих сечива и сличним другим.

Мотиви на тим преслицама веома су занимљиви, индикативни и садржајни, јер приказују разне догађаје или детаље из свакодневног живота. На њима су, на пример, сцене из рата са познатим (Сл. 7) јунацима, као што је Хајдук Вељко са својим топом, као и анонимни војници; затим крунама, симболима државности Краљевине Србије, перфорирани крстови у круговима, уздужни прорези, са именима твораца преслица и њихових власница; натписима који подстичу на рад као „Преди не дреми” (Сл. 8), уз то често са представом мачке која стално преде. Момци и девојке у традиционалној ношњи (Сл. 9) или само девојка, око којих је цвеће у саксијама: неке девојке га и заливају, а цвеће је разноврсно, бантенско и пољско. Мада ређе, на преслицама је заступљена и композиција Адама и Еве испод дрвета (Сл. 10). Веома чести мотиви су птице које обично називају општим именом *йилад*, затим певац, зец, пас, а често и змија, животиње које су имале симболична значења²⁴. Иако је боја на преслицама примењивана и крајем XIX века током XX века она се посебно ширила и заправо та полихромија доприносила је живописности и разиграности преслица. Осим разноврсних индустријских боја за бојење неких мотива, од 1930. године коришћена је и бронзана боја *бронца* која је у домаћинству служила за премазивање разних металних предмета. Знатан подстицај орнаментисању преслица лопатастог типа у књажевачком крају уочиште, а и шире, дали су поједини људи који су због прекршаја закона били у разним казнионицама у Србији, где су обучени уметничкој обради дрвета и где су упознали и разне орнаменталне предлошке. Они су, затим, примењивали и научену вештину и преносили је на украшавање преслица, према свом нахођењу и потребама потражиоца. Тако су одређени мотиви и орнаменталне композиције инспирисале и остале сеоске градитеље преслица, што је дало једно неисцрпно ликовно врело јер, колико је било

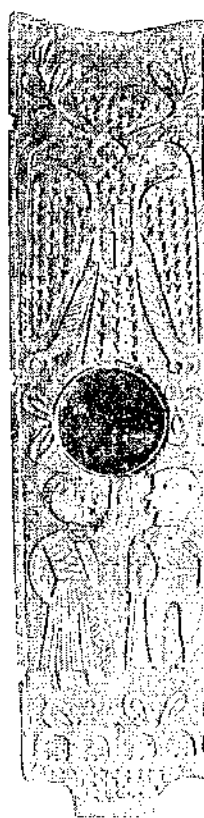
²⁴ Исто, 78, 79, 80.

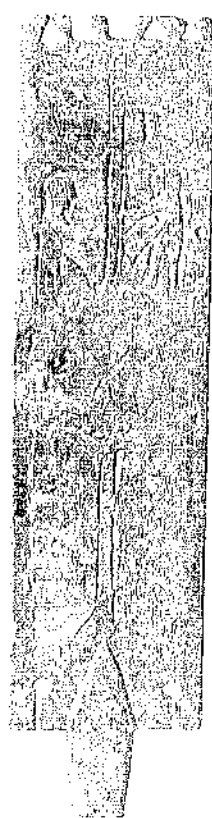
Сл. 7 Преслица кудеља, село Орешица (Тимок), око 1905. године, инв. бр. 17555, Етнографски музеј, Београд

Сл. 8 Преслица кудеља, Књажевац, почетак XX века, инв. бр. 285E - Завичајни музеј Књажевац

Сл. 9 Преслица кудеља инв. бр. 293, Завичајни музеј, Књажевац

Сл. 10 Преслица кудеља, село Шарбановац (Злативак), између два светска рата, инв. бр. 174, Завичајни музеј, Зајечар

доступно преслица током теренских истраживања, а било их је много, свака је била уникатно дело народног резбару, са одговарајућим садржајем и поруком. Реалистички приказ разног цвећа у контрастним бојама, лав који победоносно шета, често испод грба државности, валда као симбол снаге, уз пресијавајуће огледалце, истовремено чини и контраст и склад читавог садржаја. Некада је представљен и анђео раширених крила, вечити чувар, а на неким преслицама и мотиви далеке Шпаније – плесачице у покрету.

Мада ретко, на преслици је стављана и фотографија. На пример, на преслици са фотографијом и данас (1996) преде Летица Јовановић из села Миљковца. Пре Другог светског рата она је као девојка са својим момком, будућим мужем, била у Сврљигу на Дервенском вашару. На вашару се сликала, момак јој је купио преслици и они су тада на њу ставили фотографију. Преслици чува као драгу успомену.

Сл. 11

Иако су данас многе жене у Тимоку прстале да преду и радо ће поклонити своју или свекрвину преслицу, има и оних које се и даље баве предењем, а има и појединих мушкараца који се баве израдом нових преслица за потребе своје околине. На пример, у селу Орећцу, кад заврши послове у предузећу, израдом преслица у слободно време бави се Дане Алексић, по занимању молер, по чему је и добио надимак Молер. Тим доунским занимањем бави се из љубави према народном стваралаштву. Мада својим обликом одговарају тимочким преслицама лопатастог типа, оне немају масивност старинских преслица. Израђене су од дрвета тополе или црвене врбе, а украшене су према предлошцима које Дане сам црта на папиру. При том користи разне ликовне изворе, тако да оне представљају праве сликовнице, посебно кад су обојене, што чини масним бојама. На њима су, на пример, разне сцене из лова на дивље животиње и сцене када дивље животиње нападају домаће (Сл. 11) и разни други мотиви. Огледалце више не заузима централно место на лопати, већ је у горњем левом углу паралелно са ауторовим именом – Дане. На полеђини лопате, при врху, у левом углу, исписан је и надимак Молер. Своје преслице овај аутор, најчешће поклања, али их и продаје.

У селу Новом Кориту израдом лопатастих преслица бави се Ранко Живковић. Како рече, израдио је до сада око педесет примерака углавном за жене из свог села, али и околних села, као и Књажевца, а неке је спремио и за Војводину. Прави их од јаворовог или буковог дрвета. Како он каже, „направи цепанку“, тј. секиром исече даску, коју потом обликује пинтерском брадвом. Лопату *лопату* резао је према врху нешто ужу, као на преслицама у Заглавку, тако да је при основи ширина износила око 8,5 cm, а при врху око 6 cm (Карта I, 8a). Дужина лопате је износила до 51,5 cm, а дебљина око 15 mm. Шаре, које је, како рече „измишљао из главе“ исцртавао је оловком по лопати преслице, а затим их изводио разним малим длетима. Тако је на преслици коју је израдио 1968. године за своју жену Стојанку Живковић, чије је иницијале урезао на дршци, представио четири годишња доба према својој замисли (Цртеж 5). При врху лопате приказао је, у виду крупних кишних капи, *јесен*. Капи је извео

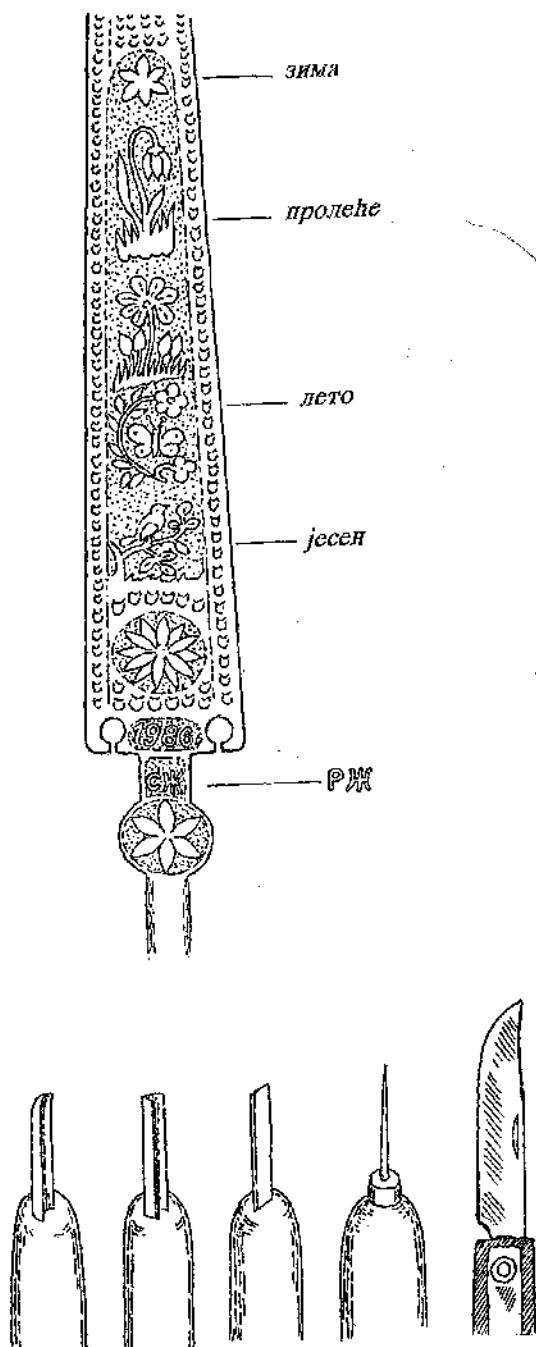
помоћу олучастог длета. Оне чине и украсни детаљ уз ивице дужих страна лопате. После јесени долази *зима* у виду велике пахуљице. Следи струк са висибабом – снег се топи и долази *пролеће*. Расцветала љубичица око које облеће лептир симболизује *лејто* у жеку. Птичица на грани – мисли се где ће – најављује јесен. Испод годишњих доба, као завршетак читаве композиције, изведена је велика розета – баштенски цвет георгине и година израде преслице 1986. Читаву подлогу на којој су веома рељефно изведена годишња доба добио је скидањем површине подлоге око њих, длетом косог сечива. Затим је добијену подлогу украсио техником бодења помоћу шила. Дршку при основи лопате резао је равно, а потом је извео кружно проширење и створио погодан међупростор за постављање мале количине вунених влакана која остану после предења велике кудеље, јер би се смицала са лопате. На бочној страни тог међупростора аутор преслице урезао је ћирилицом своје иницијале Р. Ж. Међу његовим прибором за украшавање налази се и ножић којим он, на пример, изводи технику *роваш*, и то тако што најпре обреже мали троугао чију унутрашњост потом избаци врхом ножа. Преслице је увек остављао у природној боји дрвета и само их је лакирао (Цртеж 6).

Саопштење овог аутора преслице несумњиво открива и потврђује како је настајала преслица из душе њеног творца ако је он исказивао и уносио у тај рад своја осећања. Свакако је, међутим, било и оних преслица на којима је орнамент извођен механичким копирањем и комбиновањем.

Б. Преслице у Заглавку. Кад је било речи о преслицама у Тимоку, помињане су и преслице које су коришћене и у Заглавку. Анализом преслица ове области уочено је да оне имају сличности и идентичности са преслицама у Тимоку, али да постоје и одређене разлике. Пре свега, треба поновити да је у селу Доњој Каменици у Заглавку сачуван најстарији ликовни извор о предењу уз преслицу. На фресци у доњокамничкој цркви приказана је преља која, по свему судећи, преде уз стожасту преслицу, на шта указује начин постављања влакана, а који се сусреће у ликовним изворима из средњег века и у Србији, а и код других словенских народа²⁵. Преслица на тој фресци веома је декоративно израђена и на постољу и на дршци, а и трака којом су влакна повезана уз преслицу украшена је орнаментима изведеним или везном или ткачком техником у виду ромбова у пизу (Сл. 12). Такав тип преслице није до данас очуван у књажевачком крају.

Према најновијим истраживањима, у Заглавку је било у употреби неколико типова преслица (Карта I). Паличаста преслица је изобичајена, затим крошњаста, звана *вурка* или *вурџи*, која је коришћена за предење конопљаних и ланених влакана. Данас је у планинским селима у Заглавку (Шарбановац, Радичевац, Репушница) још у употреби преслица претенастог типа, коју овде називају *вурка*. Најширу примену, међутим, имају преслице кружнолопатастог типа (сл. 13), копчастилопатаста и лопатаста, са лопатом исте ширине читавом

²⁵ Исто, 20, 21, 22.

Цртеж 6

Сл. 11 Фото: Б. Живковић, 1959. година

дужином и са лопатом која се при врху сужава. Копљастолопатасте преслице, као и тимочке, резане су у виду повесма, док су лопатасте украшаване резбаријом у природној боји дрвета, али је резбарија и бојена. Мотиви су разноврсни као и на тимочким преслицама и веома честа је представа гранчица црвине са лишћем и другим допунским орнаментима.

В. Преслице у Буцаку. За разлику од претходне две области, преслице у Буцаку се не одликују типолошком разноврсношћу (Карта I). Према усменим казивањима, и у прошлости а и данас користи се копљастолопатасти тип преслице, који се јавља у две варијанте. Прва варијанта обликом одговара копљастолопатастим преслицама у Тимоку и Заглавку, тј. горњи део преслице, *кудеље*, у виду је повесма. Веома су дуге (и до 122 cm), највише са по осам превоја на горњем делу у чијим срединама су најчешће кружни отвори. Дршка је плосната, нешто краћа и у једном делу са лопатом. Обично су од буквине или јавора. Било их је без икаквих украса, али и са украсима и на лицу и на паличју, а некада је при дну лопате постављано и мало кружно огледалце. Најсликовитије и најсадржајније описала је своју преслицу Кошута Влатковић из Балга Бериловаца, а потом је поклонила Етнографском музеју. Како рече: „Са нож вијена (срезана и обликована), са бритву рчкана” (техником ровашења украшена) (Сл. 14а). Ту преслицу, када је имала 13 година, направио јој је брат Сања у селу Црни Врх, где је Кошута и рођена. На њу је урезао и своје име. Кад се удала са 17 година у Балга Бериловац, родитељи јој нису дали да са собом понесе преслицу јер се веровало да ако то учини неће имати деце. Без обзира на веровање, Кошута је своју преслицу понела у нови дом, изродила децу и

Сл. 13 Даринка Голубовић преде на кудељи (кружнолопајастјој преслици), село Горња Соколовица (Заглавак), 1995. година

прела на њој сво до сусрета с нама. Док је конопља била у употреби, повесмо влакана омотавано је око лопате и увезивано је *повразалком*. Када је конопља изобичајена, наставили су да преду само вунено влакно које је постављано само на једну страну лопате.

Другу варијанту копчастолопатасте преслице карактеришу перфорирани украси у виду крстова и дугих прореза на лопати (Сл. 15а, 15б) што је карактеристично за преслице у крајевима јужно од Буцака.²⁶ Више старих жена у Буцаку изјавило је да су се жене при порођају ослањале на преслицу.

Из пиротског краја доношене су и преслице типа на процеп, зване *процейке*, али њихова употреба није омасовљена²⁷.

Током излагања већ је унеколико указано да су се биљна влакна конопље и лана, да би се из њих могла прести нит, постављала око горњег дела преслице тако што би се развезана повесма раширила десном руком, обично по равной површини, а левом руком, у којој је држана преслица, окретањем слева надесно омотавала. Животињска влакна обликована у *својак*, *кудељицу*, *кудељу* обликована ручним или машинским путем, само су постављана на кудељу и увезивана, осим код одређених типова преслица (паличасте власарке, на процеп) код којих се то изводило на други начин, о чему је већ било говора.

²⁶ Исто, 48.

²⁷ Исто, 28.

Сл. 14а

Сл. 14б Начин предења на којљасилолојатисној преслици кудељи, село Јаловик Извор (Буџак), 1965. година

Сл. 15а Преслица кудеља, село Јања - Кална (Буџак), између два свейска рајја, инв. бр. 12544, Етнографски музеј, Београд

Сл. 15б Начин предења на којљасилолојатисној преслици кудељи, село Иново - Кална (Буџак), 1956. година

У књажевачком крају женску децу су већ од пет-шест година подучавали предењу. То се одвијало спонтано и ненаметљиво јер су деца гледајући своје мајке и баке како пређу желела да то науче. Њима би у те сврхе правили мале преслице. Дечје преслице данас су веома ретке. На тај начин женска деца су од малена припремана за обавезе које их чекају кад одрасту, будући да је на жени почивала такорећи производња текстила за целокупно домаћинство. Свака жена је углавном сама себи припремала предиво за израду текстила, и одевног и покућственог. Као и у осталим крајевима у Србији, тако је и овде било жена које су припремале предиво за друге, уз одређену материјалну или натуралну надокнаду. Називали су их *предиље*. То су биле и млађе али и старије жене, углавном оне које нису имале довољно средстава за издржавање.

Посиујак предења, прејредања

Уз прслицу се преде помоћу малог и великог вретена. Велико вретено називају *врейено*, али и *мавалка*, *мајаљка* (Тимок), *малка* (Заглавак). У самом поступку стварања нити, као и у осталим крајевима у Србији, уочавају се две основне фазе. Прва – извлачење власи прстима леве руке, њихово сједињавање, давање жељене дебљине, делимично обликовање будуће нити (Сл. 14б), као и њено упредање помоћу вретена прстима десне руке. Вретено преља држи увек удаљено од себе и главом окренутом ка земљи. Друга – одредени део нити, а то буде обично у дужини једне руке, преља у процесу предсја омота око прстију леве руке, а затим постепено је отпуштајући омотава око вретена, окрећући га прстима леве руке и све више приближавајући га према прслици (Сл. 13). У поступку стварања нити, влакна лана и конопље морала су се квасити пљувачком због тврдоће и њихово предење одвијало се знатно успореније у односу на мекша вунена влакна. На пример, док се испреду два вретена вунених влакана, испреде се једно вретено конопљаних или ланених влакана. Или, за једно вече могло се опрести вретено конопљаног или ланеног предива од најфинијег дела повесама, а пет до шест вретена од слабијег дела конопљаног и ланеног влакна – чешанке, манчице, загрбенаца. А од финог вуненог предива – својка за једно вече су се могла опрести два вретена. Дебљина и финоћа нити била је условљена квалитетом текстилних влакана.

Зависно од тога за израду које врсте предмета ће се користити испредена нит она се даље могла удвостручавати или утростручавати, тј. састављати *о'две* и *о'три* жице. У Тимоку кажу *склајано*: на пример, за израду појасева – тканица *жица се о'две склајала* и била је веома танка и тако подвостручена јер се за појасеве користило предиво испредено од дела вуне – својка. За један дан и вече могу се опрести три вретена танког предива за *склајање о'три* (Сл. 2д). У Заглавку кажу пређа се *спреза* ако се изводи удвостручавање и утростручавање нити. У поступку удвостручавања и утростручавања нити такође се уочавају две фазе. Прва фаза је спајање нити, тј. узму се са вретена крајеви предива и

пређа се постепено мота у клупче. За то време вретена се поставе у шири суд или се придржавају унутарњим делом стопала (Сл. 16). Друга фаза је упредање спојених нити или *врткање*, а изводи се помоћу обичног вретена или вретена са колом званог *пресук*. Ако се препредање изводи вретеном, клупче се држи подигнуто у левој руци а десном се вретеном изводи упредање (Сл. 17). Упредање више нити помоћу вретена са колом – пресуком може се изводити на више начина. На пример, клупче се држи подигнуто у левој руци а десном се низ натколеницу пресуком препреда (Сл. 18). Преле се сматрају да је то најбољи начин јер најравномерније сложити нити. Може се изводити и у ходу. У Заглављу кажу да се пресук користи за *превртњање пређе да здвоји и ситроји жице*; или се клупче спусти преко рамна, пресук се постави вертикално главом у тањир и међу длановима руку обрће, упредајући тако вишеструко предиво; или се пресук са предивом обеси о клин на таваници да виси вертикално у слободном простору те окретањем међу длановима упреда вишеструку пређу. Клупче са пређом тако добијеном стављано је у корпу на поду.

Све поменуто врсте вретена израђивали су домаћи људи. На пример, 1995. године на пијаци у Књажевцу продавали су их људи родом из села Репушнице, као што су Живко Виденовић и Милета Богдановић те најчешће користећи за њихову израду кленово дрво. За израду вретена данас појединци користе справу звану *ситруџ*. У селу Ново Корито вретена на стругу израђује Ранко Живковић, мајстор који се бави и израдом преслица (Сл. 19а). Вретена су често набављана и од Цигана, посебно из села Грљана нарочито села у северном делу Тимока. Вретена су витка, са украсним прстеновима добијеним урезивањем или бојом. Да се не би кривила, неки их побадају у пасуљ (Сл. 19б) кад нису у употреби.

Прела или седењке, седељке, седење

Све до Другог светског рата у књажевачком крају упражњаван је један облик својеврсног радног састанка на коме су жене обављале разне послове у вези с прерадом текстилних влакана: чешљање, предење, плетчење..., лично за себе или за неко домаћинство коме је требало помоћи, на пример ако немају довољно радне снаге или ако се спрема девојачка спрема и остало. У сваком селу постојало је место на коме су одржавани састанци такве врсте, најчешће на раскрсници у средселу. Тако је у селу Ошљану седењка одржавана на пољани код чесме, кад прође Свети Илија или, како кажу, пред Богородицу, почетком августа и тада је обично певана песма *Звезда даноле*. У Доњој Каменици седењка се одржавала усред села, око огњишта, и жене причају да је покојна Вишња Павловић за ноћ испрела три вретена или два метра основе, што се сматрало изузетном вештином и достигнућем у предењу. Значи да су такви састанци показивали и вредноћу и умеће жена и девојака, што се веома гледало и ценило, а многим девојкама то је била и препорука за удају. Осим радног карактера, такви састанци имали су и друге улоге и поруке. То се види из описа

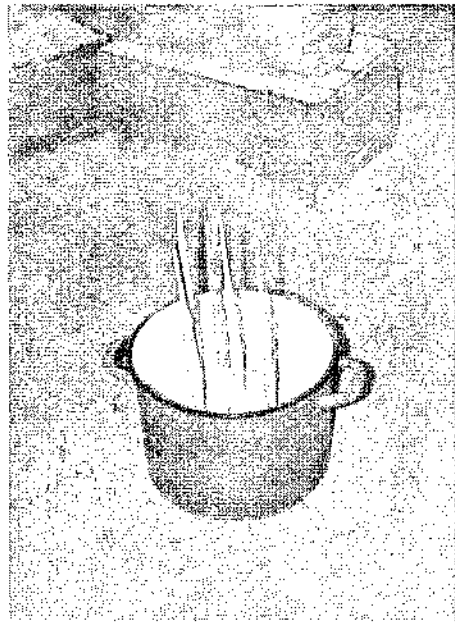
Сл. 16 Бориска Петровић убростручује
складица брџу са тирн врејена за плећење
целићера, село Миљковиц
(Тимок), 1966. година

Сл. 17 Бориска Петровић брџреда, врџка
брџу са клучица на врејено. Док брџу
навија, врејено држи
више у хоризонтални, а при врџкању за
ситуица у вертикални положај.

Сл. 18 Савка Јовановић са бресуком, село
Алдиниц (Заглавак), 1994. година

Сл. 19б Начин чувања врејена у кући
Дунавке Марковић-Јовановић, село Ж'але
(Тимок), 1994. година

Сл. 19а Ранко Живковић из села Ново Корџио (Тимок) и данас се бави израдом врећена на сџруџу, 1997. година

седењке у селу Васиљ. „Седељка је била на раскрсници, на месечини. Ватра се положила од кукурузовине и конопље. Сви наседају: момци, мајке, бабе, младе жене и девојке. Момци прескачу огањ. Са седељке су и девојке краћене. Ставе је у чаршаф, увсжу и носе на *чабрњак* (штап) – када мајка неда цуру. Крађа је била честа” (казивале: Зорка К. Станковић и Боринка В. Николић). Кажу да су се седењке и одржавале на раскрсници да би момци дошли. Најчешће се певала песма: „Дођи драги вечерас на прело и понеси злаћено вретено. На вретену свила намотана ја ћу драги теби доћи сама”.

После Другог светског рата ова врста радних састанака је нагло престала.

Обичаји и веровања у вези с преслицом и сиварањем ниџи

За преслицу и предење уз преслицу у оквиру кућне радиности у књажевачком крају упражњавани су разни обичаји и веровања. Указаћу па она која ће најбоље показати колико су преслица, вретено и предиво утицали не само на живот прелсе већ и на њену читаву околину, а посебно на животињски свет, па стоку.

Већ је поменуто да се жена пре него што ће се породити најчешће ослањала па преслицу (Буцак) „да ласно роди” (да лакше роди). Исто тако, преслицу, гребенце, нито, чешљеве,... све *прејуре* (поставе) породилци код главе док лежи на рогожи „да породилца не би заспала” (Горња Соколовица, Заглавак). Кад се дете роди, не преде се до четрдесет дана да га не би ухватиле

бабице и дедице, те да би они побегли крај љуљке љуљчанице ставља се катран. На вретено се набоде чешањ белог лука и трава страшник „да дете добро спава и да се не боји” (Бучје, Тимок).

Мада су доласком у нову кућу жене некада доносиле своју а и добијале свекрвину преслицу, ипак се настојало да оне добију и нову преслицу будући да је сада започињао и њен живот удате жене.

До Другог светског рата у књажевачком крају био је обичај да се преслица са вретеном и вуном побада уз крст на женском гробу. Затим је овај обичај све мање и мање упражњаван, тако да је данас ретко наћи преслицу на гробљу. У селу Горња Каменица и данас стоји уз крст пободена преслица²⁸, а кажу да је сачувана и на гробљу у селу Балановцу. У Равном Бучју кажу да „жена није колана без кудељу”. Народ сматра да ће покојница на тај начин моћи да настави да преде и на оном свету. У Горњој Соколовици кажу да је доброј прељи преслица побадана уз крст, а има жена које нису волеле за живота да преду и оне су знале да оставе и поруку, као: „Немој да се варате да ми турате кудељу, ја нисам волела да предем”. Према спорадичним подацима, преслица је стављана у сандук са покојницом (село Зоруновац).

Осим наведених података о преслици и вретену у вези са најзначајнијим догађајима у животу: рођењу, удаји, смрти, ове текстилне справе јављају се и у другим веровањима и обичајима везаним за разне друге животне ситуације. Постојале су, наиме, одређене забране и ограничења примене преслице и вретена везане за одређене дане у седмици, за кретање небеских тела, за неке хришћанске празнике или дуже интервале у години. Циљ свих забрана и ограничења био је очување здравља људи и стоке. У селу Вини није се прело „спрам среду и петак, да не поједу вуци овце”. У Влашком пољу то се није чинило „спрам петак, јер ће одмах штета у стоку”, а у Слатини „вечером спрам среду јер ће курјак да изеде овцу”. На дуже интервале није се смело прести од Игњатов дана (Свети Игњатије, 2. јануар) до Светог Јована (20. јануар) јер се „то рачуна Бабин дан” и жене би добиле одлив ако би преле, а и да *родиљку* (породиљу) не ухвате бабице (Слатина). Затим од Месних поклада (2. марта) до Белих поклада (9. марта) је Сирна недеља или Сирница (Недеља сиропусна) и тада се не преде и не тка „због оваца јер лети кад се вата бачија да се не црвља сир” (Васиљ). Беле покладе су називане и Тудорица. Од Мратинаца (Мратиндан, 24. новембра) недељу дана се такође није прело и радило, осим што се плело. Девојку која није спремила дарове за удају корили су овим празником речима: „Ој, девојко, кеде су ти Мратиње ноћи и Петрове жеље” (Ж’лне). Иначе и у ове дане није се радило „због вукова, да не поједу овце”.

Према народном веровању, у одређеним ситуацијама близина жене која преде доноси мушкарцу многе нежељене опасности. У Тимоку кажу: „Не можеш врз мушко да прођеш ако предеш”, а у Заглавку: „На мужа се не прелази

²⁸ Исто, 93, сл. 93.

пут, посебно када су упрегнути волови у сане (санке)". Ако се мушкарцу тада нешто деси он каже: „Ала (хала) му пређе пут”.

Завршна припрема предива за производњу

Испредено предиво, зависно од тога да ли је биљног или животињског порекла, да би се припремило за израду текстилних производа морало је проћи кроз одређене завршне технолошке поступке. Ти поступци се односе на предива добијена у оквиру куће јер су индустријска предива, пре свега памучна и свилена, а о којима ће такође бити говора, најчешће долазила у сеоска и градска домаћинства већ припремљена, те су се могла одмах и користити у текстилној производњи. Наиме, завршни технолошки поступци односили су се на омекшавање одређених врста предива, као и на промену природног тона предива бојењем. У поменутим случајевима предиво је морало бити намотано у кануре (штрене), што се чинило помоћу рашка *мојовила*, *мајовила* те отуд и локални назив за кануре *мајовилка*, али и *канчелка* (Сл. 2а, в).

А. Омекшавање предива

Као што је речено, одређене врсте предива, а у њих се убраја конопљано и ланено предиво, морала су се после предења омекшати, посебно ако су била намењена изради финијих тканина. То се изводило на следећи начин. Сваки врбов кош постави се у стајско ђубре или рупу у земљи. Унутрашње стране коша обложе се сламом. Потом се ређа ред канура ред пепела од дрвета све док се кош не испуни. Једанпут или двапут дневно садржај коша прелива се кључалом водом, што траје до три дана, а уз то се повремено додаје још пепела. У међувремену, кош је покривен пунијом покривком да би се унутра стварала пара и омекшавала предиво. После овог поступка предиво се може вадити, прати и испирати. То се најчешће чини на реци. После тога, пређа се суши.

Предиво, односно кануре које су одређене за основу тканина, да се нити не би увртале и ометале ткање, учвршћиване су смешом званом *скробаљка* од пројиног брашна, количине једне шаке и кашике масти помешане у води у коју се стави и предиво. Све заједно то се загрева до температуре топљења масти. Пређа се остави кратко у скробаљци, колико да се учврсти, а потом вади и суши. Основа, односно предиво за основу премазивано је и воском да би било чвршће и да би се боље ткало.

Б. Бојење

Анализом текстилних производа у Тимоку, Будаку и Заглавку уочава се да међу њима посебну пажњу привлаче они чији се колорит заснива на примени боја добијених народном технологијом од разног биља и растиња – лишћа, корења, коре, уз додавање разних киселина, бакарних и гвоздених сулфата, чији је циљ да трајно вежу боју за влакно, али да му дају и сјај. Традиција бојења

биљним бојама у оквиру куће преношена је с генерације на генерацију и веома је масовно одржавана све до Другог светског рата, па извесно време и после рата, мада су се већ између два светска рата појавиле индустријске – анилинске боје. Оне су у народ допрле посредством професионалних занатлија – бојација или посредством трговаца. Имућнији људи у то време односили су предиво на бојење бојацијама у градове који су им били најближи, као Књажевац, Пирот, Сврљиг, Краљево Село (Минићево), а и по неким већим селима у којима су уочи Другог светског рата, као и после рата отворене бојацијске радње. Нске жене су и код својих кућа бојиле у анилинским бојама, додајући им најчешће сирћетну киселину да се боја не би скидала, а некада су биљним бојама додавале анилинске да би тон био интензивнији. Међутим, као што су анилинске боје потиснуле биљне боје, тако су и анилинске боје, са опадањем кућне текстилне радности и у градским а и у сеоским срединама, све више губиле значај у овом виду текстилног стваралаштва, па су и многе бојацијске радње затворене.

У књажевачком крају, као општим називом за бојење природним бојама, користили су се старим словенским глаголом *чиниши*, а боје су називане *чинилке*²⁹. Иако су анилинске боје потисле биљне боје, и данас још има жепна која се њима користиле или су чуле од старијих о начинима бојења у њима, тако да се о њима релативно детаљно може говорити. Код свих тих начина бојења биљним бојама уочава се да су они извођени у неким приближним количинским мерама и дотичног биља и растиња, а и састојака који су им додавани. Свака жепна која је бојила тканине и предиво за своје домаћинство имала је одређене судове којима се користила, знала је колико отприлике они могу да приме састојака лишћа, корења, коре сакупљене у врћи, кошу, парамку и слично, колико треба на ту количину да дода допунских састојака у чврстом и течном стању, на пример „у прсти“ (колико са два прста могу да ухвате галице) или „у шаку“ (захват једне шаке чивита), затим колико течности и коју температуру треба постићи, колики је период парења и све остало што прати читав процес биљног бојења. Упражњавајући технологију народног бојења, жене су веома добро знале које боје боље примају биљна, која животињска влакна а које и једна и друга влакна.

Биљна предива и тканине од конопље и лапа, посебно од конопље, бојена су у више тоналитета жуте, смеђе, плаве. Пошто лан има својство да се боље бели, у производњи текстила више је коришћен у природној боји.

Жујџорумена боја добијана је бојењем пртенине у *кајџоч*, тј. боји од овсене сламе. У кош од прућа стави се овсена слама. У средини се направи рупа и у њу се стави пепео од дрвета. Кош се затим постави на дрвено корито и у њега се мало – помало сипа врућа вода која кроз кош у корито цури као жута боја. Та боја се сипа у већи суд и она мора на јакој ватри *да узаври* (проври), а затим се у њу дода галица ($FeSO_4$) колико се међу прстима може захватити и све заједно добро промеша. У тако приправљену мешавину потопаи се предиво или тканина

²⁹ Ј. Динић, оп. сц., *чинилка*, припремањени раствор боје у коме се боји пређа.

и у њој остаје све док не добије лепу жуторумену боју, која је веома трајна (Горња Соколовица, Заглавак).

Бојење сламом на други начин изводило се кад је у једном суду остајала боја од сламе, а у другом направљена мешавина цеђи и мало галице. То су такозване *чинилке*. Предиво се најпре постави у први суд са врућом бојом и ту остаје док се она не охлади. Затим се вади, цеди и суши и потапа у други суд. Поступак се понавља док се не добије леп тон боје (Орешац, Тимок).

Примењиван је и један једноставан начин бојења сламом. Вода са овсеном сламом узаври и остави се са предивом да преноћи. Сутрадан се предиво вади и испира (Балта Бериловац, Буцак).

Жућорића са њоном црвене боје добијана је кувањем коре ораха све док се сасвим не раскисне. Тада се кора избаци и у ту боју спусти предиво и ту остаје све док се *не учини*, тј. обоји. У процесу бојења *пређу дизаи на њару*, а то значи да се она вадила из боје, пребацивала преко палице, *мочуће*, постављене на посуду у којој се изводило бојење и тако држала док се боја не охлади. Затим се боја поново подгрева и поступак се понавља све док се не постигне жељени тон (Горња Соколовица, Заглавак).

Иста боја могла се постићи на други начин кувањем ораховог лишћа са лишћем брескве, *џраске*. Затим је у процеђену боју стављана пређа (Јелашница, Тимок). Слични тоналитети могли су се добити кувањем само лишћа од брескве (Кожељ, Тимок).

Жућорићи њон пртенине постизан је ако би се она потопила у комину од грожђа. У њој је остајала док се не добије потребан тон (Јелашница, Тимок).

Боја као рђа добијана је од цеђи и галице. У једном ђупу или лонцу направи се цеђ од пепела и воде, а у другом се у топлој води раствори галица. У процесу бојења предиво је потапано најпре у цеђ, затим у галицу, што се чинило наизменично неколико пута, а потом је предиво увијано у пртено платно, обично око пола сата, да би се запарило. Ако бојење није успело, поступак се понавља све док се *не учини боја* (Ново Корито, Тимок).

Смеђа, свейла и тамна. Ако се пртено предиво стави у комину од грожђа, па се постепено загрева све док *не закисни* (прокључа), остави да се охлади а потом испере у хладној води, оно добије светлосмеђу боју као чоколада (Балта Бериловац, Буцак). Ако се непосредно после печења ракије, значи у врућу комину, стави предиво које у њој одстоји два до три дана, потом се извади у корито и заспе пепелом *џосоли*, остави тако око седам дана и на крају испере у хладној води, добија се тамносмеђа боја (браон)³⁰. Описани начини најчешће су коришћени за бојење грубљих пртених предива. Тамносмеђа боја могла се добити и кувањем орахове коре и жила. За тамносмеђу боју коришћен је назив *саџива*.

³⁰ Љ. Релџић, *op. cit.*

Тамно- и свећлојлава. Старије жене се још сећају како су чиниле у сињило, тј. у плаво. У већи земљани ђуп сакупиле би урин, мочку од деце или старијих особа, ако је жена, пазило се да нема време (месечни циклус). Урину се дода шака чивита (*Isatis tinctoria*), промеша се и у ту мешавину убади се предиво. Сада се цео ђуп закопа у стајско ђубре или у пепелиште крај огњишта и ту остаје око седам дана док се добро не угреје и усмрди. Кад се ђуп извади из ђубришта или пепелишта, стави се да прокува, охлади се и из њега се вади обојено предиво које се може даље испирати у хладној води. На тај начин могла се добити тамноплава *морава* (тегет) боја, али и светлије плава ако би се скратило време држања предива у боји. Светлије плава називана је и *џангар* боја.

Било је и других начина бојења којима је добијана светлије плава боја, на пример кувањем лишћа руја. Кажу да је најквалитетнији руј за бојење био из села Стањинца. Потопљено лишће руја држи се у већој посуди на ватри све док не пусти боју. Са лишћем је истовремено стављено и предиво. Кад предиво добије светлоплаву боју, вади се и испира. Ако се жели плављи тон, боји се додаје и мало галице (Стањинац, Буцак).

Сивојлава боја добијана је кувањем церове коре. После кувања, кора се одстрани и у добијену боју дода зрно плавог камена (Cu SO_4), све се промеша и убади предиво. Кад се заједно прокува, остави се да се охлади. После тога, предиво се вади и испира (Орешац, Ргоште – Тимок).

Вунена предива и тканине могли су бити бојени и у описаним бојама, али и у разним другим.

Црна боја веома много је коришћена за бојење вунених тканина и предива. На пример, тканина шајак од које су кројени неки делови одеће или предиво бојено је у црно на следећи начин. У велики суд стављана је одређена количина коре од орашчића (ораха), како су жене говориле да *зачини боју*, затим већа количина коре од шареног јасена, у ствари црног (јер бели јасен није пуштао боју) да *дочини боју*, и то тако што би се ређао ред коре, ред шајака или предива, ред галице. У тако припремљено предиво односно тканину сипана је постепено најпре хладна, па све топлија вода, до прокључале воде. Суд би се тада прекрио неком покривком и остављао око пет дана. После тог времена, садржај лонца би се прокувао, прохладно, потом би се извадило предиво и испрало водом. Да би се боја трајно упила у влакно, приступа се *каљевању* (каљењу) у *калишки* или, како кажу, *сипави пецел па кали*, тј. направи се раствор пепела у води и кроз њега се *промакне* (провуче) предиво, које се после тога може праги и сушити³¹. Тиме је читав поступак бојења предива у црно завршен (Зубетинац, Бучје – Тимок). На описани начин добијана је црна боја у читавом књажевачком крају,

³¹ Исто, 63. У селу Орешцу се за *каљевање* узимала загрејана вода у коју је сипана добро испитана *критичина* – земља са критичака, па је томе додаван пепео. Кад се промеша, у ту смешу стављана је пређа да преноћи. Каљевање се изводило искључиво „спрам среду и петак“. Сутрадан је пређа прана у хладној води, цеђена и сушена.

са минималним одступањима у самом постушку; на пример, најпре би се коре ораха и јасена прокувале и процедиле, а потом би се у њу убацивала тканина или предиво или слично.

Црвена боја. За црвену боју жене најчешће кажу да је добијана од „куповне фарбе” (индустријске анилинске боје) и називале су је *алева*. Црвена боја, међутим, добијана је из биљних боја. На пример, кувањем коре од *сливе* (шљиве), уз додавање плавог камена, вунено влакно могло се обојити у светло-црвено. Стара биљка *броћ*, *брод*, коју је данас тешко наћи, служила је за добијање *ђувезне* или као вишња боје. Корен и жиле *броћа* би опрали, осушили, истуцали, додали лишћа *броћа* и све би се то покиселило у воду да добије *доброју*, тј. да пусти боју. Затим се боја искува и оцеди. У тој боји бојена је најфинија вуна *власовчићи*, *власак* која је коришћена за израду појасева – тканица и за вез.

Маслинастозелена или *зејинљива* добијана је из *брасковоџ* (бресквиног) листа ако се прокува и потом се дода мало плавог камена. Лист брескве и данас жене користе за бојење вуне од које ће плести прслукe и џемпере.

Зелена боја од *папричевине* (листа паприке) и *гранчица* од *паридија*. Њиховим кувањем вуна се фарбала *зеленко*, у ствари добијан је један одређени тон зелене боје.

Смеђетамна (браон) боја за бојење вуне добијана је из орахових жила које се *иситицају* (иситне) и потопе у воду у којој одстоје око три дана. Потом се та мешавина загрева до кључања, процеди се и у њу се потопи предиво или тканина. Ставља се олст на ватру да прокључа неколико пута, а затим скида и оставља да преноћи. Сутрадан се вади, испира у хладној води, суши и тај поступак се понавља до три пута док се не добије одговарајућа смеђа боја. Да би била трајна, мора се калити, тј. ставити у *каливку* од пепела и воде, где одстоји око један сат, с тим што се предиво за то време посматра да не погамни, што се дешава ако се претерано дуго држи у каливки (*Вина*, *Тимок*).

Жућа као лимун. Један од начина добијања жуте боје било је потапање дудовог листа у врелу воду са којом кључа око четврт сата. Дода се стипсе ($KAl(SO_4)_2$) колико се може ухватити међу два прста – у *прсти* и потопи предиво. Кад се боја охлади, предиво се вади, суши и нешто касније испира. На тај начин добијена лимун жута боја називана је и *илава*.

Жућа рујева (наранцаста) добијана је искувавањем корена *броћа* који је претходно иситњен.

Грао звана *сурка* или *дуњова*. Кора и лист домаће дуње искувавају се у води. Добијена боја се процеди, у њу дода галице у *прсти*, све се добро промеша, предиво потопи и стави на ватру да *закити* (прокључа). Кад се боја охлади, предиво се вади, испира и суши. На тај начин могла се постићи тамнија и светлија грао боја (*Ж’ лне*):

Драй боја. Љуске црног лука *луковиње* и липов цвет *чај* потопе се у воду и оставе на тихој ватри два до три дана. Затим се боја оцеди стави у њу вунено предиво или ткапина, врати на ватру да прокључа, а потом остави један дан да одстоји. Сутрадан се предиво, односно тканина вади, испира и суши. Осим на описани начин, драп боја се могла добити и кувањем орахових гранчица. Да би се дошло до жељене боје, гранчице ораха куване су до кључања три пута, с тим што се после сваког кувања вода избаћивала и наливала нова. Тек после трећег кувања добијана је боја у коју је потапано предиво или тканина и она је у њој остајала док се боја сасвим не охлади. Даље је следило вађење обојене материје, испирање и сушење.

После свих описаних припрема предива, било да су остајала у природној боји или су бојена, она су се могла користити у свим видовима текстилне производње.

Индустријска предива

Према материјалним изворима очуваним до данас, малобројним писаним изворима, као и усменој традицији, у Књажевцу су током XIX века индустријска предива била широко заступљена и она су се временом све више ширила и на варошице, а потом и на села. На то указују и подаци Ст. Мачаја из 1866. године: „Занимање варошких женскиња слаже се углавном са занимањем сељакиња с том разликом што се овде више израђује памук но кудеља, што се у платно почешће меша свила и што се уопште сваки рад са већом вештином извршује”³². Основна карактеристика индустријског предива је да је оно у домаћинства стизало припремљено за производњу. Најширу примену без сваке сумње имало је памучно предиво намотано у кануре у природној боји памука али и бојено, утврђених дебљина, односно нумера. То је био памук углавном енглеске лиценце, по нумерама од 6, 8, 12, 16, 18, 20, 22 до 24, и сви они су превасходно коришћени као основа, осим №24, најфинијег и најтањег памука који је коришћен и као основа и као потка. За потку је узиман памук који није био нумерисан, већ је купован као *бели њунији памук* и памук *вишиљаш*. Такође је коришћен и памук у боји: црвеној, тамно и светлоплавој, ружичастој и називан је *вајкер*. Памук који је служио за основу, пре него што ће се сновати, потапан је у врућу воду *да се ошћење*, тј. исправи, да се у току сновања и ткања не би мрсно.

Осим памука, коришћена је и свила мада мање него памук. Најчешће је коришћена за допунско украшавање при изради делова одеве и покућства. Било је једнобојне – беле, а и у разним другим бојама. Уз свилу и памук коришћена је и златна нит *клободан*. Служила је и за украшавање вунених текстилија. Свила је одувек купована, а само у једном периоду после Другог

³² Ст. Мачај, *Грађа за топографију округа књажевачког са картиом*, Гласник Србског ученог друштва, књ. II, св. XIX, Београд 1866, 327.

светског рата, кад је није било на тржишту, гајсна је свилена буба по кућама. Од индустријских предива свакако треба поменути и вуницу у разним бојама која је нашла широку примену у украшавању покућственог текстила, а и неких делова одеће.

Сва индустријска предива у Књажевац и околину стизала су посредством трговина не само у том граду већ индиректно и из Зајечара, Београда, Пирота. Најчешће су поједини трговци куповали робу на велико па је потом дистрибуирали трговинама у истом месту или у суседна места. На пример, у Књажевцу је гросиста био трговац Сава Живановић и његова мануфактура је радила на велико. Продавао је робу осталим књажевачким трговцима, на пример Душану Тодоровићу, Розмиру Петковићу, Милошу Милошевићу, Буди Миљковићу и другима. То је било између два светска рата. У то време су жене у селу Бучју код трговца Тозе... наручивале индустријска предива, а он је настојао да све потражње задовољи контактирајући преваходно са трговцима из Књажевца и Зајечара.

Ткачка радиност

Текстилна радиност у Књажевцу и околини заснивала се претежно на ткачкој радиности. Ткањем су израђиване разне тканине и за одећу и за покућство. Према теренским истраживањима, ткање се изводило ручно, без ткачког стана (разбоја) и са ткачким станом. Ткање без ткачког стана односи се само на једну врсту простирке израђене ручно, од материјала биљног порекла – на *рогожу*. Све остале тканине израђиване су на ткачком стану.

Ткање без ткачког стана

То је један облик елементарног ручног ткања који је у књажевачком крају примењиван за израду *рогоже*, која је у прошлости, па и до првих деценија XX века, несумњиво била једна од основних постељних простирки, првобитно на земљи око огњишта, унеколико и на креветима, оним првим, са ногарима и даскама. („Одавна не имало кревет, него смо спали на рогбжу”³³). Израђивало их је свако домаћинство за себе, а и девојке су у спреми доносиле по једну рогожу. То је тако било све док се кревети и сламарице нису омасовиле, а то је у сеоским срединама било после балканских ратова, посебно после двадесетих година XX века. Међутим, зависно од села и материјалног стања, рогоже су коришћене и између два светска рата, а на пример у Балта Берировцу су изобичајене око 1955. године. У време теренских истраживања (1994, 1995, 1996) ручно израђених рогожа више није било и о њима су податке углавном

³³ Ј. Динић, *оп. cit.*, 248.

давале жене најстарије и старије генерације, рођене крајем XIX и почетком XX века. Више начина ручне израде рогожа иде у прилог томе да је реч о тканини која је имала свој технички развој да је она усавршавана, што сведочи о њеном трајању и неопходности у свакодневном животу.

Према подацима из села Алдинца (Заглавак), рогожа је прављена од једне врсте барске трске зване *йойур*. Њена стабљика била је дебела као прст. За примену би се уједначено исекла и прилагодила потребној димензији рогоже. Величина рогоже обично је одређивана према броју чланова који на њој треба да спавају. У процесу израде, а то се чинило на равној површини, комади трске су ређани по хоризонтали и по вертикали, једни уз друге, све док се не би добила одговарајућа дужина и ширина рогоже. При постављању трске истовремено су повезивани делови конопљаним подвостручним предивом.

У Равном Бучју (Будак) рогоже су прављене од ражане сламе. После жетве истресе се семе са стабљика и онс се напрскају водом да омекшају да би биле савитљивије за израду. Затим се издвоје *йасамца*, тј. стабљике ражи у количини захвата једне шаке. У земљу се пободу кочићи на уједначеним размацима: десет горе и десет доле, у дужину и ширину према димензијама рогоже. Између доњих и горњих кочића завеже се конопљано предиво, које чини основу. Те жице основе називају се *йоворке*. Израда рогоже започиње одоздо на горе, преткивањем ражаних пасамца једно уз друго и њиховим увезивањем за основу.

У селу Кренти (Тимок) рогоже су израђиване на сложенији начин. На пример, за рогожу димензија 200 x 200 cm било је потребно око три снопа ражане сламе. Један снап износи онолико колико ражаних стабљика може да се обухвати рукама раширеним на грудима. Слама се пре примене морала потопити у воду да омекша. Од ње се потом исплете плетеница од три струке, дебљине два прста, дужине веће од 20 m. Ткиво рогоже прави се тако што се плетеница на некој равној површини (обично земљи), у ширини од 200 cm поставља лево-десно, вијугањем у густим редовима, и при том на уједначеним размацима увезује конопљаним концем, све док се не постигне и одговарајућа дужина рогоже до 200 cm.

Кад није употребљавана, рогожа се савије у трубу и ставља у неки угао „куће”. Увече, како је сликовито опричала Паулина Маринковић из Бучја: „Колну (тј. опруже, простру) рогожу и налезну деца...” Према начину израде, за рогожу би се могло рећи да представља претечу ткања на ткачком стану (разбоју).

Ткачки стан и ткање

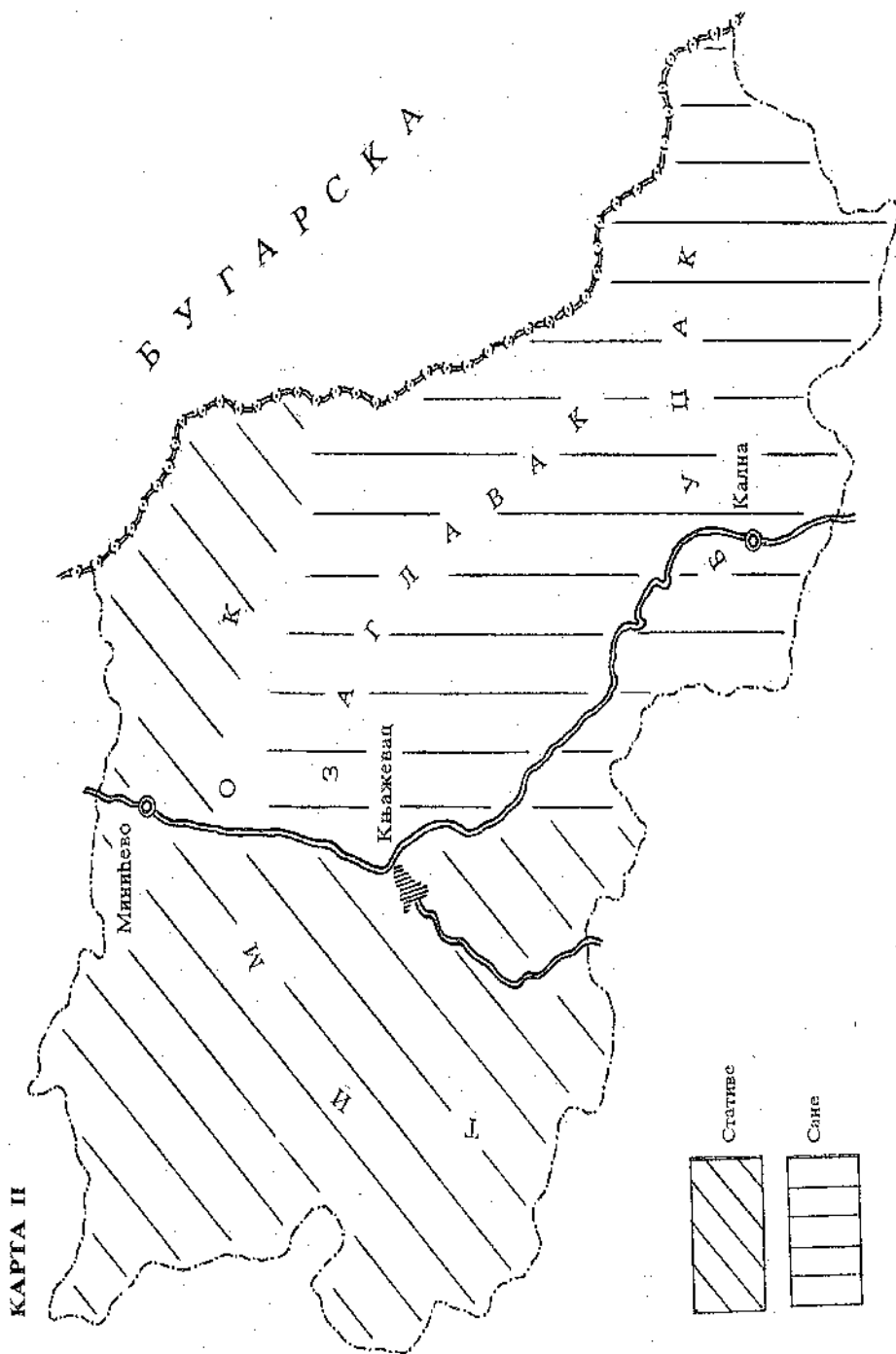
Ткање текстилних предмета у Књажевцу и околини извођено је превасходно на хоризонталном стану. У XIX веку па до 60-их година XX века у Књажевцу су досељене Пироћанке користиле и вертикални стан широтског типа. Њега

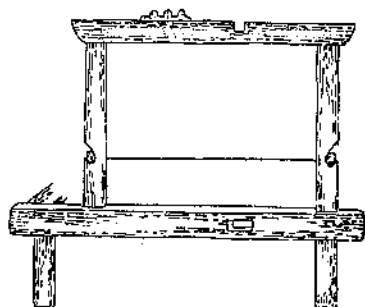
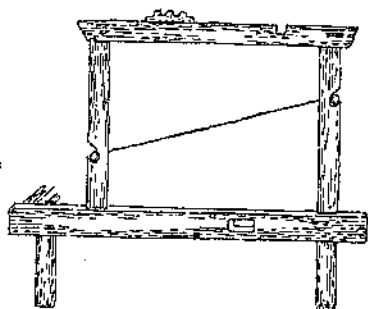
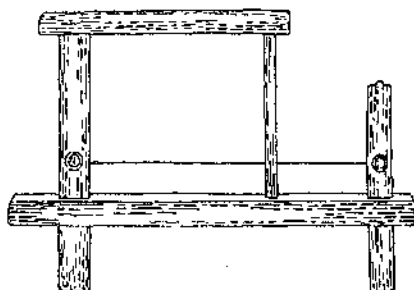
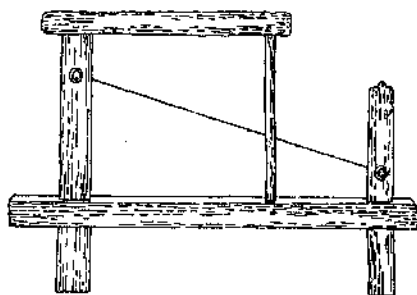
није прихватило становништво Књажевца и околине. Оно је све своје тканине за одећу и покућство израђивало на хоризонталном стану и није било куће из које се није чуло његово лупање. Данас о његовој примени сведоче сачуване тканине по сандуцима старијих жена, у којима се некада могу наћи радови две и три генерације уназад, понеки под стрехом напуштени ткачки стан и усмена жива традиција да се некада много ткало, да су девојке односиле пуне сандуке и кола девојачких дарова и да млади данас неће ни да ткају ни сачуване тканине да користе. Данас средовечне ткаље, а то су оне рођене уочи Другог светског рата или непосредно после рата, изгледа да су биле и последње ткаље богате ткачке радности у књажевачком крају и да су оне изгале и последње тканине око седамдесетих година XX века. Између 1965. и 1970. године етнологски истраживачи овога краја имали су још прилике да присуствују изради тканина, али и да сазнају да су многе девојке из Буцака које су се удавале у Зајечар и околна села са собом односиле и ткачке станове³⁴.

Нажалост, етнолошка истраживања 1994, 1995, 1996. показала су да у то време ткаље више нису ткале. Како саопштавају становници села, нема више ко ни да тка јер су многа села, посебно у Буцаку и Заглавку, такорећи опустела. Уочава се да у кућама изграђеним последњих деценија углавном прсовлађује индустријски материјал, а од ручног рада кукичани прекривачи, столњаци, завесе.

Хоризонтални ткачки стан у Књажевцу и околини рађен је најчешће од буковог дрвета. Превасходно су га градили надарени сељаци, некада и професионални мајстори столари. На појединим ткачким становима ткале су и по три генерације. Према устројству страница, у књажевачком крају издвајају се два облика ткачких станова. Један, код кога странице склапају четвороугаоник са основом, тј. вратилима постављеним у хоризонталу или укосом од предњег према задњем вратилу (Цртеж 7). Коришћен је у области Тимок. Други облик ткачког стана карактеришу делимично отворене странице, са основом такође у хоризонталном положају или укошеном од предњег ка задњем вратилу (Цртеж 8). Коришћен је у селима у Буцаку и Заглавку. Распрострањење та два облика хоризонталних ткачких станова у Књажевцу и околини не треба строго схватити јер су постојала и одређена одступања, условљена разним чиниоцима, на пример који је мајстор правио стан, из ког је краја потицала ткаља и друго. Према народној традицији, оба облика су били у употреби „од када знају” (памте) ткаље. И у термилошком смислу уочене су разлике међу хоризонталним становима ове три области (Карта II). На пример, у свим селима у Буцаку основни назив за хоризонтални стан је *сана*, *сане*. Тај назив је углавном распрострањен и у селима у Заглавку, док данас у селима у Тимоку преовлађује назив *сџајџиве*. У неким селима у Тимоку, међутим, на пример у Кожељу испод планине Тупужнице, затим изван општине Књажевац према Зајечару у селима

³⁴ На податку најлепше захваљујем др Миљани Радовановић, научном саветнику Етнографског института САНУ.

*Цртеж 7**Цртеж 8*

Вратарници, Планиници, Врбици, Леновцу, страну хоризонталног ткачког стана називају *санац*³⁵. И народна традиција у селима у Тимоку, конкретно и у селу Кожељ, указује на то да је назив *сане* старији од назива *сипашице*, а у селу Алдинцу где се за хоризонтални стан јавља и назив *разбој*, такође се предност у старини даје називу *сане*. По свему судећи, назив *сане* потиче од *сани*, старијег назива праславенског порекла који значи саоне, санке, чије су странице сличне страницама ткачког стана, по којима је и добио адекватни назив. Код Бугара се, на пример, поред осталих назива за стране хоризонталног стана јавља и назив *саџки*³⁶. Назив стативе је такође реч словенског порекла и она је карактеристична за југозападне и западне крајеве Србије, за становништво преваходно динарског порекла. Његово распрострањење у Тимоку, где је потиснуо старији назив *сане*, уследило је највероватније доласком становништва косовске струје. На пример, у старим српским селима око Пећи (Дрсник, Долац, Клина), хоризонтални ткачки стан такође називају *сипашице*.

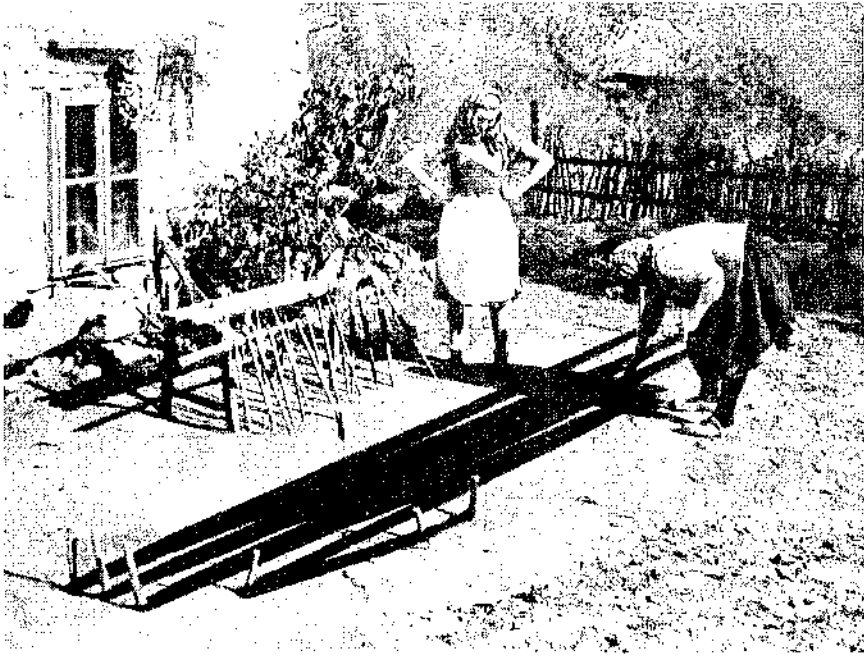
Као што су основни називи за хоризонтални стан словенски тако и његови делови имају словенске називе. Ткаље кажу да су од села до села изражене разлике у називима. У тимочком селу Јеланици, на пример, стари назив за стан је *сана*, за страницу *санац*, за вратило *кросно*. Основа, односно ткиво назива се *наџра*. Котурићи који вису са нитњаче *џовашке* називају *скачице*. Део којим се основа на предњем вратилу затеже је *зашезаљка*, а део којим се основа отпушта на задњем вратилу је *џовраћаљка*, где се *џовраћа наџра* (обично је у виду дужег штапа). Стопе којима се покрећу нити су *џодношке*. У селу Старо Корито (Заглавак) за пређу запињачу кажу *џовраћаљка*, за задње *ржањ*, а котуриће од нита *сказалчице*. У селу Вино (Тимок) вратила називају *вратица*, задњу запињачу *зашезаљка*, стан *сипашице*, странице стана *санци*, итд. Ако се та терминологија упореди са терминологијом хоризонталних ткачких станова на јужнословенском простору, уочава се да је она преносна међу деловима ткачког стана и самог стана јер, на пример, у неким крајевима је *кросно* ткачки стан, у неким је *наџра* ткачки стан, и слично³⁷.

Ткање на хоризонталном стану прате одређени мерни системи, без којих се не би могла изаткати ниједна тканина. Као и у другим крајевима у Србији, у производњи традиционалног текстила коришћене су приближне мере, које су се преносиле са генерације на генерацију. Основне мере су биле за дужину и ширину и оне су се примењивале у производњи платна и сукна све док су те тканине биле у употреби, а то је између шездесетих и седамдесетих година XX века. Занимљиво је да су се поменуте приближне мере релативно дуго одржавале будући да је већ у првим деценијама XX века уведена законом утврђена

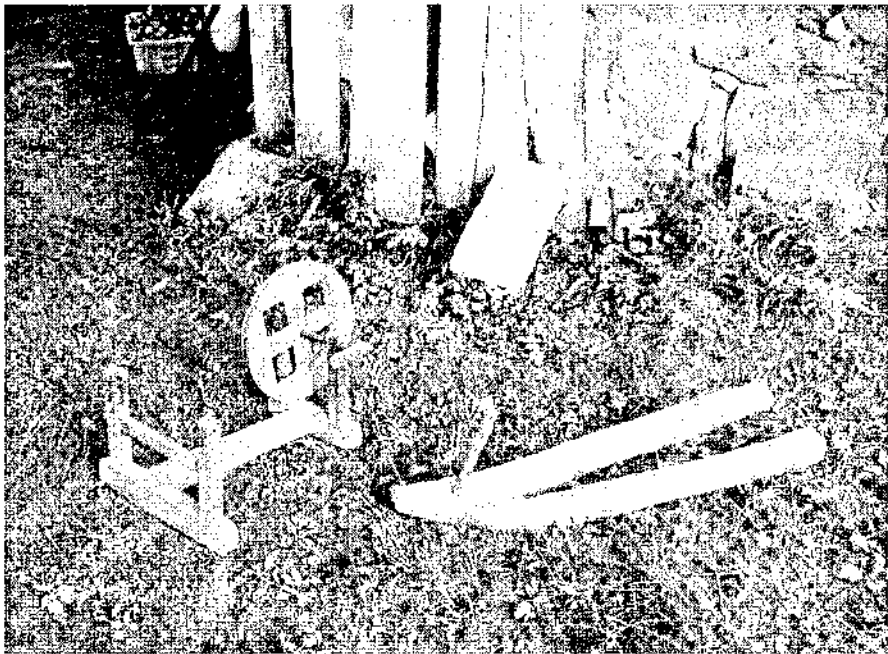
³⁵ З. Марковић, *Текстилна радиност у селима зајечарске околине*, ГЕМ 42, Београд 1978, 196 (фуснота).

³⁶ Х. Вакарелски, *Етнографија на Бугарин*, Софија 1974, 391.

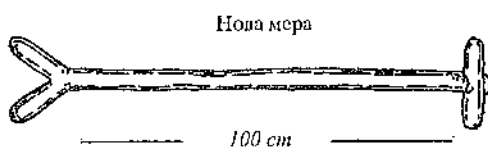
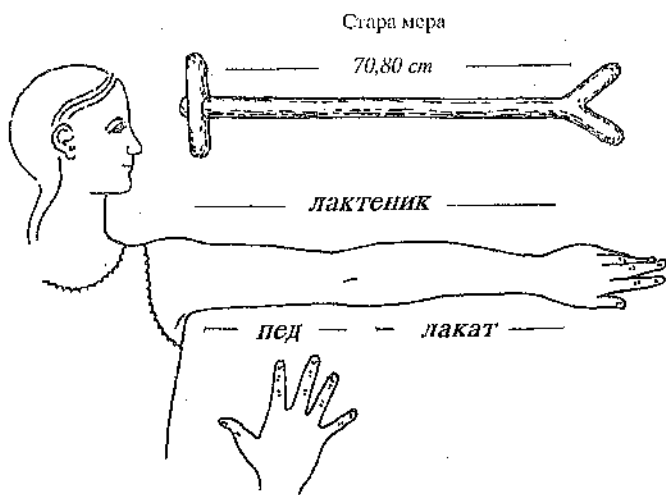
³⁷ Б. Владић-Крстић, *Тилимарство у Босни и Херцеговини*, Гласник Земалског музеја Босне и Херцеговине, XXXII (1977), Сарајево 1978.

Сл. 20а Сновање основе око кочића, село Орешић (Тимок), 1955. година

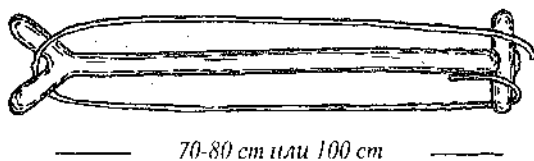

Сл. 20б Чекр за намоштавање појтке око цевчице од чунки и влачећ за снеговуџак,
заптезање основе при њеном навијању на враћило.
У кући Лейовке Вујић, село Слајшина (Тимок), 1996. година

Цртеж 9

Обумера

Цртеж 10

дужинска и ширинска мера *мејтар*. То показује да се народ некада веома споро прилагођава и прихвата новине, без обзира на то да ли су оне, конкретно, и у поменутом случају у бити имале исти резултат.

Приближна или стара мера за дужину називана је *лакџеник*, *лак*. Мерења је помоћу рашка, а одговарала је физичкој мери испружене руке од врха прстију до лакта, плус један пед од лакта до пазуха (цртеж 9). Та стара приближна дужинска мера износила је око 80 cm. Нова дужинска мера износила је 100 cm.

На рашку приближне дужинске мере намотавана је основа и на једној његовој страни разбројавана је ширина тканине по тридесетичном, односно шездесе-

тичном мерном систему. Ако се желело двонитно ткање *лишио*, на намотаној пређи око рашка разбројаване су по три жице до десет, када је добијано пасмо од тридесет жица. Ако је, међутим, било четворно ткање, разбројаване су по три жице до двадесет, када је пасмо имало шездесет жица. Најмања мерна јединица у овом систему бројала је три жице и називана је *чишианица*. Свака тканина по овом мерном систему има своју ширину, односно утврђени број пасаса, према коме су израђивана и разбројавана и брда ткачког стана. На пример, брдо у 18 *пасасаца* коришћено је за памучно платно *посијав*, у 8, 9 и 10 пасасама за *пријен посијав* и *шијак*, у 10 за *ћилиме* итд. Брда су најчешће израђивана од дреновине, каткада и од трске, али су била слаба. Правили су их домаћи људи, али су их доносили и „Турци“ (исламско становништво) из Македоније.

После одређивања мере за дужину и ширину тканине, приступало се сновању. У селу није свака жена знала добро сновати и настојало се да сновање изводи жена вична томе послу. У сновању је било испомагања међу ткаљама. Као и у многим другим крајевима у Србији, и у Књажевцу и околини сновало се на традиционални начин, око пободених кочића у земљу *с колици у чинове* (сл. 20а). Око 20-их година XX века започело се сновати на сповачи званој *вишиал* (село Кожељ), *сповићак* (Алдинац), *сповало* (Орепац). Принцип сновања и око кочића и око споваче био је као и у осталим крајевима у Србији и о њему је писано у литератури³⁸.

Сновање памучних нити извођено је и око ексера пободених на зиду куће. Наравно, треба поновити да пре него што се започне са сновањем било око кочића или на сповачи, најпре се морала пружити основна мера звапа *мера*, по којој ће се даље сновати и дужина и ширина будуће тканине. Она је по дужини износила онолико лактеника или метара колика је предвиђена дужина тканине. Основна јединица те мере износила је један обмотај (цртеж 10) од *поличнице* (хоризонталне летвице на рашку) преко *пирожака* (ракљице) па до *поличнице*. Ако је тканина требало да буде дуга 10 лактеника или 10 метара, на рашку би се пет пута обмотала *мера*.

Само сновање најчешће окупи више жена, а ту су често и деца. Настојало се да за то буде одабрано чисто и пространо место, ако се изводи изван куће у дворишту, а исто тако и у кући. Стари Књажевчанин Сретен Маринковић (рођен 1926. године) сећа се да је кад је био дете (око пет година) у близини места на коме се налазила *ледењача* у Књажевцу било и сокаче, где је становала локална бабица Драга, звана Валева (по селу Валевац, у коме је рођена). То је било главно место на коме су књажевачке ткаље сновале и ту је била отегнута памучна основа. Све до Другог светског рата ту се сновала основа и за српско платно и за друге тканине. „Ми смо деца то услуг гледали јер смо у

³⁸ З. Марковић, оп. cit., 198; Б. Владић-Крстић, *Промене у текстилној радности Ђердајској подунавља од последњих деценија XIX века до савременог доба*, ГЕМ Београд, књ. 57, Београд 1993, 127; *Текстилна радност у штићовоужичком, пожељном и косјерићком крају*, ГЕМ Београд, књ. 48, Београд 1948.

суседној улици играли кликера и клиса." Описана слика сновања коју је дао Сретен Маринковић била је уобичајена појава у градовима у источној Србији у XIX и првим деценијама XX века.

После сновања, основа је купљена на веришке у *сновайлак*, у виду велике плетенице са обележеним чинима (зевом будућег ткива), у које је постављано задње вратило од ткачког стана да би се основа навילה око њега. Навијање се изводило у *сохама*, тј. на два ракласта коца пободена у земљу. Тако припремљена основа увођена је у пита и брдо ткачког стана тако што би се вратило са навијеном основом поставило на странице стапа. Увођење су изводиле две жене тако што је једна додавала жице осиве, а друга провлачила и уводила у нита и брдо. Кад је читава основа уведена, увек се око танког штапића званог *узлењак*, *пиривржањ*, чија је улога да фиксира основу јер се поставља у прорез на предњем вратилу и, постепеним завијањем вратила, основа се припрема за почетак ткања.

Кад се основа *завије* око вратила, жене су обично извлачиле узлењак, стављале га међу зубе, зајмурили и излазиле из куће мислећи на неку познату трудну особу из породице или комшилука. Ако би најпре помислиле на женско, дотична жена родиће женско дете, и обратно. На тај начин су предсказивале пол будућег детета. Уопште, целокупни поступак око сновања, навијања и ткања био је праћен одговарајућим радњама и речима, а све ради успешне израде ткива. Наиме, пазило се у које дане ће се сновати. Уторак и недеља нису добри дани за сновање. Општепознати обичај је кад жена снује на кољенике, па највећ друга жена, она мора да подигне ногу и каже „Толики ти зев“, тј. да јој се у будућем ткиву добро формира зев – отвор у основи. Кад се после сновања на *веришке сакући оснуйлак*, *пиривржањ се љуљне на вратица* – „да пође ткање како ваља“. У руке у које се пободају кочићи при сновању основе убацају се жар да сновање „не ваћа од очи“, тј. да га неко не урекне. Разни обичаји и веровања праћени су и навијање основе. Како и при сновању, и при навијању основе жена која је била у пролазу говорила је, дижући ногу: „Срећан ти рад, толики ти зев“. У селу Старо Корито у Заглазку забележен је занимљив податак. „Кад жена навија ткање на врсно највише човек и каже: 'Помоз Бог', она одговори: 'Бог ти помогао' и не прокуде га. Ако не каже 'Помоз Бог', баца камен по њега уз речи: 'Вичи слабице по кузници', тј. да се основа равномерно навија да не буде крива, а да се дотични човек искриви. Зато кад пође да навија основу, жена ради предострожности мора увек да носи камен. Ако прође нека особа поред места где се навија основа и упита: „Ква работате“ (шта радите), навијала је морала за њом да баца комад земље да би се основа добро навילה. И у току ткања пазило се, на пример, да се увек не удара брдилом „ради врацбине варде“. Затим у „данове кад се не тке“ (о чему је већ било говора у вези с предњем), подношке стана се подигну на висину „да се лети не виде змије“. Такође постоји веровање да се змија претвара у леве момка, о чему је већ доста писано у стручној литератури кад је у питању источна Србија.

Прсте ткањика, њихове техничке, ликовне и естетичке
карактеристике

Већ је и Ст. Мачај указао на неке разлике у текстилној производњи између села, и града, пре свега у томе да варошко женскиње више израђује памук по кудељу, да сваки рад са већом вештином извршује и слично³⁹. Те разлике су се посебно испољавале у XIX и првој половини XX века, све до 70-их година. Оне су биле неминовност, а настајале су у складу с развојем дотичне средине – градске или сеоске – њиховог ентеријера и одевања. Обе средине у поменутом периоду биле су изложене веома комплексним утицајима који су се стекли као одраз промена изазваних значајним историјским, политичким, економским и културним збивањима, како оним везаним за књажевачки крај тако и оним у Србији и шире. Показало се да је сеоска средина уопште, па и у производњи текстила, спорије прихватала новине од варошке средине. Књажевац се као град почиње развијати посебно од 1833. године пришајањем тог округа Кнежевини Србији и када је 1859. године постао центар Заглавка, када је назив Гургусовац заменио именом Књажевац. У њему су отворене разне државне установе, што је утицало на промене у сталешкој структури. Осим сеоског становништва, разних занатлија, почињу долазити и чиновници различитих профила, који доносе и културу града и краја из кога су дошли, подразумевајући и начин живљења, као и уређење ентеријера и одевања. Веома је значајно поменути, кад говоримо о текстилној радиности књажевачког краја, да се после Пиротског бунта 1836. године велики број Пироћанаца доселио у Књажевац, а процес њиховог досељавања одвијао се током читавог XIX и XX века из разних разлога. Жене Пироћанаца досељених у Књажевац донеле су и наставиле да се баве израдом познатих пиротских ћилима. Тако је у поменутиим условима у Књажевцу формиран грађански сталеж, који је, поред осталог, и текстилу за покућство и одећу дао своја обележја и карактеристике по којима се постепено разликовао од оног произведеног у сеоским срединама. Од 1900. године текстилна радност у Књажевцу добија и нове импULSE кроз женске занатске школе, а између два светска рата у вероници Краљевог Селу, данашњем Минићеву, такође је отворена женска занатска школа. Мада су кроз женске занатске школе настојали да негују и традиционалне врсте текстилне радности, ипак су текстилни производи, што је показано и на изложби радова занатских школа из Књажевца и Краљевог Села 1933. године показивали утицаје европске текстилне производње. То се посебно уочавало на предметима рађеним техникама чипке, на украсним зидним сликама рађеним гобленском техником веза, разним украсним јастучићима, затим у изради опреме за сто – столњака, сервиета, миљеа и шустикли, који имају називе углавном немачког и француског порекла. После балканских ратова ти утицаји су били још интензивнији у текстилној производњи, када су у градском текстилу веома много коришћени и инострани индустријски материјали, и у покућственом и у одевном

³⁹ Ст. Мачај, *op. cit.*.

текстилу. То је све утицало да домаћа текстилна производња у граду постепено почне да нестаје.

У даљем излагању о појединачним тканинама *покућсџива* и *одеће* у сеоским и градским срединама, биће речи о њиховим врстама, карактеристикама и разликама. Без обзира на место израде, све тканине рађене су двома основним техникама у два и четири нита, или *лиџо* и *четворно*, а зависно од врсте, украшаване су и разним украсним техникама које су им давале посебну декоративност и лепоту. Састојале су се из једне и више пола, па се говорило из *једног брда*, или *брдеџа*, *два брдеџа*, *џри брдеџа*, или *једнобрџка*, *двобрџка*, *џробрџка*.

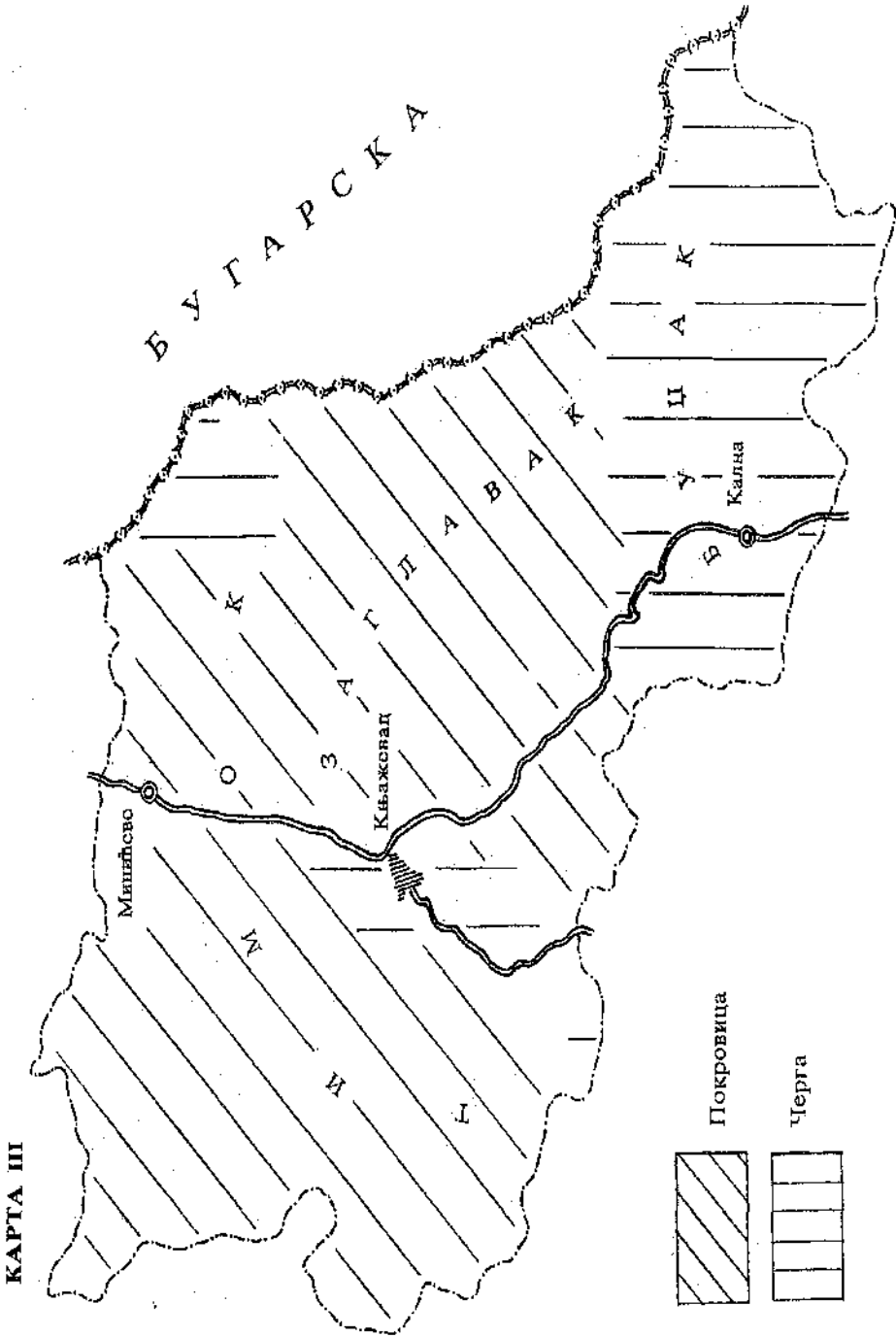
А. Тканине за *покућсџиво*

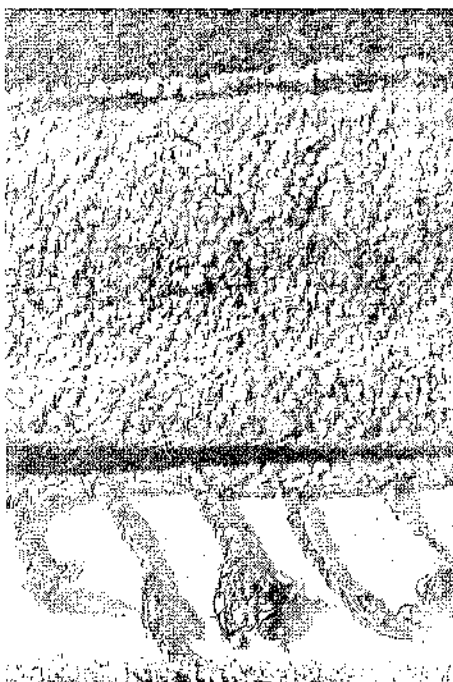
Првобитне тканине за покућство у књажевачком крају биле су тканине за постељу – оне на којима се спавало и којима се покривало, односно простирке и покривачи. Међу најстарије простирке свакако се сврставају описане *рогоже*, рађене ручно без ткачког стана. Док је у граду већ у другој половини XIX века изобичајена у сеоским срединама, она је у неким селима коришћена знатно дуже, скоро и до 50-их година XX века.

Осим рогоже, неки су користили и простирку од козине звану *покровица*, која је била производ занатлија мутавџија. У сеоским срединама она се знатно дуже одржала. На пример, 76-годишња Добринка Јовановић из Равног Бучја сећа се да је њена свекрва, после Другог светског рата, умрла на покровици од козине.

Покровица, или *черџа*, или *поњава* – простирка и покривач – с неким међусобним разликама, део је поменутог најстаријег инвентара постеље. Мада се под поменутиим називима подразумева једна врста тканине, термилошка разноврсност на територији књажевачке општине (Карта III) која се на њу односи, при првом сусрету са том материјом може навести на мишљење да су у питању различите тканине. Истраживања су такође показала да је и распрострањење тих назива на тој територији различито. На пример, назив *покровица*, *покравица* карактеристичан је за Тимок и Заглавак, где се сматра и старијим називом у односу на назив *поњава*. За ту врсту тканине овај назив се углавном јавља у планинском северозападном делу Тимока, као и назив *черџа*, који се јавља спорадично, на пример на крајњем североистоку Тимока, у селу Ново Коријто, као и у неким селима која гравитирају Сврљику и Буџаку. По народном мишљењу то су „модернији и фиџији“ називи од назива покровица, па се зато њима и користе. У Буџаку је, међутим, за ту врсту тканине заступљен само назив *черџа*, *чрџа*, *црџа*, *црџе* и он се сматра најстаријим. Посматрани изван територије општине Књажевац, ти називи имају аналогију у суседним областима: покровица према Бољевцу и Зајечару и даље, а черга према Пироту, Босилграду, као и у Бугарској⁴⁰. Сусрети и мешања тих назива између ове три

⁴⁰ Димитър Станков, Черги и киџми, Софија 1975.

Сл. 21 Покривач црџа завојка, село Црни Врх (Буџак), XIX век, шив. бр. 1709,
Завичајни музеј, Књажевац

географске области и шире јасно говоре о међусобним утицајима и прожим-
ањима становништва као резултату унутрашњих миграција.

У сеоским срединама и данас је веома живо сећање на примену и израду покривица, черге, пољава. Наиме, та тканина – простирач и покривач – ткана је на хоризонталном стану у два или четири нита првобитно, или само од конопље или од конопље и делимично вуне, у природним тоновима сиве и беле боје. За основу је коришћена једно одређена нит или састављена из две нити – увек од конопље, а за потку оједно одређена нит у дебљини прста, од слабијег дела конопље, често и са остацима поздера (Сл. 21). Богатији су повијали конопљану потку вуном (Цртеж 2) ако је служила за покривање. Код двонитно тканих покривица, черги да би ткиво било компактније, преткивана је свака трећа жица основе. Због грубости и дебљине потке, у ткању није коришћен чунак *совејка*, већ *вишка* дужи дебели штап чијом је читавом дужином била обмотана потка, или дужа и шири дашчица са раклицама на краћим странама *расовасџа*, између којих је потка намотана читавом дужином дашчице.

Услед функције те тканине као простирке и покривача настале су и неке разлике, Покривица, черга, пољава, у функцији простирке, обично је била састављена из две поле, тј. два брдета, а у функцији покривача – из три брдета. Ширина једне поле изаткана је у девет или десет пасама. Према функцији, имале су и одговарајуће локалне називе. У Тимоку и Заглавку то су били *покривица*

ћросћорка и *ћокровица завојка*. („Начь сам се покрїл сь двѣ покравїце, па ми пак билѣ зима“⁴¹). У Буцаку је черга за покривање називана *црђе ћойле*. Према примерцима из XIX и почетка XX века, посебно оним из збирке Видосаве и Светозара Поповића у Завичајном музеју у Књажевцу, види се да су се те покровице, черге и поњаве одликовале и посебним колористичким складом кад је у њиховој изради коришћено предиво бојено биљним бојама, на пример жуте, смеђе, плаве и других боја.

Елементарност материјала и начин припреме за ткање покровице, черге, поњаве, затим старина и порекло назива⁴², изразита планинскосточарска средина, због свог географског положаја склоњена од великих покрета становништва, све су то чиниоци који, посматрани заједно, веома индикативно наводе на помисао о овој тканини као рефлексији далеких културних наслеђа – старобалканског и словенског.

Описане елементарне простирке и покривачи: рогоже, покровице од козине, покровица, черга или поњава од конопље или од конопље и вуне, биле су део меканог постељног покућства у књажевачком крају док се спавало на земљи око огњишта (огња). После балканских ратова, међутим, ентеријер, односно покућство се постепено мењало, посебно кад је у питању сеоска средина, јер се, на пример, у самом Књажевцу код богатог трговачког, чиновничког и занатлијског слоја тај процес одвијао у XIX веку. У сеоским срединама су се после балканских ратова започели уводити кревети *одри* – више дасака постављених на дрвене ногаре. На њих се подиже постељина са пода „куће” или „иже”. Одри се обично постављају у собу. Са појавом кревета појављују се и нове врсте тканих предмета за постељу, без обзира на то што су се помињани елементарни делови постеље одржавали до Другог светског рата, а унесколико и после тог времена, мада не више тако масовно као раније. Они ће се најдуже одржавати у ентеријерима летњих станова, у колибама и појатама. Приликом теренских истраживања 1997. године, у колиби Чедомира Пејића у Равном Бучју још је била у употреби *сћаровременска црџа из ћири сћиручке*, двопитна, с потком повијеном вуном, у природним тоновима конопље и вуне. Дотрајала од употребе свакако је једна међу последњим елементарним тканинама постељног покућства у овом крају.

Сламарица је један од првих делова постеље који се почео користити с појавом кревета и она је пратила његов конструктивни развој. Код грађанског слоја, посебно у другој половини XIX века, сламарицу су постепено потиснули душеци испуњени вуном, које су правиле саме жене, али и професионални мајстори који су се бавили и израдом јоргана. На селу је, међутим, сламарица имала широку примену и после Другог светског рата, када је и на село почео да продире душек. Значи, сламарица ће бити коришћена и на кревету са

⁴¹ Ј. Динић, *op. cit.*, 211.

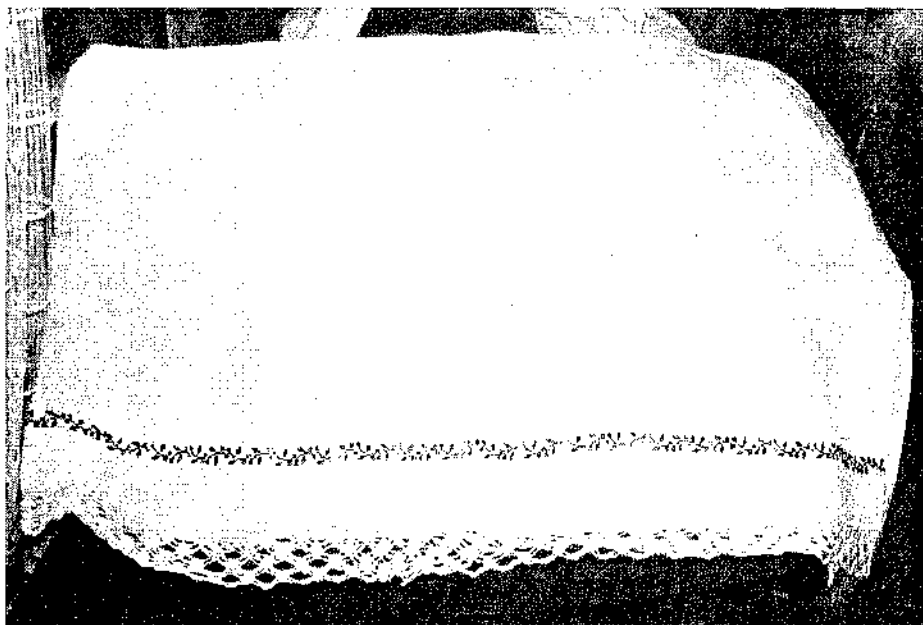
⁴² Ђ. Петровић, *Средњовековни вувени ћокривачи*, Пријепоље 1976; *Zapisi o čergi (čergi)*, Zbornik za narodni život i običaje Južnih Slavena, knj. 49, Zagreb 1983.

ногарима, и на дрвеним креветима са таблама – табличарима, и на металним кованим и оним индустријским са разним таблама. Заправо, све док се нису као у граду почели користити разни тапацирани отомани, без наслона и са наслонима, на расклапање или без њега, најчешће звани *лежајеви*, а у савремено доба и тапацирани брачни кревети са адекватним текстилним деловима, о којима ће бити говора.

Док су душеци кројени углавном од индустријских материјала, сламарице су биле *ћрпјене*, тј. од конопљаног предива оједно преденог у два или четири нита у 8 пасама. Конопљано предиво било је у природној боји сировине – једнобојно, али и у комбинацији са конопљаним предивом бојеним у биљним бојама: у галици *рђаве* боје, некад и *модре*, бојене у чивиту. Испуњаване су сламом и комушином од кукуруза. Мада је по сламарици простирана претходно описана покровица, черга, поњава, јавља се и једна финија тканина, врста чаршава звана *ћпросћорка*, у ствари претходница чаршава у правом смислу речи.

Просторка је првобитно ткана само од конопље – пртена, у два нита – лито, у девет пасама, са основом и потком *ћрейкавом* оједно преденом у природној боји конопље. Састављена је из две поле или из два брдета. Временом се просторка усавршавала и у погледу састава сировина, и у техничком а и у колористичком смислу. Својим изгледом она прати и разне врсте кревета, као и средину, градску и сеоску. Уочавају се, наиме, разлике између оних тканих у граду и оних које су ткане на селу.

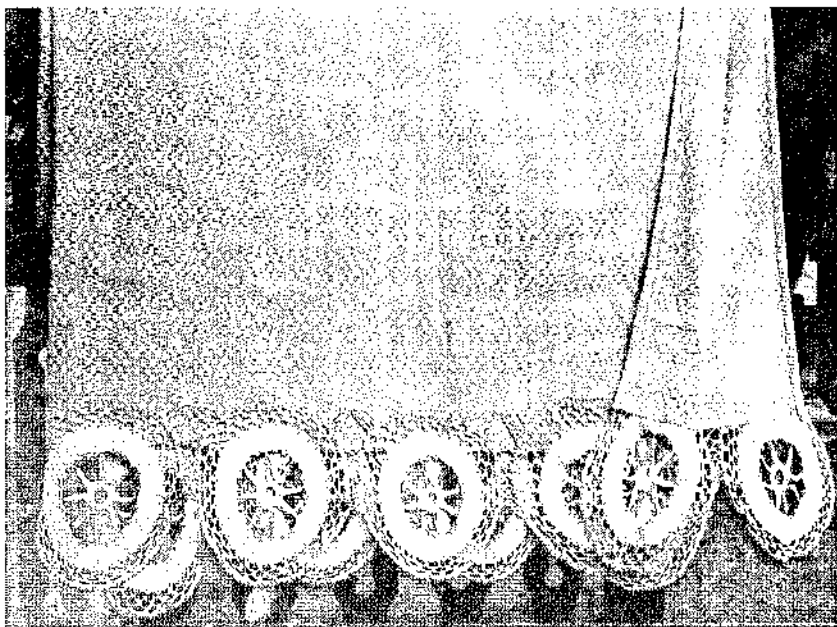
У сеоским срединама се за ову тканину дуже одржао словенски назив просторка, а персијско-турски чаршав првобитно се односио и на ову врсту тканине, али израђену од индустријског платна. Временом, ова два назива се јављају упоредо. Старе жене и данас за пртени чаршав кажу просторка. Пртена просторка, односно чаршав (у даљем тексту чаршав) усавршавањем постаје једна од најлепших постелних тканина. Под пртеним чаршавима подразумевају се чаршави и од конопље и од лана, само је лан ређе коришћен. Чаршави ткани у два нита били су углавном једнобојни, у природној боји конопље или лана (Сл. 22). Применом бојеног предива и сложенијих техника при изради чаршава започиње и њихово украшавање. Најпре се јављају у четворонитном ткању као сукно, или *клаињарски*. Орнаменти су потенцирани применом предива бојеног у галици и чивиту, *рђаво* и *модро*. Уместо чипке, комбинацијом разнобојног предива на једној од дужих страна извођен је цик-цак завршни орнамент звани *ишцици* (Сл. 23). На пример, кад се сламарица покрије чаршавом, а преко њега стави покровица или ћилим, ишцици су се видели на предњем делу кревета. Између два светска рата, уз руб чаршава нашивана је дужа и краћа кукичана чипка, првобитно од конопље у чаршава, а често је употребљавано и мелирано предиво, посебно кад се за израду чаршава почео користити и памук. Са *ићлом чийкарицом*, како су називали кукицу, израђиване су чипке са геометријским, биљним и зооморфним орнаментима, са равним, полукружним или у шплиц завршецима звањим *ишљци*, *ћрпјике*. Са све широм применом памука и ткиво

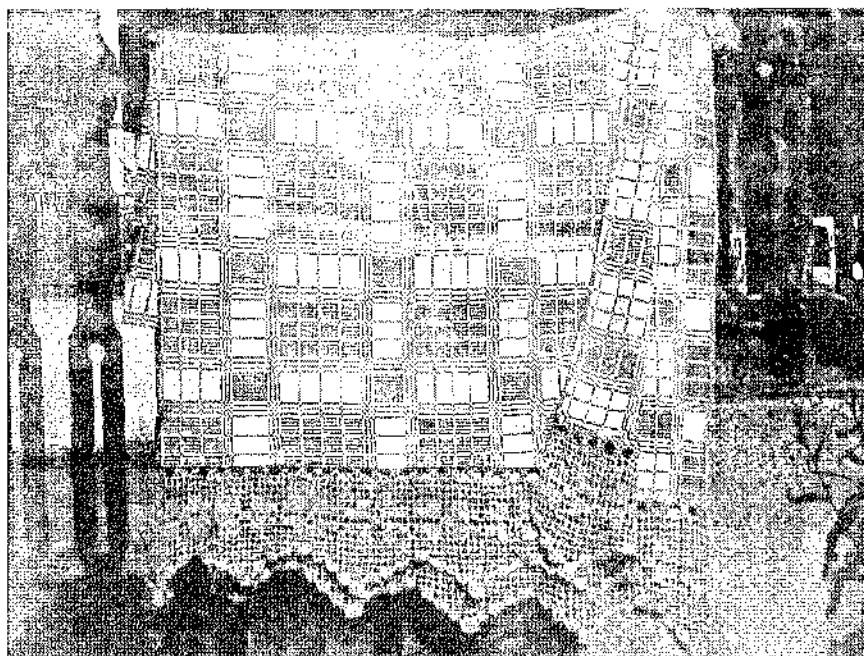
Сл. 22 Чаршав ланени, са везом у боји и чийком, рад Миланке Ђорђевић после Другог свейског рајна, село Горња Соколовица (Заглавак)

Сл. 23 Чаршав пријени за дар, рад Кошлуџице Ситојединовић између два свейска рајна, село Кожељ (Тимок), 1994. година

*Сл. 24 Чаршав на улевање, рад Радмиле Симић-Милетић, око 1925. године,
село Булиновац (Тимок), 1996. година*

*Сл. 25 Чаршав по њисму, рад Радмиле Симић-Милетић, око 1925. године,
село Булиновац (Тимок), 1996. година*

чаршава се украшава разним техникама, као што су *на улев* (Сл. 24), *йо йисму* (Сл. 25), које су истицане вишебојним предивом. Украсне технике заснивале су се на увођењу одређеног броја жица, према узорку, најпре у прво нито, затим у друго и тако редом, зависно од тога да ли је двонитно или четворонитно ткање. Сходно начину увођења, притискане су и стопе у подножима, што је стварало шаре. Пошто је предиво било вишебојно, на пример ако је основа бели памук а лотка модра конопља, та предива се у току рада различито распоређују па ће на лицу преовладати шаре модре боје, а на наличју – беле боје. Техника *на улев* била је једноставнија за увођење и ткаље су знале да напамет уводе шаре, мустре. Ту технику ткаље сматрају и старијом од технике *йо йисму*, која се појавила после Другог светског рата, а извођена је увек према написаном упутству и њоме су постизани разноврсни орнаменти. Осим у ткању, чаршави су, посебно пртепи, украшавани у делу изнад чипке и везом, веома често мотивом винове лозе и грожђа. Вез памучним концем превасходно је примењиван на чаршавима шивеним од индустријског платна. Данас се код појединих старијих особа на креветима могу још видети досад описивани чаршави, јер је код већине становника преовладала савремена постељина, па и чаршави, кројена од разних врста индустријског памучног платна, једнобојног и дезенираног.

За разлику од села, у граду чаршави су углавном израђивани од памука. За свакодневну употребу ткани су од пунијег памука, за основу беле боје, № 14, 16, 18 док је за потку коришћен и бели пунији памук звани *памук*, а и вишебојни памук *вишиљаш* жуте, црвене, плаве боје. Ткани су у два нита, а били су састављени из две или три поле. Најчешће су били украшени претканим ужим и ширим пругама на уједначеним размацима. Уз ивицу предње стране ређе је нашивана чипка. Међутим, чаршави који су коришћени за ретке госте и којима је прекривана сламарница, односно душак на креветима у гостинским собама привлачили су пажњу и финим ткивом и богатим допунским украсом. Ако су били бели, ткани су од најфињијег и најтананијег памука № 24 и за основу и за потку, а преткивани су и пунијим белим памуком *витиљашем* у виду ширих и ужих пруга, у разним композицијама. Састављани су обично од три поле, а због тананости основе ширина струке износила је 18 и 20 пасама. Уз ивицу једне од дужих страна, као и уз бочне ивице нашивана је дуга бела чипка такође ручно рађена од најтањег копча. Некада је ткиво чаршава узаснивано и преткивано црвеним или плавим *витиљашем*, тако да су на бслој подлози формирани ситни квадрати.

Описани чаршави ткани су до Првог светског рата и њима су украшавани кревети. На пример, ковани метални кревети који су имали и „леђа” према зиду, и индустријски метални повијених ногу, са високим таблама на којима су биле бојене представе вила, ружа, анђела, језера и лабудова и слично, као и они са месинганим куглама на таблама. Преко чаршава на тим креветима простиран је ћилим, али тако да се могла видети цела чипка.

После Првог светског рата у граду се све више користи индустријско платно, посебно fine врсте шифона, а у основаним занатским женским

школама учи се модерно кројење постелног рубља. И даље се на чаршаве, уз рубове нашива ручно кукичана чипка, али се изнад ње прави више ситних поруба, а јавља се и бели вез. Сходно креветским чаршавима израђују се и јоргански чаршави, који се такође украшавају чипком, порубима, монограмом власнице. Између два светска рата и у оквиру редовног школског образовања женска деца учила су ручни рад, а на такозваном *почејном парчећу* морала су да израде разне узорке поруба, да отворе рупице, извезу монограме, ураде бели шлингани вез, толедо, заправо све украсне детаље који су примењивани при кројењу постелних платнених ствари. Многе девојке су саме себи припремале постелину за спрему (дарове) ако нису имале да плати да им то други уради. Ти чаршави као и остала платнена постелина, највише су одговарали брачним креветима за модерне спаваће собе. Осим постелине од шифона, у то време се појављује и дамаст, памучни и свилени, у разним бојама и десенима, који је такође коришћен за креветске и јорганске чаршаве.

Уз сламарице и просторке, чаршаве, крајем XIX века посебно у XX веку посебна пажња се посвећује изради покривача и прскривача такође под називом *покровица* (Тимок, Заглавак), *черга* (Буцак), као што су називани већ описани елементарни покривачи и простирке. У књажевачком крају није усамљен случај да се под истим називом јављају различите тканине и такви примери јављају се и кад је реч о другим постелним тканинама као што су разни прскривачи и ћилми.

По функцији и димензијама од *ири брдећа* (пола), ова, да је назовемо *савршенија покровица*, одговарала би елементарној *покровици завојки*, али по осталим садржајима она чини тканину са формираним обележјима у сировинском, техничком, колористичком и орнаменталном смислу. Наиме, тканина је или од вуне са основом и потком оједно одређеном или са основом од *ирижичног* памука и потком од вуне. Потка је увек мало пунија од основе, а за извођење украсних техника најчешће је састављена из две жице. Основно ткиво ткано је или једноставним четворонитним ткањем као за сукно (квашњарски), када је могло бити узасновано и преткано разнобојним предивом, формирајући мотив пруга *иречанки* или четвороугаоника (каро дезен). Каткад је основно ткиво рађено једном савршенијом техником *на улев* или *улевље*, о којој је већ унеколико било помена. Она је давала рељефну површину непрекидног низа ситних четвороугаоника, која су добијани увођењем или по шест жица основе у предње а по шест жица у задње нито, или по четири жице основе такође у предње и задње нито. Сходно увођењу жица основе у нита притискане су и стопе у подножима ткачког стана, а преткривањем потке на лицу и на паличу ткива настајали су рељефни ситни четвороугаоници.

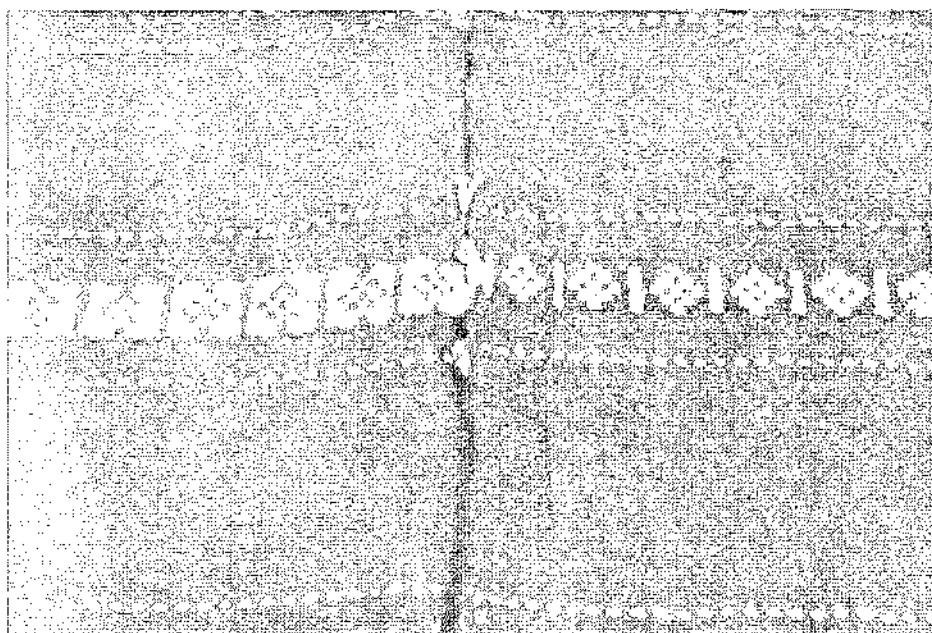
Посебну пажњу привлачиле су покровице које су биле изаткане применом више украсних техника, у ширим хоризонталним пругама. На пример, техником *на пребор*, тј. издвајањем одређеног броја жица за *пребирку* (шару) испред брда и шита и преткривањем пуније потке чулком (совејком) извођени су геометријски и геометризирали мотиви који су такође били исти на лицу и

наличју, осим што, на пример, на лицу доминира боја претканог предива на наличју боја предива подлоге. Орнаменти у пругама извођени су и техником *на нишћике* или, како у Заглавку кажу, *йребирана шара на више конаца* који су прениђени иза нита (Сл. 26а), тј. пребрране жице основе за шару ловезане су предивом на прутичке *нишке*, *нишће*⁴³. За украшавање покровица овом техником најчешће је коришћено до осам нитића. Модерније украшавање покровица извођено је техником званом *на йрстии гужвицама*, када се пуније препредено разнобојно предиво, зависно од шаре, поставља око разбројаних жица основе, али тако да се на наличју увек виде крајеви потке. Тај начин украшавања даје веома рељефне орнаменте и нарочито долази до изражаја на покровицама у Тимоку (Сл. 26б).

Јастук је на крају XX века незаменљиви део постељног текстила и на селу и у граду. Ако се, међутим, вратимо сто година уназад, он је у сеоским срединама био реткост и део постељине који је чуван за децу, госте или кад је неко од укућана болестан. Јастук је, као и остали делови постеље, био у складу са њеним развојем. Док се спавало крај огњишта на рогожи а покривало кучињавом покровицом, у селима у књажевачком крају јастука у данашњем смислу речи такорећи није ни било. Анка С. Станковић из села Влашко Поље, рођена 1908. године, наводи да кад је она имала пет година (око 1913. године), њен дед је спавао крај огњишта на рогожи са *злавњом* (трупчићем) под главом, а покривао се покровицом од кучине. Она је, међутим, у то време већ имала јастук. У то време су стављани и делови одеће под главу. Почетком XX века је каткад у сеоским срединама јастук добијао све ширу примену, а од положаја села и материјалног стања домаћинства зависила је и примена јастука.

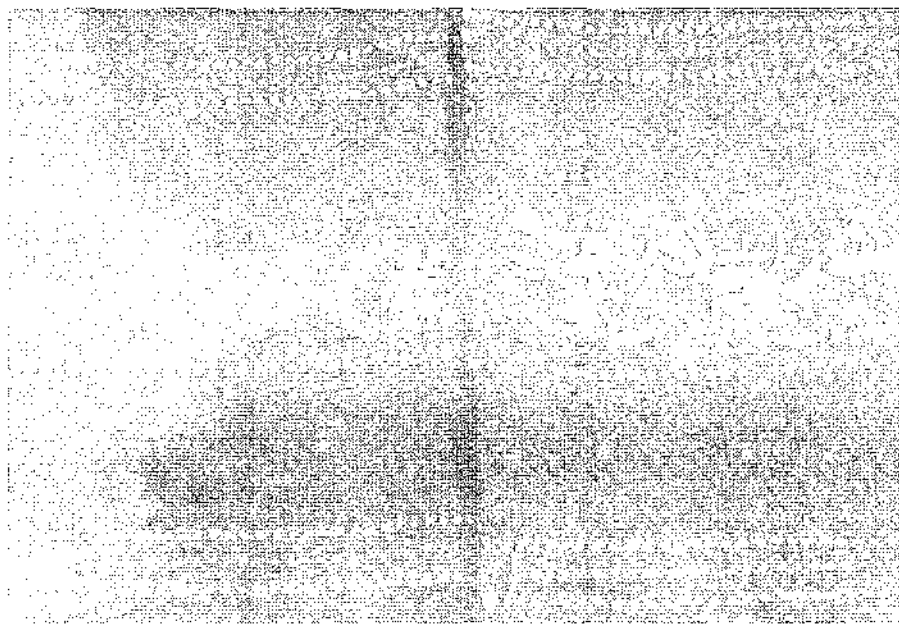
Најстарији ткани јастуци били су од пртеног предива оједно одређеног и за основу и за потку, у два нита, једнобојни, испуњавани сламом, комушином од кукуруза, ретко вуном. Били су дуги до метар, а широки око пола метра. Временом, како су се усавршавали технички и ликовно остали делови постеље и јастук је, односно јастучница све више усавршавана. Обично је наличје остајало од пртеног предива, али у комбинацији више боја, најчешће рђаве и модре, на друге или уткане у каро дезену. Лице је, међутим, ткано са пртеном основом и вуненом потком, а услед све већег ширења памука између два светска рата – и са основом од памука. Исто тако, вуна је могла бити и основа и потка. Најчешће су ткани у два нита, а украшавани су или најједноставнијим мотивима пруга или разним геометризованим биљним орнаментима у украсним техникама *на нишће*, *на йрстии*, *йо йисму*. Орнаменти су се истицали на једнобојној подлози. Било је и јастука који су подсећали на гобленске слике, тј. били су украшени везом од разнобојне вуне или индустријске вунице „ко је имао пара да је купи”. За ту врсту јастука ткиво је ткано у два нита у *близне*, па је подражавало индустријску куповну тканину (југу) и најчешће је било црне боје,

⁴³ Б. Владић-Крстић, *Украсно ткање „на нишће” у йтрадиционалној и савременој йткачкој радности у Србији*, ГЕМ Београд, књ. 54–55, Београд 1991.

лице

налицје

лице

налицје

Сл. 26а, б Покровица завојки (лице и налицје) - њокривач, њокривач. Рад Ковиљке Миланковић
за сирему ћерки, око 1930, село Вина (Тимок), 1996. година

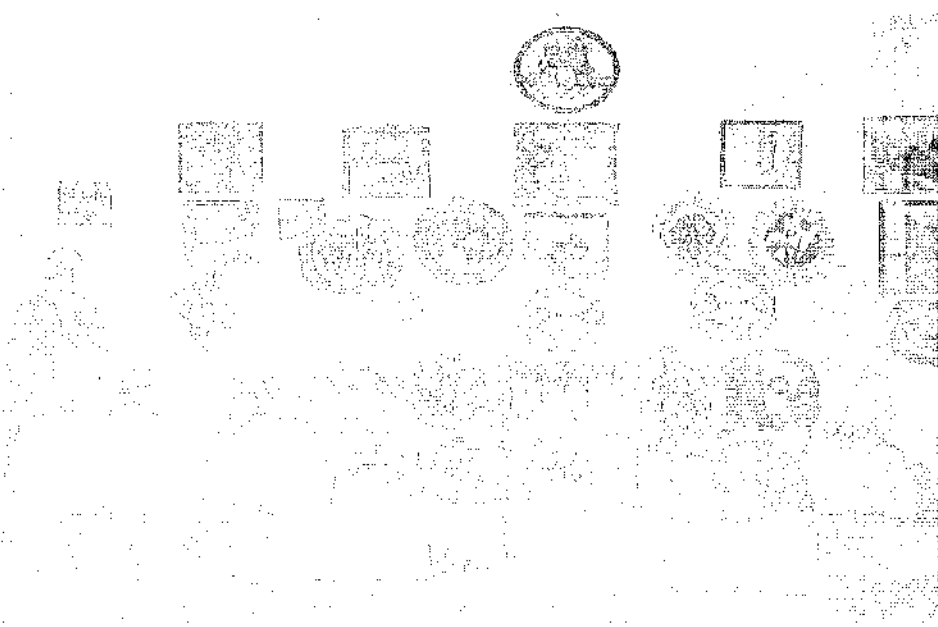
док су везени мотиви или разнобојни, у виду цвећа, птица. Најчешће су коришћени у комплексу са одговарајућим прекривачем, какви су били у граду, само израђени на финији начин и колористички складнији. Између два светска рата, под утицајем града, кројене су јастучнице и од индустријског платна, које су навлачене на јастук испуњен вуном. Било их је украшених белим и шареним везом. Уочи Другог светског рата, као и после њега, па и данас, на брачним креветима могу се видети и украсни округли јастучићи, као и троугаони, којима је на лицу израђена нецана или кукичана чипка (Сл. 27). Тако је до Другог светског рата било и у граду, а у неким старијим породицама и данас. Значи, осим јастука од конопље, затим конопље и вуне, сви остали описани јастуци преважно су подражавали јастуке какви су коришћени у граду, било у свакодневnoj употреби, за спавање, или су служили као украси на креветима.

У граду је јастуку посвећена посебна пажња. Мање или више украшавани су и они који су служили за спавање, а посебно они који су били изложени погледима, у примаћим гостинским собама на креветима и по столицама. До балканских ратова, када је већина грађанских девојака припремала себи за удају текстилни део спреме, такмичиле су се међу собом ко ће је боље украсити; без обзира на то да ли ће увек бити свима видљив или не, јастук за спавање заузимао је посебно место. То су били велики јастуци, односно јастучнице, рађене у пару, од веома квалитетног шифона беле боје. По доњем рубу закопчавани су лепим сedefним дугмадима. Лице им је украшавано на разне начине. Зависно од осталих украса, монограм је веома често красио средину или угао јастучнице. Уз горњи руб и бочне ивице нашивани су велики карнери, често са ситним порубима и чипком на ивицама. Пошто је украс од чипке био посебно цењен, он је у виду већих или мањих уметака постављан у углове јастучнице или читавом ширином њеног горњег дела. Уз пар великих јастучница рађене су и две мале јастучнице, украшене у складу са великим. После балканских ратова, јастучнице за спавање више су украшаване белим везом, посебно техником *шолета* (расплит), *пуњеног веза*, *шуйљике* и осталим техникама.

Ентеријер градске куће није се могао замислити без украсних јастучића, првенствено на креветима. На кованим као и на металним креветима са осликаним таблама најчешће су се налазили већи јастуци везени индустријском разнобојном вуницом на црној или боје вишње вуненој подлози. На њима су биле извезени, најчешће техником покретице, букети разног цвећа, птице, најчешће паун. Они су у већини случајева били део комплекта на исти начин рађеног креветског прекривача. Обликом и начином украшавања, украсни јастучићи између два светска рата прилагођавани су ентеријеру тадашњег времена. То су јастуци мањих димензија четвороугаоног, кружног, троугаоног, овалног и ваљкастог облика. На четвороугаоним су јастучнице могле да се скидају, биле су обично кројене од платна везеног белим и разнобојним концем у разним везилачким техникама и са разноврсном орнаментиком, поред осталог и такозваним косовским везом – мотивима, а некада и традиционалним

Сл. 27 Детаљ из сиваиће собе Гордана и Драгослава Милошевића. Јасићуци лево и десно рађени око 1925, у средини око 1959, а прекривач 1995. Село Орешац, година 1996.

Сл. 28 Детаљ са изложбе Женске занатлике (школе) у Књажевцу између два сасијска ритма. Виде се изложени разни украсни јасићуци, зоблени.

везовима других крајева, на пример из Босне. Они су углавном преузимани посредством женских запатских школа (Сл. 28). Јастуци осталих облика: кружног, троугаоног, ваљкастог, састављени су или *монтирани* од више делова израђених од разних материјала. Јастуци кружног облика, на пример, имаи су и на лицу и на изањчју медаљон, најчешће у виду гоблена са мотивима црча у корпама и вазама, или без њих, са птицама, мачкама, главама девојке и мошка и сличним. Медаљони су били и позамаптеријски рад од срмас. Обод јастучета, нафалтап или набран, обично је био од финијих једнобојних материјала који су одговарали колориту медаљона. Између обода јастука и медаљона наизменично су украсне траке. На троугаоним јастуцима који су красили средњу брачних кревета, преко сомотеке подлоге или од неког другог једнобојног материјала, најчешће је била навучсна нецана чипка, а уз рубове су нашивани позамаптеријски гајтани у боји. На бочним странама ваљкастих јастука нашивале су веће кићанке, а лице јастука могло је бити од куповне јуте која је сва била прекривена везом, често и у духу пиротског ћилимарства. Сви ти украсни јастуци представљали су делове кошета за кревет, заједно на прекривачима, а они су били и нецани и од маркиста и кукичаци од памучног копча, али ту је било и финих ћилима протканих златним нитима, затим ћилима на шитиће, као и пиротских ћилима.

Ћилими. Истраживање ћилимарства у Књажевцу и околани показало је да се овај вид текстилног стваралаштва у XIX и XX веку одвијао у два облика. А) Први, који се заснивао на текстилној радности краја и био у непосредној вези са развојем осталих традиционалних ткација на селу и у граду. Б) Други, који је карактеристичан само за Књажевац, где је преносен из Пирота насељавањем пиротских породица у XIX веку, а и касаје. То, условно речено, књажевачко ћилимарство пиротске врсте имало је специфичан развој у Књажевцу јер су га неговале само Пироћанке асто онако јако су то циниле и у Ципроту, док домаће жене Књажевчанке, као и оне из околине, никада нису преузеле његову производњу.

А. Полазећи од првог облика ћилимарства, под ћилимом је, према резултатима истраживања, подразумевања двоцитна ткања сабијене *накисане* потке, код које је при увођењу основе по једна жила уведена у врта, а по једна у зупце брда. Основа и потка су могле бити само од вуне, ича основа од кошчиље, потка од вунс, некада и са додатком индустријске вуннице, или са *ословом* од памука, потком од вуне (вуннице), па и синтетичких предњи. У вези са називом ћилим, његовом применом и распрострањењем у књажевачком крају уочена је одређена неуједначеност. На пример, у Тимоку ћилим називају *ћилим*, а у Буцаку *црже*. Уочено је такође да је назив ћилим и веома преносан, па су њиме називане и тканине које немају одлике ћилима. У даљем излагању то ће се конкретније пратити.

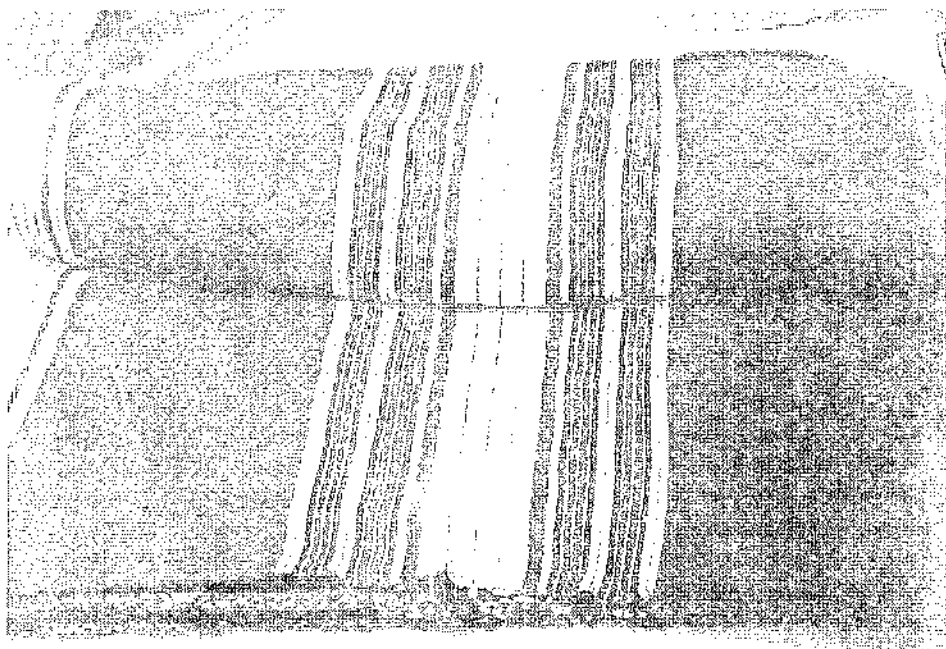
Најједноставнији ћилим, технички и ликовно, у ствари је шаренаца -- ћилим са мотивима пруге и ткање је, зависно од села и области, свака на свој начин опсељу. У Влашкој Пољу, швањском селу у Тимоку, шаренаца -- ћилим је

двонитна *двојолка* са шарама скоро истим као на покровици, елементарној покривки, на пруге *шарке*. Шарке су на ћилимима извођене са једним и са два чунка, када су добијане назубљене пруге у комбинацији две боје, зване *шарке с зуберчићима*. У низинском тимочком селу Ргошту ту врсту ћилима називали су *килим сшарински на шарке с совејку*, тј. пруге су преткиване чунком. У селу Бели Поток ћилим украшен шаркама са зуберчићима називају *смедеревка*, а било је и ћилима претканих пругама у бојама српске тробојке. У селима у Заглавку на сличан начин описују шаренице – ћилиме. У селима у Будаку то су *црђе сшаровремске* или *јединичљиве црђе на ћаниљичке*, тј. ћилим на пруге, код кога је при увођењу основе по једна жица увођена у нита, а по једна у зубац брда.

У граду су се шаренице – ћилими одликовали веома тананим ткивом, јер је потка била испродена од најфиније вуне, најчешће у комбинацији вишњеве боје и светложуће, често са протканим златним нитима *клубоданом*. Осим од вуне, потка је често била и од вилука (Сл. 29).

Савременајя облик шаренице – ћилима је кад су у пругама били изведене разни орнаментни разним украсним техникама. Та орнаментна или шареница ствара се *из главе*, тј. жвањих је сама композивана или је радана према узорку – *изводу*. Од украсних техника примењиване су, на пример, на *ћребић* са данчицом *ћаличком*: шаре би се у основи пребрале или извојиле испред нита, а иза нита је кроз пребрале жице убацивана данчица, која је при извођењу шаренице подизана у вертикалу. Иначе, пребрале шаренице су добијане преткивањем разнобојне потке чунком или смогуљцима предива који су тада прстима провлачени кроз основу. Затим, украсна техника на нитиће, која се сматра једном од најстаријих техника те врсте, по којој су и ћилими добили назив *ћилими на нитиће*, а њоме изведене шаренице – *нитице*. Зависно од шаренице, пребирало је испред нита у ткачком стану најмање од једне до четири, а највише седам до осам жица основе које су потом иза нита *ћренићене* – покретно везане за штапић *нитић* или *нитику* (Сл. 30). Код ових ћилима, уз руб једне од дужијих страна по старински је нашивао украс *сћилићан рукама*, зван *ресани украс* у виду прешета са дугим кићанкама на крајевима. О лепоти књажевачких ћилима на нитиће, о њиховим излагањима на изложбама писао је 1927. година и Влад. М. Николић⁴⁴. Осим поменутих украсних техника, примењивана је и техника на *црсте* или *кљочање*, каквом су израђивани и ћилими називани и *ћиротски* (Сл. 31). Шаренице – ћилими украшавани су и везом у пругама. Вез је извођен у техникама покретице, најчешће разнобојном вунцом. Децом су се истicali посебно они старији књажевачки, из XIX и с почетка XX века, по рубу такође украшени ресама (Сл. 32). Између два светска рата вез се изводио и ручном машиницом са иглом на тај начин што би се на део пруге који се украшава на идићју поставило платно и по њему би се боло иглом, а на лицу би излазило разнобојни вез у виду петљица званих *чујке* (Сл. 33). Око 60-их година XX века примењивана је и украсна техника на петљу извођена ткањем. Наиме, кад се преткива потка, она која је

⁴⁴ В. М. Николић, *op. cit.*

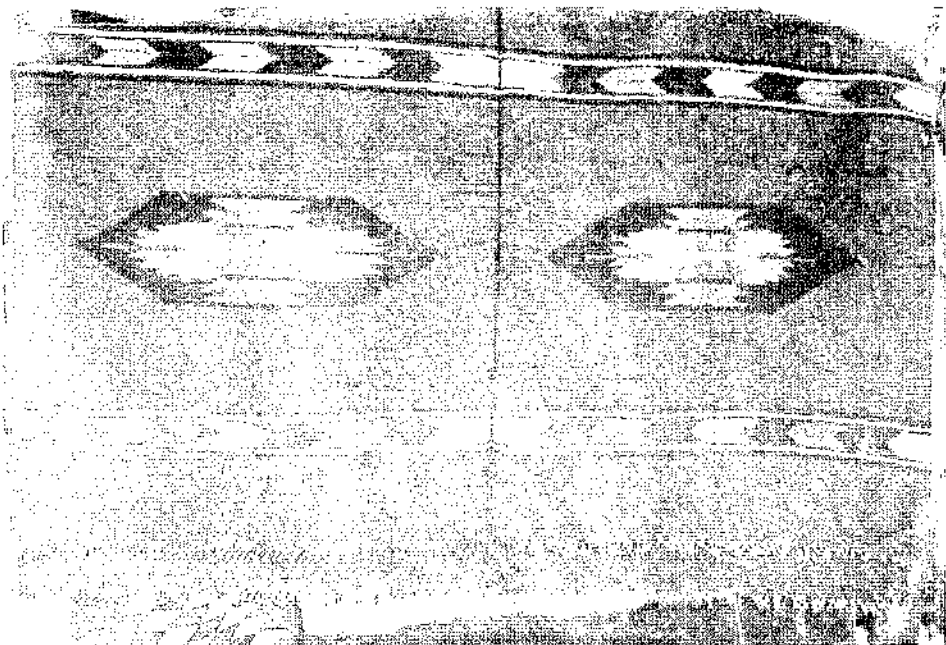
Сл. 29 Шареница - ћилим, Књажевац, шкото крајем XIX века, тпа. бр. 1055,
Етнoграфски музеј, Београд.

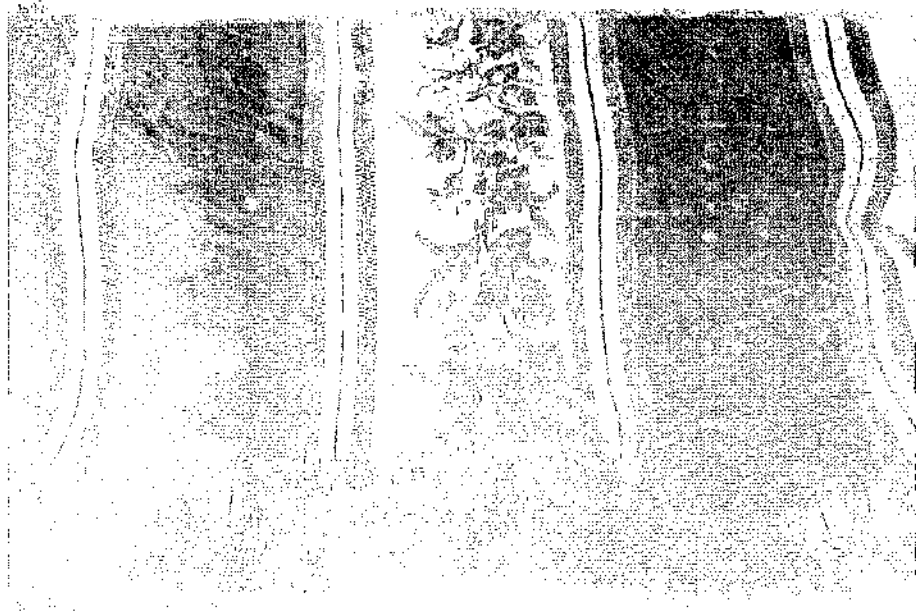
лице

наличје

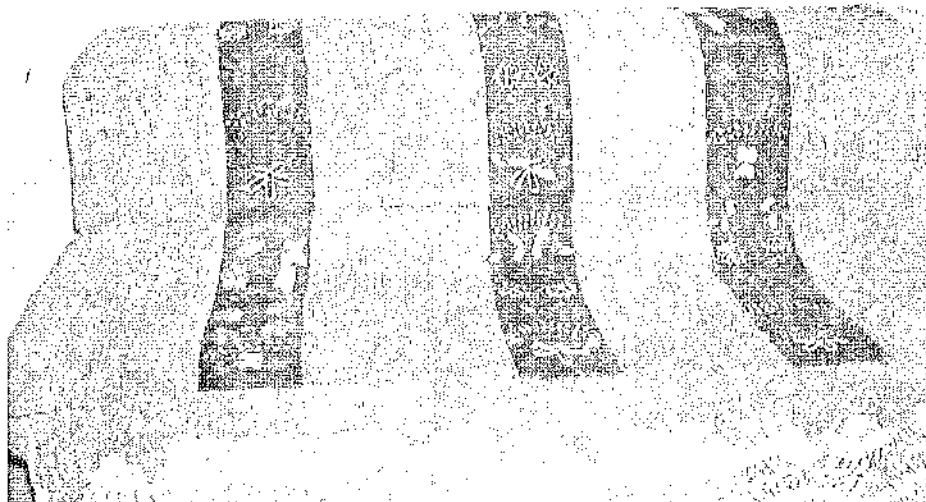
Сл. 30 Детаљ са шаренице - ћилима украшеној на нишке. Радила Савка Марјановић (Франић)
уочи Првој светској рати себи за сирему Краљево Село - Минићеву

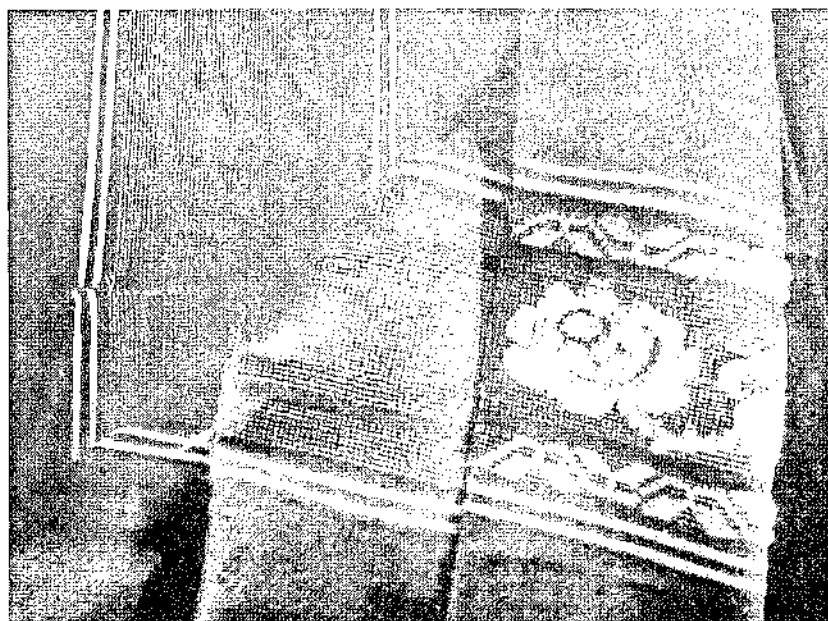
Сл. 31 Шареница њиројски ћилим, рад Васке Кодић око 1965. године, Бели Појток (Тимок),
1995. година

Сл. 32 Шареница ћилим везени, Књажевци, половина XIX века, Ина. бр. 2017,
Завичајни музеј, Књажевци

Сл. 33 Шареница ћилим прџени, рад Надежде Недељковић између два свейски рајна, село Виша (Тимок), инв. бр. 38322, Етнографски музеј, Београд

наличје

лице

Сл. 34 Шареница ћилим чуйкан, рад Бранке Здравковић после Другог свейског рајна, село Влашко Поље (Тимок), 1996. година

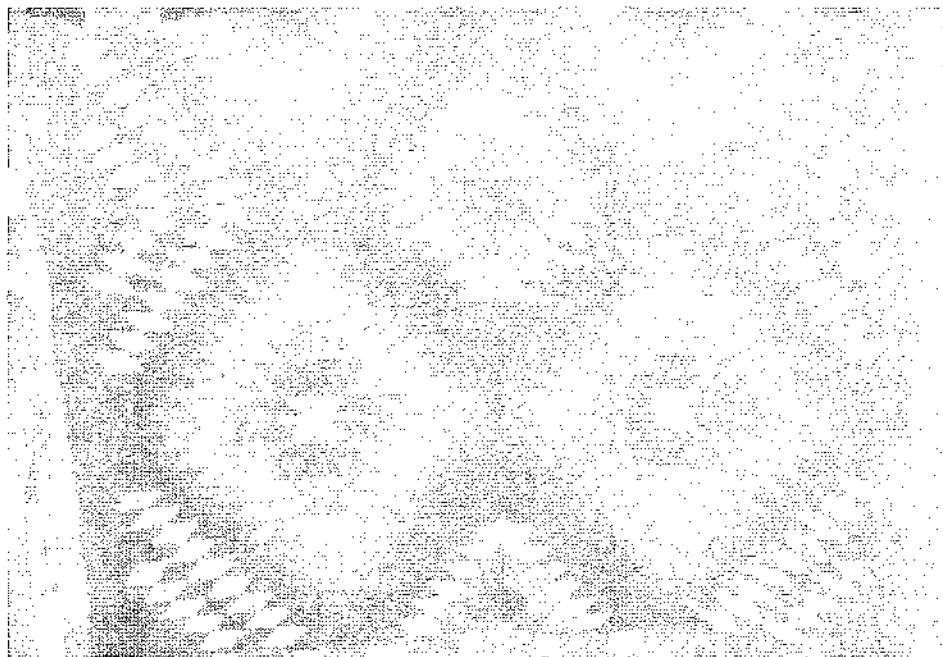
намењена за извођење шаре вади се плетањом иглом у виду петље према облику шаре (Сл. 34). Игла за вађење петљи најчешће је прављена од конструкције старог кишобрана. Ова ткачка техника на петљу била је веома актуелна око 30-их година XX века за израду прекривача званих *ћилим*. На њима су петље извлачене дрвеном иглом.

Променом у распореду орнамената на ћилимској површини, када они прекривају читаву површину или се ограничавају на рубовима, од украсних ткачких техника првенство је добила техника на *ћрсти* са *ћрѓањкама*, односно клечање са малим смотуљцима предива. Како је та техника искључиво везана за израду пиротских ћилима за ћилиме њом украшаване чује се и назив *ћиройски* иако су у погледу орнамената сличности минималне. Техника клечање у књажевачком крају извођена је на два начина. Први је клечање у правом смислу речи, када су и лице и наличје исти, а ткиво сабијено. Због тога ткаље на овај начин рађене ћилиме називају и *намичљиви ћилими*, код којих се, зависно од облика орнамената, јављају узани прорези (Сл. 35). При другом начину клечања, на наличју се виде крајеви разнобојне потке, а ткиво је такође сабијено те ткаље на овај начин украшаване ћилиме називају *надевљиви ћилими* (Сл. 36).

Клечани ћилими карактеришу се разноврсном орнаментиком: геометријском, биљном, ретко зооморфном. Од геометријских орнамената најчешће је извођен мотив ромбова, као на приказаном ћилиму, под називом *народна шара* (Сл. 35), а посебно су били леви ћилими звани *на шилке* (Сл. 37), који су на рубу једне од дужих страна имали изведене шпигеве или *шилке*, док је остала површина ћилима била једнобојна са ситним утканим орнаментима, често пиротским совељкама, бибицама. Од биљних орнамената највише су извођене руже, љубичице, беле раде, цветне лозе, вазе са цвећем (па је и ћилим називан „на вазне“), вицова лоза са гроздовима и други.

Сви досад описани ћилими и на сслу и у граду служили су превасходно за прекривање кревета или за украшавање зида. На селу се подови нису застирали ћилимима до после Другог светског рата. У граду су подови углавном застирани ћилимима из више пола, рађеним у једној боји или на пруге. У гостинским собама богатих кућа било је пиротских ћилима, а и ћилима донесених са стране, као што је примерак који је изложен у кући Аце Станојевића у стилу Наполеона III⁴⁵. Као значајни део текстилног покућства, женском детету чим се роди, мајка или бака тка ћилим или оставља свој у наследство. И девојке које су добре ткаље саме себи изаткају један или више ћилима, зависно од материјалног стања породице. Поједине удаваче су носиле и по двадесет ћилимова у мираз, на пример, у тимочким селима. тимочки ћилими су сматрани најлепшим и они су служили као узорци за преношење шара. За време свадбеног церемонијала младина кола су прекривана ћилимом, а млада је даривала ћилимима, осим најуже породице, и један број сватова. Са ћилимом се сахрањивало и у граду, а

⁴⁵ Д. Живковић, *Музеј града Књажевца у кући Аце Станојевића*, Књажевац 1989 (проспект).

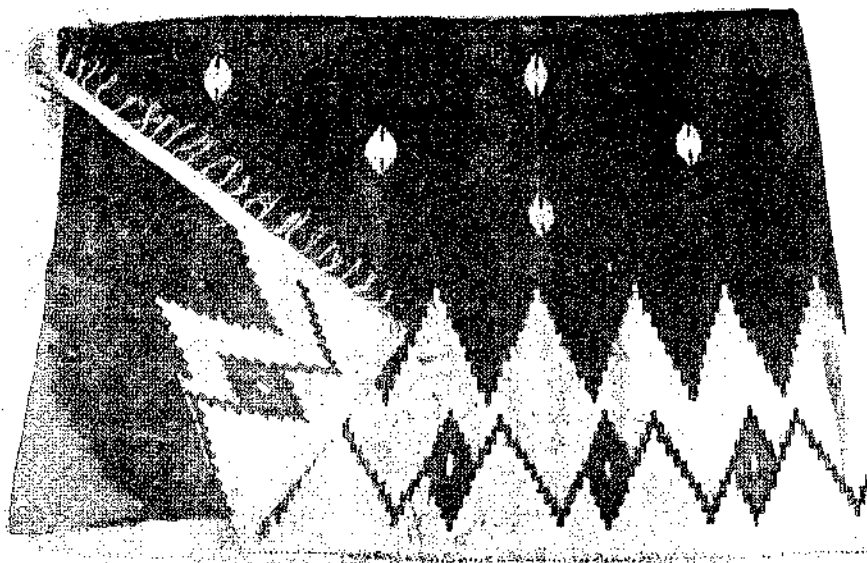
Сл. 35 *Тилим народна шара, шкан 60-их година XX века из куће Динке и Драгослава Кодића, Бели Пошток (Тимок), 1995. година*

лице

наличје

Сл. 36 *Тилим на тушке, рад Љубишке Младеновић око 1948. године, село Ново Корићо (Тимок), 1996. година*

Сл. 37 Ћилим на шпљке, рад Кошљке Ситанковић око 1923. за дар
у селу Ргошћу (Тимок), 1997. година

посебно на селу, где је остављан по један ћилим који ће се ставити у сандук. Неке жене су обично чувале онај најлепши који су изаткале још као младе. Ћилими су поклањани цркви за здравље и за покој душе (Сл. 38а, б). И данас се у многим црквама у књажевачком крају виде ћилими испред царских двери, амвона, престоних икона и у олтару.

Б. Други облик ћилима пиротске врсте који је био карактеристичан за ткачку радиност града Књажевца помињан је више у литератури, иако се, као што је у претходном излагању показано, и домаће традиционално ћилимарство књажевачког краја одликовало разноврсношћу и богатством, посебно разних украсних техника. Наиме, из досад објављене литературе познато је да је у XIX веку у Књажевац пренесено пиротско ћилимарство посредством досељеника из Пирота⁴⁶. О узроцима тог досељавања пише М. Станојевић: „Не прођоше ни три године од ослобођења Гургусовачке нахије (1833), а изби силан покрет у суседној турској Царевини под именом Пиротски бунт (1836). Прво се јави протест у виду емигрирања неколико стотина Пироћанаца. То је било спротећа 1836. године. Тако је у стару Гургусовачку нахију населило досељеника из Пиротског округа више него из осталих области”⁴⁷. Свакако да су ткаље познатих пиротских ћилима своју ткачку традицију наставиле да одржавају и у новом месту досељења – Књажевцу. То није усамљен случај да ткаље из поз-

⁴⁶ Према: В. М. Николић, *op. cit.*, 55.

⁴⁷ М. Станојевић, *Антропоеографски преглед Тимочке Крајине, Споменица стогодишњице Тимочке Крајине 1883–1933, Београд 1933, 74.*

натих ћилимарских центара преласком у нову средину и даље ткају ћилиме за себе а и за друге. На пример, Сјеничанке које су се удале у Ивањицу око 1936, 1937. године бавиле су се израдом сјеничких ћилима⁴⁸, а таквих примера има још⁴⁹. Досељавањем Пироћанаца у Књажевац оформљена је и Пиротска мала, у којој се тада много ткало, што се види из запажања К. Костића „да се данас, истина са мање вистине, тка ћилимови у Пиротској Мали, коју су у турском времену населили досељеници из Пирота“⁵⁰. Из ових података се види да је књажевачко ћилимарство пиротске врсте имало свој успон, али је временом оно и опадало. Наиме, у другој половини XIX века поручују се а и израђују за чланове династичке куће Обреновића пиротски ћилими. В. Карић и М. Ђ. Милићевић 1876. и 1887. године пишу о њиховом квалитету и лепоти „да они и у шари и у трајашности нити у чему другом уступају пиротским“, или „да се у Књажевцу ткају красни ћилими готово као они у Пироту“⁵¹. Ове констатације несумњиво су се односиле само на ћилиме које су ткале пиротске жене, јер, како су показала и најновија истраживања, Књажевчанке пису прихватиле овај начин ткања. Наиме, утицај пиротског ћилимарства на изворно ћилимарство књажевачког краја рефлектовало се, као и у осталим крајевима у Србији, у преузимању неких пиротских мотива и у широј примени технике клечања истог лица и налицја која је карактеристична за пиротски ћилим.

Према досадашњим истраживањима пиротског ћилимарства у Књажевцу запажа се да је ову врсту ћилима радило неколико генерација. Условно, најстарија би била она о којој сведоче писани подаци. Наиме, Влад. М. Николић 1927. године пише да старији људи у Књажевцу памте да су пре педесет или шездесет година, значи у другој половини XIX века, пиротске ћилиме радиле баба Мара и баба Стојанка, а двадесетак година после тога, по њиховој изради биле су познате Јелисавета Жике Јаковљевића, Стевана Живка Ранчића, Стана Чушмерцанка и друге. Најпознатија међу њима била је Стевана Ж. Ранчића, која је израдила и ћилим за краља Милана Обреновића⁵². Према попису предмета из Заглавка који су приказани на светској изложби у Паризу 1889. године види се да је од помињаних ткаља Јелисавета Јаковљевић приложила једно ћилимче (200 x 130 cm), вредности 70 динара (у ствари серцаду), и ћилим са грбом Краљевине Србије са разним шарам (235 x 135 cm), вредности 100 динара (у ствари зидњак, који је, због мотива, у Пироту називан *круна*)⁵³. Ћилим круна у то време био је веома репрезентативан. Он је био изразити пример симбола државности и на свој начин репрезентовао је Србију на светској изложби. На појединим примерцима ћилима са круном уткивана је и златна пил, што им је

⁴⁸ Б. Владић-Крстић, *О традиционалном ћилимарству у Ивањици и околини*, ГЕМ Београд, књ. 46, Београд 1982, 83.

⁴⁹ Б. Владић-Крстић, *Ћилимарство у Босни и Херцеговини...*

⁵⁰ Према: В. М. Николић, *op. cit.*, 55, 56.

⁵¹ М. Ђ. Милићевић, *Књажевина Србија*, Београд 1876; В. Карић, *Србија, опис земље, народа, државе* Београд 1887.

⁵² В. М. Николић, *op. cit.*, 55, 56.

⁵³ А. Шеговић, *op. cit.*, 56.

Сл. 38а 'Филим у олтару цркве Пресвете у
Балџа Бериловцу (Буџак) - „На поклон
дато цркви за здравље”, 1994. година

Сл. 38б 'Филим (део) испред царских двери у
цркви у селу Бучје (Тимок), 1994. година

давало утисак раскоши и богатства. На неким примерцима основна подлога је била бела, што је био манир и на другим врстама пиротских филима у то време.

Влад. М. Николић говорећи о тој генерацији ткаља и образлаже да је после њихове смрти у Књажевцу престала израда пиротских филима, јер оне своје потомке нису научиле тој вештини. Ђорђе, син Стеванин, тврди да његова мати није ни своју женску децу научила да ткају филиме на пиротски начин⁵⁴. Из Пирота и пиротског краја, међутим, насељавање у Књажевац и околину текло је sukcesивно и у XX веку и траје до данас. Разлози су били економски, али је и веома много девојака долазило удајом у овај крај. Неке од њих изаткале би само себи филиме и престајале су са ткањем, а неке су наставиле да се баве ткањем филима и за друге. Праћењем рада тих ткаља од краја XIX и кроз XX век, најпре се уочава да су се оне међу собом помагале и да су заједнички организовале рад. Старије ткаље помагале су млађим, а оне су потом настављале рад и помагале следећој генерацији ткаља. Тако се крајем XIX и у првој половини XX века помиње ткаља Вана (непознато презиме), која је имала велики ткачки стан – *разбој*, четири аршина широк и пет аршина дуг. Становала је у Доњој чаршији а умрла је после Другог светског рата. Са њом је радила Љубица Митић, рођена 1882. а умрла 1956. године, и Лена Живковић, рођена око 1900, а умрла 1980.

⁵⁴ В. М. Николић, *op. cit.*, 56.

године. Поменута ткаља Лепосава (Лоса) била је главни организатор послова. Њој су жене које су желеле да им се изатка ћилим доносиле прешу и поручивале мустру. Она је, потицала од „Бабљиних” из Пирота. Снаха ткаље Љубице Митић, Вукосава Митић, била је такође из Пирота. Рођена је 1922. године, а у Књажевац се удала око 1950. године. Бавила се такође ткањем ћилима. О свекрви Љубици Митић испричала је да је она ткала све врсте пиротских ћилима за: кревет, сто, под, зид, за прозоре, користећи разноврсне мустре пиротског ћилимарства: српску круну, југословенску круну, Рашићеву шару, Кондићеву шару, разбацане ћулове, руски послужавник, ћилим са девојком и соколом, престолонаследник, свекрвин језик, цвеће и други. На ћилиме је, по жељи, уткивала име власника и име ткаље. Ако су ткаши ћилими великих димензија за прекривање пода, састало би се више ткаља које су их заједно ткале. После смрти своје свекрве, Вукосава Митић је наставила рад са ткаљом Лепосавом Живковић. Године 1941. као избеглица из Скопља стигла је у Књажевац и Пироћанка Добринка Ђурић (касније Ђорђевић), рођена 1921. Вештину ткања започела је да учи од своје десете године од чувене пиротске ткаље Даре. У Књажевцу је највише ткала ћилиме са мотивима: бомбе, венци, ћулови, персијска крупа, Рашићева шара. Ћилиме је престала да тка средином 80-их година. Она је изаткала доста ћилима и за личне потребе.

Око 1946. године из Пирота је дошла у Књажевац Смиља Алексић-Марковић, рођена 1928. године. Она се првих пет-шест година није бавила израдом ћилима, а затим се придружила Вукосави Митић. Са њима је радила и ткаља Мара. То је била група млађих ткаља, која је наставила рад својих претходница. Осим за Књажевац, оне су ткале ћилиме и за околна богата тимочка села, као и за варошицу Мишићево (у то време Андрејевац и Краљско Село). То су били ћилими мањих димензија, за прекривање кревета. Од поменутих ткаља израдом пиротских ћилима најдуже се бавила Смиља Алексић-Марковић, отприлике до 1985. године. Према њеним речима, изаткала је толико ћилимова „да се може покрити цео Књажевац”. Радила је по поручбини за појединце, претежно у Књажевцу, а од села – за Доње Зуниче. Они који су желели да им се изатка ћилим доносили су белу прешу за основу и за потку. Затим је она кончићима обележавала какве све боје треба да буде потка. Нскада су жене и саме бојиле предиво, али су то углавном чиниле бојације, посебно бојација Лука, чије презиме Смиља није знала. Сновање је изводила на пиротски начин, око два коца са *моћком* између њих за прављење зева. Мера за дужину и ширину био је *аршин*; права *мерка* за дужину износила је 68 cm, а затим је повећана на 70 cm. Ћилиме је ткала на типичном пиротском вертикалном стану – *разбоју са нишом*, на коме је основа учвршћивана дрвеним клиновима. Затим је разбоју додат *ћинић* (дрвени навој – шраф), па је основа помоћу њега затезана и отпуштана. Вратила – горње и доње, називана су *кросна*, а вертикалне греде *соје*. Највећа димензија ткачког разбоја износила је 220 x 350 cm. Ћилиме великог формата Смиља је ткала углавном богатим породицама у граду. Остали ћилими били су мањих димензија, са пиротским називима: *шестак* (за зид и кревет), *сметјењак* (за прекривање брачних кревета), *јан* (за испред кревета) и други. За

израду великог ћилима требало је око два месеца рада, а за мањи – око један месец. Лети је Смиља ткала, као и у Пироту, испод стрехе *клакане* – шупс за сено. Као узорци служили су јој готови ћилими. Било их је са разним пиротским шарама, од којих се и данас могу видети неки примерци којима је украшена њена кућа. Почетак ткања ћилима називан је *зайковалник* и тада су власнице будућег ћилима доносиле *часџи* – погачу, сир или слично. Завршен ћилим обично је сама односила поручиоцу, при чему је обично добијала неки поклон. Своје радове је излагала и на локалним изложбама, као и друге ткаље, најчешће на завршетку школске године. Ћилими пиротске врсте последњи пут су излагани око 60-их година, на изложби ручних радова.

Престанком рада ткаље Смиље Алексић-Марковић, у Књажевцу је прекинуто ткање ћилима пиротске врсте.

Прекивачи чине посебну групу текстилних производа намењених за опремање постеља. Израђивани су ручно и машински, од веома разноврсних предива, у техникама ткања и чипке, применом разних украсних техника и украсних детаља. Коришћени су и у селу и у граду. Осим назива *прекивач*, називани су и разним локалним називима које носе неки претходно описани предмети, на пример: *ћилим*, *черџа*, *покровица* и други.

Међу најстарије прекиваче у сеоским срединама крајем XIX и у првој половини XX века сврставају се прекивачи звани *ћилими у близне*, *ћилими везени* или *везене черџе*. То су лагани прекивачи, ткани једноставном техником ткања у два нита у *близну*. Наиме при увођењу основе у *кошталник* (петљу од нита) уводе се по две жице основе, при чему се добија у ткању ткиво ситасте структуре које је веома погодно за извођење веза, посебно у техникама покрстице или *прекришеног веза*. Ткани су од тачне вуне, најчешће црне или вишњеве боје, а затим је на једнобојној подлози извођен вез разнобојном вуном или вуницом индустријске производње. У централном делу прекивача извођена је главна композиција у виду крупних ружа у букету или венцу, често са птицама, као што су паун, папагај са обручем за љуљање (Сл. 39), голуб, славуј, уз натпис „Славуј пиле не певај ми рано“, а уписивани су и иницијали везиље, година израде и слично. Чест мотив био је јелен, па и лав. Са три стране прекивача, уз рубове, скоро увек су били извезени појединачни цветови или цветни венци, а по ивици предње дуже стране украс у виду преплета са великим вуненим кићанкама, боје као што је и основна подлога прекивача. Осим што су украшавани везилачком техником покрстице, примењивана је и техника веза *на плосно*, која се изводила разбројавањем једне по једне жице ткива која је истовремено покривана разнобојном вуном или вуницом. За ту врсту технике веза ткиво је требало да буде *јединичљиво*, тј. при увођењу основе и у нита и у брдо увођена је по једна жица основе. Већ је указано да је та врста прекивача допрла у сеоске средине под утицајима из града и када је она у граду првих деценија XX века изобичајавана у сеоским срединама је и после Другог светског рата дошло до његовог оживљавања.

У првој половини XX века, посебно у селима у Тимоку, ткана је једна веома декоративна врста прекривача званих *прекривач*, *ћилим сџарински*, *ћилим на чујке*. Тај прекривач ткан је увек превасходно од вуне у четири нита, а састављен је из две поле. Карактеристика старије врсте тих прекривача је да је код њих читава површина била украшена техником петље, у ствари препреденом потком која је у току преткивања дрвеном иглом подизана у виду петљи. Петље су обично рађене у две боје, компоноване у виду већих шаховских поља. Затим су међу петљама на уједначеним размацима остављана равна четвороугаона поља без петљи, која су накнадно украшавана ручном машиницом разнобојном вуницом мотивима букета цвећа, птицама, женском фигуром са кишобраном (Сл. 40) и другим мотивима, а уз ивицу предње стране биле су урађене богате ресе са кићанкама. Некада су ткаље у тим четвороугаоним пољима уписивале имена власнице и своја имена.

После Другог светског рата оживеле су неке помињане технике управо на прекривачима, које се примењују у сложенијем облику. Конкретно, старинска украсна техника на нитиће, којом су некада украшавани старински ћилими, на новим прекривачима јавља се у веома разноврсним орнаменталним композицијама јер се сада за њено извођење користи од 15 до 50 нитића *нићки*. Основа тих прекривача најчешће је од памучног предива, а потка и од памука и од вуне. Ткани су у четири нита, потка је преткивана чунком, а у току украшавања увек је коришћена дашчица. Карактеристике их скоро исто лице и наличје ткава. Припадају врсти прекривача технички најсложенијих за извођење. У селу нису све жене знале да их раде. Данас их више не ткају (Сл. 41).

Истовремено су веома много рађени и прекривачи украшени према написаној шеми или *по писму*, *увеђени по писму* (Сл. 42). Поједине ткаље изаткале су и по осамдесет таквих прекривача. Ткапи су у четири нита, са основом дрвобитно пртеном, потом памучном, док је потка била и памучна и вунена. Због танке основе, за једну полу је било потребно и по четрнаест пасама. За извођење орнамената најчешће су коришћене две до три боје. Орнаментика је била веома разноврсна и сваки узорак је имао свој назив. Ткаља Љубинка Рашић из Прошта поседује свеску у коју је уписивала шаре *уводе* за те прекриваче и име особе од које је узела дотичну шару, односно препис за њу. Шаре или уводи називани су: *шрех коцке* или *шећер коцке*, *на цветови бр. 1*, *на колетују*, *увод на цветићи*, *ситни листови*, *коцке ишћасиће*, *на кола*, *на цветови* и *крујне коцке* и други. На фотосу се види препис увода за шару колетују (Сл. 43): прва три ступца са преградама и уписаним бројевима означавају шему мотива и начин увођења основе у нита. Прва два броја по хоризонталу у ступцу, као и следћи испод њих, означавају пити (1, 2, 3, 4, 1 итд.), а трећи број по хоризонталу – број жица основе које додаје друга жена првој која их увде у нита. Тај број жица, зависно од увода или шаре, различит је (2, 6, 6, 4 итд.). Преграде између стубова означавају завршетке разних делова шара. После увођења основе према шеми или писму, пре него што ће се започети ткање, мора се знати која је стопа у подножима повезана са којим

израду великог ћилима требало је око два месеца рада, а за мањи – око један месец. Лети је Смиља ткала, као и у Пироту, испод стрехе *клакане* – шупе за сено. Као узорци служили су јој готови ћилими. Било их је са разним пиротским шарама, од којих се и данас могу видети неки примерци којима је украшена њена кућа. Почетак ткања ћилима називан је *зайковалник* и тада су власнице будућег ћилима доносиле *часџи* – погачу, сир или слично. Завршен ћилим обично је сама односила поручиоцу, при чему је обично добијала неки поклон. Своје радове је излагала и на локалним изложбама, као и друге ткаље, најчешће на завршетку школске године. Ћилими пиротске врсте последњи пут су излагани око 60-их година, на изложби ручних радова.

Престанком рада ткаље Смиље Алексић-Марковић, у Књажевцу је прекинуто ткање ћилима пиротске врсте.

Прекивачи чине посебну групу текстилних производа намењених за опремање постеља. Израђивани су ручно и машински, од веома разноврсних предива, у техникама ткања и чипке, применом разних украсних техника и украсних детаља. Коришћени су и у селу и у граду. Осим назива *прекивач*, називани су и разним локалним називима које носе неки претходно описани предмети, на пример: *ћилим*, *черџа*, *покривница* и други.

Међу најстарије прекиваче у сеоским срединама крајем XIX и у првој половини XX века сврставају се прекивачи звани *ћилими у близне*, *ћилими везени* или *везене черџе*. То су лагани прекивачи, ткани једноставном техником ткања у два нита у *близну*. Наиме при увођењу основе у *кошталник* (петљу од нита) уводе се по две жице основе, при чему се добија у ткању ткиво ситасте структуре које је веома погодно за извођење веза, посебно у техникама покрстице или *прекрстићеног веза*. Ткани су од тање вуне, најчешће црне или вишњеве боје, а затим је на једнобојној подлози извођен вез разнобојном вуном или вуницом индустријске производње. У централном делу прекивача извођена је главна композиција у виду крупних ружа у букету или венцу, често са птицама, као што су паун, папагај са обручем за љуљање (Сл. 39), голуб, славуј, уз натпис „Славуј пиле не певај ми рано“, а уписивани су и иницијали везиље, година израде и слично. Чест мотив био је јелен, па и лав. Са три стране прекивача, уз рубове, скоро увек су били извезени појединачни цветови или цветни венци, а по ивици предње дужице странс украс у виду преплета са великим пунслим кићанкама, боје као што је и основна подлога прекивача. Осим што су украшавани везилачком техником покрстице, примењивана је и техника веза *на пласно*, која се изводила разбројавањем једне по једне жице ткива која је истовремено покривана разнобојном вуном или вуницом. За ту врсту технике веза ткиво је требало да буде *јединичљиво*, тј. при увођењу основе и у нита и у брдо увођена је по једна жица основе. Већ је указано да је та врста прекивача дошла у сеоске средине под утицајима из града и када је она у граду првих деценија XX века изобичајавана у сеоским срединама је и после Другог светског рата дошло до његовог оживљавања.

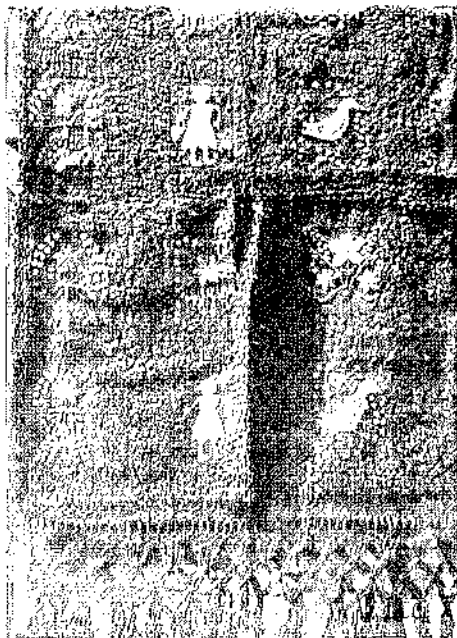
У првој половини XX века, посебно у селима у Тимоку, ткана је једна веома декоративна врста прекривача званих *прекривач*, *ћилим сџарински*, *ћилим на чујке*. Тај прекривач ткап је увек преваходно од вуне у четири нита, а састављен је из две полс. Карактеристика старије врсте тих прекривача је да је код њих читава површина била украшена техником петље, у ствари препредемом потком која је у току преткивања дрвеном иглом подизана у виду петљи. Петље су обично рађене у две боје, компоноване у виду већих шаховских поља. Затим су међу петљама на уједначеним размацима остављана равна четвороугаона поља без петљи, која су накнадно украшавана ручном машиницом разнобојном вуницом мотивима букета цвећа, птицама, женском фигуром са кипобраном (Сл. 40) и другим мотивима, а уз ивицу предње стране биле су урађене богате ресе са кићанкама. Некада су ткаље у тим четвороугаоним пољима уписивале имена власнице и своја имена.

После Другог светског рата оживеле су неке помињане технике управо на прекривачима, које се примењују у сложенијем облику. Конкретно, старинска украсна техника на нитиће, којом су некада украшавани старински ћилими, на новим прекривачима јавља се у веома разноврсним орнаменталним композицијама јер се сада за њено извођење користи од 15 до 50 нитића *нијџки*. Основа тих прекривача најчешће је од памучног предива, а потка и од памука и од вуне. Ткани су у четири нита, потка је преткивана чупком, а у току украшавања увек је коришћена дапчица. Карактеристике их скоро исто лице и наличје ткава. Припадају врсти прекривача технички најсложенијих за извођење. У селу нису све жене знале да их раде. Данас их више не ткају (Сл. 41).

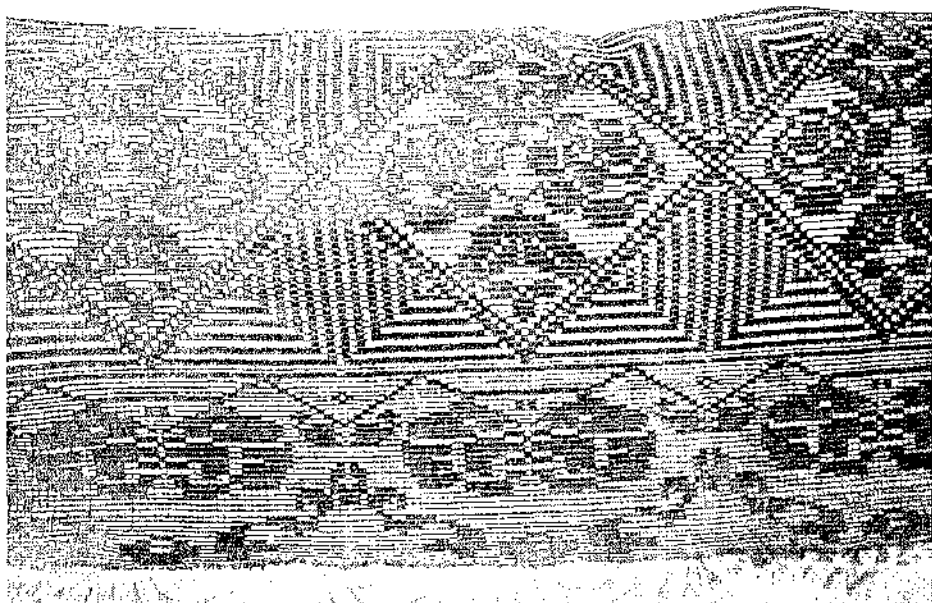
Истовремено су веома много рађени и прекривачи украшени према написаној шеми или *по писму*, *увеђени по писму* (Сл. 42). Поједине ткаље изаткале су и по осамдесет таквих прекривача. Ткани су у четири нита, са основом првобитно пртеном, потом памучном, док је потка била и памучна и вунена. Због танке основе, за једну полу је било потребно и по четрнаест пасама. За извођење орнамената најчешће су коришћене две до три боје. Орнаментика је била веома разноврсна и сваки узорак је имао свој назив. Ткаља Љубинка Рашић из Ргошга поседује свеску у коју је уписивала шаре *уводе* за те прекриваче и име особе од које је узела дотичну шару, односно прегпис за њу. Шаре или уводи називани су: *шрех коцке или шећер коцке, на цвешови бр. 1, на колешију, увод на цвешови, сивни листови, коцке шћицасте, на кола, на цвешови и крујне коцке* и други. На фотосу се види прегпис увода за шару колешију (Сл. 43): прва три ступца са преградама и уписаним бројевима означавају шему мотива и начин увођења основе у нита. Прва два броја по хоризонтали у ступцу, као и следећи испод њих, означавају нити (1, 2, 3, 4, 1 итд.), а трећи број по хоризонтали – број жица основе које додаје друга жена првој која их уведе у нита. Тај број жица, зависно од увода или шаре, различит је (2, 6, 6, 4 итд.). Преграде између стубова означавају завршетке разних делова шара. После увођења основе према шеми или писму, пре него што ће се започети ткање, мора се знати која је стона у подножјама повезана са којим

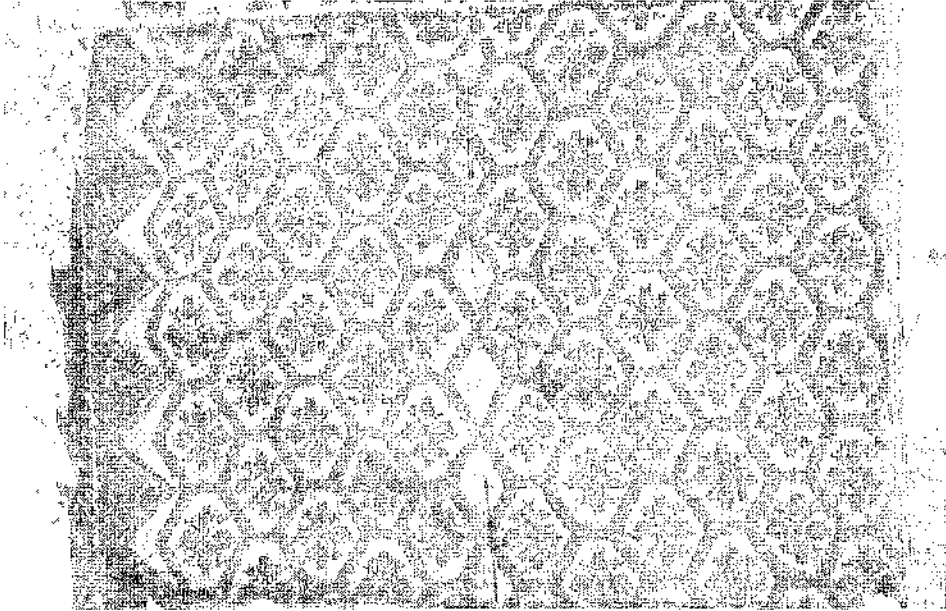
Сл. 39 Прекривач ћилим везети или ћилим на
блазие, рад Јеве Симић око 1925. године
у селу Булишовац, инв. бр. 38927,
Етнографски музеј, Београд

Сл. 40 Прекривач ћилим на чуйке, рад
Вукосаве Стојадиновић око 1930.
у селу Церовац (Сокобања),
село Зоруновац, 1996. године

Сл. 41 Прекривач на 27 нијанси у кући Божице Никодијевић село Вина (Тимок), 1995. година

Сл. 42 Прекривач увећан писмо, тикан после 1950 године, у кући Кошлужице Стојадиновић, село Кожељ (Тимок), 1994. година

Уреду на самену од
Дилеману 4. новембра 1972

1 3 2	1 2 2	2 3 2	
3 4 6	3 4 2	1 4 2	Богородица
1 2 6	2 3 4	1 2 2	4. 2. 2. 2. 2.
1 4 4	1 4 4	1 4 2	Велики Јане
2 3 4	2 3 2	2 3 2	3. 2. 2. 2. 2.
1 4 2	1 4 4	1 4 2	4. 2. 2. 2. 2.
2 3 4	2 3 4	2 3 2	
1 4 4	3 4 6	3 4 2	
1 2 2	1 2 6	1 2 2	
3 4 2	3 4 2	1 4 2	
2 3 2	1 2 6	2 3 4	
1 4 2	3 4 6	1 4 2	
2 3 2	2 3 4	2 3 4	
3 4 2	1 4 4	1 4 4	
1 2 2	2 3 2	1 2 6	
1 4 2	1 4 4	2 3 4	
2 3 2	2 3 4		
1 4 2	1 4 2		
	1 2 2		
	1 4 2		

Сл. 43 Љубитка-Бина Рашић из села Рџоциће је разне врсте увода по писму, за прекриваче које је изајикала, уписивала у посебну свеску

нитом да би уведена шара била коректно изведена. То се види на препису десно, где је прва стопа у подножима везана за други нит, друга за четврти нит, и тако редом. Преткивање се код тих прекривача изводи чуњком. Тканина се увек ради са лица. Карактерише је различито лице од наличја. На лицу преовлађују рељефни орнаменти, а на наличју само њихове контуре. Данас се израдом тих прекривача више нико не бави. Ова техника представља савршенију варијанту технике *на улев* или *улевље*, о којој је било речи.

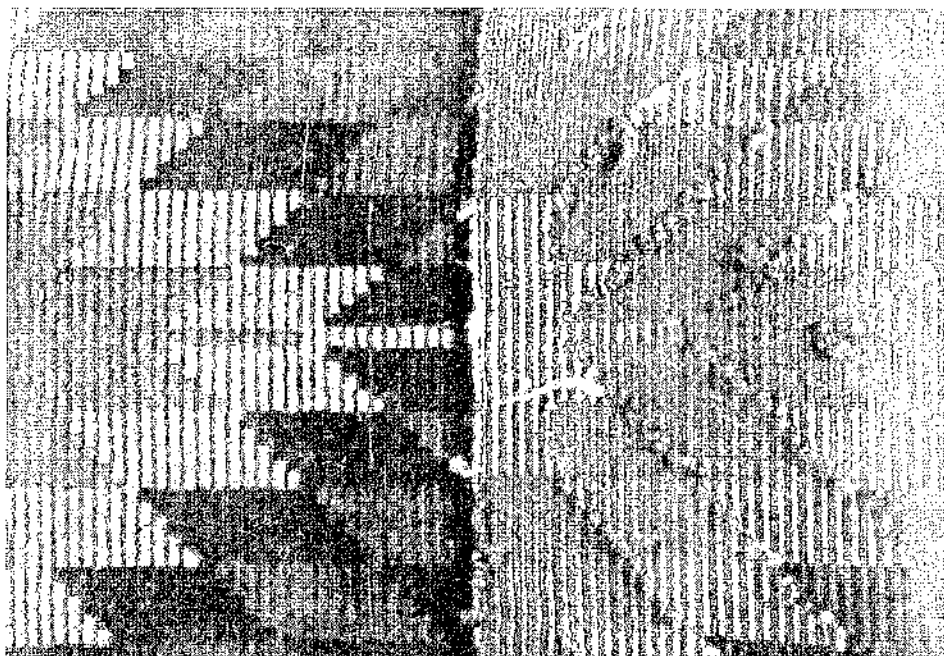
После Другог светског рата ткањем је извођена још једна врста прекривача позната као *прекривач*, али и као *ћилим на ведери*, *ведераши*. Тка се у четири нита, у осамнаест пасама. Основа је од памука *вула*, а потка од вуне и памука. Памучна потка је преткивана чуњком, а шаре су извођене гужвицама вуненог предива *џрѓањкама*. Ти прекривачи рађени су са наличја и за то ткање је карактеристично да се лице разликује од наличја. Наиме, на наличју се виде рубови орнамената. Пошто је о тој техници писано у литератури⁵⁵, рећи ћемо само да је читава површина тканине проткана узаним пругама од памука које се јасно виде на орнаментици прекривача, па, посматрано у целини, асоцирају на федере, због чега их у књажевачком крају и називају *ведераши*, у Кључу *на џусенке* и сличним другим називима (Сл. 44). Орнаментика на тим прекривачима је и геометријска, на пример ромбови, па је то онда *народна шара* као на ћилимовима или на руже у разним композицијама (Сл. 45).

Пре око двадесет година раширена је употреба прекривача машинске израде. Називани су *прекривачи*, а каткад – и *ћилим* и *черѓа*. Произвођени су у Пироту и Димитровграду. Жене би припремиле вунено предиво за потку а ткач у граду давао је памучно предиво и мустре, које су поручиоци бирали према свом укусу. Данас су мање заинтересовани и за ту врсту прекривача, па се припремљена тканина за њих углавном чува по ормацима у великим трубама. Својим изгледом подсећају на ручно рађене прекриваче украсном техником на нитиће.

Последњих осам-осам година веома је раширена израда прекривача техником кукичања, или *еклованих прекривача* који су инспирисани памучним кукичаним предметима покућства, као што су завесе, разни столњаџи, миљеи. То су веома декоративни и тешки прекривачи, кукичани од вуне, обично једнобојни: бели, црни или жути од природно жуте вуне која је, као што је речено, постизана посебном исхраном овце. Орнаменти су веома различити, као и технике кукичања те неки делују као чипка, други као да су ткани (Сл. 46). У савременом ентеријеру служе за прекривање лежајева у дневним и спаваћим собама, где служе и за прекривање брачних кревета.

Од 1994. године раде и једну врсту прекривача звану *на ролне* или *на оралију* (Сл. 47а, б), па начин на који су између два светска рата рађени старински женски шалови, помоћу укоснице – металне двојне игле, али је укосница за

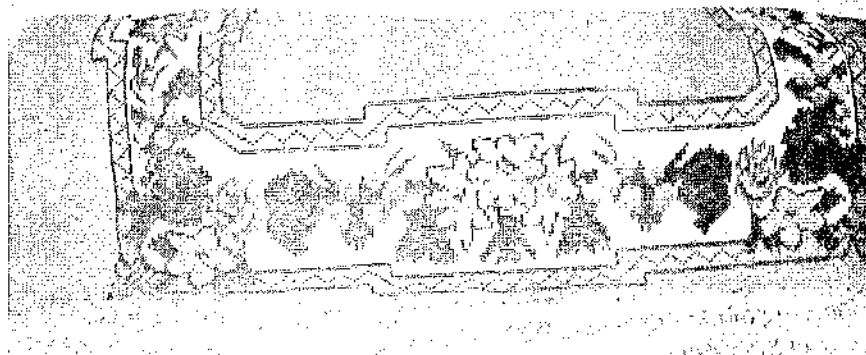
⁵⁵ Б. Владих-Кретић, *Промене у текстилној радности Њердњској...*144, сл. 25.

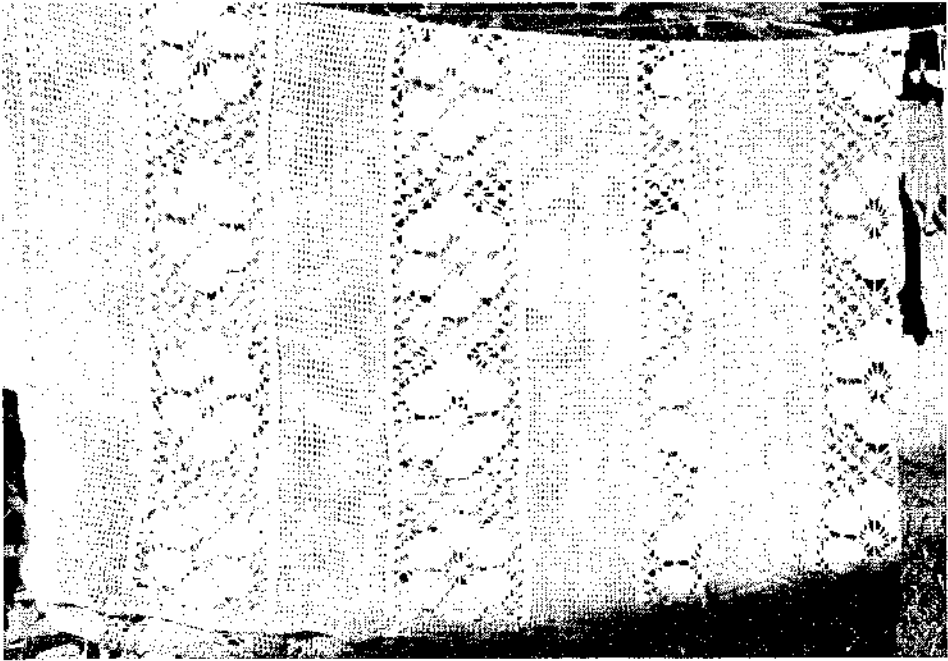
лице

наличје

Сл. 44 Изглед шехнике на ведери (лице и наличје)

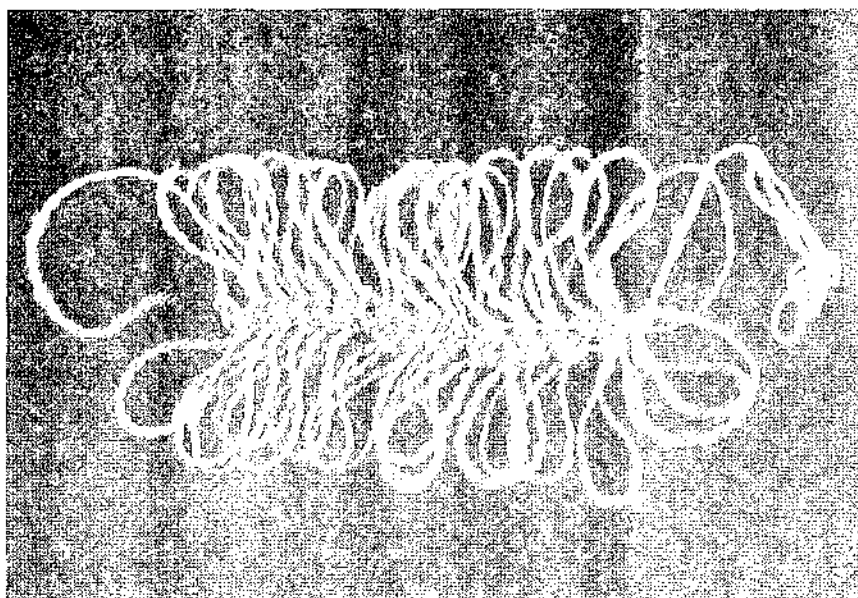
Сл. 45 Прекривач изајјкаи шехником на ведери у кући Божице Никодијевић село Вино (Тимок), 1995. година

Сл. 46 Прекривач са ружама, кукичан, рађен око 1995. године, село Равни, 1997. година

израду прекривача била знатно дужа и од дебље жице (око 30 x 11 cm). Око ње је густо омотавано предиво и сви навоји су кроз средишу спајани кукичањем, такође предивом. Тако припремљене *роане*, *йираке* а могло их је бити и до шеснаест и више спајане су такође кукичањем читавом дужином уз спољне стране. Укосницу, коју су звали орлија, јер су делови прекривача добијани кружним омотавањем око ње, правили су домаћи људи, некада и од жица са кишобрана.

Из изложених података се види да је постељни текстил и у сеоским и у градским срединама у књажевачком крају био веома богат и разноврстан, како по намени тако и по техникама и ликовном изразу. Он је у сеоским срединама такоређи до првих деценија XX века био и једини и основни ентеријерни текстил. У граду је, међутим, ситуација била другачија, јер у другој половини XIX и у XX веку, осим постељном текстилу, велика пажња је посвећивана и осталом текстилном покућству, почевши од подних застирки, завеса за прозорс, зидњака, столњака, прекривача и разних других ситних текстилних предмета потребних у сваком домаћинству. Како је, на пример, изгледало и шта је све садржало текстилно покућство једне богате грађанске куће у XIX веку и у првој половини XX века данас се најбоље може пратити кроз музејску поставку већ помињане спомен-куће Аце Станојевића у Књажевцу. Подови су застрти тканим ћилимима – пиротским, али и ћилимима стране производње. На прозорима су дезенирани драпери од индустријске тканине, уз рубоне украшени

Сл. 47а, б Прекривач рађен уз помоћ жице оратије и кукице, у кући Божице Николићеве, село Вина (Тимок), 1995. година

Сл. 48а, б Делови ентеријера *госћинске* и *спаваће* собе у кући Аце Сјанојевића,
Музеј града Књажеваца

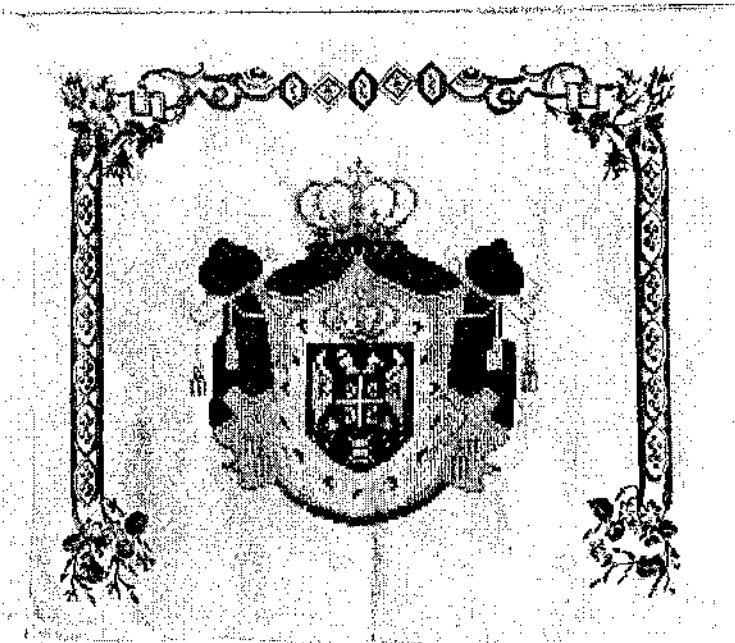
позамантеријским детаљима, а испод њих су дуге завесе од финог белог маркизета, са уметцима од нецане чипке у виду медаљона и са дугим кићанкама на крајевима. У спаваћој соби су завесе мануфактурне производње Ткаонице бега из Сарајева. У складу са завесама били су и прекривачи за кревете (Сл. 48). Изнад кревета је индустријски зидњак од жанилс, али било је и пиротских ћилима зидњака, као и зидњака везених на памучном материјалу *јуџи* (Сл. 49), некада и у комбинацији са сомотом. На столовима и салонским сточићима било је разних врста столњака, тишпајфера, миљса израђених од домаћег ланеног или памучног платна, затим од кукичане и шивене чипке (Сл. 50а, б), често и у комбинацији са платненим или сомотским детаљима.

Књажевчанин Сретен Маринковић дао је опис текстилног покућства из родитељске куће из првих деценија XX века до 1949. године, када је његова мајка Даница умрла. Сретенов отац Милентије Маринковић био је трговац. У *госћинској* или *великој* соби, намењеној гостима и где деца нису свакодневно улазила, под је био застрвен великим једнобојним ћилимом из више пола. Уз зид су биле поређане столице зване *шонети*, са седиштем од шпанске трске. На прозорима су биле завесе састављене од *драјера* и *крила* од домаћег ланеног платна украшене *косовским* везом, а у том стилу је био израђен и столњак, као и јастућићи на металном кревету, који је био прекривен ћилимом украшеним на нитиће *на нишке*. На зиду је било веће огледало, затим *везени комади* са лозом и цвећем у ствари мали зидњаци од јуте везени вуницом или свиленим фулом. По зидовима су биле урамљене разне породичне фотографије, а такав амбијент је обично употпуњавао и један шифоњер. У другим кућама било је и

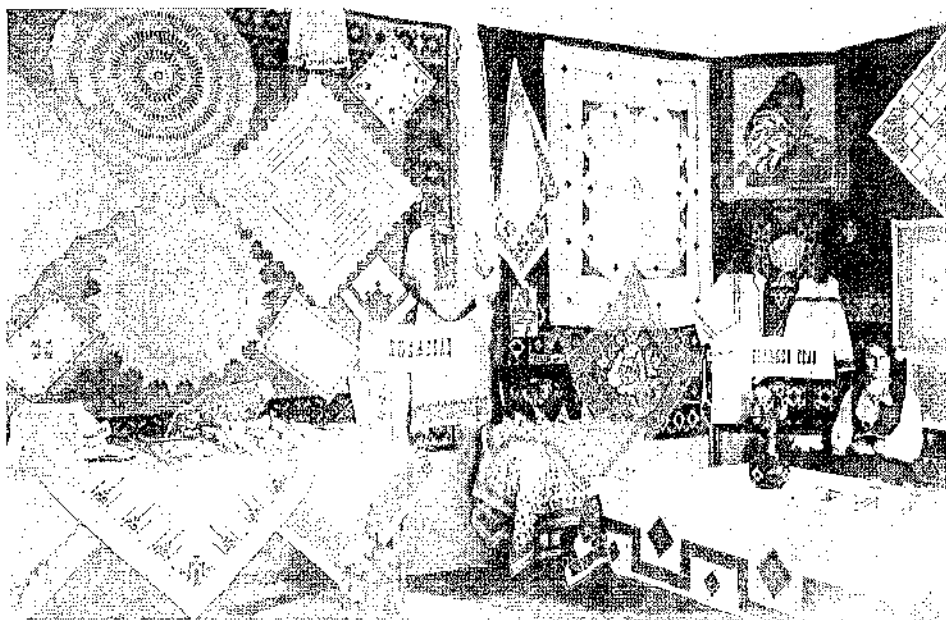
ејџера, врста украсне полице са *џишицајферима* или *шустџиклама*, на којима је стајала „боља стакларија”, тј. финији предмети од стакла и порцулана.

За разлику од соба, у кухињама из тог времена на поду су најчешће биле *крџаре*, изаткане од старог текстила, или *вунене ђоњаве*, једнобојне или на пруге, ткане у два нита. Изнад шпорета, и као украсни и као функционални текстилни предмет (да се при кувању зид не би прљао), налазиле су се *куварице*, четвороугаони комади индустријског платна везени разнобојним памучним копцем, са сценама из домаћег свакодневнoг живота и скоро увек пропраћени одговарајућим текстовима писаним или штампаним ћириличким писмом. На пример: „Маро, Маро, окрепн се мени па погледај ко то иде к теби” (сцена представља Мару која кува и мужа који стиже с пута држећи куфер у рукама). Уз шпорет, на зиду, висила је мала кесица *џибицара* за држање џибице. Ако се умиваоник налазио у кухињи изнад њега је такође био везени платнени комад, често са представом бокала у лавору, цветним венцем околo, а и натписом, на пример: „Хладна вода та прија, уми се ти па ћу и ја”. Било је и других мотива. Уз умиваоник обавезно је постављан и пешкир за свакодневну употребу, рације од домаћег платна тканог од пунијег памука. Краће стране тих пешкира биле су преткане разнобојним памуком, а на некимa је био извезен и монограм. Зависно од материјалног стања, девојке су у спреми доносиле на десетине таквих пешкира те су их такоређи користиле током читавог живота. Поред умиваоника обично је било и огледало, а крај њега платнена везена *чешљара* и *чешљара*, на којима је некада и писало „чешаљ” или „четка”. Изнад кревета, који је био, може се рећи, обавезни део кухињског ентеријера, налазио се зидњак – везени или ткани ћилим, зависно од материјалног стања куће. После Другог светског рата текстилно покућство се постепено иновирало продором индустријске текстилне робе, а и савременијег намештаја. Завесе зване *најлон* постепено су потискивале завесе од маркизета, нецане и друге, а разне врсте машински израђених застирки замењивале су домаће ћилиме. Ипак, и данас су још у појединим кућама у Књажевцу у примени, на пример, пиротски ћилими, а у кући Сретена Маринковића, чија је жена родом из Пирота, у спаваћој соби са брачним креветима налазе се пиротски ћилими на поду, испред кревета, на креветима. Последњих двадесетак година у кућном текстилу у граду знатно се користе кукичане завесе, столњаци и украсни јастућићи.

Описани покућствени градски текстил постепено се препосио и у сеоске средине јер су и сеоске жене желеле да и њихове куће подсећају на градске, само је тај процес преузимања повина текао успореније. Тако су многи предмети текстилног покућства коришћени на селу и шездесетих година XX века већ били изобичајени у градским срединама, на пример везени прекривачи, куварице, везени чаршафи и јастуци, као и разне врсте пешкира, којима су се у многим животним ситуацијама и даље користили на традиционални начин, посебно у обичајима (Сл. 51а, б). Оно што, међутим, треба нагласити јесте да је израда свих текстилних предмета у сеоским срединама, без обзира на то шта

Сл. 49 Зидњак, Књажевац, крај XIX века, инв. бр. 1793, Музеј града Књажевца

Сл. 50 Радови женских занјетских школа из Књажевца и Краљевог Села на изложби у Књажевцу 1933. године

је инспирисало њихову израду и појаву, била подређена дотичној средини, њеном материјалном стању и поимању лепог.

Б. Тканине за израду одеће

Биће говора само о основним тканинама за израду одеће, које су произвођене у оквиру куће – платну и сукну – углавном о њиховој технологији, с обзиром на то да ће о свим њиховим другим садржајима бити говора у радовима о сеоској и грађанској ношњи у књажевачком крају.

У традиционалном одевању и села и града *Њајино* је било најзначајнија тканина за израду превасходно доњих делова одеће. У књажевачком крају јавља се под општим локалним називом *постав*, бар кад су у питању платна која су произведена у оквиру кућне радности. Реч постав у речницима је исто што и платно, али је имала и других, преносних значења⁵⁶. Поставак ове речи није довољно јасан: да ли потиче од глагола поставити или је од по-став; позната је и у другим словенским језицима, на пример, код Руса као *поставъ* (тканина, ткање, комад сукна), код Чеха *postav*, код Пољака *pastaw* (комад сукна). Сведочанства о овој речи јављају се од XIII века, највише у дубровачком говору, а у Србији – у тимочко-лужничком наречју⁵⁷. У *Речнику тимочког говора* Ј. Динић за постав каже да је то платно ткано на домаћем разбоју од памука или конопље „Пртен постав за стари љуђе, а памучереп постав за помлади“⁵⁸. С обзиром на територију распрострањења речи постав, највероватније да је у питању старија словенска реч у односу на реч платно, која је такође словенска и која на простору Јужних Словена има просторно доминантнију улогу.

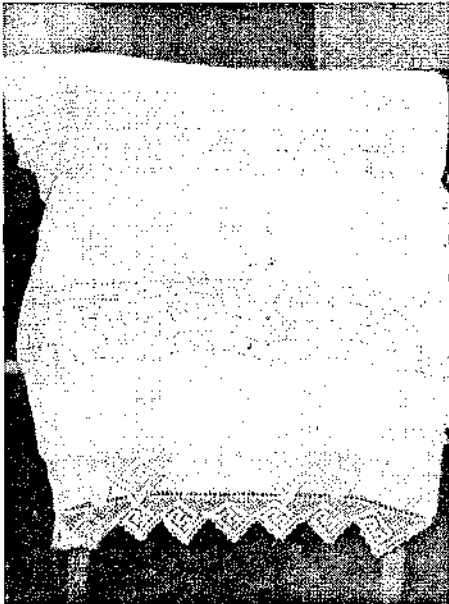
Према сировинском саставу, у књажевачком крају издваја се више врста платна: чисто конопљано, односно ланено, звано *пртено*; мешано конопљано, ланено и памучно, звано *мелезно*; чисто памучно звано *памучно*.

Пртени постав изаткан од конопљаног или ланеног предива свакако је једна од најстаријих врста платна. У односу на конопљано, ланено платно је слабије коришћено, углавном за празничне женске кошуље. Карактеристика пртеног постава је у томе што је при његовој изради коришћена лужичка мсра лакат; за основу и потку предиво је оједно предено, а ткано је у два нита у девет пасама. После израде, та врста платна морала је бити подвргнута процесу белјења. Поступак белјења је био сложен и опеван је и у народној песми („Стојан иде од орање, бела Рада од белило“...). Према подацима из села Бучја у Тимоку, белјење се изводило на следећи начин: у велико дрвено корито направи се мешавина воде и крављег измета (лајно) и у њу се потопи изаткано платно. Да би омекишало, потребно је да у поменутој мешавини одстоји 24 сата. Платно се затим вади из корита и разастре по чистом месту, најчешће на трави, а све се то обављало по лепом времену. По тако разастром платну ситом се

⁵⁶ *Rječnik hrvatskoga ili srpskoga jezika*, dio XI, Zagreb 1935, 29.

⁵⁷ Исто.

⁵⁸ Ј. Динић, *op. cit.*, 217.

Сл. 51а Младожењски ћешкир рађен 1927. године, у кући Милинке Ђорђевић, село Горња Соколовица (Заглавак), 1994. година

Сл. 51б Њешкир - дар за икону Богородице цркви у Кожељу (Тилок), 1994. година

насеје пепео, платно се потом увије у *ћрубу* (ваљак) и стави у велику корпу *кош*, која је обложена јечменом сламом, а кош је постављен на два трупца у кориту. Кључалом водом платно у кошу се прелива, вода раствара пепео стварајући цеђ која цури кроз кош у корито. затим се цеђ узима из корита и њоме поново прелива платно. Тај поступак се понавља пет до шест пута, док платно добро омекша. После тога, платно се вади из коша да би се *одбелило од жућила* које је добило од јечмене сламе кад је преливано цеђом. Ставља се у корито и равномерно извлачи према себи, *слажући се на лисијове* (преклопе). Тако наслагано платно опет се пари, затим ставља у хладну воду, што се изводи више пута док платно побели. На крају тог поступка платно се још једном пари *бистром цеђи* (процеђена цеђ) да би сасвим избелило. На крају се испира водом. Тако избелено платно или *ћосћави* разастру се да би се осушили. Осушено платно склапа се *одве* (на двоје) по дужини, затим се по њему стави босиљак да би мирисало, и увије у трубу. И израда и белљење пртеног постава данас припада прошлости. Са изобичавањем конопље и лана изгубила се и вековна традиција производње те врсте платна.

Мелезни постав започиње се производити увођењем индустријског предива. Пртеном (конопљаном или ланеном) предиву одговарале су пуније врсте – нумере памука, као памук звани *випиљаш* жућкасте боје (јер било је и белог вителиаша). У току сновања мелезног платна комбинована је једна жица пртеног предива а једна вителиаша, док је за потку – *ћрејкаву* коришћен само

памук витиљаш. Изобичајавањем конопље и лана после Другог светског рата постепено је престала и израда описаног платна.

Памучни постав или памучно платно, без сваке сумње, у одевном текстилу техничко савршенство достиже у граду. Ту се и за основу и за потку користе нумере памука 24, 22, 20, које су давале најтананије ткиво које је било узасновано такође танким нумерама памука, али нешто пунијим од основе и потке. Зависно од комбинација узаснивањем пунијих жица, добијане су и разне врсте платна, међу којима се свакако истицало *српско плавина*, без кога се није могла замислити одећа грађанке у XIX и почетком XX века. При изради таквих платна коришћена су брда од трске, а за ширину ткива било је потребно 16, 18 и 20 пасама.

Под утицајем града, у сеоским срединама, нарочито у првој половини XX века, такође је коришћено српско платно али и разна друга памучна платна од пунијих врста памука. У селу Ошљане, на пример, једна врста памучног платна називана је *дерне*, јер се за његову израду при сновању постављало по десет жица танког памука и по две жице пунијег памука, званог *дерне*, по коме је и читаво платно добило локални назив. Његова ширина износила је 10 пасама. Коришћено је и *ћенарно* платно и друга.

Упоређо са израдом платна, у оквиру ткачке радности књажевачког краја израђивано је и сукно – вунена тканина у четири нита, различитих дебљина, финоће и боје, зависно од тога да ли је намењена за израду делова одеће старијих особа, да ли мушкарцима или женама. Према томе, имала је и одговарајуће називе, као: *квашња* (назив вероватно потиче од романске речи, од лат. *calceus* – чевља, чизма)⁵⁹, *шајак* (балкански турцизам⁶⁰), који у Будаку а и у суседном Високу код Пирота називају *џриџеница*, термином који има преносна значења кад је у питању текстил. Под тим називом, на пример, јавља се и просторија у којој се чува рубље, гардероба⁶¹.

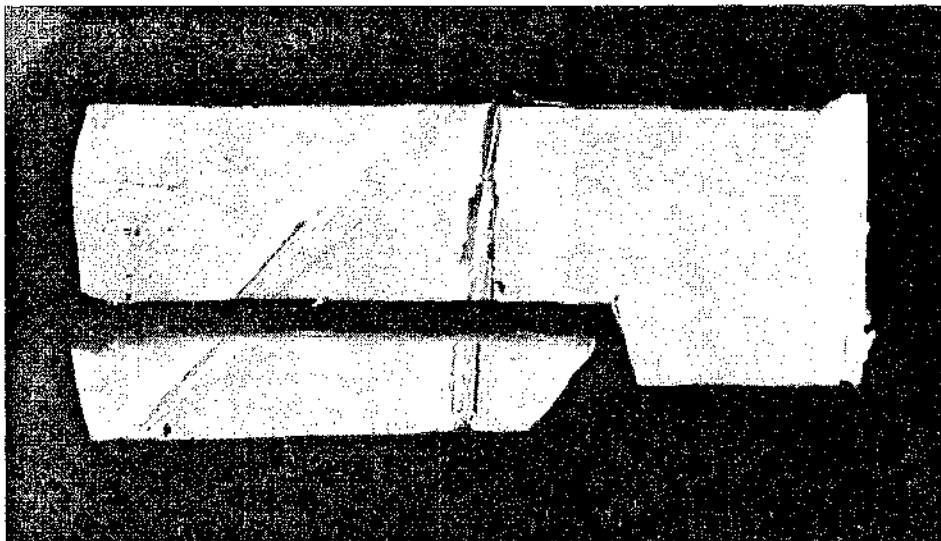
Квашња је дебља врста сукна које је израђивано од пуније одређене вуне природне беле, а касније најчешће црне боје. Ј. Динић у свом речнику објашњава да су: „Квашње потопле од шајак, сл им преца не изгорела у чипилку”⁶², што значи да то сукно после ткања није бојено, што је случај са другим врстама сукна. Квашња је ткана у четири нита, у ширини од 9 или 10 пасама. То је тканина изразито сточарских крајева. У сточарским крајевима Херцеговине, на пример, у прошлости ношене су *квашњаве шарвале* или *квашњаве џаће*. Значи, тканина која је требала да заштити од хладноће. У књажевачком крају квашње су највише користили за израду одеће старијих људи. Пошто је та врста

⁵⁹ *Rječnik hrvatskoga...*, V Zagreb 1898–1993, 42; E. Berneker, *Slavisches etymologisches Wörterbuch*, Heidelberg 1908–1913, 510.

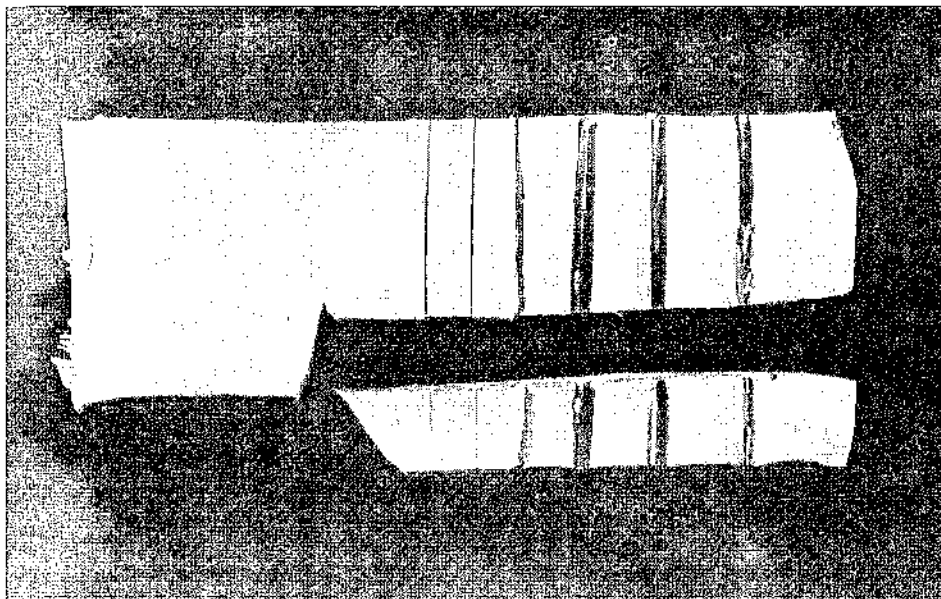
⁶⁰ P. Skok, *Etimologijski rječnik hrvatskoga ili srpskoga jezika III*, Zagreb 1973, 378.

⁶¹ *Rječnik hrvatskoga...*, XII, Zagreb 1952, 512.

⁶² J. Динић, *op. cit.*, 310.

Сл. 52а

Сл. 52б

сукна рађена од пунџег предива, ткаље су, на пример, могле за један дан изаткати и до пет аршина клашње.

Шајак, сукно финије од клашње, такође ткано у четири нита у 10 пасама. За делове мушке одеће најчешће је бојено у црно, *рђиво* или браон, *суро* или сиво, и било је пунџе јер је дуже подвргавано ваљању. За делове женске одеће ваљање шајка краће је трајало и код њега је и основа и потка често рађена у две боје.

За сукно је карактеристично то што је оно после ткања и бојења морало проћи кроз поступак ваљања да би ткиво постало компактније и топлије. На многим рекама у књажевачком крају до Другог светског рата интензивно су радиле ваљавице да би око 70-их година биле напуштене јер је индустријска тканина потиснула кућно произвођено сукно. Године 1997. забележила сам податке о ваљању сукна од ваљара Илије Цветковића, рођеног 1921. године у Новом Кориту. Он је 1946. године дошао у село Шарбановац и, пошто је његов таст био један од сувласника у ваљавици власника Ђоне Ђонића, он се укључио у рад бавећи се ваљавичарством све до 1970. године, када је и производња сукна изобичајена, па је престала и потреба за услугама ваљара. Ђонићева ваљавица изграђена је на Радичевској реци и данас су од ње остали само запуштени и општењени делови. Године 1946. то је била једна од четири ваљавице у Шарбановцу, у којима је ваљано сукно за сва околна села. То сведочи и о улози сукна у тадашњем одевању становништва и о количини која је морала бити произведена. Сукно је у ваљавицу стизало на два начина. Или су га власници, најчешће на коњима, допрсмали у ваљавицу, или је ваљар, такође на коњу, ишао да сакупља по селима сукно или, што је било уобичајеније, да преузме робу за ваљање на одређеном месту. У Књажевцу, на пример, такво место је било код моста, код опанчара Воје Антонијевића и Драгог Игића. Без обзира на то како и где је сукно стизало, оно је при преузимању између власника и ваљавичара морало бити обележено да се не би изгубило, односно да не би било дато неком другом власнику. Обележавање се изводило добро познатим *рабошем* или *рабушом*. Ваљари су сами правили рабоше, па и ваљар Цветковић (Сл. 52а, б). Израђивао их је од леске која расте у непосредној околини. Сваки рабош се састојао из два дела: мањег, званог *йиле*, који је ушиван у донесену робу и већег, који је добијао власник. Та два дела морала су се потпуно уклапати један у други јер је то била потврда да је сукно припадало правом власнику. То се утврђивало при преузимању сукна у ваљавици од стране његовог власника. Цветковићев рабош је имао на полеђини *йечаш* *ваљавичара*, а на лицу број аршина, односно метара сукна. На један рабош обично се могло убележити између 25 и 30 метара сукна. Ако је било више робе, морао се правити други рабош. Равни шири вертикални урези означавали су по 10 м, узани по 1 м, а коси шири урез 5 м сукна. Зависно од врсте донесене робе, ваљавичар је одређивао која ће се количина ставити у ваљавицу. Шарбановачке ваљавице су биле велике и имале су по четири маља. У ваљавицу Ђонића могло је да стане 200 м сукна, зависно од тога, да ли је оно финије или грубље. На пример, сукно клашње – грубље и

дебље, стављано је у мањој количини у ваљавицу, а финије сукно – шајак, као тање, у већој количини. Исто тако, врста покривача *позваљуване чрће* и *ћебићи*, због дебљине ткива, као и клашње, стављана је у мањој количини. Зависно од тога да ли је ткиво поменутих тканина сабијеније или лабавије, ваљар је одређивао време трајања њиховог ваљања, јер су се сабијенија ткива при ваљању мање скупљала од лабавијих ткива. Помињани дебели покривачи, на пример, ваљани су само толико да пусте влас по површини. На сличан начин ваљане су и клашње. Ваљање шајка трајало је најдуже. По казивању ваљара Цветковића, поступак је трајао око 48 сати тако што би се шајак најпре потапао у хладну воду да омекша или, како се ваљарским језиком каже, да се „пода тканина”. Затим тканину два до три сата бију маљеви „да избије пара”, после чега започиње постепено поливање тканине све топлијом и топлијом водом, а на крају и сасвим врелом. После тих поступака, шајак се увије у трубу и опет изложи ударању маљева, при чему се његова површина изравна као да је испеглана.

Излагањем материјала о текстилној радиности у Књажевцу и околини дошло се до следећих запажања.

1) Текстилну радиност у Књажевцу и околини у XIX и XX веку одликује богатство и разноврсност и она је у том смислу изразити репрезентант овог вида стваралаштва источне Србије. На релацији село – град и град – село производња текстила одвија се у узајамним односима, допуњавајући једна другу. Село је било произвођач свих домаћих текстилних сировина, а град је био посредник у преношењу индустријских текстилних сировина и тканина и центар многих професионалних заната чије је услуге, према потреби, село користило.

2) Текстилно покућство било је првобитно строго наменско и једноставно и оно се као такво у сеоским срединама одржавало оквирно до балканских ратова, а затим се започело увећавати и по броју и по садржају. За разлику од сеоске средине, у градској средини тај процес одвијао се раније, у XIX веку. Савременијом градњом кућа, и у граду и на селу мењао се кућни мобилијар а са њим и текстилно покућство. Свака од тих средина прилагођавала га је својим културним и материјалним могућностима. У граду је, на пример, и ћилим типа шарсенице, као и онај орнаментално развијен, имао веома разноврсну намену: као подна застирка, прекривач по кревету, зидњак. Посебно место у градском ентеријеру имао је пиротски ћилим. Он је био прави представник градског текстилног покућства у књажевачком крају у XIX и првој половини XX века. Такав статус омогућиле су му материјалне, ликовне и функционалне вредности. Из изложених података се уочава да је Књажевац стицајем историјских, економских и друштвених околности у XIX и XX веку постао својеврсна оаза производње ћилима пиротске врсте, што је омогућавало и њихову интензивнију примену. Мада је пиротско ћилимарство утицало на развој ћилимарства у Србији испољавајући се на разне начине, у Књажевцу је тај утицај био

специфичан управо због тога што су досељене Пироћанке пренеле у Књажевац производњу пиротског ћилима у правом смислу речи, подражавајући његов квалитет, колорит, орнамент и остале њихов једини произвођач а што у другим крајевима Србије то није био случај. Савремени токови живота после Другог светског рата, међутим, постепено су потисли и изобичајили производњу ћилима пиротске врсте у Књажевцу, по коме је он био познат у прошлости.

За разлику од града, на селу је ћилим претсжно коришћен за кревет, а тек између два светска рата, посебно после Другог светског рата, он је имао и друге намене. За сеоску текстилну радност у то време посебно су биле карактеристичне тканине постеље под називом *прекривач* и које су називаше разним називима, па и ћилим. Разноврсне по примени старих, осавремењених и савремених украсних ткачких, везилачких, плетачких техника, богатог ликовног израза, те тканине – прекривачи – доминирале су у сеоској текстилној радности такоређи до наших дана, по намени на неки начин и као ћилими.

3) Начин израде и украшавања неких тканина покућства, на пример ћилима, прекривача био је сличан и идентичан са начином израде и украшавања неких делова традиционалне одеће. Помињане украсне технике: *на шииће*, *на улев*, потом вез покрстицом или машиницом, примењиване су за украшавање женских сукања, јелека, прегача, мушких и женских кошуља, посебно у ношњама у Тимоку и Заглавку. И данас, кад је традиционална ношња изобичајена, по узору на старинске женске шалове жене израђују прекриваче *на ролну* или *орлију*. То значи да је у производњи текстила било међусобних утицаја, па и између оног који је коришћен за одећу и оног намењеног покућству.

4) Оно што, међутим, привлачи посебну пажњу у текстилној радности у Књажевцу и околини, јесте да су се у овом виду народног стваралаштва, такоређи до наших дана, очували елементи веома различитих културних слојева, и то од најстаријег старобалканског, затим словенског, оријентално-османлијског, средњоевропског. Неки од тих елемената распрострањени су у читавом књажевачком крају, а неки су ограничени на поједине области, на пример на Будац и Заглавак или само на Тимок. Могу се пратити скоро у свим садржајима текстилне радности: у текстилној терминологији, технологији текстила, неким врстама тканина и њиховим техникама, врстама справа и помагала за производњу текстила. Уочава се да су неки елементи, по свему судећи, заоставштина романизованог пресловенског стаповиштва које је живело у давној прошлости у Књажевцу и околини, а и шире у источној Србији. Та заоставштина најочљивија је у терминологији која има латинску основу, на пример у називима елементарних ткапина постеље и одеће – *черга* (*serica*), *клаиња* (*calceus*), елементарних типова преслица (паличасте, крошњасте..., званих *фурка*, *мочуџа*), приближним мерама за дужину – *лакшеник*, *лак*. Док је назив черга за постелни простирач и покривач очуван превасходно у Будаку (спорадично у Заглавку и Тимоку), и то као *црџа*, *црженце* (*ц* је уместо *с* уследило под утицајем новогрчког – византијског, а Турци су својим доласком

преобратили у духу свог језика *ц* у *ч* – черга), остали помињани називи остали су очувани до наших дана у целом књажевачком крају. Сви ти називи, као и предмети који их носе својим садржајима, технолошким и техничким, изразити су представници сточарске традиције која је чинила основ егзистенције људи на овом простору од најстаријих времена.

Долазак Словена и Срба у књажевачки крај несумњиво је снажно утицао на културу затеченог становништва, па и на текстилну радиност. Основна обележја у текстилној радиности изразито сточарског карактера, што су природни услови диктирала, прихватило је и новодолазеће словенско становништво. Елементарне тканине постеље и одеће и даље су произвођене, елементарни типови преслица и даље су коришћени, као и начини елементарног преседања предива – без вретена и помоћу њега, без преслице и уз њу, коришћени су природни тонови текстилних сировина, приближни мерни системи, као и нека терминологија латинске основе. Временом, међутим, у текстилној радиности су све више преовладала словенска културна обележја, посебно у справама за прераду текстилних влакана и производњу текстила са пратећом терминологијом, прасловенском и словенском, карактеристичном за источни део јужнословенског простора. Најизразитији пример је стари словенски назив за хоризонтални ткачки стан *сане*, који се до данас очувао у источном делу књажевачког краја, у Буцаку и Заглавку, док је у Тимоку, под утицајем досељавања становника косовске метанастанзичне струје преовладао назив *сїааїшїве*, карактеристичан за западне крајеве јужнословенског простора. Или назив *їрїїеница*, који је у Буцаку коришћен за врсту финијег сукна као и назив *їокровица* за грубе постељне тканине у Тимоку и Заглавку које помињу и средњовековни законски споменици у Србији. Таквих примера има још. Словени су прихватили текстилно наслеђе старобалканског становништва, прилагођавали га и преобраћали својој текстилној традицији, али су донели и много новог у текстилну радиност књажевачког краја. По свему судећи, ту се сврстава и хоризонтални ткачки стан, којим је можда потиснут вертикални, будући да је о његовој употреби у прошлости очувана усмена традиција такође до данас у неким крајевима источне Србије. Уз затечене елементарне типове преслица они су донели и своје, од којих до данас преовлађују преслице лопатастог, копљастилопатастог и кружнолопатастог типа – *кудеље*, као и разне украсне технике (*на ниїиїиће*, *на улев*), разнобојнији колорит, богатији вез.

Утицаји турско-оријенталне културе на традиционалну текстилну радиност књажевачког краја запажени су превасходно у терминологији преобраћањем неких старих назива за тканине у дух оријенталних језика (турског, персијског, арапског) на пример назив грубог покривача *черзе*. Или, истовремено коришћење старих назива латинских или словенских и оријенталних, као за дужинску меру *лакїїеник*, али и *аршин*, за покривач по сламарици *їростїорка* али и *чаршаф*. Усколико је слична ситуација и са турским називом *ћилим*, *килим*. Назив *ћилим* у Књажевцу је имао и најадекватнију примену кад је био у питању пиротски *ћилим*. У сеоским срединама, међутим, овај назив је

био веома преносан и њиме су често називане и тканине које садржајно нису одговарале ћилиму у правом смислу речи. Тако су ћилими типа шаренице називани и *покровичка* и *ћилим*. Сви ти подаци откривају да су преузимање разних утицаја, њихови сусрети и симбиоза веома сложени, дуготрајни и увек су у току. Ретка сећања на миндере са великим јасгудима који су коришћени у књажевачким кућама у XIX веку указују на утицаје оријенталног начина уређења ентеријера какав је био случај и по осталим градовима у Србији у време турске владавине, па извесно време и после одласка Турака.

Ширењем средњоевропских културних утицаја у књажевачки крај током XIX века започело је постепено али сигурно нестајање аутаркичне производње текстила. Ови утицаји ширили су се у виду концентричних кругова од града према селу, тако да је сеоска средина те утицаје примала са закашњењем али их је зато дуже и одржавала. Средњоевропски културни утицаји манифестовали су се појавом нових индустријских материјала од памука, свиле и вуне који су коришћени за делове покућства и одеће сходно уређењу ентеријера догитне средине – грађске или сеоске, као и одевању њихових становника. Временом су средњоевропски културни утицаји у текстилном стваралачтву довели до унификације коришћења текстилних производа у грађским и сеоским срединама.

5) Настала на богатој традицији, текстилна радност књажевачког краја постепено се гасила после Другог светског рата. Време од 70-их година XX века се може сматрати завршном фазом тог процеса. Данас се, на пример, ткањем више нико не бави иако је оно било један од основних видова текстилне радности у књажевачком крају. Богата текстилна радност у Књажевцу и околини свела се данас на плетење чарапа, џемпера и кукичање столњака, завеса и прекривача. Такво стање је резултат делимично општих светских токова који су раније или касније захватили и Србију као и друге јужнословенске просторе. Превасходно због нагле индустријализације у свету, која је постепено захватила и Србију, најпре настају разлике у текстилној радности између града и села, а затим долази и до дефинитивног губљења вековима упражњаване традиционалне производње текстила. Уз индустријализацију ишли су и многи други чиниоци који су се преплитали и директно или индиректно утицали на нестајање производње текстила у оквиру куће у књажевачком крају. На пример, опадање овчарства, све бржи прелазак на земљорадњу, запошљавање, силазак из виших предела и настањивање у граду. Одлазак становништва из села веома се драстично одразио не само на текстилну радност овога краја већ и на друге гране привреде. Кретање сеоског становништва ка граду повукло је са собом пре свега младе особе, које су у производњи текстила, бар оног финалног дела, биле превасходни носиоци. У селу Алдинац у Заглавку 1994. године, на пример, међу малобројним становништвом, најмлађе жене су биле 1936. годиште и њихов удео у производњи текстила сводио се на предње вуне и плетење чарапа и џемпера.

Аутори фотографија: Б. Владић-Крстић, Р. Вукотић, З. Родић, С. Милутиновић-Летећи, Ђ. Одановић, Н. Пантселић, Ј. Релјић.

Цртежи, карте: К. Стојсављевић-Новаковић.

Summary

Bratislava Vladić – Krstić

TEXTILE CRAFTS IN THE KNJAŽEVAC REGION IN THE PAST UP TO THE PRESENT DAY

In studying data concerned with textile crafts in Knjaževac and its surroundings, the following information was found:

1/ In the 19th and 20th centuries, textile crafts in the town of Knjaževac and the surrounding area are distinguished by enormous variety, which makes them a worthy representative of this kind of activity in eastern Serbia. The relations between village and town and town and village in textile production were two-way, complementing each other. The village was the source of all local raw textile materials, while the town was instrumental in selling the finished textiles and providing a centre for many professional crafts and services to be used in turn by the village, according to its needs.

2/ In the countryside, textiles were originally simple and used exclusively for domestic purposes right up until the Balkan wars. Then, they began to multiply in both number and kind. By contrast, this process took place earlier in the towns in the 19th century. With the development of modern housing techniques in both town and country, furniture changed and with it textiles. Both urban and rural environments adapted to these changes according to their cultural and material resources. In the towns, for example, multicoloured and embroidered rugs were widely used as floor and bed coverings or wall hangings. The well-known Pirot rug was especially favoured for interior decoration and is a true representative of urban textile design in the Knjaževac region in the 19th and first half of the 20th century. The status it enjoyed allowed it to develop on the material, artistic and functional levels. Historical, economic and social conditions in the 19th and 20th centuries resulted in Knjaževac becoming an oasis for the production of rugs of the Pirot type, and this, in turn, meant their increasing use. While rug-making in Pirot influenced rug-making as a whole in Serbia, producing a number of variations, this influence was rather specific in Knjaževac itself since women from Pirot migrated to this town, bringing with them the production of these colourful and decorative rugs, and as a result, they remained the sole creators of this highly-rated artistic product. Development of the modern lifestyle after the Second World War gradually weakened the demand for Pirot rugs and their production in Knjaževac, hitherto so famed for this article, declined.

In contrast to the town, the villages mainly used rugs as bed coverings, and it was only in the inter-war period and especially after the Second World War that rugs were used for other purposes. At that time the villages produced characteristic cloths for edcoverings under the general heading of *prekriva* (cover), which went by various names, and these included rugs.

3/ The way of making and decorating household materials, including rugs and bedcovers, was similar, if not identical, to that used in making some items of traditional costumes. In fact, these were cross-influences, materials and styles of household linen leaving their mark on clothes, and vice versa.

4/ What is especially striking in textile production in Knjaževac and its surroundings, however, is that this form of domestic handicraft has retained elements of widely differing cultures right up to the present day from the earliest influence of ancient Balkan, through Slav, Oriental (Ottoman), and

central European. Some of these elements are visible throughout the Knjaževac region, while others are limited to certain areas as, for example, Budžak and Zaglavak or just Timok. Textile production is reflected in many parts of local life: in words connected with textile production, in textile technology itself, and in the kind of equipment and tools used in this cottage industry.

5/ Even though based on such a long tradition, textile production in the Knjaževac region slowly declined after the Second World War. The period up to the 1970s could be considered the final phase of this activity. Today, for example, there is no weaving at all, even though this was one of the basic forms of textile production in the Knjaževac region.

Nowadays, the rich production of textiles has been reduced to knitting socks and sweaters and crocheting tablecloths, curtains and bedcovers. This is partly the result of overall tendencies in the world at large which, sooner or later, came to affect Serbia and other south Slav regions. Principally, this meant rapid industrialisation, which eventually came to Serbia, causing a widening gap between textile production in town and countryside, and finally the demise of traditional, home-based textile-making. Within the context of industrialisation many other factors contributed - directly or indirectly - to this demise in the Knjaževac region: the decline of stockfarming and correspondingly rapid transfer to cropfarming, and the migration from mountain areas into the towns, where people made their homes and found other types of work. This migration from village to town affected not only textile production, but other economic activities in this region, for it was mainly the young people who migrated and they had been the mainspring in the production of textiles production - at least in its final phase.

НАРОДНА НОШЊА У ТИМОКУ И ЗАГЛАВКУ

УВОД

У досада објављеној стручној литератури која се односи на тимочко подручје, о традиционалној ношњи сеоског становништва у предеоним целинама Тимок и Заглавак, које обухватају шире окружење града Књажевца, наилазимо на фрагментарне описе и набрајање неких делова одеће, затим на податке који указују на појаву и распрострањење појединих карактеристичних одевних елемената не само у заглавским и тимочким насељима него и шире, као и на запажања о особинама ношње у целини у склопу других етничких особина. Поменути подаци, углавном само назначени, налазе се у радовима и делима С. Мачаја¹, М. Ђ. Милићевића², Ј. Мишковића³, В. Карића⁴, објављеним у другој половини XIX века, а више у истраживачким резултатима Маринка Станојевића⁵ из времена првих десетина XX века. Новија етнолошка истраживања из средине и друге половине XX века пружају такође одређена сазнања о ношњи тимочко-заглавског становништва. М. Јовановић одевне особине књажевачког краја разматра у оквиру општих особина начина одевања тимочко-браничевског становништва⁶, О. Младеновић у сједињеном опису тимочко-заглавског

¹ Стеван Мачај, *Грађа за топографију округа књажевачког са карџом*, Гласник Српског ученог друштва, књ. II, св. XIX, Београд 1866, с. 312, 320, 326, 327, 332.

² Милан Ђ. Милићевић, *Књежевина Србија*, Београд 1876, с. 856; *Живот Срба сељака*, Српски етнографски зборник, књ. I, Београд 1894, с. 39.

³ Ј. Мишковић, *Књажевачки округ са карџом*, Гласник Српског ученог друштва, књ. XLIX, Београд 1881, с. 102–104.

⁴ В. Карић, *Србија, опис земље, народа и државе*, илустровао В. Тителбах, Београд 1887, с. 116, 117, 120, 122, 125, 128.

⁵ Маринко Станојевић, *Заглавак*, Антропогеографска проучавања, Српски етнографски зборник, књ. XX, Београд 1913, с. 32–34; *Тимок*, Српски етнографски зборник, књ. LV, Београд 1940, с. 344; *Свадбени обичаји у Тимоку*, Зборник прилога за познавање Тимочке крајине, књ. I, Београд 1929, с. 37–39, 33–34, 71–72; *Како су се изгубили шрваци у Тимоку*, Зборник прилога за познавање Тимочке крајине, књ. III, Београд 1931, с. 88–90.

⁶ Милка Јовановић, *Народна ношња у Србији у XIX веку*, Српски етнографски зборник, књ. XCII, Београд 1979, с. 129–155.

одевања са типолошки различитом шопском пошњом из Будака⁷, а Д. Живковић у склопу кратког приказа етнографских обележја књажевачког краја⁸. За разлику од тих уопштених виђења етнографских обележја књажевачког краја, Светозар и Видосава Поповић посветили су се проучавању одређеног одевног елемента – двопређних чарапа, при чему су посебну пажњу посветили техници плетења, орнаментима, пореклу и распрострањењу овог дела сеоске обуће⁹.

Мада наведени подаци, махом фрагментарни и непотпуни, као и радови свеобухватнијег опсега у разматрању одевних особина локалног заглавско-тимочког и ширег простора пружају значајне чињенице о ношњи књажевачког краја, ипак све до деведесетих година XX века народна ношња овог поднебља није била предмет посебних систематских истраживања. Методом директног посматрања, са интервјуом особа различите старости и увидом у очувани материјал на терену, дошло се до потпунијих сазнања, при чему није изостало ни истраживање и набавка одевног материјала за популу музејских збирки Етнографског музеја у Београду. На основу тих последњих истраживања и користећи раније записе и резултате, као и ликовни и предметни материјал из збирки Етнографског музеја у Београду и Завичајног музеја у Књажевцу, дошло се до општих и посебних одредница о одевним особеностима, развоју и променама начина одевања сеоског становништва у околини Књажевца у последњих приближно 150 година.

Када се временски и просторно систематизују све сабране чињенице о народном одевану од последњих деценија XIX века до савременог доба и кроз ретроспективну реконструкцију покушају утврдити извесне правилности, односно законитости о садржају ношње у целини за дужи период, онда се види да је народна ношња становништва у Заглавку и Тимоку подлегала сличним развојним процесима као и ношње из већине других крајева у Србији и шире. Наиме, основни периоди којима се означавају одевни садржаји и промене и овде се исказују у оквиру три већа карактеристична периода:

- I. народна ношња у другој половини XIX до почетка XX века;
- II. народна ношња у периоду између Првог и Другог светског рата;
- III. народна ношња од Другог светског рата до савременог доба.

⁷ Оливера Младеновић, *Традиционално народно одевање и савремене промене*, Неојављени рукопис.

⁸ Dušica Živković, *Neka etnografska obeležja knjaževачког краја*, *Međimurje, časopis za društvena pitanja i kulturu* 8, 1985, Књажевска – Саконска, с. 132–138; *Народна ношња књажевачког краја*, XXXVI конгрес Савеза удружења фолклориста Југославије, Сокобања, 1989, с. 95–102.

⁹ Светозар и Видосава Поповић, *Орнаменти на двопређним чарапама у Тимочком крају*, *Развитак* бр. 2, Зајечар 1975, с. 80–89; „Ткачичка” – *орнаменти на двопређним чарапама Тимочке крајине*, *Народно стваралаштво*, св. 22–24, Београд 1967, с. 144–150; *Техника плетења, материјал и орнаменти на селачким двопређним чарапама код наших народа*, *Зборник XIX конгреса Савеза удружења фолклориста Југославије*, Крушево 1972, с. 191–195.

Свакако треба нагласити да између ова три периода нема строгих граница, јер је већина сеоског становништва повине постепено усвајала, а одевли елементи из претходног периода – чак и кад су на пример на преласку из XIX у XX век биле уведене законске одредбе у погледу забране употребе трвеља и необрађене коже – нису се одмах губили уступајући место новим, него су за извесно време, код ширег слоја и особито појединаца старијег узраста упоредо са новим и даље одржавани.

Пре него што пређемо на детаљније излагање карактеристика одеће по назначеним периодима, важно је имати у виду да су садржај ношње у целини као и трајање извесних архаичних облика, њихова трансформација и прихватање новина – осим од географско-климатских, привредних и културно-историјских прилика – били зависни и од порекла и састава становништва. Становнике Тимока, који себе радо називају Тимочанима, и становништво Заглавка, које се од Тимочана разликује само по имену, како је то дугогодишњи истраживач ових области Маринко Станојевић закључио – представљају стариначки родови и, у мањем броју, досељеници. „По најглавнијим својим особинама, језику, ношњи и обичајима” – како то даље констатује М. Станојевић – „Тимочани представљају једну од најхомогенијих области Источне Србије. То је заједно са Заглавком једна од најархаичнијих области по својим дијалектским особинама”¹⁰. Чувени историчар, лингвиста и интердисциплинарни научник Стојап Новаковић још је више употпунио ово гледиште, рекавши „да у дијалекту, у ношњи и обичајима њиховим није тешко познати можда последње трагове некадашњих Тимочана”¹¹. Као потврда очуваности одређених архаичних особина у одећи на тимочком простору свакако је начин чешљања косе у трвеље, који се види на фресци у цркви из XIV века у заглавском селу Доња Каменица, а који се у сеоском оглавлу очувао и до почетка XX века.

Важно је истаћи да сабрана сазнања и прикупљена чињенична одевна грађа од времена последњих деценија XIX века до савременог доба са подручја две предеоно целине – од којих по природним својствима Заглавак представља изразитију брдско-планинску област него Тимок са више благо заталасаних и брдовито-планинских предела – показују готово истоветну одевну слику за већину Тимочана и Заглавчана. У ношњи са заједничким истим битним обележјима, у којој је преко сточарског начина привређивања вуна, поред конопље, задуго представљала важну сировину у изради и украшавању одевних предмета, разумљиво је да је, с обзиром на величину заглавско-тимочког простора, било извесних разлика које су се одражавале у неким детаљима и терминологији. Те разлике јављају се не само на релацији области Тимок и области Заглавак већ и унутар исте предеоно целине између удаљенијих или чак и суседних села. Те мале различитости запазили су старији истраживачи С. Мачај и М. Ђ. Милићевић, рекавши да се „не вреди чак и у такве ситуације...

¹⁰ Маринко Станојевић, *Тимок*, с. 426.

¹¹ Ватрослав Јагић, *Спомени мојега живота*, Српска Краљевска академија, Друштво и историјски списи, књ. 30, с. 362.

упунитати"¹², што је значајно, јер је ношња у тадашњем књажевачком округу, као и касније, све до првих десетина XX века, по богатом садржају, очуваним архаичним и савременим облицима била у пуном етничком и естетско-ликовном изразу, како у области Тимока тако и у области Заглавка. Стога су називи „тимочка ношња” односно ношња Заглавчана, што се понекада може забележити на терену, а понегде се и у литератури користи, одраз локалног просторног детерминисања, а никако обележавања посебности за одећу предеоних целина Тимока и Заглавка.

Од уједначне одевне слике за већину становника књажевачког краја у неколико одступа ношња у селу Ново Корито, чије је становништво делимично бугарског порекла. Док женска ношња показује веће разлике – двопрегачног је типа, мушко повокоритско одело умногоме је уједначено са мушком ношњом већинског стариначког становништва тимочко-заглавског подручја.

І. НАРОДНА НОШЊА У ДРУГОЈ ПОЛОВИНИ XIX ВЕКА ДО ПОЧЕТКА XX ВЕКА

У погледу материјала и начина израде народне одеће („дрејс”), у овом периоду у селима у околини Књажевца владала су иста или слична основна обележја као и у другим деловима Србије, како је то у осамдесетим годинама XIX века В. Карић записао: ... „кућевна индустрија подмирује најважнији део потреба сељачких у оделу, и без мало је у рукама женске кућне чељади” ... „осем тога кроз занатлијске руке пролази само одело у неким имућнијим крајевима, поглавито мушко, иначе највећи му део израђује се омет у самој кући, рукама домаће чељади”. Такође жене показују велику вештину и укус при везу на кошуљама и другим хаљенима – „неисцрпно богатство у разноликим шарамима”¹³.

У Тимоку и Заглавку у другој половини XIX и током првих деценија XX века домаћи производи: сукно, разне врсте платна, вунена пређа за израду и украшавање многих хаљетака, као и кожа, представљали су основни материјал за обликовање одеће. Од конопље, која је добро успевала и која је задуго најсна у већим количинама, и од лана који је теже успевао и био мекши и осетљивији у преради, па се и мање сејао, ткано је домаће платно. Највећу примену имало је конопљано платно „пртен постав”, а у мањој мери „ланени постав”. За израду празничних кошуља, махом у женској ношњи, коришћен је „мелезан постав” (памук и кудеља) као и „памучни постав” (чисто памучно платно). С обзиром на развијено овчарство, од вуне, које је било у знатним количинама, ткано су разне врсте материјала за одећу. За израду горњих женских и мушких хаљетака користило се сукно беле боје, затим сукно природне тампосмеђе боје –

¹² Милан Ђ. Милићевић, *Књажевина Србија*, с. 856.

¹³ В. Карић, *нав. дело*, с. 397, 398, 399.

„клатња” и обојено сукно у црну боју – „шајак”. Вунена разнобојна пређа, најпре бојена природним биљним бојама, а затим крајем XIX века, све више анилинским бојама, употребљавана је за ткање појасева, прегача, сукања, тканина за горње хаљетке и женско оглавље „обрадач”, за плетење двопређних чарапа као и за украшавање већине делова женске и мушке ношње. Од прерађеног јагњећег крзна прављене су власнате заобљене и шилате шубаре, затим кожуси, а од непрерађене говеђе и свињске коже жене, понекад и домаћини, правили су опанке за све укућане. Користила се и козја кожа за израду „скорњи” и „кожа” којима су се пастири штитили од влаге и хладноће.

Међутим, иако су конопљано и ланено платно, разне врсте сукна и вунених тканина, пређа и грађа били домаће израде и представљали основни и претсжни материјал за израду ношње, развојем занатства, трговине и робно-новчаних односа, осим домаћих сировина и тканина, коришћени су у мањој мери индустријски памук, чоха, вунене и памучне тканине, мараме, а од занатлијских производа поједине врсте накита, кожни слав, шубаре, кожуси и како је то 1881. године записао Ј. Мишковић „зими се многе памуклије виђају што показује, да је добро имовно стање”¹⁴. О двојакном начину израде сеоске ношње сликовите податке пружа Стеван Мачај у *Грађи за топографију округа књажевачког* из 1866. године. Кожа, вуна и конопља су „главно што се у селу и од сељана израђује, све друге селске потребе намирају се од свакојаких занатлија и трговаца што су већином у окружној вароши насељени. Од тих занатлија има само у окружној вароши” ... „терзија и абација са 116 м. у 80 к.” ... „ћурчија са 42 м. и 28 к., бојација са 20 м. и 13 к. и папуција са 5 м. и 3 к.; остале занатлије неједнако су подељене на села и окружну варош и то: кујунџија, ... терзија, абација”¹⁵.

Од наведених материјала, домаћег и занатског начина израде, у Заглавку и Тимоку у другој половини XIX и почетком XX века ношена је ношња која се састојала од следећих одевних елемената. У женској ношњи, у погледу чешљања и покривања главе, било је разлике између девојака и удатих жена. За разлику од девојака које су косу уплitalе у две плетенице, обавијале их око главе и повезивале марамом, удате жене у косу су уплitalе „трвеље”, исплетене од вуне и савијале их поред ушију. Прско косе очешљане у трвеље стављале су превез „обрадач” или „убрадач”, начињен од разнобојне вунене тканине у облику капе са правоугаоним „репом” који је падао низ леђа. И убрадач и трвељи најчешће су били поткићени низовима сребрног новца. Поврх трвеља и превеза повезивао се платнени „пешкир” или мараме „крпа”.

Преко право кројене дугачке кошуље израђене од конопљаног, ређе ланеног платна и украшене везом, опасиван је ткаци вунени појас („ловас”, „тканица”), а празником уски појас „литар”, који се закопчавао металним копчама („павте”, „чапрази”). У летњој и зимској ношњи како удатих жена тако

¹⁴ Ј. Мишковић, нав. дело, с. 103.

¹⁵ Стеван Мачај, нав. дело, с. 312, 313.

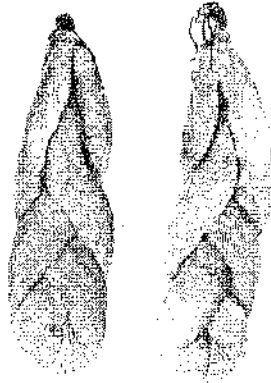
и девојака карактеристична је „запрега“, „боча“, „бошча“, „бутарка“ – сукња попречно састављена из две лолце, набрана и отворена целом дужином. Поврх сукње с предње стране опасивана је прегача „прегљача“ – украшена утканим геометријским, ређе стилизованим флоралним орнаментима. Од горњих хаљетака пошени су јелек („јелече“, „елече“), затим бели сукнени зубун „ђурдија“, богато извезен. Основни орнаменти су кружни и стилизовани цветови изведени претежно од мрког вуненог конца с додатком црвене чохе. Зими и по хладнијем времену коришћени су сукнени „гуњић“ са рукавима и памуклије – „антерија“ и „грудњак“. Обућу су сачињавали двопређне вунене чарапе богато шаране и пресни опанци од свињске или говеђе коже. Празнично одело допуњавано је накитом кујунџијске израде, као и украсима и накитом које су саме жене обликовале од разнобојног плетива и стаклених перлица.

У мушкој ношњи, за покривање главе коришћене су шубаре од белог или црног јагњећег крзна. Осим зарубљене „баретине“ и „шиље“ купастог облика, зими је ношена „ушанка“, са два продужена краја за покривање ушију. Уз конопљану, ређе ланену кошуљу, право кројену и украшену везом, ношени су „јелек“, „гуњче“ и чакшире „бенеvreци“, „бревенци“. Шивени су од сукна, и то најпре од сукна беле боје („бела клашња“), затим од сукна природне смеђе боје („квашња“) и од сукна обојеног у црну боју („шајак“). За опасивање служио је шири ткани појас („повас“, „тканица“), а у појединим приликама кожни „силав“ са преградама. Од горњих хаљетака по хладнијем времену и зими знатну примену имали су памуклија „грудњак“ и кожух од јагњећег крзна. Прско свег одела облачила се сукнена дугачка „гуња“. Основну обућу сачињавале су двопређне вунене чарапе и пресни опанци. Зими су се поврх чарапа обавијали обојци („навоште“, „обљала“). Специфични одевни елементи код чобана били су „скорње“ и „коже“ од козје коже.

Основни делови женске народне ношње

Начин чешљања и покривања главе. Једна од карактеристичних одлика женске ношње било је чешљање косе у трвеле („*тврели*“, „*тривели*“) и покривање главе превезом званом „*обрадач*“ или „*убрадач*“. После свадбене свечаности, једна или две искусне жене, ближе породичном кругу, младу су чешљале у трвеле, чиме се на видан начин исказивало превођење невесте у друштвени статус удате жене. Коса се делила по средини главе у „разделак“ и уплитала у две плетенице („перчини“, „пирци“) – по једна у пределу слеопочница код сваког уха. Свака плетеница савијала се кружно 1 до 2 пута и затим везивала и причвршћивала на затиљку. Да би савијене плетенице изгледале пуније, додавани су трвели – вештачке плетенице исплетене од црне вуне или од конопљаног платна, цевастог облика, испуњене вуном или конопљом. (Сл. 1).

На главу, од темена па уназад постављан је „*обрадач*“ или „*убрадач*“, који је допирао до испод половине леђа. То је врста превеза изједна састављеног од

Сл. 1. Трвелаи, умци за косу, XIX и почетак XX века. Збирки Етнографског музеја у Београду

мале капе овалног облика за покривање темена и правоугаоне тканине – „репа“, који позади низ затиљак слободно пада. Превез се причвршћује за главу помоћу „подбрадника“ – уског тканог појасића. У Етнографском музеју у Београду чувају се два превеза из области Тимока. Превез под инв. бр. 26474 набавио је С. Тројановић 1902. године у Бучју, а превез под Н. инв. бр. 19084 набавила је на терену Ратислава Вукотић – поклопом учитељице Јелене Никодијевић 1954. године у селу Ошљане. „Обрадач“ из Бучја начињен је од разнобојне вунене тканине, са пругасто распоређеним ситним шарам. На саставу капе са правоугаоним репом и по самом дну овог покривала за главу причвршћене су кратке вунене ресе црне боје, а по ивици капе према челу – једна ниска ситних сребрних парица. Истог је облика и приближне укупне дужине, око 60 см, и „убрадач“ из Ошљана, с тим што је капа израђена од белог сукна, а по њој су нашивене многе ситне турске сребрне парице у осам редова. Састав капе са репом поткићен је црним вуненим ресама, које при дну оглаваља недостају (Сл. 2). Ткачина доњег дела убрадача слична је тканини обрадача из Бучја. Уздужио распоређена ситна окца „ћупчићи“ и вијугаве линије „вргуљке“ изаткани су од вунице и памука претежно црвене, затим плаве, розе, зелене боје. За капу је коришћена и прескројена црвена чохапа капа, такође прекривена низовима ситног сребрног новца, какав је делом очуван обрадач, поткићен са 402 парице, из Завичајног музеја у Књажевцу (инв. бр. Е16). Годину дана после удаје, до рођења првог детета, а и касније у свечаним приликама, раздвајање на средини главе млада је китила крупнијом сребрном или златном паром, а трвелае сребрним (српским, турским, аустријским) парам, затим украсним иглама, цвећем, наушницама са ланчићима („мамлије“), што је служило не само као украс него и у апотропејском значењу заштите невесте од злих утицаја (Сл. 3, 18). Млада је касније, као и све остале удате жене, преко убрадача носила бели дугачки „пешкир“, на крајевима украшен дугачим „шаркама“ у боји. Краћи крај пешкира стављан је на главу и уз једну страну лица, а други, дужи крај се испод браде пребацивао преко краћег краја и делом трвелаа на главу и закачиљао са стране. Уместо пешкира коришћена је велика бела памучна

Сл. 2. „Обрадач” - превез за главу удајне
жене, село Бучје, Тимок,
XIX и почетак XX века.
Збирка Етнографског музеја у Београду

марама звана „крџа”, понегде и „јашмак”. Ова марама четвртастог облика, пресавијена на троугао, са укрштеним крајевима под брадом, везивала се на темену. Понеке мараме, дуж две стране које граде перо, украшаване су нанизом перлица или са сјајним ситним шљокицама („ласкавци”). На исти начин жене су се забрађивале белом или жутом „шамџом” са црном, односно шареном цветном „шарком” дуж страна. Испод мараме везивана је мала троугласта марама „увијалка” (Сл. 4).

За разлику од сложеног оглавља удатих жена, девојке су косу уплitalе у две плетенице које су обавијале око главе, а девојчице их носиле пуштене низ леђа. Повезивале су се великом белом марамом, на сличан начин као и жене. (Сл. 5). Специјално оглавље имале су и невесте. Има помена да је у Тимоку, слично као у Поморављу и неким другим крајевима у Србији¹⁶, све до две-три последње деценије XIX века био распрострањен „смиљевац”, врста свадбене капе у облику повећег полукружног венца. Начињен од смиља, босиљка и другог цвећа, са уметнутим перима и парама, овај венац био је причвршћен за малу капу са подбрадником, са које је позади падао лепо изаткани пешкир,

¹⁶ Никола Зега, Изобичајне младине капе у Србији, Гласник Етнографског музеја у Београду, књ. I, Београд 1926, с. 73.

Сл. 3. Млади са јојкићеним шрвљима и „обрадачем“ на глави, околина Књажевци, крај XIX века. Збирка Етнографског музеја у Београду

Сл. 4. Млада очеиљана са умецима за косу – израелима и повезана марамом „шамијом”, село Радичевац, Заглавак, крај XIX и почетак XX века. Стилио Пејтар Ж. Петровић 1927. године. Збирка Етнографског музеја у Београду

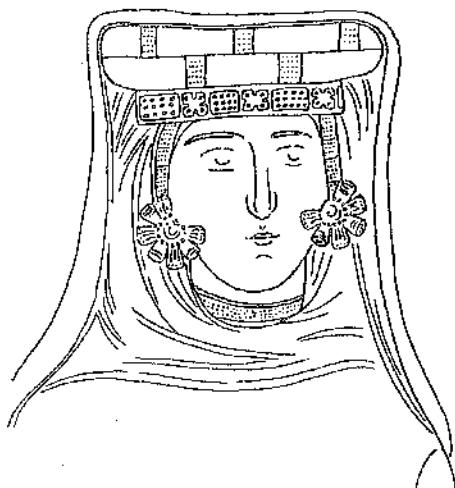
покривајући задњи део главе и леђа. Изобичајавањем овог сликовитог, али прилично великог свадбеног оглавља, употребљени новац за кићење смиљевца пренео се на плетену „црвену капу”, која је спреда, уз низове нашивених пара, била украшена шареним вуненим везом („везак”, „венчац”). „Алеву капу” носиле су испрошене девојке, као и невеста, која је поврх капе стављала пешкир чији су крајевии падали низ леђа. Ношен је и црвени чохани фес „весић”, који је под утицајем грађанске ношње на преласку из XIX у XX век постао венчана капа око које су обавијане плетенице. Поврх феса, уместо пешкира ношеног уз црвену „алеву капу”, младе су полагале провидан бели „вал” („бедовина”), спреда мало набран на „гране” – „цвешћии венчић”.

С обзиром на велику распрострањеност трвела на простору Србије све до почетка XX века, овај карактеристичан начин чеиљања косе и покривање главе превезом („обрадач”, „убрадач”) у варијанти познатој у заглавско-тимочкој ношњи, показује велику сличност са истим елементима у суседним ношњама сокобањског, сврљинског и зајечарског подручја и још шире¹⁷. У тој

¹⁷ Наталија Благојевић, *Женске фризури у прошлом веку*, Нишке народне новине од 6. VIII 1964; *Примерци превеза из Сокобањског и Сврљинског краја из фонда Етнографског музеја у Београду* (Н. ишв. бр. 19618, 19631); Милан Ђ. Милићевић, *Кнежевина Србија*, с. 856-857, 764-765; Јелена Аранђеловић-Лазич, *Народна ношња у околини Зајечара*, Гласник Етнографског музеја у Београду, књ. 42, Београд 1978, с. 242, 243.

Сл. 5. Млада са „пирвелима“ поџићеним пилонима повца и девојка повезана марамом („крпа“), село Доња Каменица, Заглавак, крај XIX века. Збирка Етнографског музеја у Београду

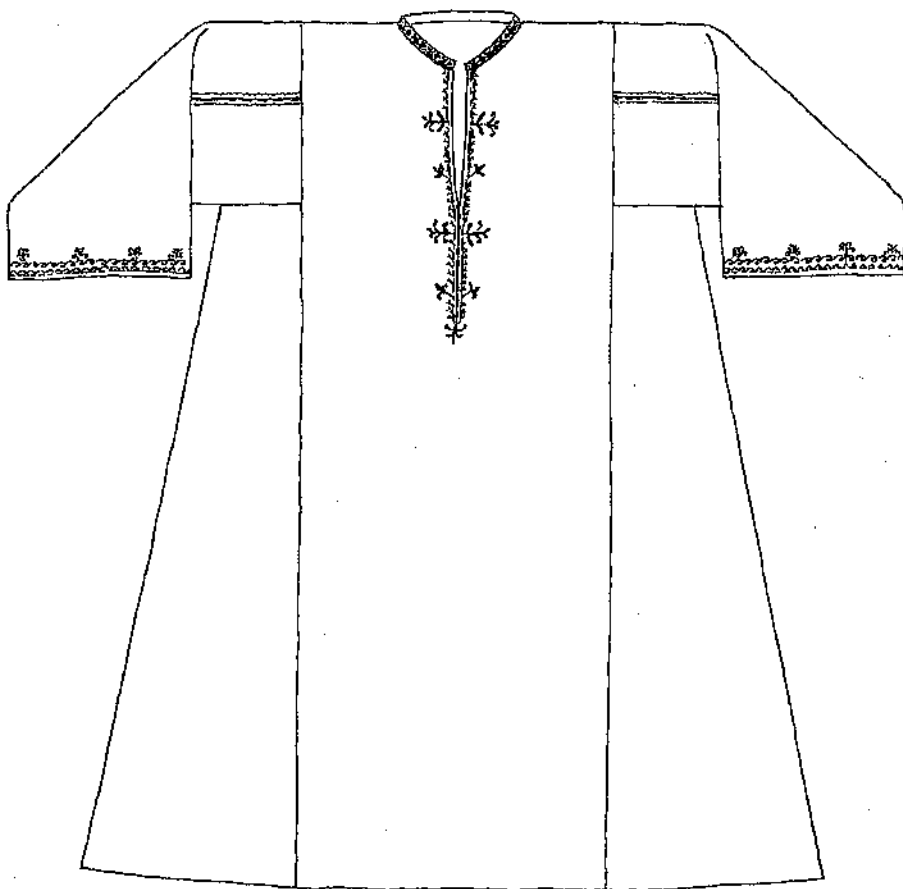
Сл. 6. Трвељи на ктиторској фресци у цркви Свете Богородице из XIV века, село Доња Каменица, Заглавак.

варијанти трвељи су представљени на ктиторској фресци у цркви Свете Богородице из XIV века у Доњој Каменици код Књажевца (Сл. 6), што указује на велику старину и давнашње трајање овог начина чешљања косе у овом делу источне Србије. Овај ликовни документ иде у прилог претпоставке да је сеоско становништво прихватило такав начин чешљања косе од властелинки на нашим средњовековним дворovima, што је био случај и са неким другим елементима средњовековне ношње које је касније прихватила и сеоска средина¹⁸. Према С. Тројановићу, трвељи су пореклом из Грчке, одакле су из солунске удолине Вардарском долином пренети у наше земље, али и преко мора су их грчки колонисти распростирали по Мисирu¹⁹. Кад је реч о нашој земљи, трвељи су, заједно са другим карактеристичним одевним елементима, били распрострањени у разним варијантама све до краја XIX и почетком XX века у рашко-метохијско-косовским областима и преко Копаоника и Моравске долине захватили и знатан део источне Србије, дакле у крајевима које насељавају староседеоци и у крајевима где су се доселили старинци косовско-метохијском струјом.

Међутим, иако су трвељи заједно са превезом и накитом били сложан облик уређења главе и у декоративном погледу истицали посебан изглед жепског оглаваља, било их је у тој компликованој форми тешко одржавати, па је у неким

¹⁸ Милка Јовановић, *Утицај законских прописа на ношњу у Србији*, Гласник Етнографског института САНУ, књ. XXIV (1975), Београд 1975, с. 111; Јелена Аранђеловић - Лазвић, *Народна ношња у Ресави*, Гласник Етнографског музеја у Београду, књ. 28-29, Београд 1966, с. 139; Јасна Бјеладинаовић, *Српска народна ношња у Сјеничко-пешићерској висоравни*, Гласник Етнографског музеја у Београду, књ. 45, Београд 1981, с. 67-70.

¹⁹ Сима Тројановић, *Народна енциклопедија Сп. Сјанојевина*, III, Загреб 1928, с. 148.

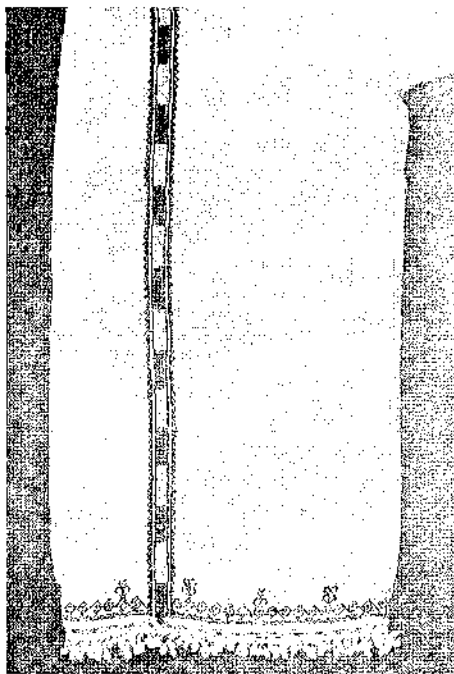
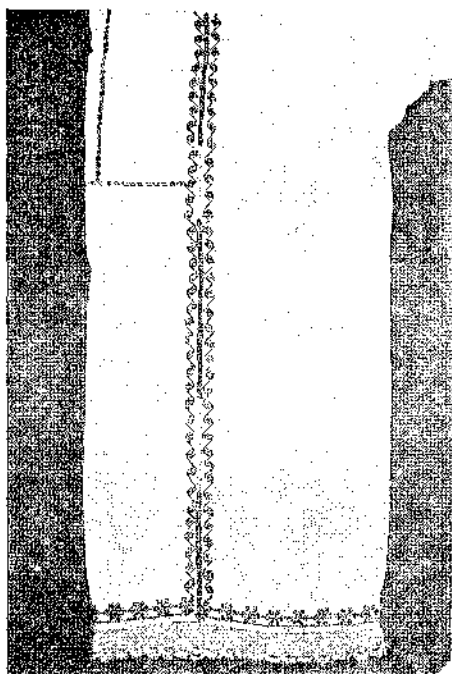
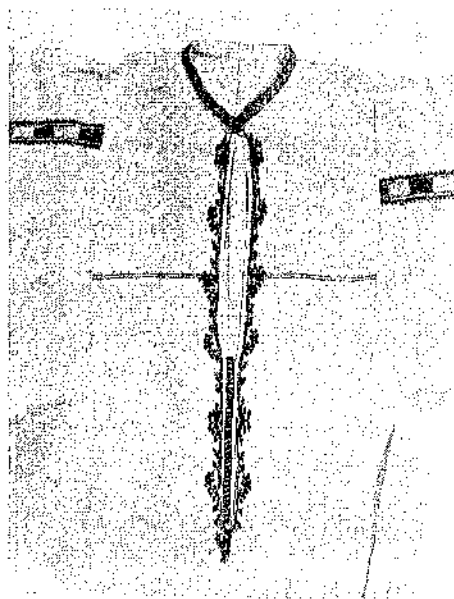
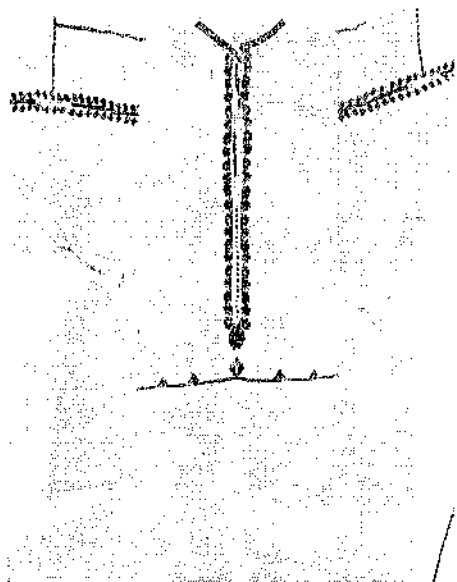

Сл. 7. Женска кошуља, XIX и почетак XX века

случајевима долазило до хигијенских и здравствених неприлика. Због тога је крајем XIX века забрањено ношење трвеља. За заглавско-тимочке трвеље, забрана је уведена 1899. године и, с обзиром на негодовање народа, ускоро је за извесно време забрана била незнатно ублажена²⁰, тако да је масовније одбацивање трвеља уследило махом почетком XX века с тим што су га неке старије жене у забаченијим селима задржале коју годину и после Првог светског рата.

Кошуља. Основни део одеће који се носи до тела и истовремено и лети и зими служи као доњи и горњи хаљетак јесте дугачка „кошуља”. За шивење кошуља највише је коришћено конопљано платно („пртени постав”), ређе „ланени постав”. Празничне кошуље кројене су од полуконопљаног-полупамучног платна („мелезни постав”), као и од чисто „памучног платна”. Понеке

²⁰ Маринко Станојевић, *Како су се изгубили трвељи у Тимоку*, Зборник прилога су познавање Тимочке крајине, књ. III, Београд 1931, с. 88-90.

Сл. 8. Вез са појрсеја и рукава женских кошуља. Збирка Етнографског музеја у Београду и
Завичајног музеја у Књажевцу

жене дуж ивице пола платна уметале су у основу нити пређу обојену у галици, ређе у чивиту („проснивани постав на прутеће”).

По кројним особинама, кошуља је право кројена и припада типу дугачке тунике са рукавима. Кројена је од две дужине платна (у ширини једне поле „брда”) које се напола пресавије, нема шава на раменима, изреже се отвор за главу и разрез на грудима. Са страна се умеће по један клин „ребрња”, оба искројена од једне поле („брда”). Рукави су равно кројени, од ширине једне поле платна. Око врата је уски (1 cm) колир „огрљак” и на грудима изрез „ошвица” или „пазука”. Кошуља се под грлом затварала помоћу две узице од конопљаног конца, касније и копчом (Сл. 7).

По вратном огрљаку и грудном разрезу кошуље су везене вуненим концем претежно тамнијих боја и тонова (црне и светлије браон, затим мало црвене, модре, жуте, зелене). На огрљаку најчешћи орнаменти су изломљена линија („вргулица”), ситни ромбови и кружићи („колца”, „окца”). Разрез на грудима украшен је везом и при дну исплетеном „чикмом”, која се јавља и дужином рукава на саставу пола, урађена од конца смеђе и беле боје. Вез на ошвици дужно је распоређен с обе стране разреза и није сувише разгранат. Шаре су изломљена линија, венчићи („вргулице”, „гранке”, „гранке на вргуљку”), понекад и стилизоване антропоморфне мушке и женске фигуре „лучићи” (Сл. 8, 23).

Појас. Преко кошуље опасиван је „*ловас*”, „*лоас*”, „*тканица*”, изаткан од пуније домаће вуне у једној боји, али и у више боја. Осим од вуле, повас је ткан у четири нита и од разнобојног памука – фула. „Шарке” су уске равне пруге или, пак, ситни геометријски орнаменти пругасто распоређени целом дужином. Ширина појаса је 10 – 11 cm, а дужина око два метра. Осим поваса који су жене опасивале не само као врсту појаса него и као потпапај, у празничним приликама ношен је ужи *лојас* „*лишар*”, који се на крајевима копчао металним пафтама. Ткан је у четири нита од вуне, обично у комбинацији две-три боје (црно и црвено, црно и браон, црно, црвено и жуто и др.), са ситним шарама званом „колца” (ромбови). Украсне плоче „*давше*” или „*чајрази*”, израђене од месинга, биле су у облику бадема, с повијеним врховима „рогчићима” нагоре и са орнаментима стилизованог биља и рога плодности (Сл. 32). Ношене су и мање, трочлане кружне пафте од месинга, али чешће од сребра, с представама ликова Богородице и светитеља. Пафте кујунџијске израде куповане су у Књажевцу и на већим сеоским вашарима.

Сукња. Говото у свим крајевима где су трвељи били део женског оглавља но шена је краћа или дужа сукња отвореног типа – сашивена попречно из две поле, набрана и спреда отворена целом дужином. Међу окрузима у којима је сукња овог типа била распрострањена, В. Карић (1887. године) наводи и Књажевачки округ и каже да „сукња није спред састављена” и да је знатно краћа од кошуље²¹. У одељку о оделу у Књажевачком округу, М. Ђ. Милићевић

²¹ В. Карић, нав. дело, с. 128.

(1876. године) закључује да „готово сви Тимочани носе једнако одеело, да су разлике од краја до краја незнатне, а набрајајући основне делове одеће наводи пример Сврљига²². Судећи по фотодокументу старинске женске пошње из околине Сврљига²³, може се претпоставити да је у старијем одевном слоју сукња могла бити краћа и да се у таквом изгледу могла још видети у време Карићевих испитивања. Међутим, остали познати фотодокументи из последњих деценија XIX века, као и подаци забележени у каснијој стручној литератури и сабрана сазнања у личним теренским истраживањима, показују да је у Тимоку и Заглавку код већине сукња била дугачка готово једнако као и кошуља. Састављена хоризонтално из две поле („на два брда прско сред“, „на два брдића низа сред“), широка (више позади) и на уски појасић „учкур“ набрана („намичљива“, „брчкољи“) сукња се завијала поврх кошуље тако да су несастављени крајевн целом дужином падали средином предњих скута. Позната је под више назива, најчешће као „запрега“, „запрег“, „боча“, „бошча“, „вуйарка“. Израђивана је од платнених, вунених и памучних материјала домаће израде, изатканих у два и у четири нита (Сл. 3, 5).

Лети је доста коришћена сукња „*лрпџенка*“ (пртсна бошча, пртсна запрега) од конопљане, ређе и од ланене тканине природно беле боје, са утканим уским пругама и ситним шарама у једној или две-три боје (жута „рђа“, светло браон „суро“, црвена „алева“, плава „сињо“ – добијене бојењем у галици, броћу, чивиту). По наизменичном следу белог поља („простора“) и два-три реда бојених пруга, сукње пртенке називане су „двојанчица“, „тројанчица“, односно „запрега на двојанчицу“, „бошча на тројанчицу“. Било је и памучних запрега, беле боје, на сличан начин украшених, које су у свечаним приликама носиле девојке стасале за удају, младе и младе жене.

Зими и по хладнијем врмену коришћене су вунене запреге изаткане у два или у четири нита, најчешће у комбинацији две боје (црна и зелена, црна и црвена, и др.), али и у више боја, какве су обично биле полувунене – полупамучне и чисто памучне сукње. Осим црне, црвене, зелене боје, доста су биле заступљене и жута, оранж, плава, розе, браон боја. Осим уских уздужних пруга рађених техником чунчања, чести орнаменти – такође уздужно распоређени, били су бобичастог, таласастог, коцкастог облика („бобице“, „вргуљке“, „вргуљице“, „жуберке“) – изаткани на данчицу. Зависно од облика орнамента, технике њихове израде, затим поступка бојења, боје и врсте тканине, сукње су називане разним називима, нпр: „вргуљанка“, „запрега на вргуљке“, „запрега на улевије“, „на улевање“, затим „арничевка“, „ђувез“ (претежно црвена), „ведеранка“ (вунена), „боча“ (памучна) и др. Важно је међутим, нагласити да, без обзира на разлике у погледу назива, колорита, украшавања, примене разних

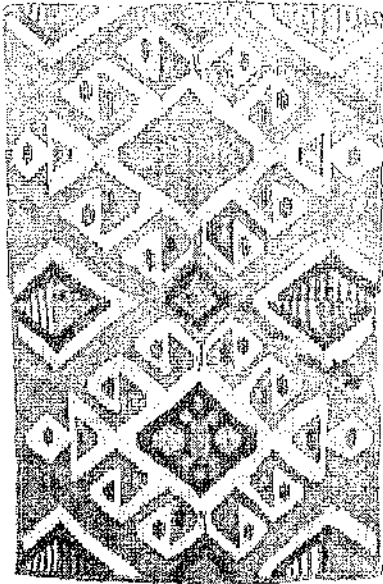
²² Милан Б. Милићевић, *Кнежевина Србија*, с. 856.

²³ Љиљана Тојага, *Народна ношња*. Културна историја Сврљига, књига II, Језик, култура и цивилизација, Просвета Ниш – Народни универзитет Сврљиг, 1992, с. 259; Фотодокумент старинске женске пошње из околине Сврљига, Ил. н. бр. 8398, фонд Етнографског музеја у Београду.

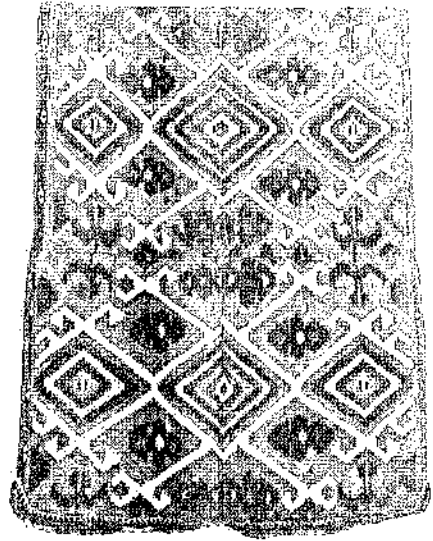
врста тканина (вунене, пртене, памучне), све ове широке, набране, дугачке сукње у основи су истог типа – спреда су потпуно отворене, тако да се полс једва састају. Било је у обичају да се носи по једна, али истовремено и по две-три сукње „једна врз другу”, не само из практичних разлога ради заштите од хладноће већ и због тога што се лепота жене ценила и по њеном пунијем стасу и изгледу.

Прегача. Преко дугачке кошуље и сукње отворене целом дужином („запреге”, „бошче”, „вутарке”) девојке и удате жене опасивале су са предње стране прегачу правилног правоугаоног облика, састављену хоризонтално из две поле. За ткање ове врсте прегача – „прегљача” највише је коришћена вуна црвене, црне, вишњеве, модре, зелене боје и бели памук. У збирци Етнографског музеја у Београду чува се неколико прегача израђених средином и током друге половине XIX века, са изразито крупним геометријским шарама распоређеним по целој површини (Н. инв. бр. 9640, 9893, 9894, 1716, 9637, 9638, 17250). Најчешћи орнаменти су „колца” (ромбови) и „куке”, као и друге „ћилимске шарке”: троугли, квадрати, праве и изломљене линије, крстасте и звездасте шаре (Сл. 9, 10, 11). По облику и боји ових орнамената прегаче су различито називане: „ћилимарка”, „кукача”, „прегљача на колца”, „прегљача на пружице”, „белоинка”, а по најбољој вуни употребљеној при клечању „власенка” прегљача. Ткане су прегаче и са уздужним као и са водоравним ширим пољима, код којих су се смењивали једнобојни „простори” и редови утканих разнобојних пругастих, зупчастих, ређе и геометризованих цветних шара, које су ширу примену имале крајем XIX и почетком XX века (Сл. 12, 3). Величина свих ових прегача, без обзира на врсту примењеног украса, износила је по ширини око 50 см, а по дужини око 70 – 75 см. Понегде су, судећи по месту набавке, пошене и прегаче из једне поле са водоравним пругастим и зупчастим орнаментима и са ресама „подкитама” по доњој ивици, какве су прегача из Ошљана из 1880. године (Н. инв. бр. 17244) и прегача из Бучја из средине XIX века, коју је набавио С. Тројановић 1902. године (Н. инв. бр. 9797). О овој врсти прегача нема потврда у усменој традицији становништва тимочког краја, што није случај и са *кецељом* од белог платна, поткићеном белим чипканим украсом, коју су носиле понеке невесте и младе жене крајем XIX и почетком XX века (Сл. 5).

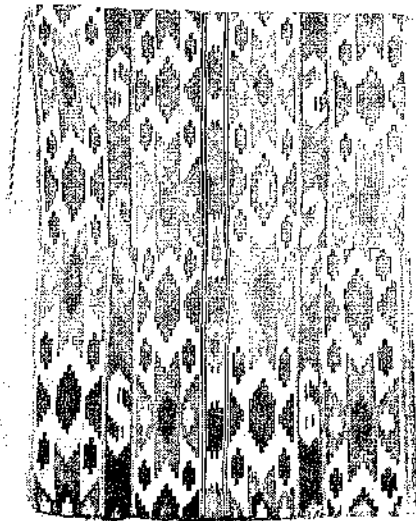
Јелек. Поврх кошуље на горњем делу тела уз сукњу „запрегу”, „бошчу”, „вутарку” ношено је кратко „јелече”, „елече”, без рукава, са дубљим вратним изрезом и пешевима кројеним у „шпиц” који су се у средишњем делу закопчавали (Сл. 4, 5). Шивено је од конопљане, ланенс, вунене или, пак, памучне врсте домаћих тканина које су рађене на исти начин као и за сукње. Стога се јелече и сукња често јављају у пару, тј. у истом текстилном изгледу, али и у различитој комбинацији платнених, памучних и вунених тканина употребљених за њихову израду. Јелече је дуж ивица имало оптоку од црних и црвених гајтана, неретко и од срмених увијених нити. За свечане прилике користило се јелече терзијске израде, сашивено од црне чохе, украшено златним срменим везом и сјајним шљокницама („ласкавице”). По облику исто је као

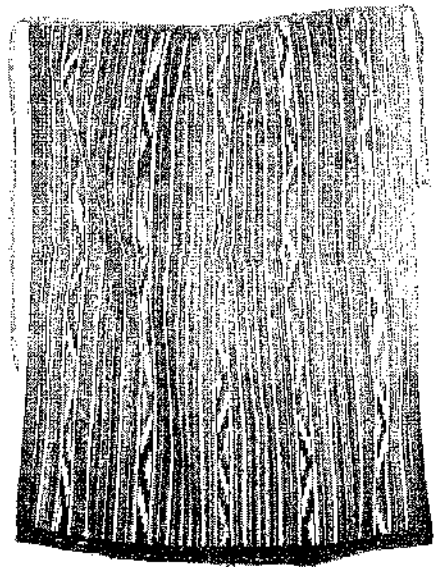
Сл. 9. Преџача – „преџљача на колаца“,
околина Књажевца, XIX век. Збирка
Етнографског музеја у Београду

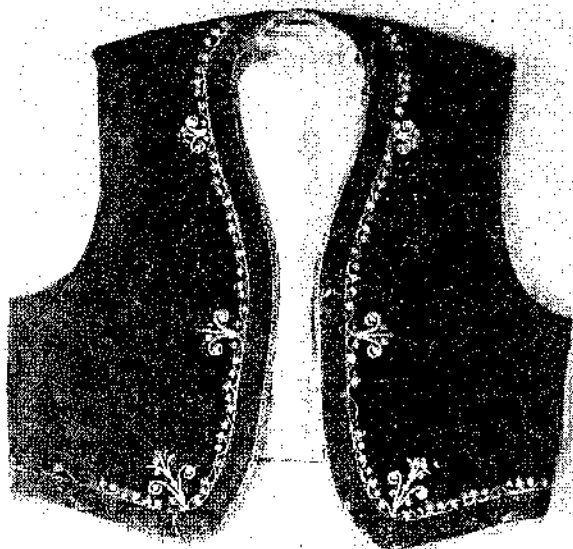
Сл. 10. Преџача – „кукача“, „власенка“, село
Бучје, Тимок, средина XIX века. Збирка
Етнографског музеја у Београду

Сл. 11. Преџача – „филмарка“, село Валевац,
Тимок, друга половина XIX века. Збирка
Етнографског музеја у Београду

Сл. 12. Преџача – „карача“, село Горња
Каменица, Заглавак, друга половина XIX века.
Збирка Етнографског музеја у Београду.

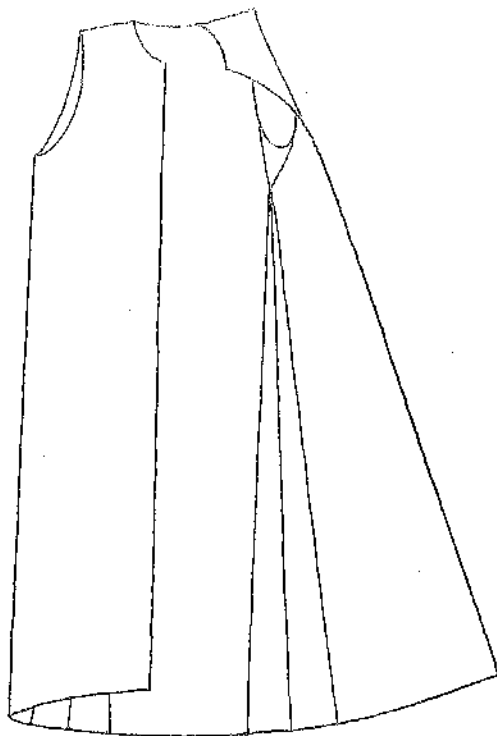
Сл. 13. Женски јелек – „елече“ од чоха, тирзијске израде, околина Књажевица, крај XIX века.
Збирка Етнографског музеја у Београду

јелече направљено у женској домаћој радности, или, пак, са заобљеним предњим полама које падају слободно низ груди (Сл. 13). Јелече је ношно претезно лети и по топлијем времену, понекад и зими.

Зубун. И у тимочко-заглавским областима један од најлепших делова ношње био је „зубун“, „ћурдија“, „ћурде“, хаљетак без рукава, спреда отворен целом дужином. По правилу је од белог сукна. Састављен је од полеђине „грбине“ при дну сужене, две предњице и по два клина („ребрње“) уметнута са страна (Сл. 14). Према М. Станојевићу, зубун се у Заглавку зове „дреја“, „дреха“, од сукна је, „увек сва извезена, особито по крајевима, врло лепим везом, а позади по рубовима што иду низ леђа, окићена је ресама. Дреја се све више губи, те је у нижим селима скоро реткост“²⁴ (1913 године).

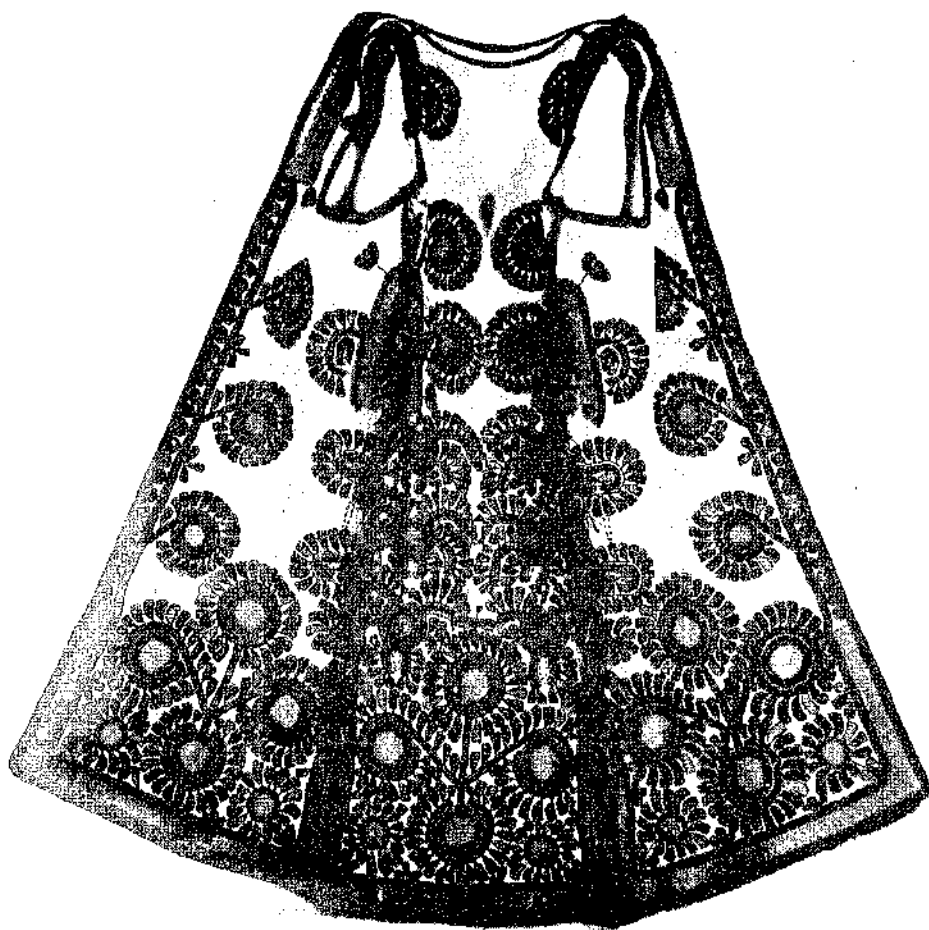
У фонду Етнографског музеја у Београду чува се више примерака овог зубуна, за које су у рубрици народног имена забслежени термини: „ћурдија“, „дреја“ и „зубун“. На свима се истиче богати везени украс. У техници пуног и ланчаног бода, вез је рађен вуном претежно црне или мрке боје, са додатком дрвених, плавих и зелених нити. Основни орнаменти су кружни и стилизовани цветови са листовима („цветови и грање“, „котурасти и перјасти“). У средини сваког цвста аплицирана је кружно исечена црвена чоха, што у контрасту са

²⁴ Маринко С. Станојевић, *Заглавак, ношња*, с. 33.

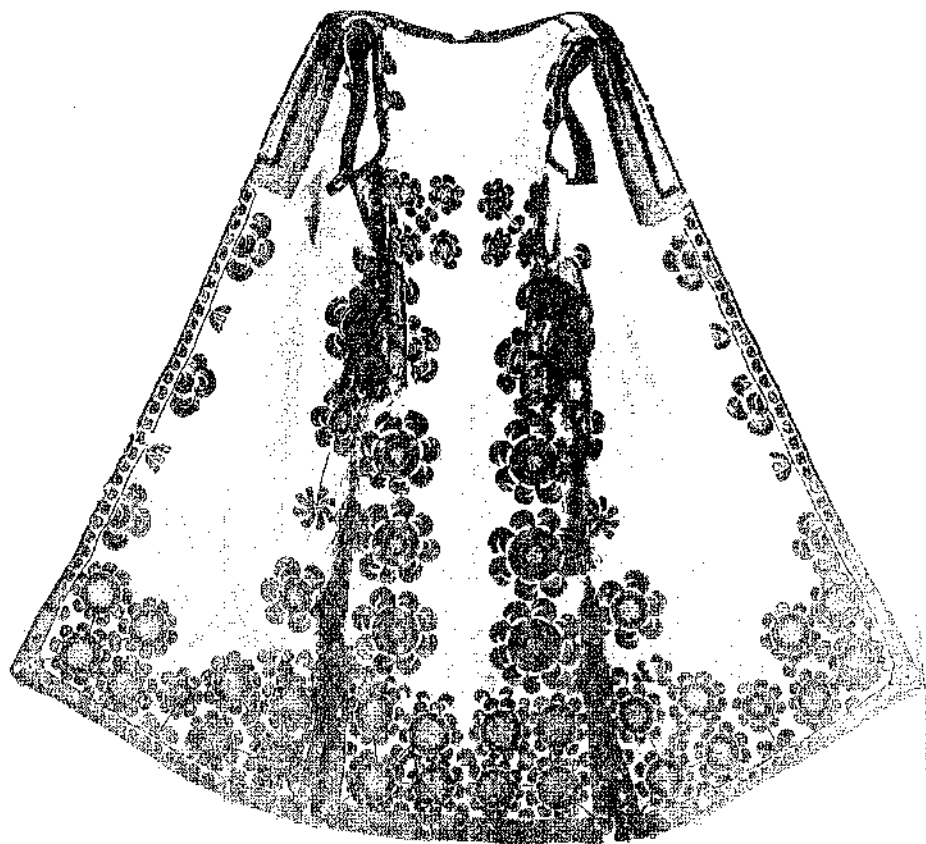

Сл. 14. Крој зубуна

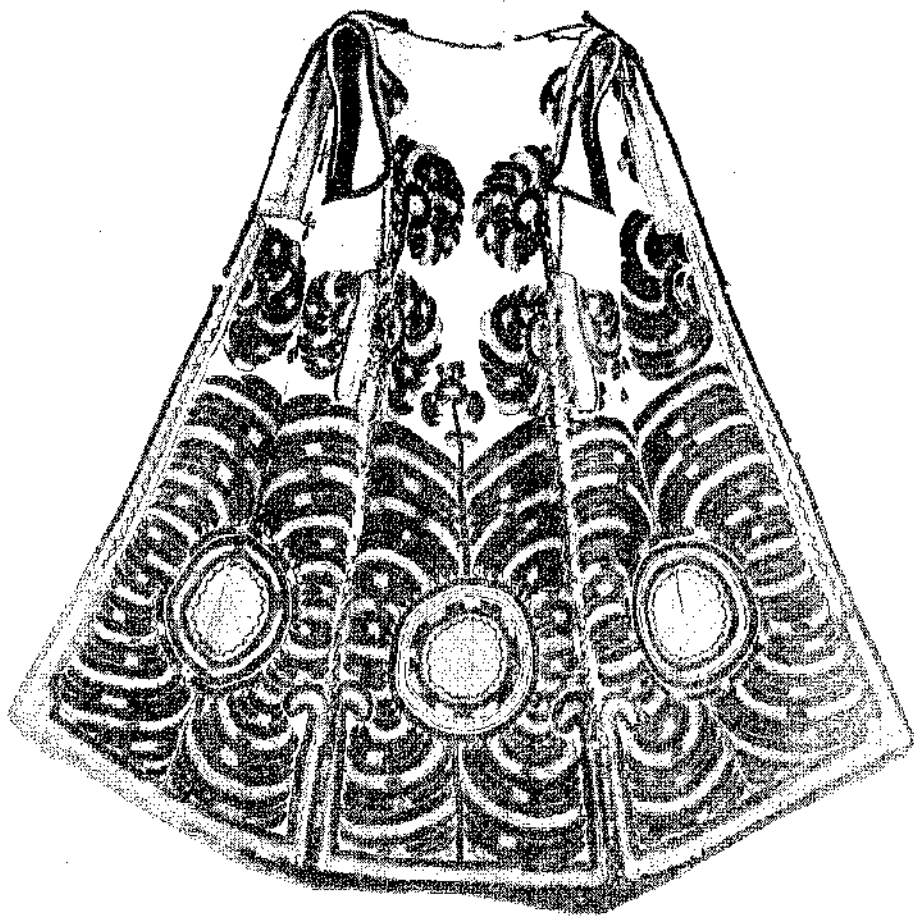
прстежно црним везом и спрам беле сукнене основе даје овим зубунима живописан и префињени ликовни и естетски израз. На већини зубуна цветни украс прекрива беле скуте, или су крупније обликовани цветови распоређени у два, односно један ред по дну зубуна. Осим скута, орнаменти прекривају, најчешће у два реда, саставе пола и клинова и нижу се дуж грудног отвора (Сл. 15, 16). Било их је обликованих са врло крупним цветовима, и то по један цветни кружни орнамент на свакој предњици и на полеђини, са листовима који се густо, у благом паралелном луку, нижу од цвета у средини, или, пак у виду седам до осам криласто разгранатих стилизованих цветних мотива распоређених на белој сукненој основи (Сл.17, 18). Код свих зубуна ивице су опточене црним гајтаном, а местимично је аплицирана и црвена чоха, као и ресе „китке” дуж састава испод пазушних отвора. Везле су их и носиле девојке и жене. Нарочито се пазило да свадбена ћурдија буде што лепше извезена. Ћурдија је, како у свечаним приликама тако и у свакодневной намени, ношена преко кошуље и јелека, уз сукњу „запрегу”, „бошчу”, „вутарку”.

Сл. 15. Женски зубун – „hurdiја“, село Валевац, Тимок, XIX век.
Збирка Етнографског музеја у Београду

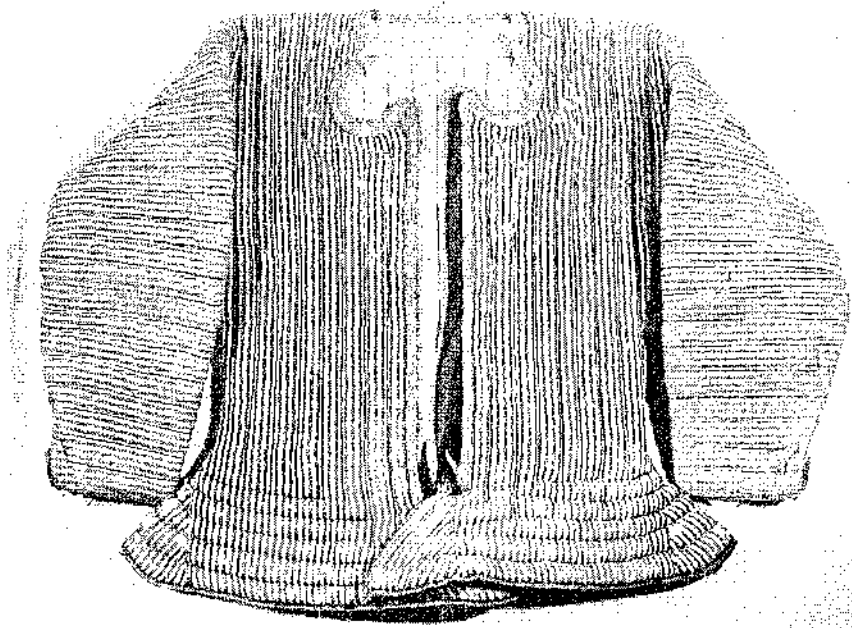
Сл. 16. Женски зубун – „шурђија“, околина Књажевца, XIX век.
Збирка Етнографског музеја у Београду

Сл. 17. Женски зубун – „ћурдија“, село Зубејинац, Тимок, XIX век.
Збирка Етнографског музеја у Београду

Сл. 18. Група жена у сјаринској ношњи стимљена у Књажевцу после Проџ свейског рајта.
Збирка Етнографског музеја у Београду

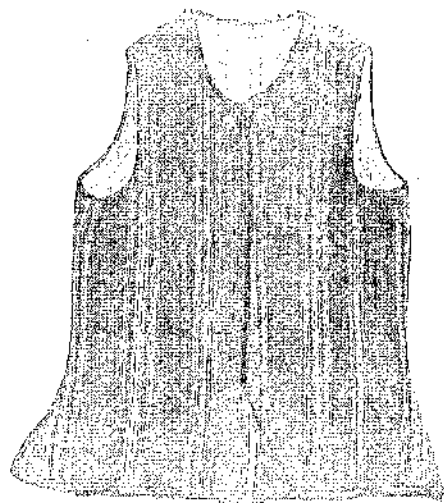

Сл. 19. Женска памуклија – „антиерија”, село Васиљ, Тимок, крај XIX века. Збирка Етнографског музеја у Београду

Гуњић и памуклије. Осим сукненог зубуна, по хладнијем времену ношени су „гуњић” од сукна и две врсте памуклија – „антиерија” и „зрудњак”.

За „гуњић”, израђен од обојеног црног сукна „шајака”, ретко од природно смеђе пуније „квашње”, употребљаван је и назив „дебела дрешка”. Овај сукпени хаљетак, са дугачким равно кројеним рукавима, плитким овалним вратним изрезом и право кројеним предњицама – допирао је до испод крстију. Дуж ивица био је опточен црним или плавим вуненим гајтаном, од кога су била израђена два до три дугмета и петље за закопчавање предњих пола – „низ брдо” под вратним изрезом и испод груди.

„Антиерија” – памуклија са дугим рукавима, кројена је са наглашеним струком, плитким срцоликим вратним изрезом и досезала је до струка или до испод крстију. Шивене су од вунених и памучних тканина домаће израде, али и од куповних материјала фабричке производње. Тканине су претежно биле једнобојне, најчешће бордо, тамнољубичасте, жуте боје или изаткане са врло уским црugaма у другој боји. Између горње тканине (лица) и поставе „потплате” антиерије су биле испуњене вуном, памуком, или кучином и већином уздужно испрошиване. (Сл. 19) Радила су их жене у кућној домаћој радности или су куповане готове у радњама. Дуж ивица имале су гајтанску оптоку црне, модре или црвене боје.

Сл. 20. Женска памуклија – „грудњак“,
околина Књажевца, крај XIX века.
Збирка Етнографског музеја у Београду

Сл. 21. Женска памуклија – „грудњак“ са
везеним украсом, околина Књажевца, прве
деценије XX века.
Збирка Западњачког музеја у Књажевцу

„Грудњак“ – памуклија без рукава, такође је досезао до испод појаса. Прављен је од истих ткањина и на исти начин као и антерије. Радо су га сваким даном и празником носиле и млађе и старије жене. Осим гајтанском отпаком, нарочито код млађих особа, украшавао је везеним цветним мотивима. За копчаво се металним копчама (Сл. 20, 21).

Либаци „Зурце“ – израђене од црне чохе или од црног атласа, прихваћене под утјањем грађанске ношње, најпре су носиле имаушије младе као део свадбеног одела, а затим и у другим свечанијим приликама (Сл. 3). Као и у другим крајевима, и овде је либаде украшавано сменним везом и гајтанима дуж предњих поља, у доњем делу цољевине и ивицама дугих и широких рукава.

Обућ. Женске чарапе дуге до колена – „даколенике“, „даколенице“, убртајају се у најлепше делове народне ношње у књажевачком крају. Двопрећне су, исплетене у две боје, веома богато орнаментисане. Основни делови дво-прећних чарапа су „стопале“ и „горњиште“, свако од њих са посебним распоредом орнамената. На стопалу – врх, прсти, средњи део и peta различито су шарани, што је случај и код „горњишта“ са доњим, средњим и горњим појасом различитих мотива. Осим црне, основне боје, за шаре су одабране првенствено црвена, затим зелена, модра, смеђа боја. Шаре су геометријског и вегетабилног стила. Готово сваки орнамент јавља се у више варијантних решења и сваки има посебан назив. Од народних назива набројаћемо само неке: коло, кукичке, на ребра, вргуљке, крстићи, шапице, метлице, ласице, реске, бопчице, помицаљке, перце, звезда, тролнет, лала, перуника, итд. Има их и у виду стилизованих фигура коњића, петла, голуба. По композицији мотива и колориту, женске чарапе богатије су обликоване од мушких чарапа. На женским чарапама мо-

тиви су комплекснији, већих димензија и у више боја сложени, за разлику од мушких чарапа, које су такође лепо шаране, али са једноставнијим орнаменталним и колористичким решењима. И женске и мушке чарапе плету се од врха нагоре. Орнаменти се у плетењу формирају и развијају, а има их употпуњених и везом. На крају горњишта сваке чаране је „узица“, „подвезанка“, која служи за везивање око ногу. Нове двопрећне чарапе носиле су се на свадбама, при одласцима у госте, на саборе, вашаре, служиле су за даривање, а старији, већ ношени примерци као и чарапе исплетене са мање украса, користиле су се сваким даном²⁵.

Од кожане обуће, уз двопрећне чарапе, највише су ношени *опанци* од нечињене свињске или говеђе коже, урађени у сваком домаћинству за потребе својих укућана. За израду једног пара опанака коришћена су два правоугаона исечена комада коже. Петни део би се обликовао сечењем кружно, а на горњем делу посувраћањем два краја у троугао и зашивањем средином формирао би се врх („вр’“) за прсте. Затим, кроз рупице, шилом урађене, дуж страна провлачила се узица од усукане кучине (конопле), којом се мањим притезањем формирао овални отвор опанака. При дну „вр’-а“ стављана је кратка омча дужине 1,5 – 2 cm, а у размацима на неколико места са страна пришиване су уске и кратке кожане петље „жапке“, кроз које су се протурале „поворке“ (узице од кучине) или „врвце“ (узице од усукане кострети) којима су се опанци учвршћивали за ноге. Женски опанци прављени су без набора или, пак, са плитко сложеним „брчкољима“ у пределу прстију и на пети, по чему су називани „опанци на брчкољ“. У опанке су, због хладноће и удобности, стављани „обојци“ – комади сукна исечени и заобљени у форми ширег стопала, односно опанка.

Осим пресних опанака, који су имали широку примену код сељана свих узраста, од краја XIX века понеке жене, а првенствено невесте, носиле су „*браене опанке*“ од штављене говеђе коже занатске израде, који су имали посувраћен и у средини спљоштен врх. За венчање и празничне прилике пошене су *дубоке цицелe* „*џонцуке*“ на шнир, а и *џиљике цицелe* са пређицом и дугметом.

Накит. Раније описани накит уз трвље и превез „обрадач“ код удатих жена (нанизани новца, украсне игле, наушнице, „мамлије“, ланчићи са привесцима), као и сребрне и месингане копче за појас „литар“ које су носиле невесте и жене, допуњаван је и другим врстама украса које су о празницима, саборима, вашарима носиле не само млађе и старије жене, невесте него и девојке, нарочито оне стасале за удају. Најчешће су то биле огрлице и наруквице. Велику примену имале су ниске стаклених перлица и „маниста“, које су девојке и жене од куповних перлица низале на конач у два-три реда. Осим „маниста“ сложених у „*ћердан*“, носила се и „*оџрлица*“. Састојала се из исплетене врпце ширине 2 – 3 cm, по чијој су ивици биле нанизане паре у један, два или три реда,

²⁵ О пореклу и развоју двопрећних чарапа, о чипицима који су утицали на њихов постанак опширније видети у напред наведеним студијским прилозима Видосави и Светозара Поповића; Каталог, Д у ш н и ца Ж и в к о в и ћ „*Двопрећне чарапе Тимока*“, Књажевца 1985.

што је зависило од величине сребрног новца, као и од материјалних могућности власнице. Новац се на крај низао у више паралелних редова за „низанџару“, која је као врста нагрудника служила за украшавање грудног дела зубуна, односно „ћурдије“. Како за кићење трвела и обрадача тако је и за обликовање „огрлица“ и „низанпара“ коришћен сребрни српски, турски и аустријски новац, а само имућније особе имале су ниску од дуката или су златнике појединачно уметале у накит за кићење главе и врата. Код сиромашнијих, уместо златних дуката, коришћена је њихова имитација „жути венци“. Наруквице су биле такође омиљен накит. Било их је полуотвореног типа „гривне“ или „белензуке“ од ливеног месинга и наруквице затвореног типа, састављене од сребрних алкица, плочица које су се затварале на ширу иглу. За разлику од наруквице затвореног типа која се стављала на једну руку, гривне су често ношене у пару, по једна на свакој руци. Осим наруквица занатске израде које су куповане код кујунџија у граду или на вашарима, многу су коришћене вунене „наруквице“ домаће израде. Плетене су у комбинацији више боја, често са додатком стаклених зрна, „маниста“. Њихова ширина је износила 10 – 15 cm, ношене су по једна на свакој руци испод самог руба широког зарукавља кошуље тако да су се добро виделе. Прстићење, сребрно „бело“ и месингано „жуто“ занатске израде, такође куповано претежно на вашарима, углавном су носиле невесте и удате жене. Цвет закићен у коси или по страни у набор забрађене мараме с леве или десне стране био је омиљени украс девојака, а неретко и жепа.

Основни делови мушке народне пошње

Коса и капа. Коса је шишана кратко, брада бријана, а бркове, као и у другим крајевима, неговали су махом средовечни и старији људи.

На глави и млађи и старији људи у књажевачком крају носили су капу *шубару*. Слично је било и у свим околним областима. Према подацима В. Карића (1887. године) „шубара је свакидашње покривало главе готово у целој источној Србији, лети и зими, разних облика и величина“ ... „у свим источним окрузима, нарочито у крајевима њиховим који су ближе граници државној, носе се мање шубаре, од јагњаче коже, готово увек црне или мрке“²⁶. Осим црних, било је, нарочито у појединим пределима Књажевачког округа, и белих шубара, како је то 1881. године забележио Ј. Мишковић. „Шубаре, велике, власнате, обично беле, носе сељаци из села Зубетинца, Влашког поља, Бучја, у крају западном, који се додирује са црногорским округом“²⁷. И ове беле шубаре, као и црне шубаре које су биле у употреби на целом заглавско-тимочком простору, израђивали су сами сељаци. Биле су с дужком власи, заруб-

²⁶ В. Карић, нав. дело, с. 120.

²⁷ Ј. Мишковић, нав. дело, с. 102.

љеног облика и звали су их „барейшине”. Зимски су ношене „ушанке”, такође са дужом власи и зарубљене као и „барстине”, али са „ушкама” – продуженим крајевима који су покривали уши и врат и везивали се под брадом.

Осим баретина кружног зарубљеног облика, ношене су и шубаре шиљатог облика, које су временом потпуно пресовладале. Прављене су од „рудо” крзна млађег јагњета, чија је вуна краћа. Шубаре „миље” радили су сами сељаци, а још више мајстори ћурчије. Шубаре мајсторске израде називане су „асијрајанске”, „осијрајанске”.

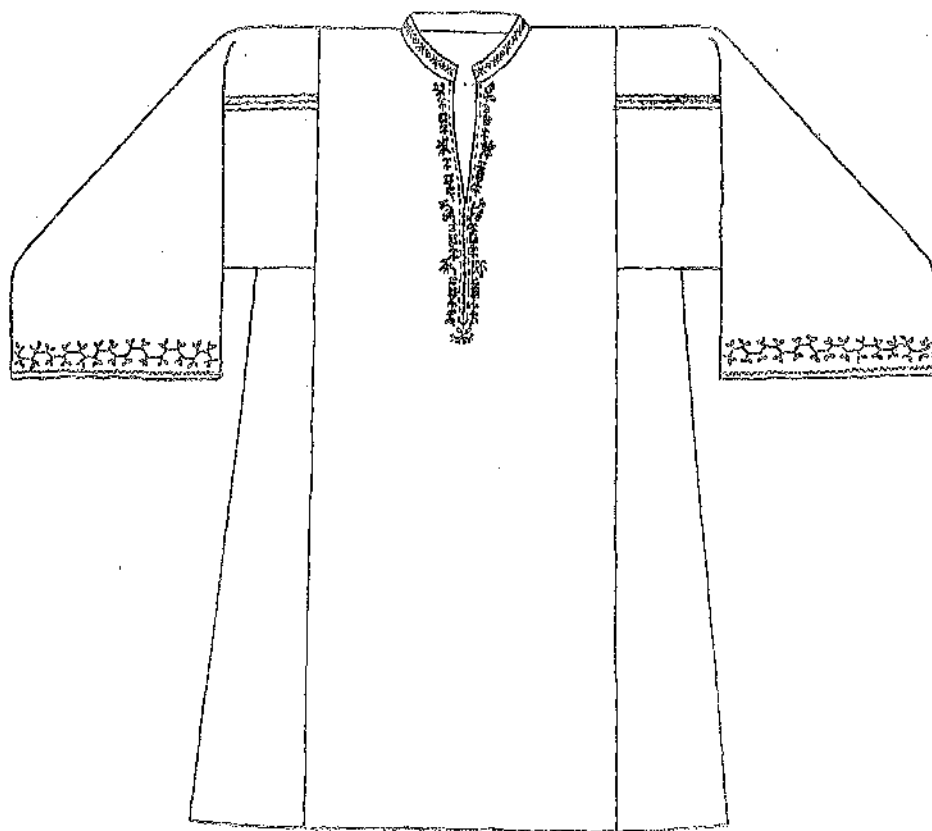
Кошуља. Мушке кошуље кројене су на исти начин и од истог домаћег платна као и женске кошуље, само су биле краће. По дужини су допирале до колена. Највише је коришћено конопљано, а мање ланено платно. Понеки су имали кошуљу од памучног платна, најчешће младожења за свадбу, коју је касније користио и у другим празничним приликама. Празнична кошуља, било да је шивена од „пртеног постава” или од памучног платна, у оба случаја лепо извезена, називана је „стовална кошуља”.

Кошуља је право кројена од једне поле платна која се по средини пресавије, а затим изреже отвор за главу и изрез на грудима. Са страна, на саставку предњег и задњег средишњег основног дела кошуље, умешу се клинаста проширења „ребрња”, а према потреби – због веће ширине у скутима, још један или два краћа и ужа клина („клинћићи”). Рукави на кошуљама из XIX века били су равни и широки (Сл. 22), а од краја XIX века, под градским утицајем, рукави се скупљају на наруквице „гаслице”. Кошуље са широким рукавима ношене су још и почетком XX века, упоредо са кошуљама које су имале рукаве „на гаслице”²⁸. При дну рукава завршених наруквицама (ширине око 10 cm) ширина рукава од једне и по поле платна набирала се концем у ситне жабице „шупке”, „шмркови” (Сл. 23).

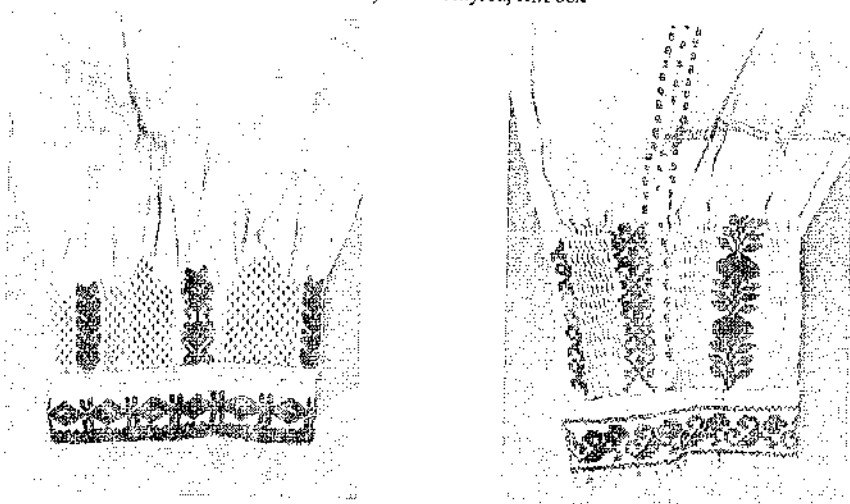
Рукави кошуље – широки, или, пак, скупљени на гаслице, затим колир („огрљак”), као и разрез на грудима („ошвица”, „пазука”) украшавани су везом од вуненог и пртеног конца, најчешће црне и браон боје, понекад и са додатком црвеног, бордо, зеленог или модрог конца. Орнаменти су геометријски и стилизовани биљни: цик-цак линије „вргуљке”, кружићи „окца”, ситни ромбови „колца”, крстасте шаре „крстићи”, цветни мотиви „цвећенце”, „гранчице”, „гусенчице”, често распоређени у низу („извод шарки”). Рађени су техником покрстице и косог бода. Осим веза, при дну грудног изреза и на саставима платна дуж рукава јавља се украсни шупљикави састав „чикма”, од обојеног конопљаног или вуненог конца, рађен шивањом иглом (Сл. 24).

Кошуља је ношена до тела, са увученим скутима у сукнене чакшире „беневреке”. Уз кошуљу и чакшире у Књажевачком округу платнене *џаће* нису се носиле, што је истовремено био случај и у суседним окружњима – Црноречком,

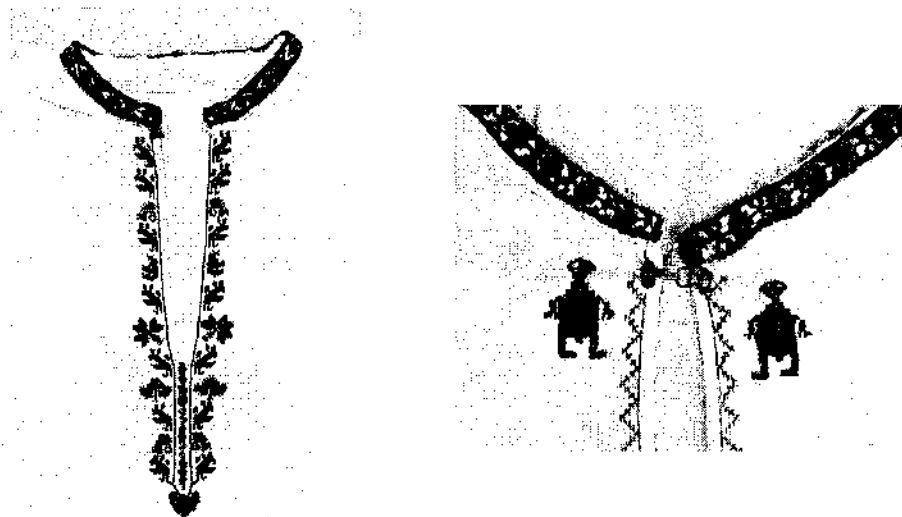
²⁸ Маринко Стапојевић, *Заглавак*, с. 32.

Сл. 22. Мушка кошуља, XIX век

Сл. 23. Наруквице „таслице“ са рукава мушких кошуља, околита Књажеваца, прва половина XX века. Збирка Завичајног музеја у Књажевацу

Сл. 24. Вез са „оџрљака“ и њибрса мушких кошуља, околина Књажевца, XIX и почетак XX века. Збирка Завичајног музеја у Књажевцу

Пиротском и Нишком²⁹. Међутим, неки подаци из осамдесетих година XIX и почетка XX века казују да су гаће биле у употреби, истина сасвим ретко. У Заглавку, а то се може односити и на Тимок, „у доњим селима могле су се видети пртене гаће („заче“) које се носе само лети, без чакшира“³⁰. Због тога што су гаће биле сасвим ретке, или, пак, уопште нису ношене, уз сукнене чакшире („бевреци“) користио се нарочити део мушке одеће „накурњак“, исплетен од вуне, са узицама помоћу којих се везивао за појас.

Појас. Преко кошуље опасиван је „џовас“, „џканица“, изаткан од вуне или од памука, у две или у више боја. Орнаменти су хоризонталне пруге, редови изломљених линија, ситних квадрата, ромбова и др. Ширина појасева износила је око 15 cm, а дужина од 1,5 m до 2 m. Ткани појас опасивао се целом дужином. Поврх тканог појаса ношен је кожни мали и црни „силав“. За силав се задевао нож или бритва, ретко пиштољ³¹. Почетком XX века силав је готово сасвим изобичајен.

²⁹ В. Карић, нав. дело, с. 116.

³⁰ Ј. Мишковић, нав. дело с. 102; Маринко Станојевић, нав. дело, с. 32.

³¹ Ј. Мишковић, нав. дело, с. 103.

Сумњиво дело. Основне сукнене делове ношње које су носили и млађи и старији људи током читаве године сачињавали су: чакшире „беневерци“, „беневерци“, јелек „елек“ и гуњ „гуњче“ са рукавима. Шивени су од четвордо ткиног вуненог сукна, и то најпре од сукна природно беле боје („бела клапња“), затим од сукна природно смеђе боје („клатња“) и од краја XIX века од сукне обојеног у црну боју („шајак“). Појединих делова белог сукненог одела и данас се сећају понеки старији људи у Заглавку (Алдинац, Шарбановац) и у Тимоку (Кожел, Буџе, Скробница). И повесничари народног живота из последњих деценија XIX века и почетка XX века белже да су беневерци од белог сукна, а јелек и гуњче од сурога и црног сукна³². Уз поменуте делове сукненог одела, Милан Ђ. Милићевић у делу *Кнежевина Србија* из 1876. године забележио је да „стари људи носе до колена беле доламе, закопчане на грудима, и то највише зими, па, поврх тога, фермен и гуњ, а доле ткане беле чакшире“³³. В. Карић дао је (1887. године) детаљнији опис доламе, за коју каже да је ношена у Књажевачком, Пиротском и Врањском округу. „Долама од бела сукна, на прсима и по дну оточена црним гајтанима; она је с рукавима, дугачка до колена, на прсима се закопчава, а преко ње се опасује појас. До предње три десетине година долама се носила и по осталој Србији“³⁴. По сећању понеких старијих људи у време личних истраживања на терену, осим „доламе“, у прошлости је било у употреби и бело сукнено „дубе“, у облику дугачког јелека, са предњицама које се преклапају и по коме се, једнако као и поврх доламе, опасује вунени ткини појас. И долама и дубе свакако припадају старијем одевном слоју, што је случај и са уским беневерцима, јелеком и гуњем. Међутим, за разлику од беневерца, гуња и јелека који су се задржали у употреби у заглавско-тимочким насељима све до првих десетина XX века, долама и дубе раније су изобичајени. У књажевачком окружењу долама и дубе од белог сукна задржали су се дуже у употреби једино у југоисточном делу, тј. у селима у околини Калне, чије становништво припада шопском комплексу културних особина.

С обзиром на то да је мушка ношња била уједначенијих одлика на ширим просторима у Србији, треба указати да су чакшире – беневерци, јелек и гуњ који су у Тимоку и Заглавку ношени све до почетка XX века, истовремено сачињавали основну сукнену одећу сеоског становништва и у суседним северним и западним крајевима. У истом материјалу, са готово истим кројним и украсним обележјима, као и са истим или сличним терминолошким одредницама, били су познати у околини Зајечара, у Сврљигу, у сокобањском крају и шире³⁵ (Сл. 25).

³² Исто, с. 102; Марицко Станојеввић, нав. дело, с. 32.

³³ Милан Ђ. Милићевић, *Кнежевина Србија*, с. 857.

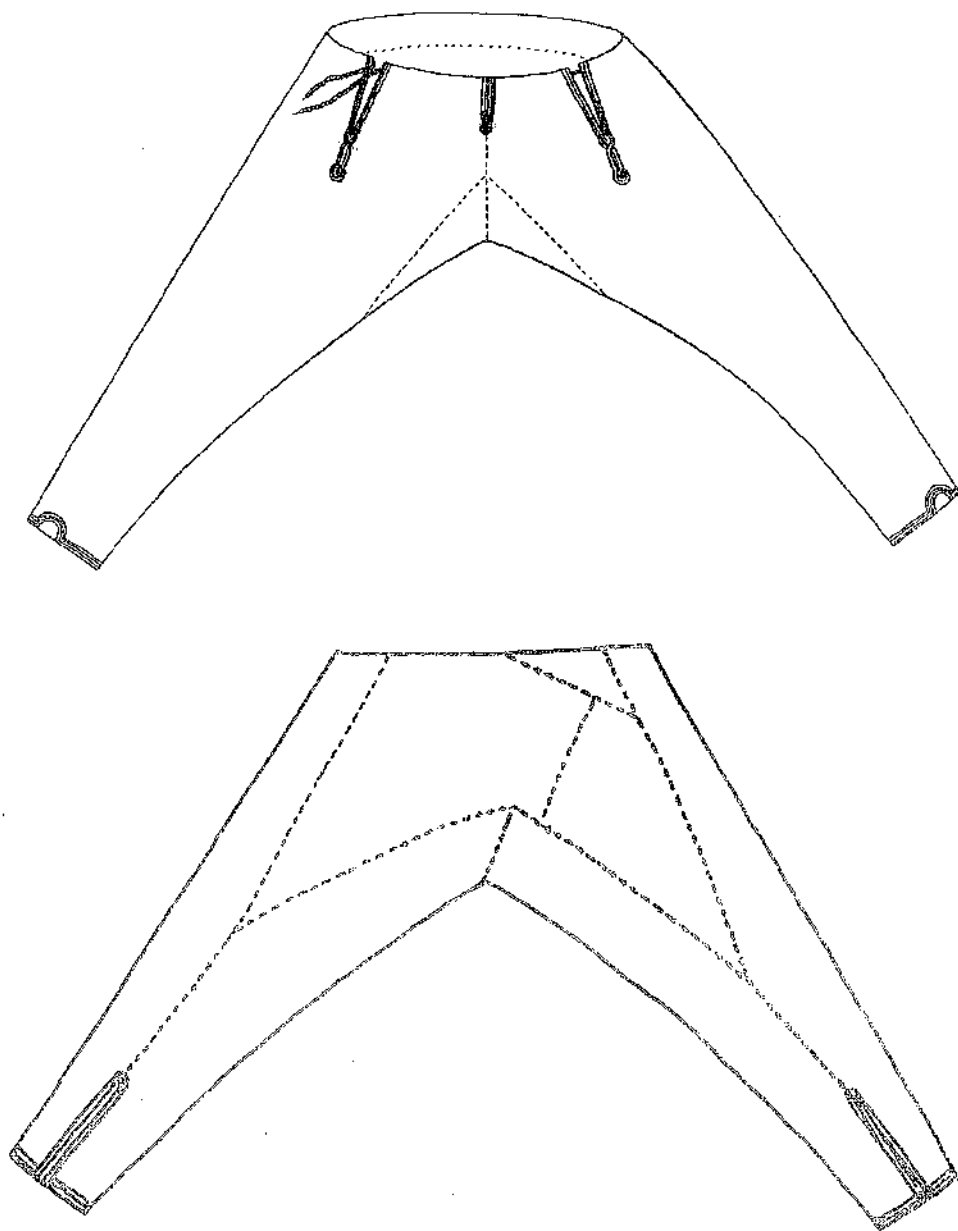
³⁴ В. Карић, нав. дело, с. 119.

³⁵ Према примерцима ношње у збирци Етнографског музеја у Београду.

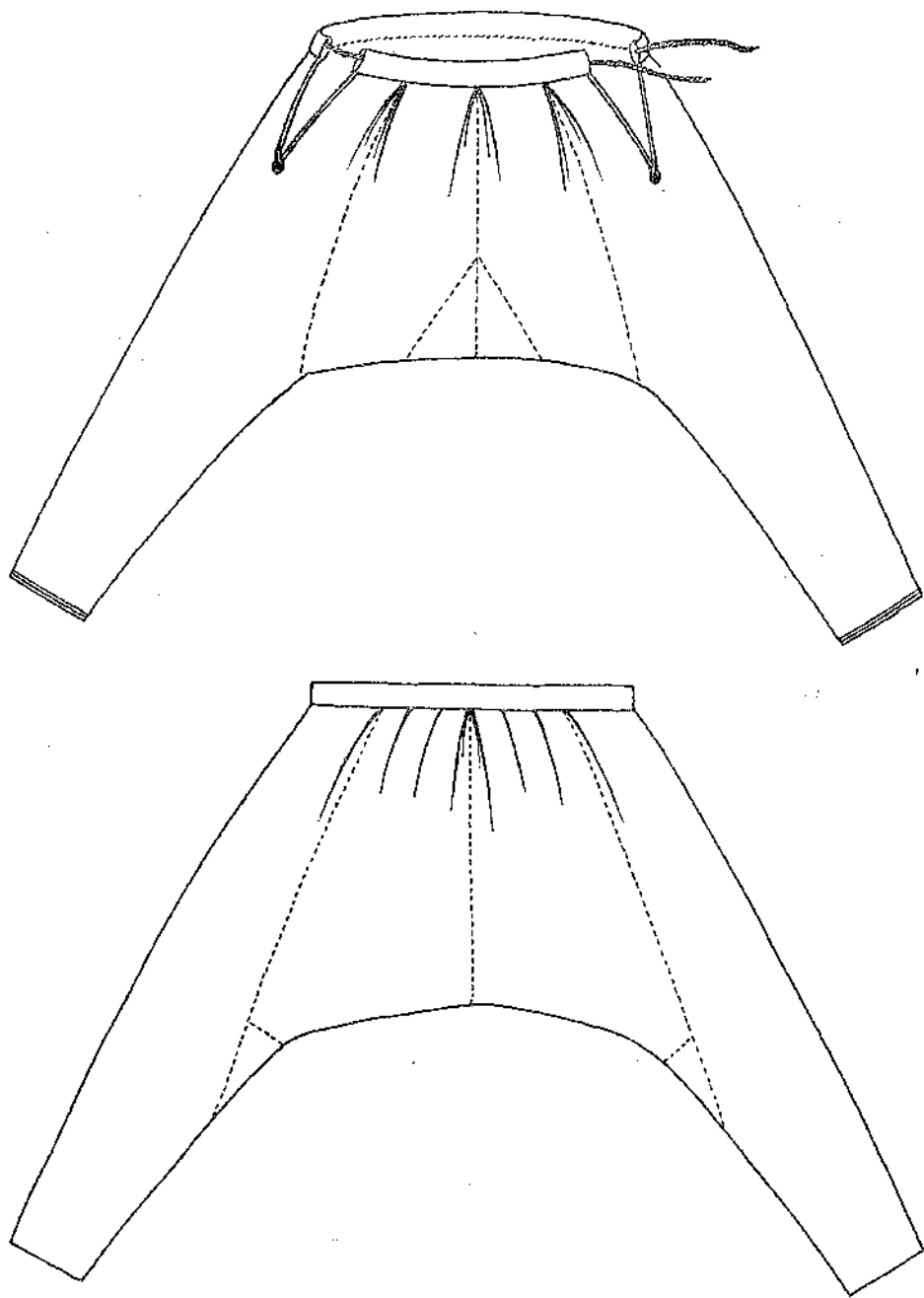

Сл. 25. Мушка ношња, Црпјеж Владислава Тийелбаха, 1885. година.
Збирка Етнографског музеја у Београду

Чакшире. И лети и зими носене су чакшире „беневреци“ или „бревенеци“. Шивене су од белог домаћег сукна, затим од сукнене „клапње“ природно смеђе боје и од „шајака“ – црно обојеног сукна. По кројним особинама беневреци су врста чакшира са мањим туром („подупина“) и ужим равним ногавицама које су при дну отворене. Допирале су до испод појаса. Везивале су се помоћу вунене узице провучене кроз појасни ивични поруб („учкур“). Имале су два прореза („ркмачи“, „цепке“). Око тих отвора, дуж шавова и по дну ногавица, украшаване су вуненом опшохом од гајтана („врвца“) који су жене правиле од вунене пређе најпре модре, а касније црне боје (Сл. 26). По угледу на широке чакшире потурлије – хаљетак грађанске ношње XIX века, почињу да се посе од краја XIX века шири „беневреци“ – са шест набора („валте“) с предње стране и са четири валте позади. Са припivenessим појасом („учкур“) кроз који је провучена узица за везивање, ове чакшире су биле дуже и захватале су појасни део тела. Прорези „ркмаче“, као и начин украшавања црним вуненим гајтаном исто су урађени као код старинских, ужих беневрека (Сл. 27).

Сл. 26. Чакшире – „бенеореци“, „бревенеци“,
педња и задња страна, XIX век .

Сл. 27. Чакшире – „бепевреци“ са наборима „вилјама“, предња и задња страна, крај XIX и почетак XX века

Подвезе. Испод колена, поврх ногавица беневрека подвезиване су подвезице – „*подврске*“, изаткане уске врпце са ситним пругастим шарама, на једном крају поткићене ресама.

Јелек. Преко кошуље на горњем делу тела ношен је „*јелек*“, „*елек*“, хаљетак без рукава, са равно кројеним предњицама и дужином до појаса. Око вратног изреза је јака „огрљак“. Јелек је кројен од „*клашње*“ или од „*шајака*“ и украшаван најпре модрим, а затим црним вуненим гајганима. Спреда је – у пределу груди, закопчаван помоћу петље и дугмета, начињеним од гајтана (Сл. 25, 28). Понеки су носили „*фермен*“, који је по облику био сличан јелеку, али израђен од чохе и украшен богатијим гајтанским везом. И јелек и фермен били су саставни део летње ношње, али су ношени и зими, првенствено сукњени јелек, и то обучен испод гуњчета.

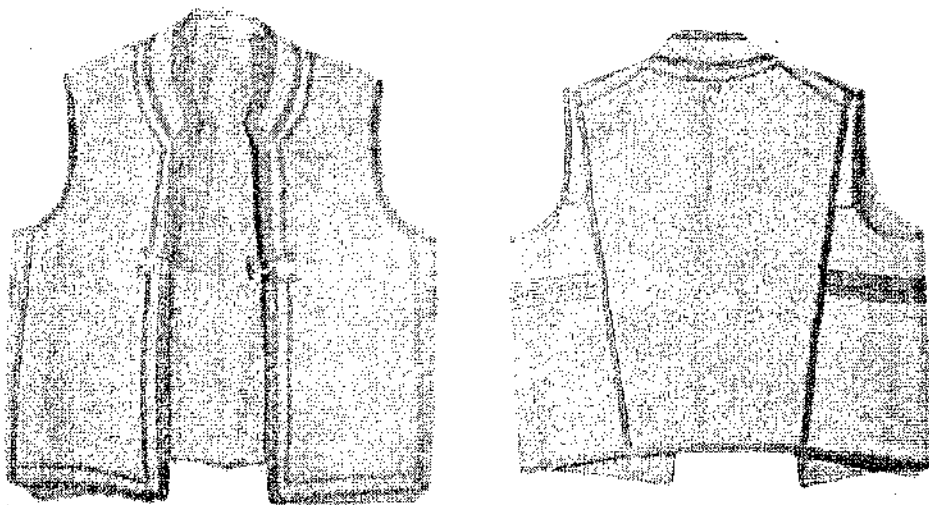
Гуњ. Изразити топли хаљетак било је „*џуњче*“ – са дугачким рукавима, дужине до испод појаса, са равно кројеним пешевима и са вратном јаком („огрљак“) висине око 5–6 см. Гуњче су, исто као беневреке и јелек, израђивале сеоске терзије од донесеног домаћег сукна. По огрљаку и дуж предњих пола и полеђине украшавали су га са два до три и више редова вунених гајтана модре, а затим црне боје (Сл. 29).

Памуклија и кожух. По хладнијем времену и зими знатну примену имали су „*џрудњак*“ – памуклија и „*кожув*“. Грудњак, хаљетак без рукава, израђен од домаће тканине или, пак, од куповног памучног материјала једнобојног или пругастог дезена, био је испуњен памуком, постављен и уздужно прошивен. По дужини је прелазео појас, а закопчавао се на десном рамену и са стране испод пазуха (Сл. 30). Кожух, дугачак готово до бедара, градили су поједини сељани у домаћој кућној радиности од јагњеће коже са вуненим крзном с унутрашње стране. За разлику од овог „*простог кожува*“, који је коришћен при свакодневном обављању послова око куће и у планини код појата, кожухе боље израде правили су мајстори кожухари од обрађене и обојене коже беле и жуте боје. Било их је без украса и са кожним нашивцима дуж предњих пола, које су се спреда закопчавале.

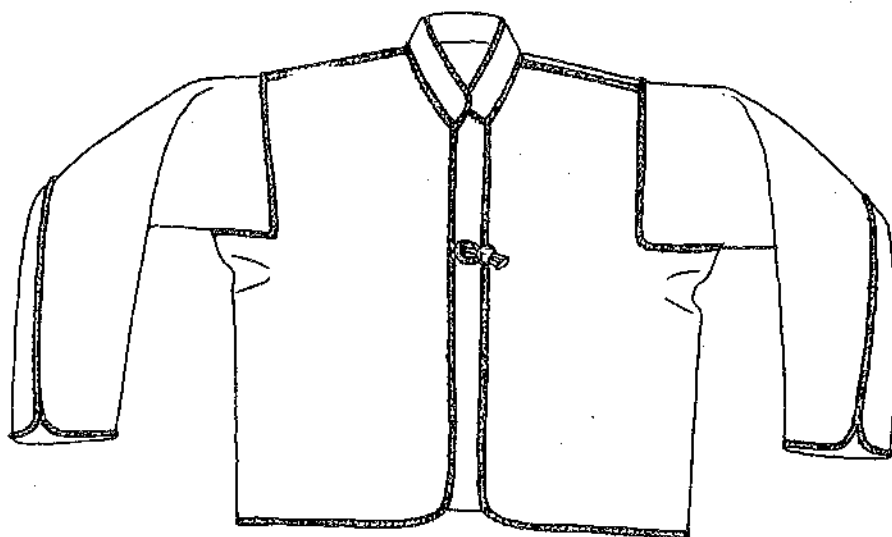
Гуња. Зими, преко свег одела, облачена је „*џуња*“, дугачка до испод колена, начињена од сурог сукна „*клашње*“ или од црног сукненог „*шајака*“. Кројена је на два начина – као огртач без рукава и као пространи капут са дугачким рукавима. И једна и друга врста дугачке гуње имале су капуљачу („*гугла*“), а закопчавале су се испод вратног изреза помоћу црног вуненог дугмета и омче.

Скорње и коже. Карактеристични делови ношње, које су користили махом чобани, били су „*скорње*“ и кабаница „*коже*“, направљени од козје коже са длаком окренутом на спољну страну. Скорње су покривале целе ногавице сукњених чакпира беневрека (Сл. 31). За скорње С. Тројановић наводи да су нарочито биле распрострањене у околини Књажевца. „*Пастири задену за појас козју кожу с длаком споља, и њом се као кецељом заогрну све до чланака, да се не би унутрашње одело, кад се веру кроз трњаке и галију поцепало.*“³⁶ Ради

³⁶ Сима Тројановић, нав. дело, с. 146–147.

Сл. 28. Мушки јелек – „јелек“, „елек“, предња и задња ситрања, село Орешац, Тимок, друџа
 половина XIX и почетак XX века. Збирка Етнографског музеја у Београду

Сл. 29. Мушки џуњ – „џуњче“, друџа половина XIX и почетак XX века

Сл. 31. Беошје: овчар са коленим „скорњама“ преко појавица чакшира, село Кожељ, Тимок.
 Стихио Никола Зега 1903. године. Збирка Етнографског музеја у Београду

Рукавице. Саставни део ношње, нарочито зиме и на хладнијем времену, биле су, као и код жена, једнопрсне рукавице. Плетене су од две вунене пређе, најчешће црне и тамноцрвене или браон боје, а орнаменти су били геометријски, ређе стилизовани биљни, рађени готово на исти начин као и на вуненим двопрсним чарамама.

II. НАРОДНА НОШЊА У ПЕРИОДУ ИЗМЕЂУ ПРВОГ И ДРУГОГ СВЕТСКОГ РАТА

И у женској и у мушкој ношњи у овоме периоду гасудиле су нове промене. Све су се одразиле у вишунтању и изобичајенију поједених старинских одељних објеката у утицају нових тенденција из савремених средина и војничког покрета одевнице. Показало историјски је да промене изазивају и у Тисоци и Вачарујак, али ипак подједнако објекти све одоране стилистичке сличности. И кројеве у граду, усвајање нових облика одеће и, отуда у селу, лавуштања пореданих старинских делова: кожни, најчешће са јакне код мушкараца, а потом и код средоземних и старијих особа. За утицај нових тенденција одевних облика за ово време постоје су упореда са новинама које су после 1925-1930. године пронађене код војина, без обзира на узраст. Исто тако, промене су се брже одвијале у селима у непосредној околини Књажевца, а спорије у удаљенијим и плавинским насељима чија се комуникација са урбаним срединама утицаја спорије одвијала, па су стога старији делови ношње дуже одржавани, а новине спорије усвајане.

Међу првим деловима старије ношње који су у годинама око Првог светског рата готово сасвим изобичајени били су начин чешљања косе у трвеле и покривање главе са превезом „убрадачем“ или „обрадачем“ код удагих жена. Истовремено или коју годину касније у женском одевању изостају из употребе сукнени бели „зубун“ или „хурдија“, „дреха“, старинска прегача „прегљача“ с крупним геометријским орнаментима, памуклија „антерија“ с дугачким рукавима, сукнени црни гуњ „дебела дрешка“, а у мушкој ношњи – „беневреци“ или „бревенеци“ (чакшуре уског кроја), затим кратки гуњ „гуње“ са рукавима, сукнена кабанџа „гуџа“, кожни појас „силав“, као и „скорње“. Уместо изобичајених одевних предмета знатну примену код жена налазе разне врсте марама за покривање главе, прегача једноставније обликована, која се носи поврх сукње „запреге“ и уз кратки јелек, затим блуза „рекла“, сукнена „антерија“ у виду краћег капута, а у мушкој ношњи сукнени прелук „друдњак“, панталоне војничког кроја с „бокони“, „антерија“ са дугачким рукавима, као и капут градског кроја.

Међутим, и поред промена које се исказују у новим кројевима, хаљенима обликованим под градским утицајем, као и у појави појединих тканина фабричке производње, важно је нагласити да је у периоду између Првог и Другог светског рата народна ношња и даље претежно била производ домаће

радности. Сукно – природно смеђе боје „клапња” и прно обојени „шајак”, потом конопљано платно, вунено и памучно ткиво за израду тканина и украшавање хаљетака, као и кожа, и даље представљају основну грађу за израду сеоске одеће. Због материјала домаће израде, као и понеких елементарних одевних облика наслеђених из претходног периода (конопљана кошуља, сукња „запрсга”, јелек, шубара, кожух, вунска и кожна обућа) народна ношња – и поред значајних утицаја из градског и војничког начина одевања – у периоду између Првог и Другог светског рата задржала је традиционални карактер, за разлику од неких других сеоских средина у Србији где је преовладао полусеоски – полуградски стил одеће.

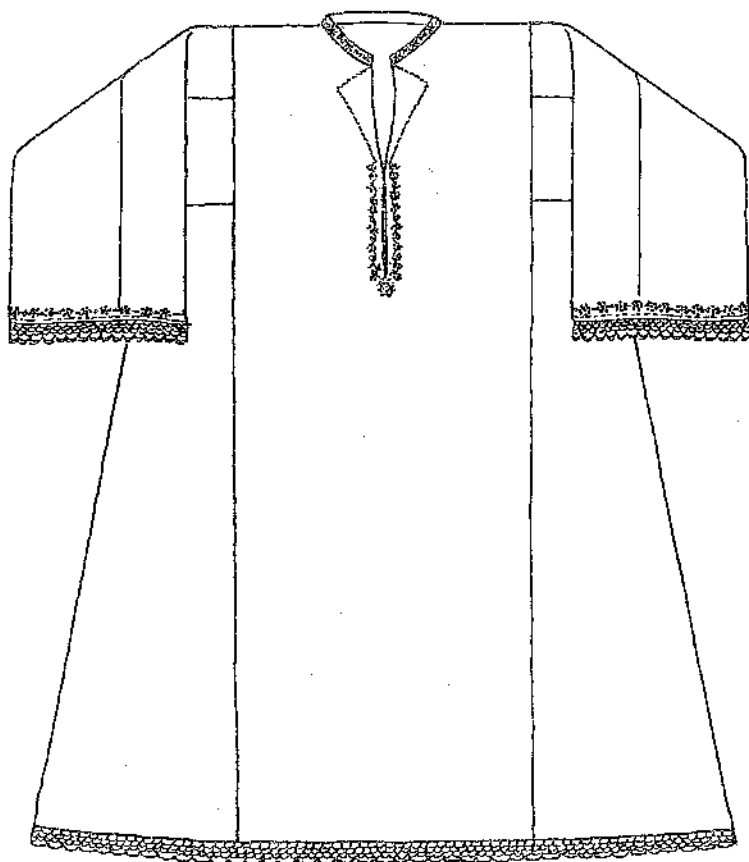
Основни делови женске народне ношње

Чешљање косе и покривање главе. И девојке и жене дугачку косу сплитале су у две плетенице и обавијале их око главе. Девојке су лети ишле махом гологлаве, са цветом „китком” у коси, или повезане, као и млађе жене, мањом памучном, ређе свиленом једнобојном или шареном марамом, коју су везивале под брадом. За разлику од девојака, жене су главу са плетеницама обавијеним у венац најпре повезивале троугластом памучном марамом беле боје. Та доња марама је у разним селима различито називана, на пример „увијалка” (Валсвац), „овијалка” (Бели Поток, Алдинац), „кајка” (Бучје), „врзоглавка” (Жљне), „ђулавка” (Јеланица). За празничне прилике средишњи део који уоквирује чело украшаван је (у дужини око 20 cm) уском белом чипком, рађеном повијеном иглом укосницом („орла”). Чипкани украс често је допуњаван стакленим перлицама („манисте”). Поврх доње мараме „увијалке” обавезно је ношена велика марама четвртастог облика, дијагонално пресложена. Код старијих жена, за забрађивање главе са везивањем крајева на темпу најчешће се виђала куповна памучна „шампија” беле, жуте („цариградска”) или жутозелене („зејтињавка”) боје, са цветном „поткрајшарком” дуж све четири стране. И старије и млађе жене користиле су тање памучне „калемћарке” драп, розе, жуте боје, које су такође биле украшене штампаном цветном вођицом. Пуније мараме „вуларке”, од белог или жутог памучног платна, такође су служиле за забрађивање главе, али су ношене и везане под брадом (Сл. 32). На исти начин повезиване су и танке провидне мараме „маркизејка” и „жоржејка”, које су код млађих особа, као и марама од жућкастог „онал” платна, дуж ивица биле „нашупкане” – поткићене уском белом чипком и округлим перлицама „манистама” (беле, розе, жуте или црвене боје) или, пак, са сјајним „златним” или „сребрним” шљокицама („ласкавке”, или „ласкавице”).

Младино оглавље сачињавали су бели „вал” или „бедовина” и цветни венац (Сл. 46).

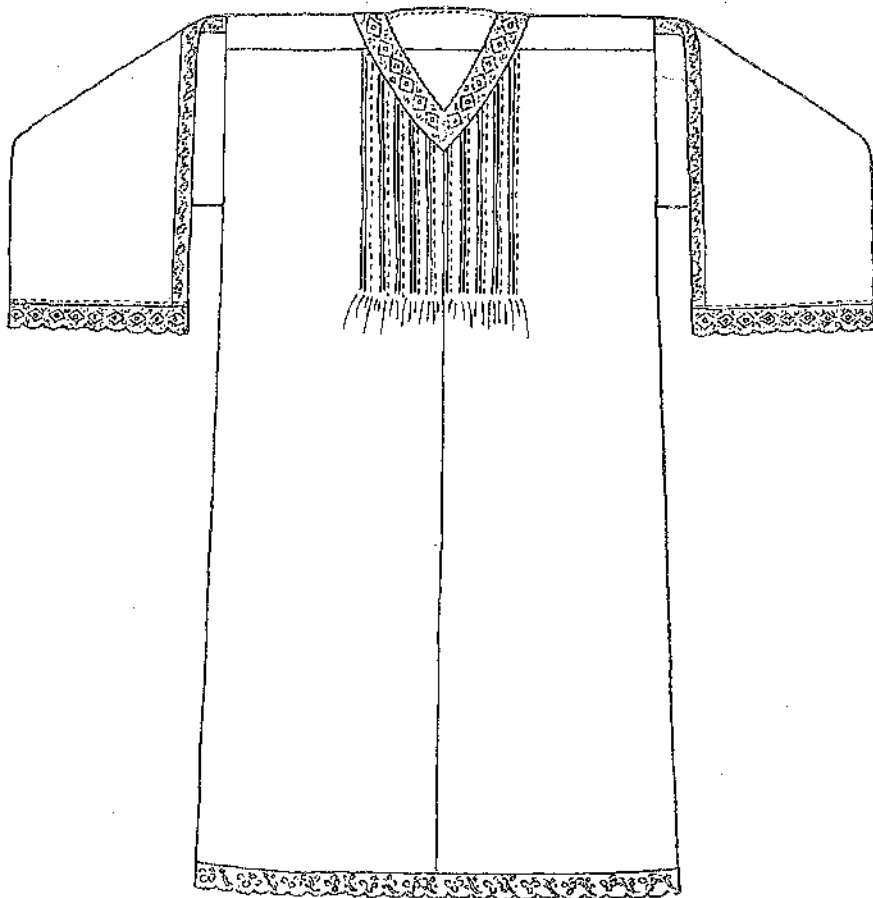
Сл. 32. Ношња старијих жена, село Кожељ, Тимок. Снимио Милтар С. Влаховић 1933. године.
Збирка Етнографског музеја у Београду

Сл. 33. Женска кошуља са везеним украсом у виду крагне, период после Првог светског рата

Кошуља. Као и у претходном периоду, за израду кошуља већина користи конопљано, ређе ланено платно („пртени постав“). По кројним одликама дугачка „*лрйена кошуља*“ задржала је одлике право кројене кошуље са уметнутим „клиновима“ („ребрња“) са страна, само је мало краћа – допире до изнад чланака. Осим украсног састава „чикме“ при дну грудног разреза и дуж рукава, као и везеног украса на вратној јаки „огрљаку“ и на грудима, по угледу на градске кошуље са крагном, при врху вратног изреза јавља се извезени обрис једнокрилне крагне, изведен, као и сав остали вез на кошуљи, од вуненог или конопљаног конца претежно црне и браон боје, са местимичним додатком црвених, жутих, зелених, плавих бојених детаља (Сл. 33).

За разлику од кошуља израђених од домаћег „пртеног постава“ које су се по кројним и украсним својствима задржале у готово непромењеном визуелном изгледу, кошуље које се шију од памучног платна с узводима („*ћенар платно*“),

Сл. 34. Женска кошуља – „ћенарка“ кројена са пораменицом „порамком“, период после Првог светског рата

„са ћенар платно“) другачије се кроје и украшавају. Предњица кошуље кроји се из две поле („брда“) платна које трећином ширине прелазе на задњу страну, где се спајају са трећом полом, која чини темељни конструктивни део полеђинс. На раменима је ужа пораменица („порамка“), а испод четвртастог или троугластог вратног изреза ширина предњих пола набрана је или, пак, сложена у низ паралелних поруба („валтице“). Као украс користе се чипкани умети (домаће израде, куповни) распоређени око вратног изреза, при дну и дуж рукава. Ове кошуље од памучног „ћенар платна“, украшене чипком или везом – рађеним у техници покрстице и пуног бода, носиле су у свечаним приликама махом млађе особе, и то девојке стасале за удају, невесте и млађе жене (Сл. 34).

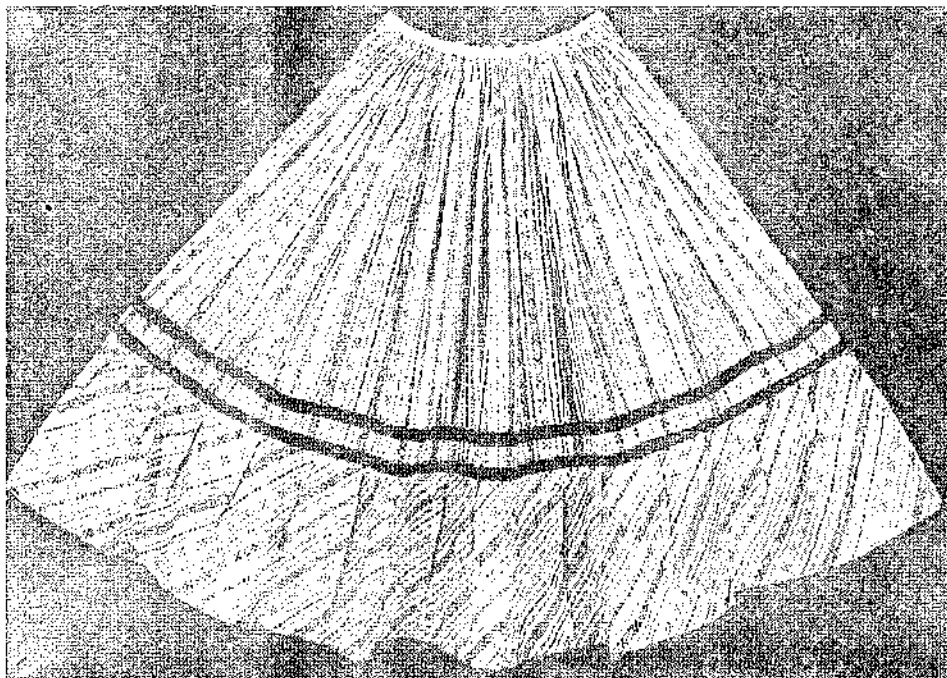
Појас. Преко кошуље, како конопљане тако и кошуље израђене од памучног платна, опасивао је појас „повас“, „пиканица“, изаткан у четири нита, украшен пругасто распоређеним ситним геометријским шарима. За разлику од претходног периода када је за израду тканица коришћена претежно вуна, после 1920. године махом је то разнобојни памук – фул. У празничним приликама, понеке жене, углавном којима се очувао од раније, опасивале су ужи ткани појас „лиштар“, који се закопчавао месинганим или сребрним плочама пафтама („павше“, „чајрази“) или, пак, краћи „вежени повас“, димензија око 30 cm x 5-6 cm, са узицама за везивање. Овај „вежени повас“ са крупном цветном лозом извезаном на јути (тканина реткс основе) у техници покрстице од разнобојног памука, постављен пунијом тканином, носио се с предње стране у равни извичног дела сукње и прегаче. Празником је ношен и „повас с манистиама“, који је по памучној основи димензија око 78 cm x 5 cm био прекривен разнобојним перлицама у виду цветних шара.

Сукња. Темељни део женске ношње је и даље сукња „зајрега“, „бошча“, „боча“, „вушарка“, састављена хоризонтално из две поле (два „брда“) и набрана, нарочито у задњем делу. За разлику од запрега пошених у XIX и у првим деценијама XX века које су – без обзира на врсту и боју тканина као и различите називе – увек биле отворене целом дужином, после Првог светског рата, по угледу на сукњу из градских средина, запреге се више не носе несастављене по дужини, већ зашивене у доњем делу скута (Сл. 32, 35).

Како је било уобичајено да се истовремено облаче по две-три запреге једна поврх друге, то је доња запрега прављена од конопљане, ланене или памучне тканине домаће израде. За разлику од „беле зајреге“ (основа памук, потка пунији памук витиљаш) која је при дну украшена чипком рађеном кукичавом иглом („чипкарка“), конопљане и ланене запреге најчешће су биле пругасто шаране у белој, плавој, жутој боји. Као и памучна „бела запрега“ коју су већином носиле девојке и млађе жене, тако су и „пошћасалка“, „пшћенка“, „пошћаванка“, „пошћавана зајрега“ од конопље, ређе од лана, биле ткане у два нита. Двонитно су ткане од домаће вуне, затим од куповне вунице и памука, или само од памучног конца разних боја горње сукње зване: „зајрега влнена“, затим „јединичљива“, „идиничавка“, „идиничљива бошча“, „надевљива“, „арничевка“, „ишљевитка“, „налевка“, „шаренка“, „зајрега на ируише“, „зајрега на дужице“, „зајрега на врђулке“, „зајрега на улевље“, „боча на иршии сос вуницу“. Орнаментално све ове запреге карактеришу уске пруге или ситне шаре пругасто распоређене, које су рађене техником чунчања, техникама пребирања на даску („на нитке“) и клечања. По колориту су двобојне, тробојне, али најчешће је слагано више – и осам до девет различитих боја, од којих су заједно складно комбиноване модра, плава, розе, зелена, жута, бела, или пак, браон, орачж, жута, бела, црна, розе боја – неретко у разним нијансама. Складан је визуелан израз и код запрега двонитно изатканих од памука у једној боји (црна, модра, зелена, браон), са протканим уским свиленим светлим пругама или са „преткивком“ од срменог конца. Готово све запреге двонитно

Сл. 35. Жена у ношњи са децећом у „луљци“ на леђима, село Кренића, Тимок. Снимио Петар Ж. Пејровић 1927. године. Збирка Етнографског музеја у Београду

Сл. 36. „Сукња у канер“, „сукња на криву пољу“, село Бучје, Тимок, период после Првог светског рата. Збирка Етнографског музеја у Београду

изаткане, као и запреге ткане у четири нита од вуле, или од вуле и памука („зајрега чешворна“, „чешворан зајрег“, „улеварка“, „ведеранка чешворна“ – при дну су украшаване аплицираном пантљиком („опшив“, „опшил“) од сатена или од сомота.

Непосредно пред Други светски рат, од када се тканине за сукњу све више израђују на ширем брду – уместо запрега хоризонтално састављених из две уже поле („брда“) – почињу да се шију сукње из једног широког „брда“ тканине или из уздужно састављених пет до шест пола тканине. Набирају се па узницу провучену кроз појасни поруб („сукња на поворку“) или ситно набирају и фалтају на појасић („сукња на учкур“). У исто време, под грацким утицајем, млађе особе усвајају сукњу звонастог облика са карнисром („сукња у канер“, „сукња на криву пољу“) која се украшава пантљиком у боји (Сл. 36, 40).

За разлику од других запрега ношених у времену до 1925–1930. године, касније израђене запреге из два брда постепено се скраћују и једнако као сукње нивне од једног широког брда (поле) и сукње са карнисром – доиру до испод половине листова.

Сл. 37. Прегача, село Васила, Тимок, период после Првог светског рата. Збирка Етнографског музеја у Београду

Прегача. Током Првог светског рата и још десетину година касније, „прегачаце“ правили више облика, састављене хоризонтално из две поље, док су још махом сачувале средовекове и старије жеде (Сл. 32). Ове прегаче ткале су од вуна са уздужним ширини пољима („простора“) са којима се пављенично смењују редови угостних разнобојних пругастих шара и угостних геометријских или извесених геометријских „цветних шара“. Са оваквим распоредом орнамента прегаче су ткале од краја XIX века и нарочито су биле у употреби у првим деценијама XX века. Оне су у то време углавном замениле и црвене потисле старинске „дрегаче“ са израито крупним геометријским орнаментима.

Међутим, у складу са променама које су после Првог светског рата захватиле популарност од 1925–1930. године млађе особе носе прегаче уздужно састављене из две поље, које су целом дужином изаткане са хоризонталним једножичним пругама (Сл. 37, 38). Било их је вуњених и памучних, у доњем делу са појасом (ширина око 20 cm) утканих или пак, извесених шара, најпре геометријске, а затим стилизоване биљне орнаментике. У горњем делу, са два или четири ужа набоја („карнерчићи“), прегача је прилагодна на уски појасић („учкур“) чији су продужени крајеви служили за везивање. Основна боја ових прегача била је модра, црна, тамнозелена или бордо боја, а код прегача поплених листи коришћене су и светлије нијансе – плава, зеленкаста, ружичаста, розе и др. Поред прегача са шарима од разнобојног памука или од вунице, за свечане прилике ткана је прегача са срсним пругама (прегача „срсенка“).

Сл. 38. Две жене и девојка у ношњи, село Тршовнице, Заглавак. Снимко Мићар С. Влаховић
1933. године. Збирка Етнографског музеја у Београду

Сл. 39. Жене у народној ношњи, околина Књажевца, период после Првог светског рата. Збирка Завичајног музеја у Књажевцу

Девојке и млађе жене, нарочито после 1930. године, почеле су да носе „кецеље“ („кицеље“) сашивене из једног комада белог памучног платна, црног сатена или сомота. Обично су обликоване правоугаоно, али и са заобљеним доњим угловима и са пришивеном чипком дуж три стране, рађеном помоћу игле за кукичање („чилкарке“). Беле кецеље, осим извезених разнобојних цветних шара, украшаване су белим везом (обаметнута шупљика) распоређеним у виду полукружног цветног венца. Слично су биле распоређене и шаре на кецељама од сатена, односно од сомота. Код њих су рељефне „цветне шарке“ од разнобојног памука фула или од свиле обликоване „брзим везом“ – техником пуног бода преко исечених папирних или платнених цветних контура, а било их је украшених крстастим бодом преко јуте као и са машинским везом (Сл. 35, 38, 39, 40).

За разлику од „прегљача“ попречно састављених из две поле са старинским начином украшавања које су опасиване преко разних врста сукње „запреге“, што је углавном био случај и са новијом „прегљачом“ уздужно састављеном из две поле, као и са кецељом од сатена – сомотска прегача, а нарочито бела платнеста кецеља, носиле су готово само преко запреге, односно сукње памучног ткања.

Јелек и грудњак. Од горњих хаџетака без рукава и даље у целом тимочко-заглавском крају највећу примену имају јелек и грудњак памуклија.

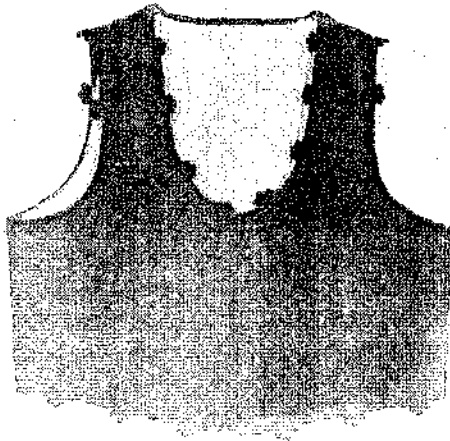
„Јелек“, „елек“, „јелече“, са округлим или са срцољким вратним изрезом и предњицама које се завршавају, представља део летње ношње. Шиве се, као

Сл. 40. Десанка са свекром Цветом Милијић и децом у народној ношњи, село Бучје, Тимок.
Слика из 1943. године

и раније, од конопљаног платна, са уским жутим или плавим пругама, затим од шарених памучних и вунених пругастих тканина домаће израде, од којих су прављене и сукње. Дуж ивица јелек је опточен уском пантљиком у боји или гајтаном. Празнично јелече, осим од лепо изаткане домаће тканине, израђује се од куповног сатена, атласа црне боје, а за девојке и младе жене у светлим бојама (розе, бело и др.). Дуж предњица и по делу леђа украшава се свиленом или, пак, срменом пантљиком сложеном у две-три лиснате латице. Користило се и јелече од црне или браон чоке, са полукружним предњицама или са пешевима угласто кројеним, на закопчавање, које су терзије взеле срмом и гајтаном (Сл. 38, 39).

„Грудњак”, такође хаљетак без рукава, досезао је до испод појаса. У доњем делу био је благо проширен, за разлику од старинско грудњака кројеног са изразитим проширењем испод наглашеног струка. И даље се израђује

Сл. 41. Женска памуклија - „грудњача“, село Орениц, Тимок, период после Првог светског рата. Збирка Етнографског музеја у Београду

претежно од вунених или памучних тканина домаће производње, али и од куповних материјала. Од сличних тканина и на исти начин израђена (испуњена конопљом или вуном, постављена и прошивена) била је кратка „грудњача“ у облику јелека, украшена гајтанском ортоком, понекад са разнобојним цветним шарама изведеним ручним везом или помоћу машинице за вез. И „грудњак“ који су махом облачиле средовечне и старије жене, као и „грудњача“ коју су радо носиле девојке и млађе жене (Сл. 41), употребљавани су углавном током целе године, за разлику од јелека, који је ношен махом лети.

Блуза „рекла“. Међу хаљсцима са дугачким рукавима значајну примену током целе године имала је блуза „рекла“, „рекло“, усвојена, као и у другим крајевима, под утицајем из града. Најуре су је, сашивену од белог памучног платна или од платна протканог свилом, почеле носити цвесте као део свадбеног одела, а затим и у другим празничним приликама. Облачиле су је поврх горњег дела кошуље и уз сукњу „запрегу“. Рекла је кројена као пошира блуза чији је доњи део слободно падао преко појаса. Имала је дугачке рукаве, округли вратни изрез, спреда се закопчавала (Сл. 40, 42). За ивични украс вратног отвора, а касније и пришивене крагне, коришћена је домаћа плетена, или, пак, куповна чипка. Као практичан лагани део одеће, блуза рекло постепено добија све ширу примену и у свакодневном одевању. Шију је од платнених и вунено-памучних тканина домаће израде, или, што је чешће, од цица, делина, басме, порхета фабричке производње. Закопчава се по средини груди, а кроји са постепеним сужавањем у пределу струка.

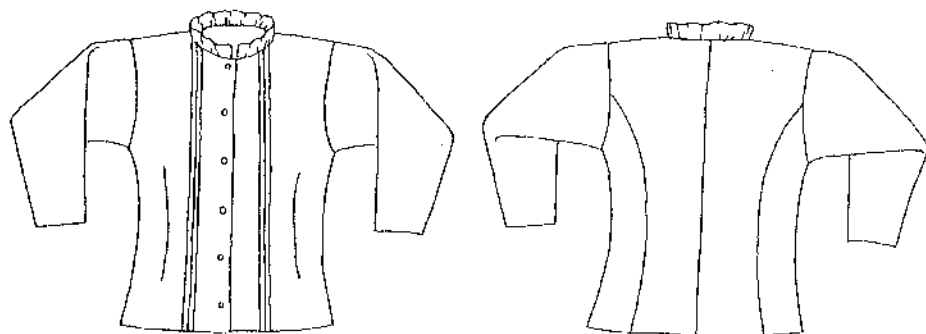
Капут „антерија“. Уместо сукненог „гуњића“ и памуклије „антерије“ са дугачким рукавима, који су ношени све до првих десетина XX века и затим изобичајни, у годинама после Првог светског рата, као изразито топла одећа, улази у употребу капут градских кројних одлика. Израђују га сеоски снајдери од домаћег сукна – шајака црне боје („дрешка шајашна“) или од четворно ткане

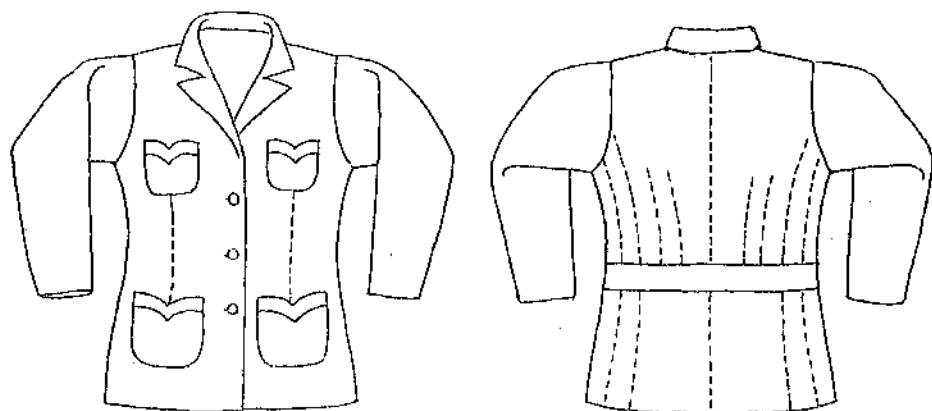
Сл. 42. Жене у блузани („рекле“), село Трговиштице, Заглавак. Снимко Митинг С. Влаховић 1933. године. Збирка Етнографског музеја у Београду

домаће вунене тканине са ситним шарама („дрешки влнена“). За капут, дужине до испод колена, уобичајен је старински назив „анџерија“, „анџериче“, преузет са изобичајне тониле памуклије са рукавима. Најпре је кројен равно, а затим са благим сужењем у пределу струка (Сл. 43, 44). Кружни отвор уз врат, а касније ревер крагна, украшавани су нашивцима сатена или сомота у боји (бордо, модра, зелена). Сличног је капатског кроја и са крагном – „кример дрешка“, сашивена од меканог и сјајног плишаног кример материјала, најчешће црне боје.

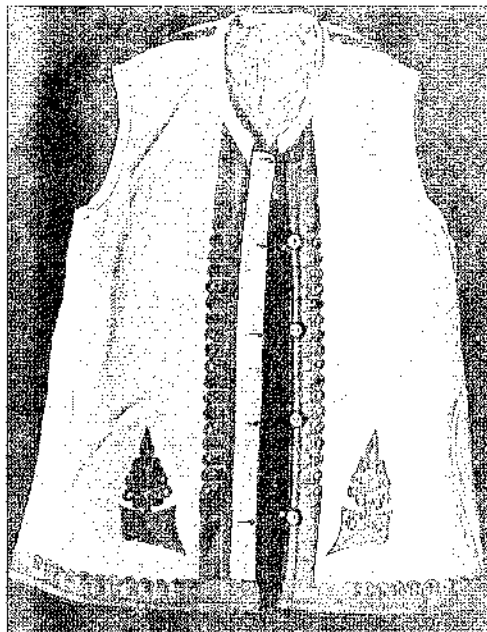
Кожух и шал. У овоме периоду, осим до сада наведених хаљетака, зими и по хладнијем времену ношен је кожух „кожув“, махом без рукава, који су од овчије коже беле или, пак, смеђе боје и са украсним кожним разнобојним нашивцима (кајлићи, стилизовани цветови) радили мајстори ћурчије (Сл. 45). Извесну примрну имао је вунени „шал“ у облику велике мараме, изаткан „у

Сл. 43. Женска „антиперија“, „антипериче“, предња и задња сјапана

Сл. 44. Женски сукнени кајут, предња и задња сјапани

Сл. 45. Женски коџух, Књажевац прва половина XX века.

Збирка Етнографског музеја у Београду

Сл. 46. Млада Цветица и младожења Дража Јеленковић, село Дебелица,

коцке” од вуне модре и беле, или неке друге две сложене боје. Ношен је, пресавијен по дијагонали, заогрнут преко главе и леђа.

Обућа. Уз наведене делове ношње, у овоме периоду и даље се носе плетене вучене чарапе, са уплетеним и извезеним мотивима. Плету се од две пређе, али све више и од једне пређе. Једнопређе чарапе највише су се плеле од вуне црне боје, затим од модре, љубичасте или од смеђе вуне, са разпобојним – већином цветним шарама. Док се опанци од неучињене пресне свињске или говеђе коже, као и гумени опанци, користе свакодневно током целе године, „праени опанци” занатске израде и ципеле ношени су махом о празницима и свадбама.

Накит. За кићење и украшавање и даље се као огрлице користе све врсте низа новца и стаклених перлица „маниста”, а у појасном делу – месингане или сребрне плоче пафте (Сл. 32). Као и у претходном периоду нарочито су цењени низица златног новца. По три и више дуката низало се на жути или црни копчани гајтан и носило као огрлица. Богатије девојке и удаваче низале су и по десетину дуката. Тако је Илонка (Илинка) Јанковић из Оредца, рођена 1920. године у породици Добросава и Мике Милојковић, по њеном казивању, имала огрлицу од двадесет дуката, са три велика наполеона у средини. Сличних примера било је и у другим селима, што и у случају тимочко-заглавског краја показује да накит од новца није служио само као украс него је истовремено указивао и на материјалне могућности власнице – добростојне удаваче, невесте и жене.

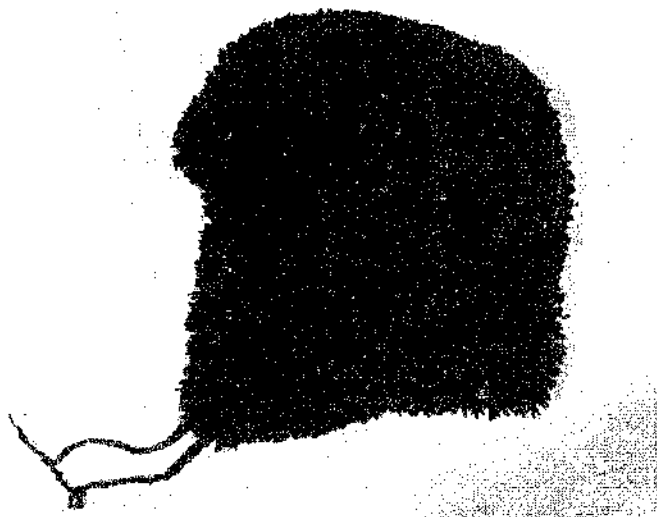

Тимок. Снимак из 1933. године

Младина одећа. За разлику од претходног периода када се млада венчавала у ношњи (дугачка кошуља, две до три сукње „запреге”, појас „тканица” и „литар” са пафтама, јелек, зубун – „ћурдија”), а невестински статус се исказивао нарочитом опрском главе, у периоду после Првог светског рата долази до извесних промена. Заправо, током ратних година и неколико година после Првог светског рата многе младе као венчани „рувет” и даље користе традиционалну ношњу, уз бели венчић и вал „бедовину” на глави. Међутим, готово истовремено, улази у употребу бели „рувет” за младу, који се, осим белог венца и вала, састоји из блузе („рекла”) и набранс сукње који се облаче поврх подуже памучне кошуље са чипканим уметком. Блуза „рекло” израђује се, као и запрсга, од памучног платна прогканог свиленим нитима, или, пак од беле свилене тканине. Око вратног кружног изреза појске младе стављају посебно направљену округлу набрану крагну („оргатинка”). Испод беле запреге облачи се подсукња „потпасуваљка”, такође сашивена од платна, која по дну има аплицирану чипку („види јој се „Љодевач”). У неким случајевима већ око 1920. године, али више после 1930. године, по угледу на венчану одећу невеста из градских средина, поврх подуже памучне кошуље носи се бела хаљина. Белу венчаницу употпуњавају вал и венац, а на ногама беле чарапе и црне ципеле са петом и каишем „преко сред” (Сл. 46). По хладнијем времену и зими користи се кратки капугић „костим” од црног „саласкина” (шишани силикин) са крагном, два џепа и закопчавањем низ груди. Као накит носе се „дукати” панизани на гајтан („на врсту”) или пришивени на црну сатенску пантљику. Било је у обичају, првенствено уз традиционалну ношњу, да млада преко леве руке пребаци преклопљен пешкир.

Основни делови мушке народне ношње

Коса и капа. Косу и даље сви кратко шишају, а бркове негују махом само старији људи. Основно покривало за главу је *шубара* купастог облика, која се носи са увученим врхом (један набор). Израђују је кожухари од црног јагњећег крзна, од кога је и шубара „*ушанка*“ коју махом користе овчари (Сл. 47). Осим шубаре, извесну примену има капа *шајкача* која се носи углавном лети, као и *сламни шешир* од пшеничне сламе домаће израде. Младожење радо користе црни *филцани шешир*, који касније носе у другим свечаним приликама.

Сл. 47. Мушка шубара – „ушанка“, село Алдинац, Заглавак, крај XIX и прва половина XX века.
Збирка Етнографског музеја у Београду

Кошуља. Мушка кошуља, као и мушка и жепска кошуља у претходном периоду, најчешће се израђује од конопљаног, ређе од ланеног платна. Користи се и памучно платно, али већином за израду празничних кошуља. По кројним одликама сасвим је преовладала кошуља са рукавима скупљеним на наруквике „таслице“. Основни део кошуље и даље се кроји од пресавијене поле платна (без састава на раменима) и са уметнутим клиновима („ребрња“) са страна. Уска вратна јака „окрљак“, разрез на грудима – „ошвица“ као и „таслице“ на рукавима украшавају се везом од вунице и конопљаног конца претежно црне и браон боје, са додатком мало црвеног, модрог и зеленог конца. Орнаменти су геометријски и стилизовани цветни, а као састав дуж рукава јавља се, исто као и у претходном периоду, исплетена „чикма“ (Сл. 48).

Гаће. Као део летње „дртене“ одеће за рад користиле су се гаће са дужим ногавицама. Кројене су од истог материјала – „конопљаног“ или „ланеног постава“ као и кошуља. У појасу се везују конопљаном узицом провученом кроз

Сл. 48. Мушка кошуља са рукавима скупљеним на нарукнице „џаслице“, прва половина XX века

поруб „поворку“. Летња платнена одећа – кошуља и гаће, опасана ткиним појасом („повас“, „тканица“) била је више заступљена у доњим – равнијим него у планинским селима.

Појас. И лети и зими обавезан део ношње и даље је „џовас“, „џканица“, „џодвешка“, изаткана од распобојне вуне, вуне и памука или само од памучног фула. Опасује се целом дужином, а понеско ставља још и кожни каиш.

Панталоне с бокови. Чакшире „брвенеци“ или „бесвреци“ архаичног кроја (мањи тур „подупина“, уже ноговице, отвори „ркмаче“, дужина до испод појаса) готово су сасвим изобичајне, што није случај са „беневрецима с вал-џама“ – са фалтама и нашивеним појасом, које у годинама после Првог светског рата и даље носе поједини средовећни, а првенствено старији људи. Израђују се од „клашње“ – природно смеђе боје сукна и дуж шавова и отвора „ркмача“ украшавају са два-три реда црних вунених гајтана домаће израде. За њих се, осим „бенеореци“, „брвенеци“, сада користи и назив „макишре“.

Већина је, међутим, одмах после Првог светског рата, под утицајем војничке униформе ношене у протеклом рату, врло брзо прихватила војнички

крој панталона. Шиле су их терзије махом од црно обојеног сукна „шајака“, а за појединце у планинским селима и од пунијег сукна „квашње“. За разлику од „панталона с бокови“, које су, као и војничке панталоне, имале проширења са страна изнад колена и које су ношене током целе године, било је и панталона са равним „ски“ ногавицама, које су користили углавном само појединци. И „панталоне на бокови“, као и панталоне кројене с равним ногавицама, нису украшаване гајтанима (Сл. 50). Облачиле су се са кошуљом увученом унутра, а у појасном делу опасиван је кожни каиш, као и вулени ткани појас „ткавица“.

Горњи хаљени. Током ратних година и извесно време после Првог светског рата старији и средовечни људи, уз чакшире „бровеници с валџама“, облачили су као горње хаљетке кратки „јелек“ без рукава и „џуџче“ с дугачким рукавима које је допирало до испод појаса. Израђени од природно смеђе боје сукна („квашња“) и украшени црним вуленим гајтанима, ови старински хаљени остали су у употреби углавном у неким породичним срединама где су готови примерци сачувани од раније.

Према саопштењу снајдера из Ргошта – Милорада (Роде) М. Станојевића, рођеног 1911. године, „снајдери“ са изученим кројачким занатом, којих је после Првог светског рата било у књажевачком крају готово у сваком већем селу, осим „панталона на бокови“ шили су прслук и капуте од црног сукна „шајака“ домаће израде. За разлику од „панталона с бокови“ војничког кроја, под утицајем градског начина одевања, шајчани прслук и капут обликовани су готово једнако као прслук и капут из градских средина. *Прслук „прслук“* досезао је до испод појаса, а предњице, које су при дну биле равно искројене или, пак косо засечене „у шпиц“, закопчавале су се са три до пет дугмади. Прслук је кројен са два до три усечена цепа. *Капућ* – ношен по хладнијем времену и зими поврх кошуље и „шајчаног прослука“ – имао је дугачке рукаве, око вратног изреза кратку, спреда на предњицама цепове са клапнама, допирало је до бедара и спреда се закопчавао (Сл. 49). Осим од шајака домаће израде који је код већине био у употреби, у појединачним случајевима капут је шивен од сукна фабричке производње. Појединачну примену, а то од стране имућнијих сељана, имао је *кожни капућ*, по облику сличан капуту од сукна (Сл. 46).

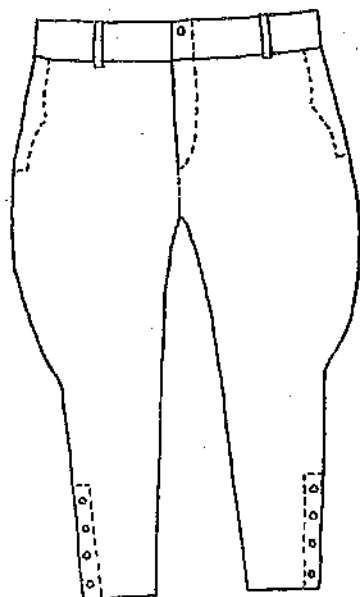
Осим прслука „прослука“ и капута, као топли хаљестак и даље је коришћен *кожух „кожу“* од овчије коже, и то већином дужи „грудњак“ без рукава.

„*Шумадиско одело*“ – „*фермен*“ у облику јелека и „*антиерија*“ са дугачким рукавима и предњицама које се преклапају, од чоке модре боје и са богатим везом од гајтана и буџме, носили су само понеки имућнији сељани. Углавном су их набављали код терзија у северозападним крајевима Србије и користили их у свечавим приликама. По угледу на шумадијску „*антерију*“, снајдери су шили *сукнену „антиерију“* од црног шајака и украшавали је са неколико редова црног вуленог гајтана.

Обућа. Основну вулену обућу и даље чине *чарапе*. Иако се плету и даље носе двопређне чарапе, све већу примену имају чарапе исплетене од једне

Сл. 49. Мушки капуџа

Сл. 50. „Панџалоне с бокови“, период после Првог светског рата

пређе, већином од вуне црне боје, са горњиштем које је завршено ширим појасом („гривна“) цветних шара извезених крстастим бодом. За разлику од двопрећних чарапа које су углавном пошене увучене испод ногавица чакшира („брвенци“, „бевреци“), чарапе са „гривном“ редовно се облаче поврх доњег дела уских ногавица „панталона на бокови“.

Осим *ојанака* од непрерађене говеђе или свињске коже које су сељаци сами правили и користили их, као и *џумене ојанке*, нарочито за рад око куће и код појате, носе се „*прагни ојанци*“ занатске опанчарске израде и *ципеле*, махом у празничним приликама.

Рукавице. Саставни део ношње за хладније време су рукавице. Већина и даље употребљава једнопрсне рукавице, исплетене од две вунене пређе, лепо украшене, са уплетеним и извезеним орнаментима, а понеки и рукавице са пет прстију које такође израђују жене у кућној радиности.

Младожењно одело. Било је у обичају да се за свадбу припреми ново или, пак, одело новије израде. У претходном периоду то су били „јелек“, „гуњче“ и „бевреци“ од смеђег сукна – „клашње“, а између Првог и Другог светског рата највише се користе прслук, капут и „панталоне на бокови“, израђени од црног сукна шајака. Ови основни делови одела допуњавани су посебно припремљеним деловима ношње које је младожења носио на дан свадбе. Нову кошуљу, коношљану или памучну, затим појас „тканицу“ и чарапе припремала је и слала девојка – млада. Она је припремала и „големе пешкире“ које је младожења носио прекрштене преко груди и леђа поврх одела. Млада је даривала младожењу куповном китом цвећа у коју је њена мајка стављала дукат или неки сребрни новац. „Китку“ је младожења носио на капи (шубари, шеширу) са десне стране³⁹.

За разлику од свадбеног одела са традиционалним обележјима уз које су поједине младожење носиле шешир, купљену кошуљу и ципеле, већ од 1928–1930. године појединци за свадбу почињу да набављају комплетно градско одело. Горње хаљетке – кошуљу с краватом, прслук и сако носе уз штофане панталоне војничког, или, пак, градског кроја. Уз младожењу у градском оделу и млада је била обучена у белу венчану хаљину градског порекла, са венцем и велом на глави (Сл. 46).

III. НАРОДНА НОШЊА ОД ДРУГОГ СВЕТСКОГ РАТА ДО САВРЕМЕНОГ ДОБА

Народна ношња ношена у периоду између Првог и Другог светског рата, и поред извесних утицаја из градске средине, задржала је основна обележја традиционалног начина одевања, које се исказивало како у садржају ношње у

³⁹ Маринко Станојевић, *Свадбени обичаји у Тимоку*, с. 33–34.

целини тако и у врстама материјала и начину израде одеће. Традиционална својства ношња ће имати и током ратних година, као и непосредно после Другог светског рата, иако су промене под градским одевним уливима, нарочито од 1928–1930. године и после Другог светског рата биле у сталном порасту.

У послератном периоду те промене допринеле су поједностављењу општег изгледа и садржаја ношње, као и изостајању појединих традиционалних одевних елемената, с тим што су поједини старији одевни облици који су још остали у употреби, и поред ослањања на сеоске корене, постепено добијали све упечатљивији градски обрис. То се више исказивало у женској ношњи, која је између Првог и Другог светског рата имала богатији одевни садржај традиционалног карактера, за разлику од мушке ношње која је, у истом периоду под истим условима, више подлегла утицајима из градског и војничког начина одевања.

Промене, које се у годинама после Другог светског рата знатније одражавају у женској него у мушкој ношњи, више се састоје у једнообразној примени платнених марама за главу, у изостајању разноврсности у обликовању сукања, прегача, појасева, чарапа, горњих хаљетака без рукава и оних са рукавима, што доводи до изобичавања многих раније карактеристичних одевних елемената – него у примени домаће грађе и тканина, који и даље, упркос знатном умањењу, не изостају производствено из домаће кућне радиности. Због тога у периоду после Другог светског рата, све до 60 - 70-их година XX века, женску као и мушку ношњу – с обзиром на знатну примену домаћег материјала за израду одеће и задржавање понеких одевних облика из претходног периода, а уз постепено све обимније усвајање материјала и одсхе фабричке производње – карактерише полусеоски-полуградски начин одевања.

После Другог светског рата, све до 1960-1965. године, а у забаченијим планинским, првенствено заглавским селима и до 70-их година, девојке и млађе жене још увек чешљају косу у плетенице које обавијају око главе; само понеке скраћују косу, а готово све за повезивање главе користе *мараме* од белог куповног платна, или, пак, мараме фабричке производње које везују под брадом. Док старије жене, с обзиром на то да су „шамиије” разних боја изобичајене, велику *мараму* од куповног белог пунијег памучног платна забраћују у свим приликама, свакодневним и празничним, девојке и млађе жене о празницима носе мараму од танког провидног белог материјала („*маркизејка*”). Ова врста мараме, уместо раније перлицама („*манисте*”) или са шљокицама („*ласкавци*”, „*ласкавице*”) сада се већином украшава белим шупљикавим везом у виду дискретних цветних мотива.

Кошуља од конопљаног платна истих је кројних одлика као и у претходном периоду, али је са мало везених детаља, односно и без везеног украса. Махом је користе старије и средовечне жене. Истовремено, млађе жене и девојке носе *крајћку кошуљу* и *јодсукњу*. За празничне прилике израћују их од памучног платна. Кошуља, дужине до испод крстију, кроји се са четвртастим или тро-

угаоним изрезом, најчешће има пораменицу и закопчава се на рамену. Слично као дужа кошуља са пораменицом из претходног периода, и ова краћа кошуља украшава се чипком по дну равно кројених рукава и са порубима („поруци“), као и умесима белог веза, или, лак, чипке око вратног изреза. Носи се у пару са подсукњом („потпасуваљка“) састављеном уздужно из три до четири поле памучног платна, по доњој ивици украшеном пришивеном пантљиком белог веза, рсће чипком.

Сукњу – „зайрежу“, „бошчу“, „бочу“, од домаће вунене, вунено-памучне или памучне тканине са уским разнобојним пругама – поврх конопање или памучне кошуље која је досезала до половине листова – углавном су носиле средовечне и старије жене. И запреге, по старински попречно састављене из две уске поле, као и запреге савременије обликоване, из једне шире поле, једнако набране на уски појасић („учкур“), готово редовно су при дну биле украшене аплицираним „опшивом“ (ширине око 7 - 8 cm) од плишане или сатенске тканине црне, браон или неке друге боје. Осим ових запреге, знатну примену имале су још сукња звонастог облика са ширим карнером („сукња на криву долу“, „сукња у канер“), као и ситније фалтана „сукња на близни“ са извезеним појасом цветних шара при дну, које су, исто као пред Други светски рат, и сада махом носиле млађе особе. И сукње које су носиле старије жене, као и сукње девојака и млађих жена, прављене су од тканина домаће израде. Исти је случај и код „мрдавке“, на посебан начин плисиране сукње, коју су око 1950. године нарочито радо носиле девојке и млађе жене. Шила се од двонитно изаткане вунене тканине у једној боји (црвена, модра, љубичаста и др.) или у комбинацији две боје (црвено и црно, зелено и црно и др.). Према казивању Данице Николић, рођене 1924. године у Орешцу, поступак плисирања вунене тканине био је следећи. Кад се измери потребна ширина тканине за сукњу – иглом и концем ручно се проштепају уздужни набори (фалте), који се затим на сваких 3 - 4 cm и попречно прошивају целом ширином одмереног материјала. На тај начин исфалтана тканина покваси се врућом водом, покрије даском и остави да се осуши. Затим се изваде копци, сукња по дужици зашије и у појасу пришије на појасић „учкур“. Тако обликована сукња са полуталасастим изгледом фалти – по чему је и добила назив „мрдавка“, при кретању је добијала благо звонаст облик, што је целокупној ношњи, са памучном кошуљом, подсукњом са везом при дну и са јелеком, давало особен израз фине једноставности полусеоског-полуградског визуелног обриса.

Појас „тканица“ и даље се употребљава, махом у функцији потпашаја, нарочито код старијих и средовечних жена. Од прегача користи се памучна „прељача“, уздужно састављена из две поле, са утканим уским пругама, затим кецсља „кцеља“, сашивена од црног сатена, која је, као и кецсља од црног сомота, украшена извезеним цветним орнаментима (Сл. 51, 52).

Од горњих хаљетака, осим традиционалног *јелека*, начињеног од сјајног атласа или од чохе, затим *кожуха*, у облику дужег грудњака, знатну примену имају *блузи „рекло“* са рукавима, сашивена од памучних или вунених тканина,

Сл. 51. Женска ношња, околина Књажеваца.
Снимила Рајислава Вукојић 1955. године.
Збирка Етнографског музеја у Београду

Сл. 52. Женска ношња село Орешац, Тимок.
Снимило Љубомир Рељић 1956. године.

плетени вунени „јелечићи“ (џемпери без рукава), вунена *марама са ресама* и „*жакети*“ – краћи капутић од куповног штофа, кројен равно или на струк, са два џепа, ревер крагном и пришивеним појасом.

Од обуће, како старије тако и млађе жене, носе вунене чарапе са цветним шарама, као и „шупљикаво“ исплетене *чарапе* које су махом црне боје. За рад око куће и појате још понеко користи пресне опанке, док већина и за сваки дан и за празничне прилике употребљава „*љрасне опанке*“, занатске израде, са малим носем и кантићем са копчом, а не изостају и куповне *ципеле* и *сандале*.

У мушком одевању све до 70-их година XX века основну платнену одећу и даље представља *кошуља* израђена од конопљаног платна, мада понеки користе и кошуљу фабричке производње. Као делови одела и даље су у употреби „*панталоне на бокони*“ војничког кроја, „*љрослук*“ и *кајући* градских кројних одлика, израђени претежно од обојеног црног сукна „*шајака*“ домаће производње. Понски носе и панталоне с равним ноговицама, за чију се израду, као и

за „панталоне с бокови”, понегде користи смеђе сукно „клашња”, а у равнијим селима и у околини Књажевца куповни шајак и пунији штоф. Како у женском тако и у мушком одевању знатну примену имају *кожуси* ћурчијске израде и *џемпери* без рукава, као и џемпери с дугачким рукавима, које су жене плеле од домаће вуне. За покривање главе користи се *шубара*, а у летњем периоду *шешир* и, у мањој мери, *качекџи*. Као обућа, осим опанака од пресне коже и од гуме који се употребљавају у свакодневном раду, носе се „*йраени ојанци*” занатске израде и све више *џипеле* индустријске производње. *Чарапе* су вунене, од домаћег плетива, а уз џипеле – чарапе купљене у радњама. Као празнично одело све се више користи штофана одећа, коју шију снајдери, а такође и конфекцијски одевни производи.

Међутим, све разноврснија производња фабричких тканина, могућност да се оне набаве у добро снабденим трговинама, не само у Књажевцу него и у другим варошким и градским центрима, боље путне и комуникацијске везе, и нарочито, одлазак сељака на рад у град и друге крајеве, с тим што је и овчарство на селу у опадању, па, самим тим, и мање вуне у оптицају за производњу домаћих тканина – допринели су да се у тимочко-заглавским селима одећа све више уједначавала са начином одевања у варошким и градским срединама. Већ од 60 - 70-их година, уместо одеће традиционалних особина у кроју и материјалу, све се више набављају тканине фабричке производње, усвајају се градски кројеви и користе готови конфекцијски одевни облици. Те промене интензивније су код млађих становника, али не заобилазе ни старије сељаке, с тим што се ипак успореније одвијају у забаченијим планинским селима, нарочито у Заглавку. Но и поред свих промена које су довеле до уједначавања начина одевања између сеоских и градских средина, с тим што и у тимочко-заглавским селима, слично као и у другим сеоским срединама, одећа градских особина има печат избора и укуса сеоског поднебља – још увек смо, у време последњих наших истраживања на терену (1994–1997. године) наилазили на старије људе и жене који су чували поједине делове традиционалног одела, ређе у одевној намени, а више у одржавању неких обичаја (даривање тканица, чарапа на свадби и у породичном кругу, припремање одеће за укоп), као и за деловање локалних фолклорних група.

ЗАВРШНА РАЗМАТРАЊА

Кад анализирамо народну ношњу чије смо основне карактеристике и развој у последњих сто педесет година детаљно изложили на основу писаних и ликовних извора, затим музејских одевних предмета, као и путем личних истраживања на терену, долазимо до извесних закључака који се, с једне стране, односе на локалне посебности начина одевања унутар тимочко-заглавског простора, а, с друге стране, на аналогну повезаност основних особина сеоске ношње у Тимоку и Заглавку у односу на обележја народних ношњи у суседним и даљим крајевима у Србији.

Познато је да већину становника у Тимоку и Заглавку представљају стариначки родови. Као што смо у Уводу навели, према Маринку Станојевићу, преданом истраживачу и добром познаваоцу ових области, „по најглавнијим својим особинама, језику, ношњи и обичајима” Тимок и Заглавак представљају једну од најхомогенијих целина у источној Србији, где се очувало много архаичних особина. То гледиште, али још дубиозније постављено, заступао је и Стојан Новаковић, рекавши „да у дијалекту, у ношњи и обичајима њиховим није тешко познати можда последње трагове некадашњих Тимочана”⁴⁰.

Наша истраживања ношње показала су да је ношња од средине XIX века садржала иста основна обележја и прошла кроз исте развојне процесе на целом тимочко-заглавском простору. Кад је реч о архаичним особинама, оне су се исказивале у језику и очуваности појединих одевних облика који су се укомпоновали у садржај ношње у целини.

У погледу језика приметно је велико богатство различитих терминолошких одредница за већину одевних предмета за које се, и поред локалне обојености, у многим случајевима могу наћи аналогне везе и у ношњама суседних и даљих области, а што не искључује могућност да су неки од назива потекли у овом крају или су били заједнички староседелачком становништву на ширем простору Србије (на пример „запрега”, „запрег”, „прегљача”, „гуњче”, „гуња”, „бревенци” и др.). Дугој очуваности и коришћењу многих назива за одевне предмете у Тимоку и Заглавку све до после Другог светског рата свакако је погодовала очуваност говорног језика, са пуно старих особина, све до данас.

Врсте материјала које су коришћене за одећу и начин израде ношње указују на дугу традицију одређених појава у тимочко-заглавским пределима. Ручна израда одела одржавала се и до половине XX века, што је случај и са основним сировинама, пре свега са вуном и конопљом, од којих су израђиване основне тканине и грађа за ношњу све донедавна. Познато је да се прерада вуне и израда сукна убрајају у стара и дугог трајања културна добра чији корени припадају старобалканском и старословенском одевном слоју. И у процесу прераде конопље и лана такође су се сачувале извесне старословенске особине. Те архаичне појаве, које просторно и временски обухватају готово целу српску територију, па и шири простор имале су неке развојне посебности у књажевачком крају. Док се конопља у домаћој кућној производњи одржавала у готово непромењеној природној структури конопљаног платна („пргени постав”) и до 60-их година XX века, код сукна је у погледу боје било промена. Наиме, бело сукно, које је дужу примсну имало у суседним југоисточним шолским областима, у неким ношњама подунавско-браничевских предела, као и у рашко-метохијско-косовским областима⁴¹, овде, у Тимоку и Заглавку, имало је знатно краћу примену. Коришћење је до половине XIX века, а касније само

⁴⁰ Маринко Станојевић, *Тимок*, с. 426, 344.

⁴¹ Према примерцима народне ношње из фонда Етнографског музеја у Београду.

изузетно, и то за мушку „доламу” и „дубе” током друге половине XIX века и за женски зубун „хурдију” која је ношена до почетка XX века. За израду, првенствено мушког одела, током друге половине XIX и почетком XX века била је у употреби „квашња” – врста пунијег сукна израђеног од вуне природно смеђе боје, коју је током прве половине XX века углавном заменио сукнени „шајак”, такође изаткан у четири нита и ваљан у ваљавици, али израђен од вуне обојене у црну боју.

Анализом појединих одевних облика, као и садржаја ношње током развојних фаза од средине XIX века до 60-70-их година XX века, могу се утврдити опште типолошке и стилске одреднице заглавско-тимочке ношње у односу на шире типолошке групе ношњи на простору Србије, као и локалне специфичности. Од средине XIX века до првих десетина XX века ношња тимочко-заглавског краја, по основним особинама, показује знатне подударности са пошњама суседног српског становништва у околини Зајчара, у Црноречју, Сврљигу и у сокобањском крају. Та подударност огледа се у сличним варијантним решењима многих одевних облика. У женској ношњи то су, пре свега, чешљање косе у плетенице са уметнутим „трвेलџима” и превез „обрадач” за покривање главе, затим право кројена дугачка кошуља поврх које се носи сукња („запрега”, „бошча”, „лутарка”) попречно састављена из две поље и спреда отворена целом дужином, потом предња прегача „прегљача” са изразитим ћилимским геометријским шарима, као и бели сукнени зубун „хурдија” са извесеним стилизованим цветним мотивима. У мушкој ношњи сродни и заједнички елементи су шубара, сукнене чакшире „брвенеди”, „јелек” и „гуњче”, као и плитки опанци која су и у женској и у мушкој ношњи ручно обликовани од пресне говеђе или свињске коже. Већина поменутих одевних предмета данашњег су порекла – старобалканског, старословенског, грчког, српског средњовековног... и представљају архаичности у садржају народних ношњи у XIX и у првим деценијама XX века. Истовремено, готово сви наведени карактеристични елементи женске и мушке ношње, у више или мање сличним варијантним одевним облицима и колористичким везеним и другим украсним елементима, а у извесној мери и по аналогној терминологији – осим у књажевачком и зајечарском крају, затим у Црноречју, Сврљигу и сокобањској околини – били су распрострањени у већем делу централнобалканског подручја – од рашко-метохијско-косовских области на југу, преко копаоничких и поморавских предела, све до Ресаве⁴².

У истом периоду, током XIX и почетком XX века, када по основним карактеристичним одредницама ношња тимочко-заглавског краја чини типско јединство са ношњама сличних обележја које знатним делом заузимају јужне, средишње и источне пределе Србије, заступљене су знатне локалне специфичности које је дефинишу као посебно обојену целину. Та посебност, преко

⁴² Јасна Бјеладиновић, *Српске ношње и њихова типолошка класификација*, Из традиционалне културе Србије, ГЕМ књ. 44, Београд 1980, с. 83–84.

разноврсних одевних облика и украса, исказује се не само у обликовању и слагању одевних елемената у богате садржајне целине мушке, а нарочито женске ношње, већ и у изради материјала домаћег ткања, са изванредним смислом за слагање боја, орнаменталних решења, што се у несмањеном виду јавља у везу и плетиву. Тако, на пример, сукња, за коју се применом разних врста нити (коноплане, ланене, вунене, памучне) у ткању постижу различите пуноће и структуре тканина, карактеришу пругасто сложени орнаменти изведени разним техникама ткања. Насупрот ситно сложеним пругастим орнаментима на сукњама, крупни геометријски мотиви заступљени су на прегачама, кружни и цветни на зубунима, а комбинација геометријских и вегетабилних облика и на женским и на мушким кошуљама и чарапама. У колориту тканина, као и у везу и плетиву, значајну примену имају црна и браон (смеђа) боја, које су често сложене са црвеном, модром, а у мањој мери и са зеленом, розе, жутом и оранж бојом. Особено слагање претежно црне и браон боје конца у везу на кошуљама, у апликацијама модрих, или, пак, црних вунених гајтана на смеђу основу сукна код мушких хаљетака, затим мноштво решења у претежно два основна одабира боја у тканинама за сукње (модро, бело, розе, зелено,... или, пак, браон, жуто, оранж, црно, бело ...), као и основна црно-црвена односно браон-црвена доминација на женској ћурдији и у комбинацији са другим бојама на женским и мушким чарапама – представљају локалне специфичности ношње тимочко-заглавског простора.

У периоду између Првог и Другог светског рата, и поред изобичајавања многих карактеристичних одевних елемената из претходног периода („смиљевац”, „трвељи”, превез „обрадач”, „црвена капа”, фес, сукња отвореног типа, зубун у женској, чакшире уског кроја „бревенци”, „гуњче”, „гуња”, у мушкој ношњи) ношња и даље задржава основна традиционална обележја. Она се, и поред извесних утицаја из градског и војничког начина одевања, више у мушкој него у женској ношњи, испољавају у претежно домаћој изради одеће, у тканинама домаћег порекла, у наслеђеним обрисима слагања орнамената и боја, истина сада у једноставнијем изразу. То све заједно, иако на извештан начин усмерено ка унификацији сеоског начина одевања на ширем простору Србије – изазваној променама условима владајућих друштвених, економских, културних и комуникацијских прилика – целокупном одевном садржају и даље даје печат традиционалног начина одевања у коме се, поред претежне примене тканина домаће производње, и даље одржавају локалне особености у слагању одевних облика, орнамената и боја.

У периоду после Другог светског рата – када су у извесној мери још коришћене тканине домаће израде, али и неки фабрички производи и када се поред све више редуциране примене традиционалних одевних облика све више јављају кројни облици из градских средина – одећа у заглавско-тимочком крају добија полусеоски-полуградски одевни карактер. Међутим, све разноврснији избор фабричких тканина и могућност да се оне набаве у трговинама, затим боље путне и комуникацијске везе и, нарочито, одлазак сељака на рад у град и

друге крајеве, с тим што је опадањем овчарства било све мање вуне у оптицају – допринели су да се после 60–70-их година XX века сеоска одећа у књажевачком крају све више уједначавала с начином одевања у градским срединама. Слично као и у другим сеоским срединама у Србији и ширем простору, данас у тимочким и заглавским селима преовладао је стил грашког европског модног садржаја, с печатом избора и укуса сеоског поднебља.

Summary

Jasna Bjeladinović-Jerčić

FOLK COSTUME IN THE TIMOK AND ZAGLAVAK REGION

The basic characteristics and development of folk costume in the Timok and Zaglavak region from the mid-19th century to the end of the 20th were studied in detail on the basis of the author's own field research, material from the collections of the Ethnographic Museum in Belgrade and the Folk Museum in Knjaževac, as well as existing fragments of writing and artworks. The study is divided into the following chapters: Introduction, Folk Costume from the Mid-19th to Early 20th Century, Folk Costume in the Period between the two World Wars, Folk Costume from the Second World War till the Present Day, and Conclusion.

Detailed analysis of the clothes and decorative elements through this period from the mid-19th century up to the 60s and 70s of the present century reveal general types and styles in Timok and Zaglavak in keeping with the broader categories of Serbian folk costumes, though containing some elements specific to this region. From the middle of the last century up till the first decades of the 20th century, peasant costumes of the region, including their local characteristics, mainly conform to the type of costumes worn in neighbouring areas around Zaječar, along the Crna Reka, near Svrlijig and Sokobanja. This similarity can be seen in many items of costume. In women's dress, this is particularly striking in the hair worn in braids with *trvelje* (inserted hairpieces made of wool or rope) and an *obradač* (veil covering the head), a long straight blouse, usually made of homespun hemp, a skirt, variously known as *zaprega*, *bošča* or *vutarka*, cut horizontally in two halves and open from the waist in front, with an apron (*pregljača*) decorated with striking geometrical woven patterns, and a *čurđija* or long white long sleeveless tunic made of coarse cloth, open at the front and embroidered with flowers. The man's costume is characterised by a sheepskin hat, *čakšire* (coarse cloth breeches wide at the top and narrowing down from the knee similar to jodpurs), a long-sleeved open waistcoat called *gunjče*, and thick knitted socks of homespun wool. Both men and women wear on their feet hand-crafted *opanci* (leather peasant shoes with upturned toes) made from raw cowhide or pigskin. Most of these items of folk costume are of ancient origin - old Balkan, Slav, Greek or medieval Serbian - and it is they which provide the traditional element in folk costume in the period from the 19th to early 20th century. The same is true of the materials used - coarsely-woven woolcloth, hemp and linen, wool for weaving and knitting - and the way in which they are used - most items are homemade - all of which is part of a long tradition in these parts.

This study not only looked at folk costume in the Timok and Zaglavak region in relation to the folk costume of neighbouring areas, but also to see how it fits into larger regions of Serbia where characteristic types of folk costume appear. It was found that typical elements of men's and women's folk costume in the Timok and Zaglavak region, from the mid-19th century till the early 20th century belong to the same type as are found in the Central Balkans (from the Raška-Metohija-Kosovo region,

via Mt. Kopaonik and the parts bordering the river Morava, as far as Resava in the north and Timok to the east). In viewing the specific features of the Timok-Zaglavak folk costumes, we come across certain important general characteristics - shape, cut, layers of different clothing, decoration, colour, type of material used, way of making the costumes - and also purely local features by which the costumes worn in the area round Knjaževac can be distinguished as a separate group from areas nearer or further afield. This local specificity is reflected not only in the variety of garments worn and the rich decoration, in the men's, but more especially the women's costume, but also in the way these items are executed, woven from local materials, with an excellent eye to colour and decoration. This is particularly noticeable in the embroidery and knitting. The skirts, for example, show the use of different threads - (hemp, linen, wool, cotton) in the weaving to achieve thickness and fullness in the fabric, which is further characterised by striped motifs done in various weaving techniques. The aprons exhibit large geometrical designs, there are circular and floral motifs on the long sleeveless tunics, while the men's shirts and women's blouses and socks reveal a combination of plant and geometrical designs. The colours of the fabric, especially the embroidery, contains combinations of black and brown with red and blue, and touches of green orange, yellow and pink. Whereas the woman's costume displays a whole palette of colours, the man's, alongside the white embroidered shirt, is dominated by brown tones, the only decoration to the woollen cloth being appliques of black or blue cording.

In the period between the two World Wars, costumes retained the more traditional elements, such as the *smiljevac* (bridal cap), false hairpieces, head-veil, red cap, fez, split skirt, sleeveless tunic in the women's and the riding-type breeches, waistcoat and long tunic in the man's costume. Despite some influence by the urban and military way of dressing - naturally, more in what men wore than women - country people continued to make their own clothes in the main, using domestic materials and traditional methods of combining decoration and colour - though now in a somewhat simpler form. Although changed social, economic, cultural and communication conditions led towards a certain unification in the peasant way of dressing throughout Serbia, adherence to the old traditional type of costume survived with its predominant use of homemade fabrics and specific local features in the combination of garments, decoration and colours.

In the post-Second World War period, when homemade fabrics were still used, but now together with factory-produced materials and when there was a reduction in the use of traditional shapes in favour of ready-cut urban garments, clothes in the Timok and Zaglavak region took on a half-rural, half-urban appearance. On the other hand, the increasingly wide choice and accessibility of factory-made fabrics, better road and postal communications, and, in particular, the migration of peasants to local towns and wider afield for work reasons, together with the decline in sheep-farming, resulted in the clothes worn by peasants in the Knjaževac area coming to be almost identical with those worn by townspeople in the 1960s and 1970s. What has happened in other rural areas in Serbia and further afield is now taking place in the villages of Timok and Zaglavak, and that is that the style of European fashion, with its variety of choice and taste, is now penetrating the countryside.

НАРОДНА НОШЊА У БУЦАКУ

УВОД

О традиционалној ношњи у Буцаку до данас је у стручној литератури објављено више података који на директан и индиректан начин пружају извесна сазнања о основним обележјима народног одевања сеоског становништва ове планинске области са 14 насеља и средиштем у Калпи. Већина података односи се на опште одевне карактеристике Пиротског округа, односно шопског подручја у југоисточној Србији, коме на северу припада и област Буцак. У том смислу највреднији су радови Јерине Шобић¹ и Милке Јовановић², које су у својим студијама, осим сазнања стечених теренским истраживањима на ширем шопском простору и преко сачуваног материјала у музејским збиркама, користиле и податке раније забележене у делима Милана Ђ. Милићевића³ и Владислава Карића.⁴ За разлику од овог скупа сазнања која се односе на читаво шопско подручје југоисточне Србије, објављени фрагментарни подаци са истраживања у Буцаку у току последњих десетина XX века пружају делимичан увид и у варијантну посебност одеће становништва буцачких насеља.⁵ Ову општу и посебну одевну слику буцачког краја употпунила су и развојно заокружила у последњих приближно сто тридесет до сто педесет година лична истраживања ношње у Буцаку предузета, као и у случају ношње у Заглавку и

¹ Јерина Шобић, *Разликовања о шопској ношњи*, Гласник Етнографског музеја у Београду, књ. 24, Београд 1961, с. 47-78.

² Милка Јовановић, *Народна ношња у Србији у XIX веку*, Српски етнографски зборник, књ. XCII, Српска академија наука и уметности, Београд 1979, Подручје шопског становништва, с. 191-210.

³ Милан Ђ. Милићевић, *Краљевина Србија*, Пиротски округ, Одело, Београд 1884, с. 247-248; *Живот Срба сељака*, Српски етнографски зборник, књ. I, Београд 1894, с. 47.

⁴ В. Карић, *Србија, опис земље, народа и државе*, Београд 1887, с. 116-119, 126, 129.

⁵ Никола Пантелић, *Етнологија грађа из Буцака*, Гласник Етнографског музеја у Београду, књ. 37, Београд 1974, Ношња, с. 196-201; Душица Живковић, *Народна ношња књажевачког краја*, XXXVI конгрес Савеза удружења фолклориста Југославије, Сокобања 1989, с. 95-99; *Neka etnografska obeležja knjaževačkog kraja*, Медитације, časopis za društvena pitanja i kulturu 8, Knjaževac – Čakovac 1985, с. 132-134, 136-137.

Тимоку, у оквиру пројекта комплексних монографских истраживања културе становништва на подручју књажевачке општине од 1994. до 1997. године.

На основу прикупљених чињеница и увидом у музејски материјал и коришћењем досадашњих објављених података, стекла су се посебна сазнања о основним карактеристикама ношње у Буцаку и компаративни закључци у односу на суседне ношње шопског подручја у југоисточној Србији, као и у односу на одевне особине становништва у Заглавку и Тимоку.

Праћењем и анализом развојно сабраног материјала о традиционалној ношњи у Буцаку долази се до основних одевних одредница у разним периодима, што показује да и ношња ове предеоно целине подлеже готово истим законитостима промена као и ношње суседних и других крајева у Србији. С обзиром на раздобље које се може осветлити стеченим сазнањима, периодичне развојне фазе су следеће: друга половина XIX и почетак XX века, период после Првог светског рата и период после Другог светског рата – од шездесетих година XX века до савременог доба. Током назначених развојних фаза интензитет промена није био равномеран. За разлику од друге половине XIX века и почетка XX века са прилично устаљеним традиционалним одевним садржајем који су промене незнатније дотичале, периоде после Првог светског рата, а особито после Другог светског рата, аналогно интензивнијим друштвено-економским процесима, захватиле су промене које су постепено довеле до нестајања традиционалног начина одевања у корист савремених одевних садржаја европског модног стила, који – с обзиром на одевни одабир, схватања, могућности и потребе сеоске средине – у савремено доба има поједностављени изглед градске одеће.

У Буцаку, слично као и у ширем подручју Шоплука у југоисточној Србији, преовлађује стариначко становништво, што је случај и у суседним северним областима у Тимоку и Заглавку. С обзиром на планински рељеф буцачког поднебља од давнина је овде основна привредна грана било сточарство, и то овчарство, које се – и поред развијеног печалбарства од краја XIX века па надаље и уз развој понеких других привредних занимања током XX века – одржало, истина у смањеном обиму, и до данас. Овчарство, давнашња основна привредна грана, дуго је пружало главне сировине за израду женског и мушког одела, за које је најчешће коришћен општи назив *дреје*, а у новије време, поред назива *одело*, *одећа* и назив *руво*. Празнично одело означава се као *сйовалне дреје* односно *сйовално одело* или *руво*.

I. НАРОДНА НОШЊА У ДРУГОЈ ПОЛОВИНИ XIX И ПОЧЕТКОМ XX ВЕКА

Једно од најзначајнијих обележја народне ношње у овом периоду, једнако као и у суседним областима књажевачког и пиротског подручја, јесте у томе што је она – и у материјалима и у начину израде – претежно била производ домаћег кућног и сеоског рукотворства. Материјали домаће израде – сукно, платно, затим вунена пређа од које су ткањем, шивењем, плетењем и апликацијом обликовани многи одевни предмети и украси, као и кожа – представљали су основне материјале за израду одеће. Од тих материјала најширу примену и у женској и у мушкој ношњи имало је сукно „пртеница” беле, затим смеђе (браон) и мрке, односно црне боје које су жене ткале на разбоју у четири нита и давале на дорату у ваљавице. Платно „постав”, од кога су шивене кошуље, израђивано је од конопље („клчине”, „грспнице”), која је гајена у већим количинама јер је и у овом планинском поднебљу добро успевала. Осим конопљаног „пртеног постава” или „постава од клчине”, било је и мекшег „ланс постава”, „пртеног постава” – платна изатканог од предива лана који је слабије гајен због веће осетљивости при успевању и преради. Кожа, говеђа и свињска, за опашке, „скорње” и „коже”, коришћена је махом у непрерађеном стању. Значајну примену за израду шубара и кожуха имали су јагњеће и овчје крзно.

Осим жена, које су за себе и своје најближе укућане припремале грађу и обликовале знатан део одевног инвентара, сукнене хаљетке махом су радиле сеоске занатлије абаџије. Најчешће су то радиле с јесени и зими по кућама и свој труд папљивале у храни и новцу. Слично је било и са сеоским приученим кожухарима, који су, поред свог привредног занимања, одвајали време за израду кожуха у свом домаћинству или, пак, по позиву појединих домаћина одлазили у њихове куће да ураде крзнене поруџбине. Поједини кожњи делови ношње (нпр. каиш и силав) куповани су код занатлија у ближим градовима. И пакит, првенствено игле за женско оглавање, паушнице, пртење и велике трочлане сребрне пафте – копче за појас, набављани су код мајстора кујунџија у Пироту, али и на вашарима и саборнима у свом крају и ближем окружењу, где су их занатлије и продавци доносили на продају.

Значајно је истаћи да због планинских и хладних климатских услова готово и није било разлике у начину одевања током године. Бачијски начин сточарења, са вишемесечним боравком у вишим пределима због испаше и прераде млечних производа, као и сам положај села у планинском поднебљу, захтевали су готово свакодневно коришћење сукнених и вунених хаљетака, с тим што су зими и по хладнијем времену ношени у више слојева.

Основне делове мушког одела, осим конопљане кошуље „рубинке” ношене до самог тела, сачињавали су сукнени хаљети претежно беле боје: „гуњче” са рукавима, чакшире „беневреци” или „брвенџици”, дугачки јелек „дорамче” без рукава, дуга хаљина „дреја” са рукавима и, поврх свег одела, бела или бело-смеђа сукнена пространа кабаница „опанџак.” Често је коришћен

Тимоку, у оквиру пројекта комплексних монографских истраживања културе становништва на подручју књажевачке општине од 1994. до 1997. године.

На основу прикупљених чињеница и увидом у музејски материјал и коришћењем досадашњих објављених података, стекла су се посебна сазнања о основним карактеристикама ношње у Буцаку и компаративни закључци у односу на суседне ношње шопског подручја у југоисточној Србији, као и у односу на одевне особине становништва у Заглавку и Тимоку.

Праћењем и анализом развојно сабраног материјала о традиционалној ношњи у Буцаку долази се до основних одевних одредница у разним периодима, што показује да и ношња ове предеоно целине подлеже готово истим законитостима промена као и ношње суседних и других крајева у Србији. С обзиром на раздобље које се може осветлити стеченим сазнањима, периодичне развојне фазе су следбене: друга половина XIX и почетак XX века, период после Првог светског рата и период после Другог светског рата – од шездесетих година XX века до савременог доба. Током назначених развојних фаза интензитет промена није био равномјеран. За разлику од друге половине XIX века и почетка XX века са прилично устаљеним традиционалним одевним садржајем који су промене изнатичје дотичале, периоде после Првог светског рата, а особито после Другог светског рата, аналогно интензивнијим друштвено-економским процесима, захватиле су промене које су постепено довеле до нестајања традиционалног начина одевања у корист савремених одевних садржаја европског модног стила, који – с обзиром на одевни одабир, схватања, могућности и потребе сеоске средине – у савремено доба има поједностављени изглед градске одеће.

У Буцаку, слично као и у ширем подручју Шоплука у југоисточној Србији, преовлађује стариначко становништво, што је случај и у суседним северним областима у Тимоку и Заглавку. С обзиром на планински рељеф буцачког поднебља од давнина је овде основна привредна грана било сточарство, и то овчарство, које се – и поред развијеног печалбарства од краја XIX века па надаље и уз развој понеких других привредних занимања током XX века – одржало, истина у смањеном обиму, и до данас. Овчарство, давнашња основна привредна грана, дуго је пружало главне сировине за израду женског и мушког одела, за које је најчешће коришћен општи назив *дреје*, а у новије време, поред назива *одело*, *одећа* и назив *руво*. Празнично одело означава се као *сйовално дреје* односно *сйовално одело* или *руво*.

I. НАРОДНА НОШЊА У ДРУГОЈ ПОЛОВИНИ XIX И ПОЧЕТКОМ XX ВЕКА

Једно од најзначајнијих обележја народне ношње у овом периоду, једнако као и у суседним областима књажевачког и пиротског подручја, јесте у томе што је она – и у материјалима и у начину израде – претежно била производ домаћег кућног и селског рукотворства. Материјали домаће израде – сукно, платно, затим вулна пређа од које су ткањем, шивењем, плетењем и апликацијом обликовани многи одевни предмети и украси, као и кожа – представљали су основне материјале за израду одеће. Од тих материјала најширу примену и у женској и у мушкој ношњи имало је сукно „пртеница” беле, затим смеђе (браон) и мрке, односно црне боје које су жене ткале на разбоју у четири нита и давале на дораду у ваљавице. Платно „постав”, од кога су шивене кошуље, израђивано је од конопље („кљичице”, „грцинице”), која је гајена у већим количинама јер је и у овом планинском поднебљу добро успевала. Осим конопљаног „пртеног постава” или „постава од кљичице”, било је и мекшег „лане постава”, „пртеног постава” – платна изатканог од предива лана који је слабије гајен због веће осетљивости при успевању и преради. Кожа, говеђа и свињска, за опанке, „скорње” и „коже”, коришћена је махом у непрерађеном стању. Значајну примену за израду шубара и кожуха имали су јагњеће и овчје крзно.

Осим жена, које су за себе и своје најближе укућане припремале грађу и обликовале знатан део одевног инвентара, сукнене хаљетке махом су радиле селске занатлије абације. Најчешће су то радиле с јесени и зими по кућама и свој труд наплаћивале у храни и новцу. Слично је било и са селским прикученим кожухарима, који су, поред свог привредног занимања, одвајали време за израду кожуха у свом домаћинству или, пак, по позиву појединих домаћина одлазили у њихове куће да ураде крзнене поручбине. Поједини кожњи делови ношње (нпр. капи и силав) куповани су код занатлија у ближним градовима. И пакит, првенствено игле за женско оглавање, наупинице, претење и велике трочлане сребрне пафте – копче за појас, набављани су код мајстора кујунџија у Пироту, али и на вашарима и саборима у свом крају и ближем окружењу, где су их занатлије и продавци довозили на продају.

Значајно је истаћи да због планинских и хладних климатских услова готово није било разлике у начину одевања током године. Бачијски начин сточарења, са вишемесечним боравком у вишим пределима због испаше и прераде млечних производа, као и сам положај села у планинском поднебљу, захтевали су готово свакодневно коришћење сукнених и вулених хаљетака, с тим што су зими и по хладнијем времену ношени у више слојева.

Основне делове мушког одела, осим конопљане кошуље „рубинке” ношете до самог тела, сачињавали су сукнени хаљаци претежно беле боје: „гуњче” са рукавима, чакшире „бенеvreци” или „бревенеци”, дугачки јелек „дорамче” без рукава, дуга хаљина „дроја” са рукавима и, поврх свег одела, бела или бело-смеђа сукнена прострапа кабаница „опанцак.” Често је коришћен

„кожух“ од јагњешег крзна. Обавезни делови ношње били су широки ткани вулени појас „доас“ и јагњеша шубара „барла“, а од обуће, осим „пресних опанака“ и плетених вулених „чарапа“, пошене су и сукнене доколенице са стопалима. Зими су, нарочито пастири, користили сукнене увијаче до колена, такозване „навоште“, „завијалци“, „обљале“ као и штитне покриваче „скорње“ за ноге, исечене од козје коже.

И у женској пошњи, осим дугачке копопљане, ређе ланене кошуље „рубинке“, затим појаса „тканице“ и предње прегаче „престилке“, изатканих од вуне претежно црвене боје, основни топли хаљеници били су, као и у мушкој ношњи, израђени од сукна, али мрке или црне боје. То су карактеристична црна хаљина „сукио“, кројена без рукава и спреда непросечена, затим „колија“, кројена на струк, са рукавима, спреда отворена и са пешевима каква је по облику и „бунда“, али постављена крзном. Глава – са косом очепљаном у више увојака или у више плетеница скупљених и уплетених у једну плетеницу низ леђа – покрива се белом марамом „забратком“, уз коју удате жене носе још црвену капу „каицу“. Обућу сачињавају вулене „чарапе“, затим увијачи „навоште“ исечени од сукна беле или мрке боје и „опанци“ начињени од перерађене говеђе или свињске коже. Од накита карактеристичне су „игле“ са главом звездастог и призматичног облика, као и сребрне „павте“ за појас.

Основни делови женске народне ношње

Чешљање и покривање главе. И девојке и удате жене неговале су дугачку косу коју се чешљале са раздёлком („делка“) по средини главе, од уха до уха. Предњи део косе, од раздёлка до чепог дела, делио се у „праменове“, којих је било и до десетак кад је коса била густа. Сваки прамен увијао се у увојак и сви су се позади спајали с осталом косом уплитањем у једну плетеницу – „увијачу“ (Сл. 1). У ову плетеницу при дну су уплитани „најлићци“ од вуне и козине, с додатком украсних ситних парица. Код девојака и невеста вуна је најчешће била црвене боје, са апотропејским значењем. Тако продужена плетеница досезала је до испод леђа и појаса.⁶ За разлику од девојака и млађих жена са плетеницом пуштеном низ леђа, средовечне и старије жене плетеницу „увијачу“, са додатком црне вуне и козине, обавијале су око главе. Коса се чешљала и са раздёл-

⁶ За плетеницу „увијачу“, за коју је у широтском округу био уобичајен назив „кацак“, Милан Ђ. Милићевић је записао на терену следеће: „Казују да је некаква була, жена некаког турског великаша, имала косу посебно дугачку. Ту своју косу сплитала је она и пуштала низ леђа. На њу су се угледале, веле, друге жене и девојке: па не имајући свака своје косе, приплитале су вуне и козине само да кацак буде дужи“. Краљевина Србија, с. 248. Сима Тројановић мисли да су вештачки уплетњаци остаци од Печењег и Кумана који су у овим крајевима насељени као војни најамници. У косу сплетену у плетеницу њихове жене уплитале су длаке од коњског репа, што су чиниле и монголске жене у централној Азији. На простору између Ниша и Пирота забележено је уплитање длака из коњског репа још у XVI веку. Уплитање парица у косу мисли се да потиче од времена турске владавине на овом простору. Сима Тројановић, *Ношња*. Енциклопедија Ст. Станојевића, књ. III. Загреб 1928, с. 149; Јергина Шобић, нав. дело, с. 60–61.

Сл. 1. Коса очеиљана у „праменове“
ујластене у једну плетспицу „увијачу“

Сл. 2. Повезивање главе марамом
„забрајтником“, цртеж Владислава
Тийгебаха, 1887. године

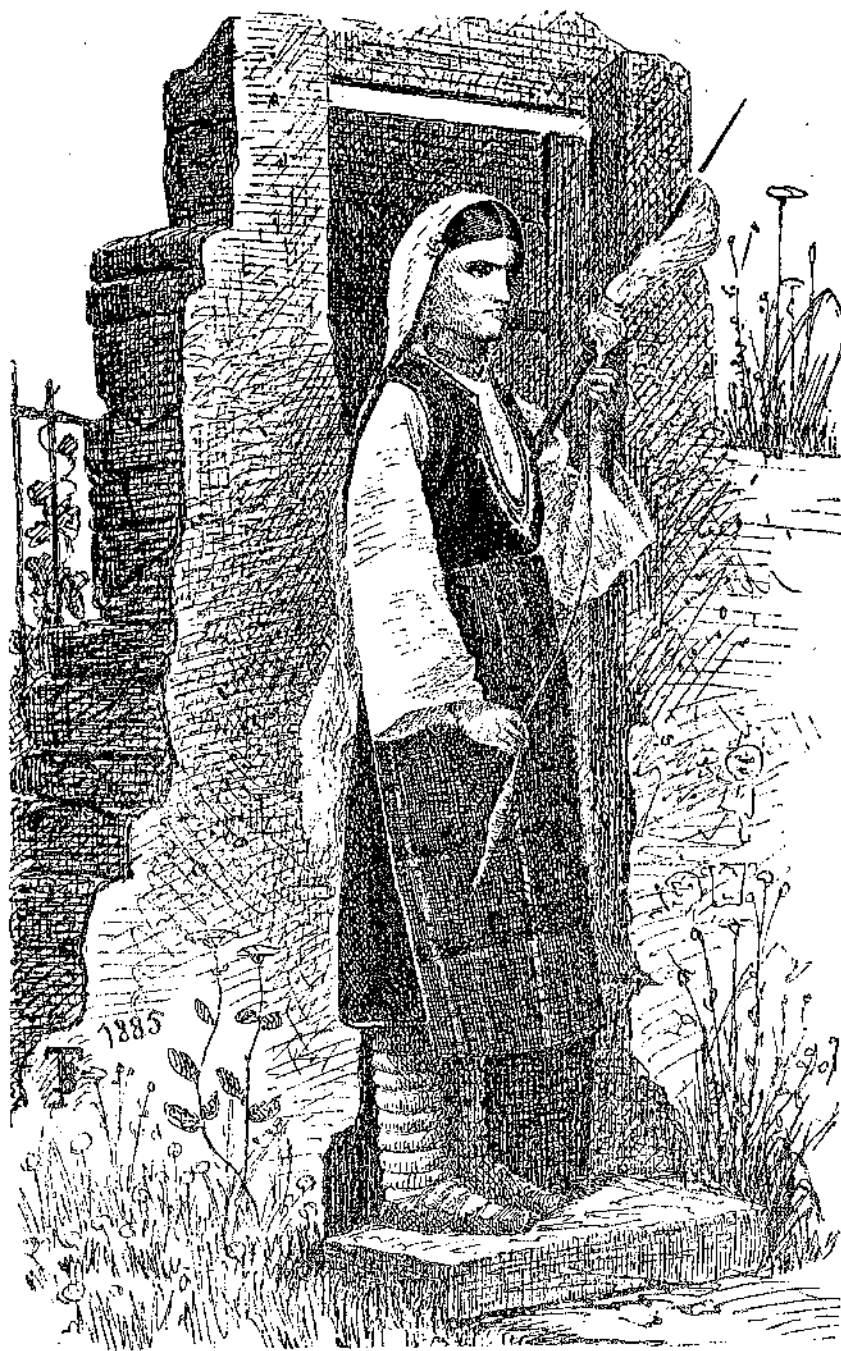
ком од чела према затиљку главе, с тим што се предњи део косе уз чело делио у „праменове“ и увијао у увојке, или се у заглађеном обрису преко темена и потиљка плео позади у једну плетспицу (Сл. 2, 3).

Девојке су ишле гологлаве, са цвећем („*ћићка*“) с леве стране, али и покривене платненом марамом. Удате жене носиле су мараму „*забрајтику*“, од белог памучног платна, четвртастог облика, димензија око 100 x 100 cm. Пресавијену дијагонално, полагале су је на теме главе тако да је предњи део косе остајао непокривен и видљив (Сл. 4). За причвршћивање мараме, која је често дуж ивица била украшена белом кончаном чипком и „*манистама*“ – стакленим перлицама у боји, коришћене су три краће игле са малом главицом, и то једна игла по средини, а по једна игла са сваке стране главе. Два пера забратке подвијена су за вратом испод плетенице, а средишње перо падало је слободно низ леђа. Ширина мараме испод потиљка најчешће је била набрана (претходно прошивена), тако да је у том делу добијала изглед капе. У свакодневним приликама два предња пера, укрштена позади за вратом, везивана су на темену. Од краја XIX века, упоредо са белом марамом, почињу да се користе куповне мараме – „*шамике*“, најчешће жуте („*зејтинлика*“) и смеђе („*кађавка*“, „*сађави шамика*“) боје.

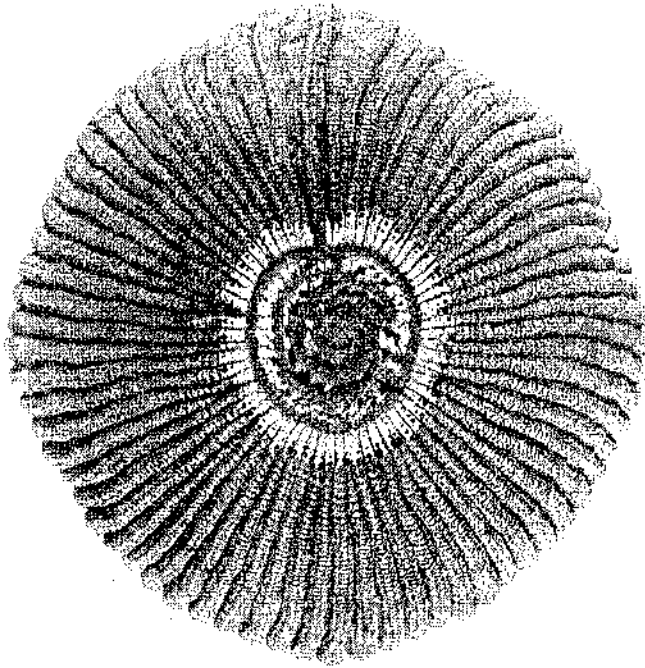
После свадбеног обреда кум је полагао млади на главу капу „*каицу*“, која је од тада ношена до краја живота, и то махом у свечаним приликама, о празницима, при одласцима у госте и сл. Каица се правила од правоугаоног комада кудељног платна са рељефним пругама извезеним у техници пуног бода у размацима од по један центиметар. Набирањем белих уздужних поља и зашивањем с унутрашње стране – код полукружно формиране капе – црвена

Сл. 3. Девојка у пошњи, стилски крајем XIX века. Збирка Етнографског музеја у Београду

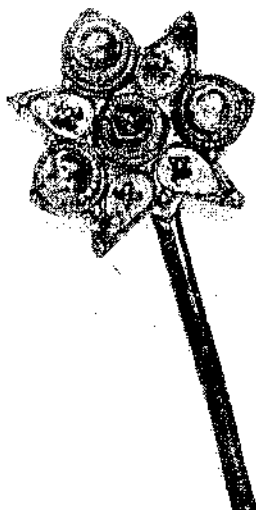
Сл. 4. Жена из средњеј Тимока, цртеж Владислава Тителбаха, 1885. година. Збирка Етнографског музеја у Београду

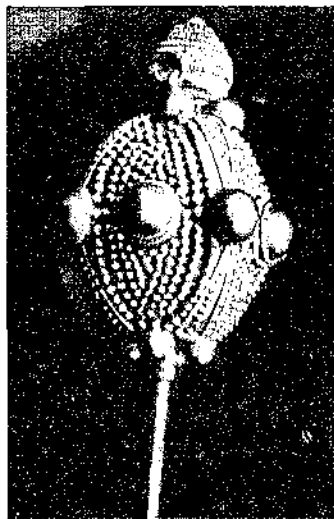
Сл. 5. Женска капа – „кашца“, XIX век. Збирка Етнографског музеја у Београду

ребра са спољне стране испољавала су се рељесфно од врха капе до дна кружног обода. Врх капе украшаван је кружићем разнобојног веза (Сл. 5), а понеке невесте и млађе жене на предњи део капе пришивале су низ парница – такозвано „*џрочеље*“. Поврх каице ношена је бела марама „забретка“, положена на исти начин као кад се покривала само коса, односно глава. За капу се причвршћивала „*ћулумћейом*“ – краћом главичастом иглом или, пак, иглом кујунџијске израде, са главом декоративног изгледа. Највише је, заденута у капу „капцу“, мараму и косу испод темена, коришћена сребрна игла „*седмојерка*“, са главом у облику седмокраке звезде, с плавом перлом у средини. Осим „*седмоперком*“, понеке невесте и млађе жене, такође у свечаним приликама, украшавале су оглавље такозваном „*керачаском*“ иглом. Ова подужа сребрна игла са главом у облику четворостране призме са купастим врхом и дном, била је украшена ситним и крупним гранулама. „*Седмоперке*“ и „*керачаске*“ игле израђивале су кујунџије у Пироту и Књажевцу (Сл. 6, 7).

Начин чешљања косе и покривања главе марамом *забрајком* и капом *кашцом*, са одговарајућим начином кићења (*џрочеље*, игле са главићима, *седмојерка*, *керачаска*), карактеристично је све до почетка XX века за женско оглавље у више предсоних целина шолског подручја у југоисточној Србији, разумљиво са извесним разликама у детаљима и називима од једног до другог предела. Ово оглавље запазили су и оставили драгоцене описе повесничари народ-

Сл. 6. Игла „седмоберка“, женски накит за главу, XIX век. Збирка Етнографског музеја у Београду

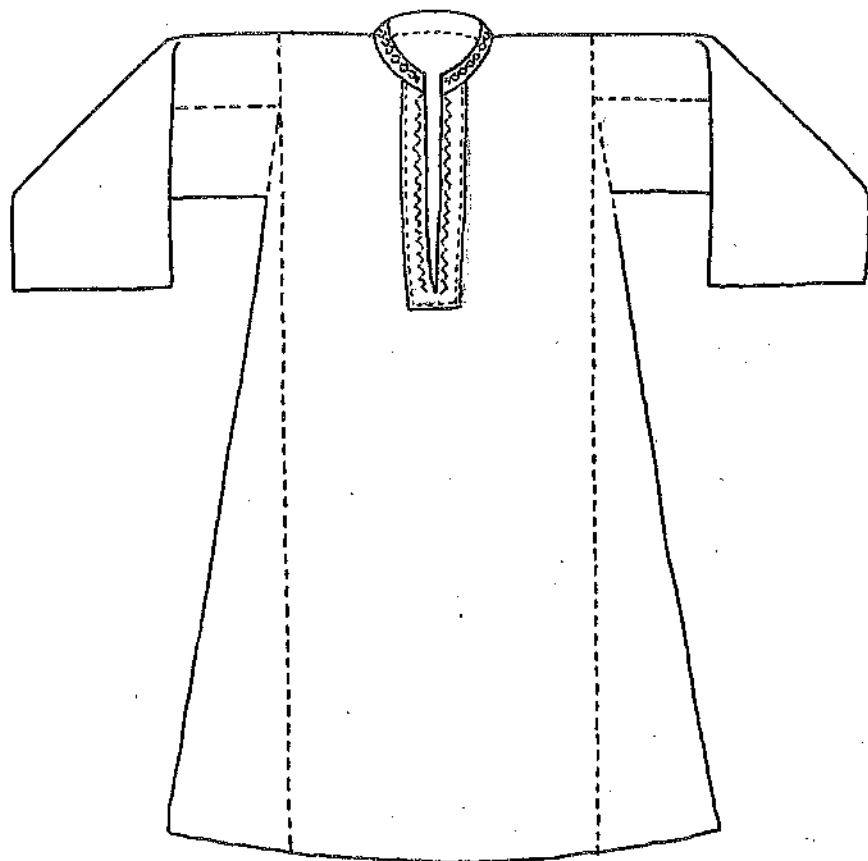

Сл. 7. Игла „керачаска“, женски накит за главу, XIX век. Збирка Етнографског музеја у Београду

ног живота из друге половине XIX века, а о појединим његовим деловима извесни записи су и из ранијих времена. Према досадашњим проучавањима, извесно је да је у основним компонентама овог оглавља дошло до спајања различитих културних елемената (старословенски, словенски, номадски, оријентални), из чега је проистекао садржај карактеристичног једноставног изгледа који је у југоисточној Србији очуван у употреби све до првих деценија XX века.⁷

Кошуља. Основни део ношње, који се носи до тела и истовремено представља и горњи хаљетак, била је кошуља „рубинка“ типа право кројене тунике са рукавима. Најчешће се шила од конопљаног платна („пртен постав“, „постав од клчине“, „постав од грснице“), због чега је кошуља називана „*пршенка*“, понегде и „*грсничарка*“. Коришћено је и ланено платно, али махом за кошуље ношене у свечаним приликама. Кошуља се кројила од две дужине једне поле платна, прсавијене по средини у пределу рамена. Затим су резани отвор за главу и отвор на грудима, а између предњег и задњег „листа“ – од пазуха до дна скута – додавана су бочна клинаста проширења „бочници“, обликовани дијагоналним разрезом једне поле платна. Сваки рукав сашивен је од једне поле платна, право укројен и углављен за основни део кошуље. Око врата је уска „јака“, „огрље“, „огрљак“, а дубоки изрез на грудима називан је „пазука“, „ошвице“ (Сл. 8). Кошуља је дугачка до изнад чланака и при ношењу увек се дно скута у висини 15–20 cm видело испод горње хаљине „сукна“. Ова кошуља,

⁷ В. Карић, нав. дело, с. 126–127; Милан Ђ. Милићевић, *Краљевина Србија*, с. 248; Сима Тројановић, нав. дело, с. 149; Јерина Шобић, нав. дело, с. 60–62; Милка Јовановић, нав. дело, с. 199–200; Вилма Нишкановић, *Забрајка – женска марама југоисточне Србије*, Гласник Етнографског музеја у Београду, књ. 58–59, Београд 1995, с. 83–84.

Сл. 8. Женска кошуља – „рубинка“, XIX и почетак XX века

која представља једноставну развојну фазу право кројене тунике са рукавима, мало је украшавана. Било их је без икаквог украса, или, пак, са врло дискретним везом у облику цик-цак линије, ситних спојених ромбова („окцад“), уске лозице дуж огрљака и низ изрез на грудима. Једнобојни вез – најчешће жуте или смеђе или, пак, црвене боје – рађен је техником бода у бод или ситном покрстицом. Како је конопљано платно прилично грубо, што је унеколико случај и са ланеним платном, многе жене шиле су „јаку“ од памучног платна, којим је облаган и изрез на грудима, појава позната и у другим срединама шопског подручја.⁸

Сукно. Особени део одеће на ширем шопском подручју била је горња хаљина без рукава, спреда непросечна у скутима, дугачка до испод листова, за коју је у Буцаку био уобичајен назив „сукно“. Шивена је од домаћег сукла

⁸ Милап Ђ. Милићковић, наведено, с. 248.

Сл. 9. Женска хаљина – „сукно“, село Алдина Река, Буцак, XIX и прве деценије XX века.
Збирка Етнографског музеја у Београду

„пртенице“, у даљој старини беле, а затим црне боје. Састоји се из предње и задње поле са саставом на раменима и уметнутих широко кројених бочних клинова. Од кружно обликованог вратног изреза дубоки разрез на грудима допире све до појаса. Ова хаљина, са помало назначеним струком, на бочним клиновима („бочници“) има уздужне прорезе за џепове. Основни украс обликован је дуж грудног разреза – „ошвица“ и састоји се од више редова аплицираних гајтана – „поворке“ црне, црвене и жутопаранџасте боје. И оптока дуж ивица хаљине такође је напивсна од гајтана (Сл. 4, 9). Било је и богатије украшеног „сукна“, и то златном срмом, ширитом и шљокицама, нарочито дуж разреза на грудима, око отвора за руке и при дну скуга, где се као основни орнамент јавља изломљена линија. Један примерак овако украшене хаљине, свакако ношене само у свечаним приликама, а пореклом из Буцака, чува се у Етнографској збирци Завичајног музеја у Књажевцу (Сл. 10). У књизи инвентара забележен је као „лишак“ – назив који у неким срединама шопског

Сл. 10. Женска хаљина – „лџијак“, Кална, Буџак, крај XIX века. Збирка Завичајног музеја у Књажевицу

подручја (нпр. у Власини, Црној Трави) подразумева женску хаљину сличног облика, али једноставнијих кројних особина, израђену од двонитно „лиго“ ткане тканине од црне вуне, са сличним распоредом и врстом примењеног украса. Поједини истраживачи хаљине типа тунике без рукава, познатој у југоисточној Србији под називима сукно, сукман, литак, мујер, мановил – претпостављају словенско порекло.⁹

Појас – „*тџиканица*“ и *копче* – „*павџие*“. Поврх сукнене хаљине опасиван је уски (ширине око 6 см) појас довољно дугачак да обухвати два-три опашаја око струка. Опасиван је обавезно једав појас, али су неретко пошена и по два-три појаса истовремено. Ткани су од fino танко упредене вуне, претежно црвене боје, са уским уздужним пругама.

⁹ Јерина Шоблић, нав. дело, с. 51–55; Миљка Јовановић, нав. дело, с. 200–202.

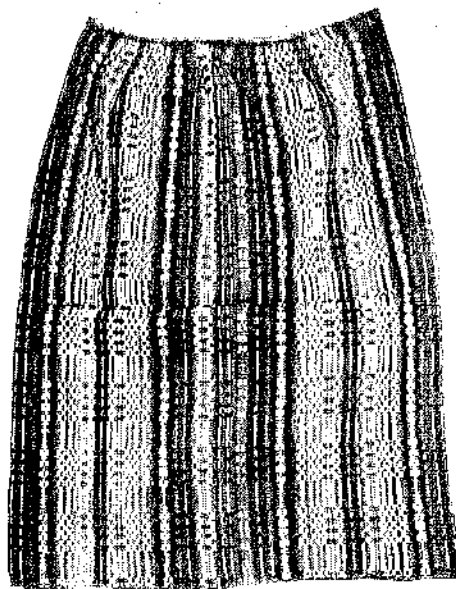

Сл. 11. Койче „павше“, накит за женски појас, село Балџа Бериловац, Буцак, друга половина XIX века. Збирка Етнографског музеја у Београду

У свечаним приликама, као и у свадбеном обреду, истакнути појасни накит биле су велике копче „павте“. Састоје се из три плоче, од којих је средишња вертикално постављена. Сребрне су, са розетом у средини сваке плоче и са вегетабилним мотивима, а израђивале су их у техници ливења и искуцавања занатлије кујушије у Пироту (Сл. 11).

Прегача – „*пресџака*“. Са предње стране ношена је прегача састављена из две „поле“, попречно зашивене. Била је прилично дугачка, тако да је при опасивању уочљиво прелазила дно скута сукнене хаљине „сукно“ (Сл. 3, 4, 12). Ткана је у два нита техником чунчања и клечања, од вуне претежно црвене боје, с тим што су уздужно распоређене ситне шаре и пруге биле других боја (беле, жуте, плаве, црне и др.).

Јелек. По хладнијем времену и зими на горњи део тела поврх кошуље, а испод сукнене хаљине „сукно“, облачен је „јелек“, дуг до испод појаса, са малим кружним вратним изрезом и отвором дуж предњица које су се закопчавале. Шно се од сукна, најпре беле, а затим црпе боје. Било га је и од памучне тканине „басме“, плаве, жуте или друге боје са поставом од платна. Памучни јелек, испуњен у средини вуном или памуком, обавезно је био уздужно прошивен паралелним прошивцима. Дуж предњица на грудима понеки је облаган кадифом („кадивене ошвице“). И јелек од сукна, као и јелек памуклију радиле су жене, али и мајстори абаџије и забанџије којих је било у Кални.

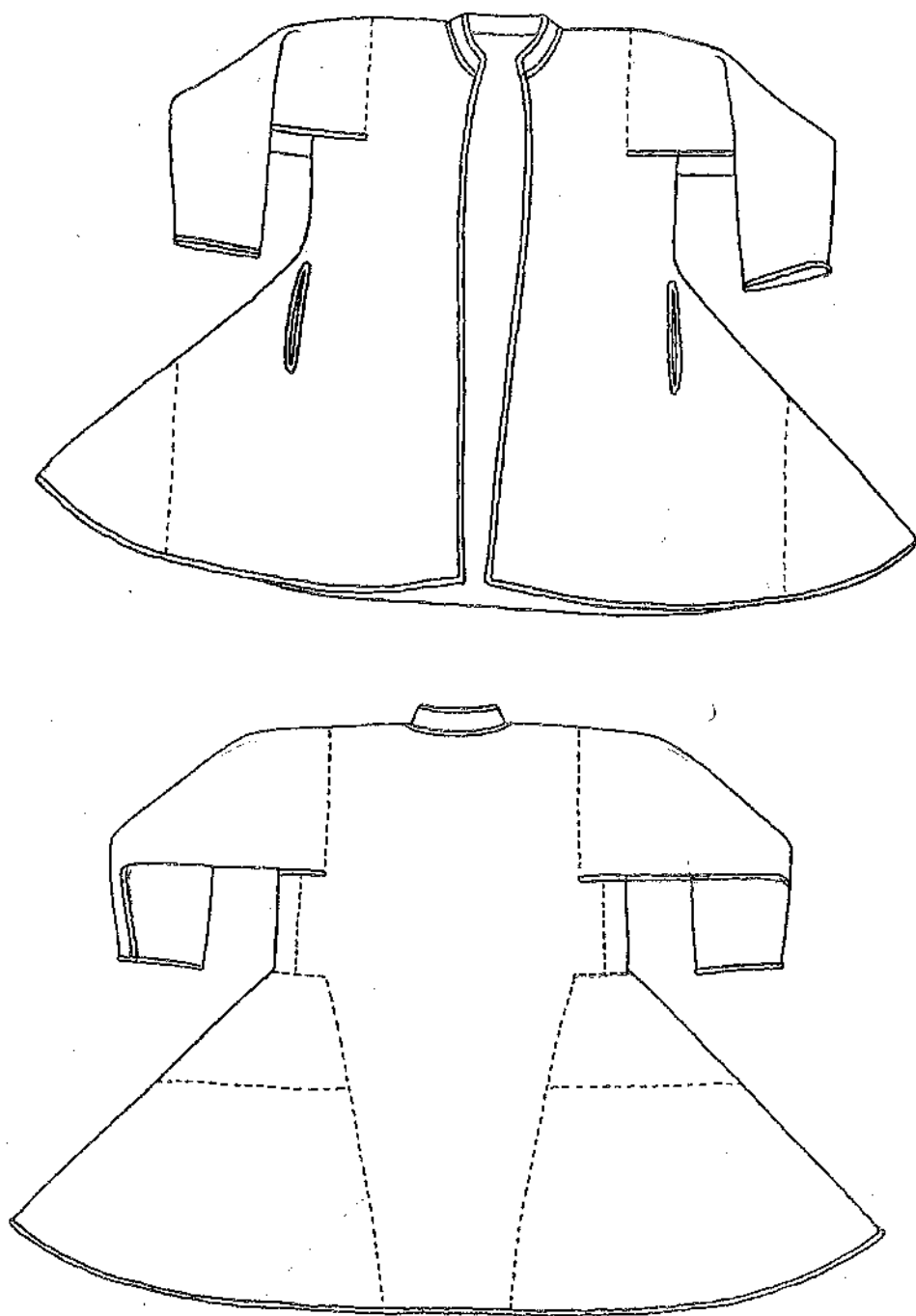

Сл. 12. Преџача – „престјилка“, Кална, Буџак, XIX и прве деценије XX века. Збирка Етнографског музеја у Београду

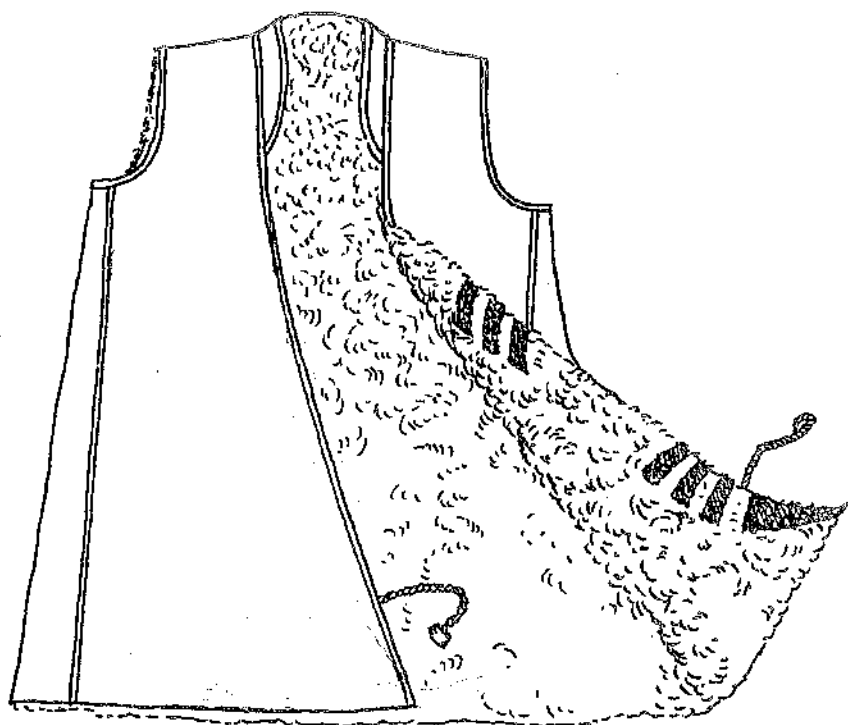
Колија и бунда. Осим за дугачку хаљину „сукно“ и кратки „јелек“ вунено ваљано сукно коришћено је и за израду горњих топлих хаљетака са дугим рукавима. „Колија“ или „вљнена дрешка“ од сукна црне или, пак, сукна природно тамносмеђе боје кројена је са наглашеним струком и проширеним скутима, што се постизало додавањем клинова. На овај основни део пришивани су уски право кројени дугачки рукави. Око вратног изреза је уска „јака“. Спреда је целом дужином разрезана, са страна има прорезе за џепове, по дужини допире до колена. У струку се везује узидима, а дуж ивица, свуд унаоколо, опточена је редом гајтана, најчешће беличасте или жућкасте боје (Сл. 13). По облику и материјалу „колији“ је веома слична „бунда“, само је пространија и изнутра постављена јагњећим или овчјим крзном беле боје. „Колију“ и „бунду“, исто као и хаљину „сукно“, радиле су абације, којих је било по селима и у Кални.

Кожух. Ширу примену имао је и кожух без рукава, дуг до колена, израђен од природно беле боје коже са јагњећим крзном. Као и у осталом Шоплуку, старински кожух карактеристично је украшавао: дуж предњица с унутрашње стране били су аплицирани пругасти комади црног јагњег крзна (Сл. 14). Понеко је набављао и кожух са рукавима, такође кожухарске израде.

Обућа. Основни део вунене обуће током целе године биле су шетене „чарапе“, дугачке до колена, са ушлетеним пругастим „шаркама“ на пети и прстима. До пред крај XIX века биле су беле боје, а касније се све више плету од црне обојене („мазнс“) вуне. За боравак ван куће по влажном и зимском времену жене су ноге, преко чарапа, све до колена, обавијале изрезаним

Сл. 13. Женски хаљешаќ „колија“, предња и задња страна, XIX век

Сл. 14. Женски кожух, XIX век

комадима сукна. Ови омотачи „завијалци“, „навоиџије“, „обљала“ везивали су се конопљаним узицама. Плитки „опанци“, које су жене као и домаћини радили од непрерађене говеђе или свињске коже, везивани су вуненим или са конопљаним „узицама“, „поворкама“. Попеко је за празничне прилике, као и млада за свадбу, набављао куповне ципеле.

Основни делови мушке народне ношње

Готово сви хаљевци мушке ношње били су све до почетка XX века израђени претежно од тканина беле боје због чега су у Буцаку сељани називали своје одело „бела дрешка“, „бела дреја“ или „бељоџина“. Примена црне боје у гајтанском украшавању сукнених хаљетака, као и црвене вуне за ткани појас још су више повећавали једноставан и складан изглед целокупног одела.

Коса и капа. Све до ослобођења од турске власти и припајања овог дела матици Србији 1878. године, мушкарци су косу плели у дугачки „џерчин“ на затиљку. После тог времсна коса је код већине кратко подсецана.

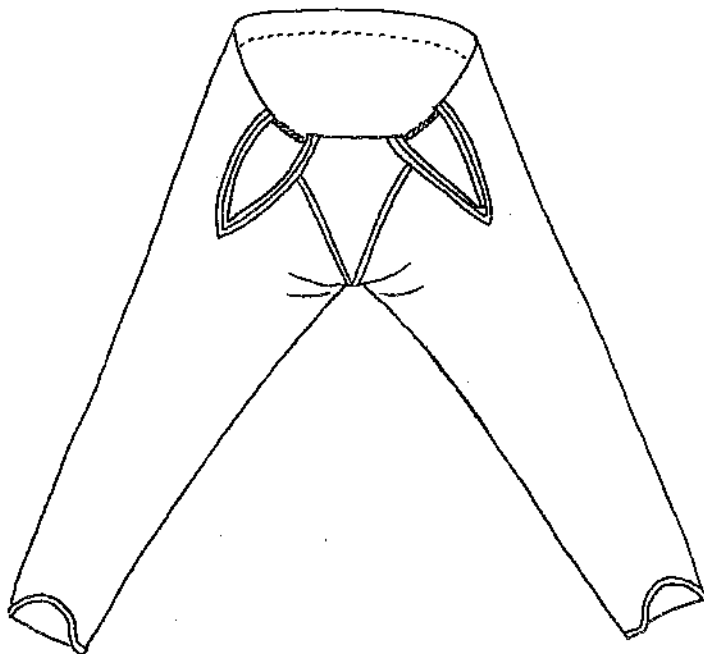

Сл. 15. Мушка кошуља, XIX и почетак XX века

За покривање главе служила је велика шубара „барла“ или „барлейина“, начињена од белог јагњећег крзна са нешишаном длаком. Барлетину заобљеног облика, као и шубару „ушанку“ са продуженим крајевима – штитницима за уши, везаним под брадом, зими су нарочито радо користили људи при раду око стокe у планини, као и чобани. У свакодневним и празничним приликама доста је коришћена „риванка“ – шубара зарубљеног, равног врха, израђена од црног, кратко подшишаног јагњећег крзна.

Кошуља. Мушка кошуља „рубинка“ кројена је на исти начин као и женска кошуља, само је била краћа – донирала је до колена. Састојала се из предње и задње поле – „листа“ (без састава на раменима), уметнутих клинова „бочника“ са стране и равно кројених рукава од једне ширине поле платна. Око врата је уска уздигнута „јака“ и на грудима разрез „пазука“. Под вратом је кошуља везивана са две узице, а касније помоћу конопљане омче („пекља“) и дугмета. Шивена је од конопљаног, ређе од ланеног платна. Углавном је била без украса, понека само са мало веза на узаном оковратнику, и то у виду цик-цак липије смеђе или црне боје (Сл. 15).

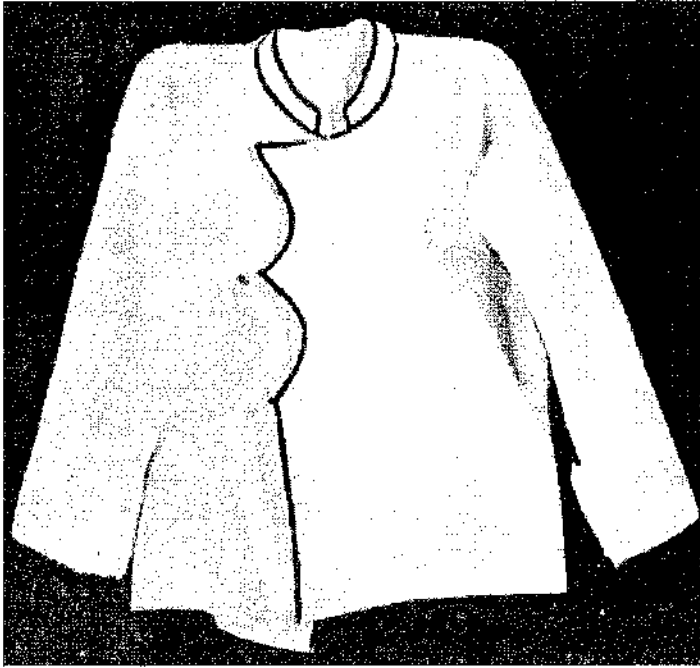
Чакшире – „беневреци“, „бревенеци“. И лети и зими на доњем делу тела, преко скута кошуље, ношене су чакшире од белог сукпа. Кројене су са плитким туром („подупина“) и уским ногавицама које су при дну биле разрезане ради лакшег облачења. Досезале су испод струка, а везиване су узицом, начињеном од вуненог или конопљаног концa, провученом кроз појасни поруб. Напред су два вертикална разреза – „ркмаче“, који су, као и рубови ногавица и шавови, били украшени редом црног вуненог гајтана („поворка“) који су жене радиле (Сл. 16). По облику, начину украшавања и материјалу – сукну, ова врста чакшира припада врло старом развојном облику хлача који се током дугог трајања све до новијег времена везује углавном за сточарске средине на Балкану.¹⁰

Сл. 16. Мушке чакшире – „беневреци“, „бревенеци“, XIX и почетак XX века

Гуњ – „џуњче“. Поврх кошуље и чакшира „беневерска“ облачено је сукнено „џуњче“ беле, а од краја XIX века смеђе (браон) или мрке боје. Кројено је са правим леђима, равно исеченим предњимама које се преклапају и са дугачким рукавима право углављеним у пределу рамена. Као кошуља и чакшире, тако је и гуњче, дугачко до бедара, ношено током целе године. Како је гуњче облачено испод других сукнених хаџетака, углавном је израђивано са мало гајтанских

¹⁰ Јерина Шобић, нав. дело, с. 62-64.

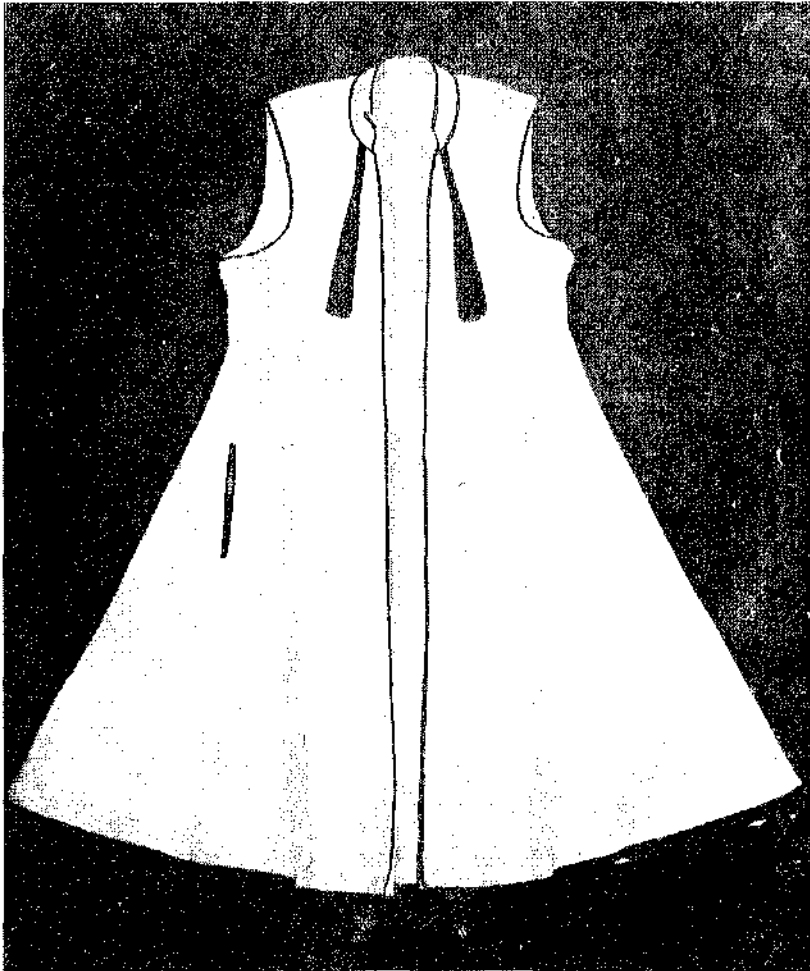
Сл. 17. Мушки *жуњ* – „*жуњче*“ XIX и почетак XX века

нашивака (Сл. 17). У већини других предела шопског подручја за овај хаљетак од тањег и мање уваљаног сукна уобичајени назив био је „кратко“.¹¹

Дуги јелек – „*дорамче*“ и хаљина – „*дреја*“. Јелек „*дорамче*“ без рукава, дугачак до листова, спреда отворен целом дужином, увек је израђиван од сукна беле боје. У скугима, од појаса надоле кројен је тако да се равномерно шири. Дуж ивица опточен је једним до два реда црних вулених гајтана домаће израде (Сл. 18).

Хаљина „*дреја*“ била је сличног облика као јелек дорамак, само је имала дугачке рукаве. Такође је била дугачка до изнад чланака, опточена црним гајтаном, а око вратног кружног изреза имала је нашивену „јаку“. На неким од ових хаљетака – на јелеку и хаљини – с једне и друге стране груди нашивани су гајтански украси (дужине око 20 см), са полукружно обликованим дном (Сл. 19). За разлику од дугог јелека који је пошен током готово сва четири годишња доба, хаљина дреја, обучена преко јелека дорамка, коришћена је углавном у зимском периоду.

¹¹ Исто, с. 64–65.

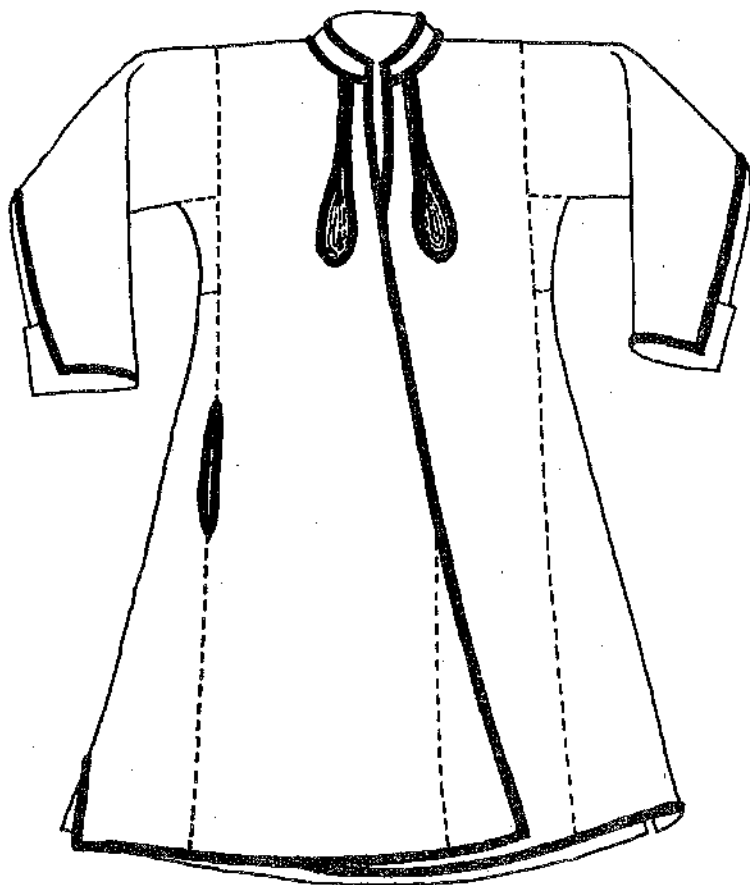

Сл. 18. Мушки дући јелек – „дорамак“, XIX и почетак XX века.
Збирка Етнографског музеја у Београду

Јелек „дорамче“, хаљина „дреја“ као и „гуљче“ и „беневреци“ истовремено су били распрострањени и у другим крајевима Шоплука, с тим што се јављају извесне разлике у детаљима, на пример у називима и боји гајгана.¹²

Памуклије. Пред крај XIX века улазе у употребу памуклије, којих је било две врсте: памуклије без рукава и памуклије са дугачким рукавима. Ношене су уместо гуња поврх кошуље. „Јелек“ – памуклија без рукава, дуг до испод појаса, са закопчавањем на једном рамену и испод пазуха целом дужином (Сл. 20), израђиван је од куповног, већином памучног материјала „басме“, једнобојног

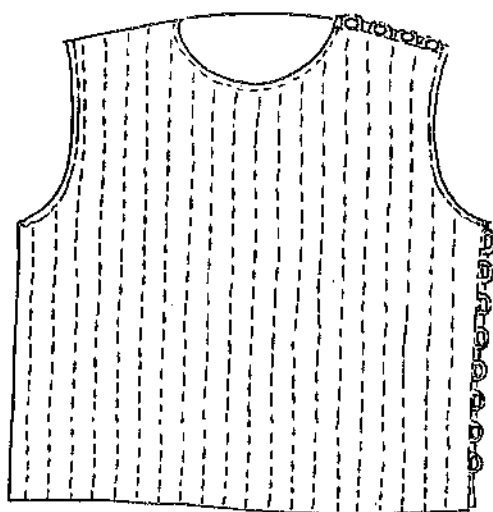
¹² В. Карић, нав. дело, с. 119; Милап Ђ. Милићевић, нав. дело, с. 247.

Сл. 19. Мушка хаљина – „дреја“, XIX и почетак XX века

или, пак, пругастог „ушарканог“ дезена. Једнако као „памуклија“ са рукавима, између лица и поставе био је испуњен вуном или памуком и уздужно прошивен по целој површини на сваких 2–3 см. Памуклија са рукавима по облику је слична гуњу („гуњче“), само је била краћа.

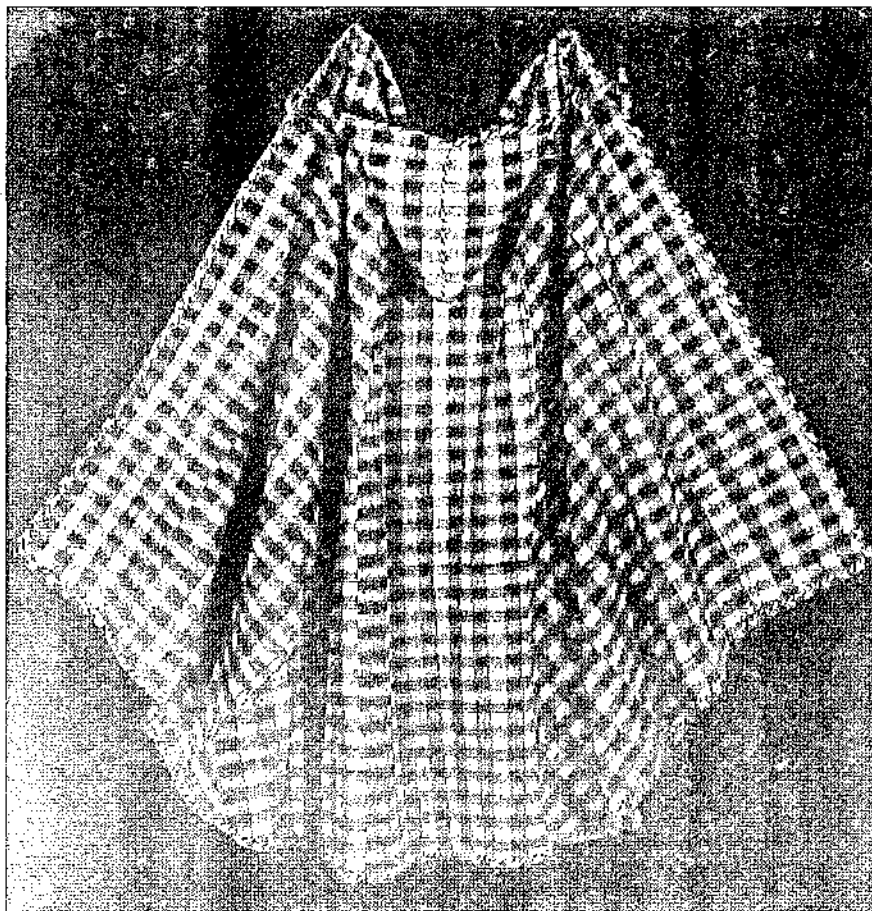
Појас – „џоас“. Поврх јелека („дорамче“), а зими поврх хаљине „дрсје“ опасиван је целом дужином вунени „џоас“, изаткан од вуне затворено црвене боје. Ткап је у четири нита. Овај појас, дужине око 3 m и ширине око 20 cm, на крајевима је имао ресе од основе.

Сл. 20. Мушка памуклија – „јелек“, крај XIX и прве деценије XX века

Силав. Све до краја XIX века, понеко и касније, поврх вуненог тканог појаса носио је широки кожни појас „силав“, „силави“ с преградама у које су стављани дуван, кресиво, нож, новац и друго. Силав је замењен једноставним кожним каишем („ремик“) ширине око 8 см, који је такође опасиван поврх тканог вуненог појаса. Служио је да се прикупи и притегне вишеслојна вунена одећа, слично као и силав. Са стране о ремику висила је бритва.

Кожух. Значајну примену имали су кожуси. Било их је без рукава, дужине до изнад колена, са отвореним предњим полама које су се закопчавале, али и краћих, са затвореним прсима, који су се копчали на раменима. Поштен је и кожух са дугим рукавима, који су кожухари израђивали такође од јагњеће коже, с крзном беле и црне боје. Кожухе су махом користили старији и средовечни људи, као и чобани.

Сл. 21. Кабаница „ојанцак“ са капуљачом „џуџлом“, село Црни Врх, Буцак, XIX и први половина XX века. Збирка Етнографског музеја у Београду

Кабаница – „ојанцак“. Прско свег одела огртала се дугачка кабаница „ојанцак“, начињена од пунијег добро ваљаног сукна беле боје или, пак, од сукна с квадратним шарамма смеђе и беле боје (Сл. 21, 22). Спреда је отворена целом дужином, а између предњих пола и полеђине, од рамена надоле, уметнути су бочни клинови, који се шире према доњој ивици кабанице. Има капуљачу „гуглу“. Закончава се спреда – под вратом са сукненом омчом („пекља“) и дугметом. Носили су је и млађи и старији људи по хладнијем времену и зими.

Кабаница – „џуња“. Једноставнијег изгледа и са мањим утрешком тканине шивена је „гуња“, врста комотног сукненог капута са равним рукавима и капуљачом, дугачка до испод колена. Ову кабаницу, од дебљег сукна обојеног у боји припремљеној од ораховине и руја, нарочито су користили пастири овчари.

Сл. 22. Кабаница „оџаниак“ оџрунута преко свеџ одела, Кална, Буџак. Снимио Никола Панџелић 1955. године. Збирки Етнографског музеја у Београду

Скорње и коже. Карактеристични делови чобанске одеће, исто као и у суседним областима – у Тимоку и у Заглавку, биле су „*скорње*“ (штитници за ноге поврх погавица чакшира „бенебрека“) и „*коже*“ (врста огртача), које су импровизовано правили сами пастири од козјих кожа с длаком.

Обућа. И код млађих и код старијих, осим „ојанака“ од непрерађене говеђе или од свињске коже, вунену обућу сачињавале су беле вунене „чараје“ дуге до средине листова, а зими увијачи „навошће“, „завијалци“, „обљале“, исечени од белог или, пак, од мрког сукна и обмотани узицама од конопљане кучине или са „врвцама“ од козје коже. Ношени су, мада од краја XIX века већ захваћени процесом постепеног изобичајавања, и бели *сукнени њозлуци са сивојалама*, који су као и „навоште“ били у плитким и танким кожним опанцима велика заштита ногу од хладноће, влаге и снега.

Младожењино одело није се разликовало од новије празничне „сјовалне дреје“, коју су сачињавали *шубара*, кошуља *рубинка* са дискретним везом, чакширс *беневреци*, дуги јелек *дорамче* и хаљина *дреја* од белог сукна, украшени црним вуненим гајтаном, затим ткани вунени појас *џоас*, кожни појас *ремик*, уобичајена обућа – уз додавање, зависно од годишњег доба, још понеког топлог хаљетка.

У свадбеном ритуалу посебна пажња посвећивана је преносу младиних дарова намењених младожењи. Наиме, обичај је био да најлепше делове ношње које је млада као девојка израдила за свога младожењу, зашивене једне о друге (кошуља, појасеви, чарапе, пешкири,...) младожења пребаци за вратом на себе, тако да они висе низ леђа, рамсна и груди. Овако „затрпан“, младожења је ишао од младине до своје куће, где је одлагао са себе овај вредан младин дар у одећи. Према казивању Драгомира Стојковића, рођеног 1909. године, изученог мајстора колара из Калне (Горње Поље), о обичају да младожења на себи преноси одевни дар чуо је од свог оца и деде који су га, као и њихови истовременици, одржавали. То се почетком XX века почело изобичајавати, тако да је овај казивач то видео само још на једној свадби уприличеној непосредно после Првог светског рата.

II. НАРОДНА НОШЊА ПОСЛЕ ПРВОГ СВЕТСКОГ РАТА ДО ШЕЗДЕСЕТИХ ГОДИНА XX ВЕКА

У периоду после Првог светског рата збивају се веће друштвене и економске промене. Комуникације на релацији село – град се побољшавају, а робно-новчани односи и трговина више дотичу село него што је то раније био случај. То се одражава на разне облике живота сеоског становништва у Буцаку, слично као и у суседним и другим областима у Србији, а у ношњи се манифестује променама у садржају и општем изгледу одевних предмета које настају под посредним и непосредним утицајима из градских средина, као и упливом војничког начина одевања.

Видна промена, не само визуелног него и суштинског значења, запажа се у боји сукна домаће израде, и то првенствено сукна за израду мушког одела. С обзиром на развијено овчарство и, с тим у вези, на постојање већих количина

вуне, сукно „пртеница“ у периоду после Првог светског рата и даље се израђује у домаћој радиности, али не више од предива беле боје него претежно од вуне природно смеђе и црне боје, или, пак, од вуне обојене природним бојама од ораховине и руја. И у претходном периоду извесну примену имало је сукно мрке боје у мушком оделу за хаљетак са рукавима, такозвано „гуњче“ и црно сукно у женској ношњи за хаљину „сукно“. Исто тако, од почетка XX века уместо беле вуне све се више користи вунена пређа црне боје за плетење чарапа.

На промену боје сукна, као и вунене пређе за израду основних одевних предмета, одређени утицај имало је и печалбарство. Мештани Буцака одлазили су у печалбу у друге крајеве у Србији где је сукно беле боје у изради одела било знатно раније замењено сукном тампо-смеђе и црне боје. У суседним областима – у Заглавку и Тимоку – у другој половини XIX века за израду одела готово је искључиво коришћено сукно природно смеђе боје, такозвана „квашња“, а затим и „шајак“ – обојено сукно. И у многим другим сеоским срединама у Србији – уз сећања да је у старини ношено бело сукнено одело – у другој половини XIX века у изради горњих топлих хаљетака употребљавано је сукно смеђе и мрке боје, затим шајак (сукно фабричке израде), као и чоха од које су махом израђивани само празнични хаљеци.

Замена белог сукна сукном смеђе и мрке боје у изради одела у Буцаку, појава која је у периоду после Првог светског рата захватила и друге средње попског подручја, представља један сегмент у развоју традиционалне одеће у нас. У Буцаку, као и у осталом Шоплуку, с обзиром на изоловани положај у односу на главне путеве и комуникације, ова промена уследила је касније него у већини других крајева у Србији. То је запазио и В. Карић кад је 1887. године забележио да се „долама од бела сукна, на ирсима и по дну опточена црним гајтанима“ која се до пре две три десетине година носила по осталој Србији, још носи, једнако као и други бели хаљеци (дорамак, дреха) у Пиротском округу¹³.

У погледу материјала за израду ношње, осим промене у боји сукна, под утицајем из града све се чешће користе куповне индустријски произведене намучне, донекле и вунене тканине једнобојног и пругастог дезена за шивење појединих горњих хаљетака, као и индустријски опредељен памук различите дебљине, беле и жућкасте боје за ткање платна.

Осим новина у материјалима, промене су наступиле и у кројевима хаљетака. У мушком оделу кошуља се, уместо са широким отвореним заруквањем, сада шије са рукавима скупљеним на наруквице, слично кошуљама по градовима. Старинске чакшире „беспевреци“, дуги јелек „дорамче“ и дугачка хаљина „дреја“ са рукавима постепено се избобичавају и замењују капутом и прслуком градског кроја и панталонама војничког облика, поврх којих се зими и даље огрће топла кабаница „опанцак“. За разлику од мушке ношње, са значајним променама у боји сукна и у кројевима основних горњих хаљетака,

¹³ В. Карић, нав. дело, с. 119.

женска ношња – и поред промена у оглављу (изобичајавају се чешљање косе у плетеницу „увијачу”, марама „забратка”, капа „каица”, игле „седмоперка” и „керањаска”) – и падаље задржава карактеристичан општи изглед и садржај са црном сукненом хаљином „сукно”, која се носи поврх беле дугачке кошуље и опасана тканим појасом и прегачом. Видна новина је „з’бан”, „забан”, хаљина памуклија без рукава, са отвореним предњицама, која преко свадбене и празничне одеће улази у ширу употребу и постаје један од основних делова женске пошње у периоду између Првог и Другог светског рата. У обући, женској и мушкој, поред опанака од непрерађене коже домаће израде, користе се и опанци занатског умећа, као и подеки фабрички производи.

Основни делови женске ношње

Чешљање и покривање главе. У ратним приликама Првог и Другог балканског рата и током Првог светског рата сложени начин чешљања косе у раздвојене увојке „праменов” који су позади сплитани у једну плетеницу „увијачу”, затим капа „каица” и бела марама „забратка” чији су крајеви падали за вратом низ леђа, готово су потпуно изобичајени. И код девојака и код удагих жена преовладала је једноставнија фризура са раздвојком („делка”) по средина главе и сплетеном косом у две плетенице које су пуштене низ леђа, или, пак, и то махом код средовечних и старијих жена, обавијане око главе. По топлијем времену девојке иду гологлаве, празником окићене китом цвећа („ћитка”) с леве стране главе изнад слепоочнице, а у већини прилика покривене марамом, најчешће беле или, пак, жуте боје, које повезују на исти начин као и удате жене, с тим што удате млађе жене цветни украс стављају са десне стране. Највише је коришћена памучна марама „шампија”, димензија око 1 m x 1 m, код млађих особа жуте („зејтинлика”), жутооранж („рујева”) боје, а код средовечних и старијих жена смеђе („кацавка”) боје. Квадратног облика, пресложена по дијагонали, шампија се носила са укрштеним крајевима под брадом и везаним на темену, каспије на потиљку, тако да је средње перо падало низ леђа (Сл. 23). Испод шампије старије и средовечне жене, косу очешљау у плетенице око главе, повезивале су троугаоном памучном марамом („врзољавка”). Осим шампија од пуног памучног платна, које су биле једнобојне, али и са штампаном цветном шаром дуж све четири стране и које су куповане у трговинама у Кални и ближним градовима, празником су ношене марама „ојалка” од меке памучне тканице и танка провидна марама „маркизеј”, најчешће беле, жућкасте боје, које су на перу које пада низ леђа биле украшене цветном шаром („цветак”, „листак”) извесном памучним или свиленим концем у боји мараме. Свадбено оглавље сачињавају бела „мрежа” и „венче” (вел и венац), што се с извесним променама у детаљима одржало и до данас.

Сл. 23. Младе жене и девојке снимљене после Првог светског ратa. Две у средини имају хаљину „забан“, а њрве с леве и десне сйране су у хаљини „сукно“, село Ђусићца, Буџак. Збирка Завичајног музеја у Књажевцу

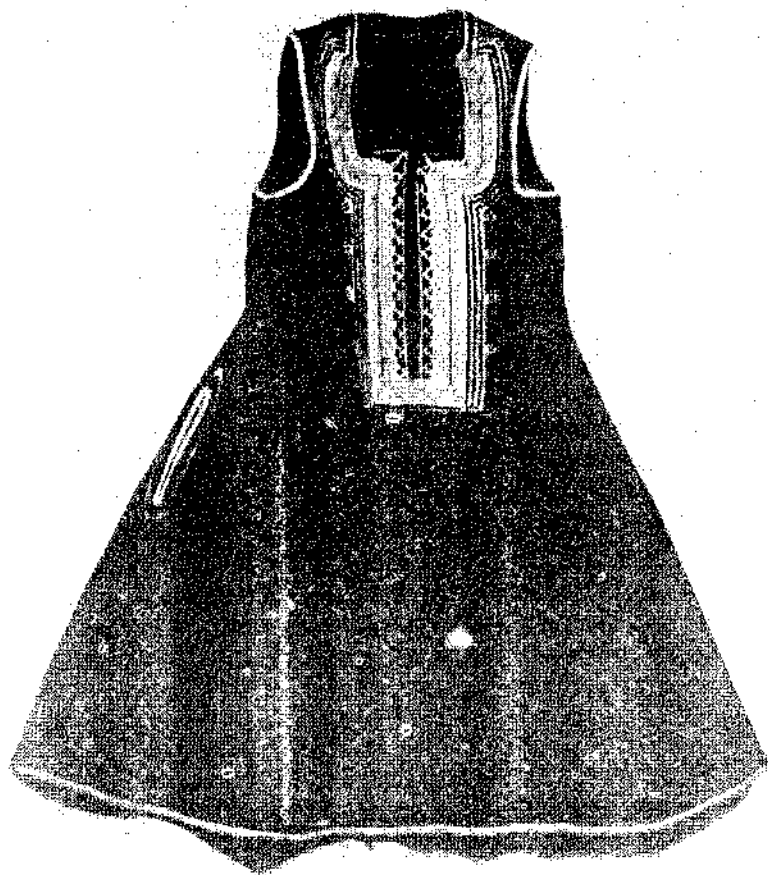
Сл. 24. Женска кошуља са набраним карнером њри дну скуца

Кошуља. Као и у претходном периоду, кошуље се шију од платна домаћег ткања, с тим што се „пртен постав” (конопљано и ланено платно) користи претежно за шивење кошуља за свакодневну употребу, а памучно платно, изаткано од куповног памука различите дебљине, за празничне кошуље. Кошуља од пртеног постава потпуно задржава равнији облик и изглед, док кошуља сашивена од мешаног „мележњак” платна (основа конопља, потка пунији памук „вигиљаш”), као и кошуља од чисто „памучног постава”, у основном кроју и даље припадају тину право кројене тунике са рукавима, али са новинама у детаљима које унеколико мењају целокупан изглед овог платненог хаљетка. Тако се, већ после 1920–1925. године, под утицајем из града, кошуља од „мележњака”, као и кошуља од пунијег памучног платна шије са набраним додатком, висине око 20–30 cm по дну скута (Сл. 24), с тим што се, као и на пртеним кошуљама, вез од памучног конца смеђе, црне или црвене боје у виду

Сл. 25. Женска кошуља украшена чипком, село Вршовац, Буџак, прва половина XX века. Збирка Завичајног музеја у Књажевицу

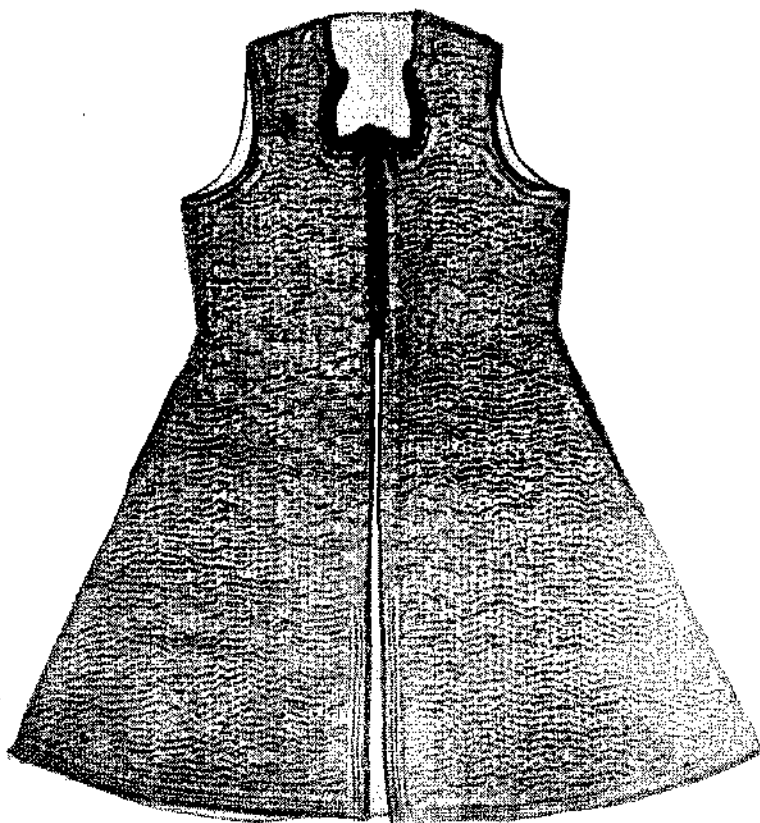
ситних геометријских мотива и даље задржава на вратном „огрљаку” и дуж грудног изреза („ошвице”, „лазука”). Ова врста кошуље махом је коришћена за празничне прилике, као и кошуља „ћенарка” коју су најпре посиле девојке стасале за удају и невесте, а постепено све више и жене средњег и старијег старосног доба. Кошуља „ћенарка”, сашивена од танког памучног платна са утканим пругама („ћенари”) од пунијег памука украшава се плетеном белом памучном чипком по дну скута и рукава (Сл. 25). Уместо чипке, понеко је стављао куповне пантљике „полице” – памучне или свилене. Украсни детаљи на кошуљи увек су били непокривени, тј. видели су се испод горњих хаљстака који су се облачили прско ове основне платнене одеве.

Сл. 26. Женска хаљина – „сукно“ са срцоликим изрезом на грудима, по уљеду на сличан изрез на хаљини „забан“, село Јаловик Извор, Буцак, период после Првог светског рата. Збирка Завичајног музеја у Књажевицу

Хаљине „сукно“ и „збан“, памуклија „јелек“. Карактеристична црна сукнена хаљина „сукно“, спреда непросечна, без рукава и дуга до испод колена, и даље у периоду између Првог и Другог светског рата представља један од основних горњих хаљетака. Носе је девојке, млађе и старије жене, зими и лети, поврх платнене кошуље (Сл. 26).

Међутим, најпре као свадбени и свечани хаљетак, а затим и у свакодневним приликама, преваходно код млађих, а потом и код средовечних и старијих особа, све већу примену добија „збан“ или „забан“, хаљина сличне намене као и сукно. Такође је без рукава и дужине до испод колена, али је забан спреда отворен целом дужином. Кројен је са суженим струком и звонасто проширеним skutима, а у горњем делу грудног отвора има срцолики изрез (Сл. 27). Израђује се од једнобојног свиленкастог сатена или, пак, од кадифе („кадиве“) браон,

Сл. 27. Женска хаљина – „збан“, „зaban“. Кална, Буџак, период после Првог светског рата. Збирка Етнографског музеја у Београду

црне, модре, зелене, црвене боје. Забан је шивен и од пругасте памучне „басме“, као и од вунене „чојене“ тканине са ширим и ужим уздужним пругама („дужице“) сложеним у две-три боје тамнијег тоналитета. Редовно је постављен памучним платном, најчешће беложуњкасте боје, испуњен памучном ватом и уздужно руно прошивен у размацима од приближно 1,5–2 cm. У пределу грудног нареза украшава се са два-три реда гајтана најчешће црне, бордо или, пак, жутооранџ боје, каква је и оптока дуж ивица и прорезаних црнова. Понеки на „ошвицама“ имају највеће правоугаоне исечених комада кадифе, а на многим „кадивеним забаница“, поред гајтанског украса, и то за свечане прилике, користе се златни ермени ширит. Млађе особе – девојке и невесте, радо су носиле забане светлоревене, затим жуте или зелене боје, а са протоком година и забане од једнобојних и пругастих тканина смиренијих и тамнијих

тонова. Израђивали су их мајстори „забанције” у Пироту и Кални, који су, осим дугог забана, на исти начин радили и „јелек” памуклију.

Док се сукнена хаљина „сукно” већином облачила поврх „пртене” (конопљане и ланене) кошуље, испод „збана” већином се облачила кошуља „ћенарка” од српског платна, украшена чипком. Како је „збан” или „забан” добијао све ширу примену, већ од 1930–1935. године сукнена хаљина „сукно” постепено се користи само по хладнијем времену и зими. Поврх кошуље, а испод сукна, по хладноћи се облачи и „јелек” – памуклија без рукава, дужине до испод појаса, са малим правоугаоним изрезом на грудима и отвореним предњицама целом дужином, које се закопчавају у пределу појаса. Кроји се од памучне „басме”, једнобојне или са ситним шарама (кружићи, ромбови и др.) у другој боји. Испуњен памуком, постављен платном, исто је као и забан уздужно проштепан. На грудном разрезу (ошвице) често је украшаван апликацијом уздужних комада кадифе, а дуж ивица гајтаном. Јелек од сукна готово је потпуно изобичајен већ непосредно после Првог светског рата.

Појас „џиканица” и прегача „престилка”. И даље се, као и у претходном периоду, опасује појас „џиканица”, изаткан са уским уздужним пругама одfino упредене вуне претежно црвене боје. Ширине је око 6 cm, довољно дуг да се два-три пута обавије поврх „сукна” или поврх „забана”. Украсне копче „џавиће” кујунџијске израде, за које се заједно са кожним каишем употребљава и назив „колије”, у годинама пред Други светски рат постепено се изобичајавају, док кожни каиш, о коме на ланцу или каишу виси бритва са стране, и даље се опасује преко вуненог тканог појаса.

С предње стране, преко хаљине „сукно”, као и преко „збана” или „забана”, носи се прегача „престилка”, ткана и шарана готово на исти начин као и у претходном периоду (Сл. 23). Најпре је, по старински, престилка обликована од две краће поле попречно зашивене, а затим само од једне дуже поле, која је са 2–4 зашивене фалтице у горњем ивичном делу била незнатно сужена. Основна боја прегаче, изаткане у два нита од вуне и памука, била је сунчано црвена („бембелијаста”), са додатком црне, белс, жуте, лила боје за пругасте дуже и краће шаре.

Сукња – „вуйарка”. Пред Други светски рат преко кошуље почиње да се носи сукња „вуйарка”, изаткана са пругастим шарама од вуне и памука. Најпре је у појасу лабирана од једнаке ширине тканине, слично као и сукња „вутарка” или „запрега” у суседним областима – у Заглавку и Тимоку, а затим је кројена у уздужне поле и клинове, чија је мања количина употребљеног материјала, такође набирана на појасић у струку.

Горњи топли хаљеници. За разлику од сукнених хаљетака – „колије” и „бунде” са дугачким рукавима и наглашеним струком, који се после Првог светског рата све мање употребљавају, *кожух без рукава*, а у мањој мери и *кожух са дугачким рукавима*, и даље имају знатну примену. Израђују их кожухари од бсле и смеђе обојене јагњеће коже са крзном, с тим што су сада краћи

и допиру до бедара. Осим кожуха, по хладноћи и зими, користи се *кайути* од домаћег сукна смеђе боје, најпре кројен са вратном уском јаком и закопчавањем до испод врата, а затим, по угледу на градски крој капута, са крагном и цповима. И један и други облик капута са дугачким рукавима и кројени пространије, досезали су до бедара. После 1935. године, готово истовремено са сукњом „вутарком“, улазе у употребу *цетјери*, чешће плетени без рукава као грудњак („*јелече*“) него са рукавима („*вунена дреја*“). Понеко је имао и вунену велику мараму („*шал*“) исплетену помоћу укоснице (металне двојне игле) техником обмотавања и кукичањем. Пресложена по дијагонали, марама се загртала по леђима тако да је захватала врат и рамена, с тим што су се крајеви укрштени на грудима везивали позади у појасном делу.

Обућа. Основни део вунене обуће и даље су *чарапе*, само сада већином плетене од вуне црне, ређе неке друге боје. Нису шарапе, као ни „*вусулке*“, врста вунених приглавака за стопала. Према потреби, за рад изван куће и у планини, по хладноћи и зими се користе исечени комади сукна као подметачи у опанцима. Осим плитких *ојанака* од непрерађене говеђе или свињске коже, који и даље имају знатну примену, за свечаније прилике и као део свадбене одеће, користе се *ојанци* занатске израде као и куповне *цицеле*. Пред Други светски рат постепено освајају и *џумени ојанци*.

Накит. Девојке, невесте и млађе жене, осим омиљеног цветног украса „*ћип-ке*“ за главу и груди, затим сребрних трочланих копчи „*јавиш*“ за појас, које постепено све ређе користе и набављају код кујунџија у Пироту, најчешће су се украшавале нанизима од новца и од стаклених разнобојних перлица („*манисте*“), с тим што су од перлица, осим *ојралица*, *пистене* и *наруквице*, често у пару – за сваку руку. Од прстења најчешће је ношен „*јрсјен с окце*“, с каменом у боји.

Основни делови мушке ношње

Коса и капа. Косу и даље сви кратко шишају, а бркове негују само понеки старији људи. Од капа „*барлејину*“ – шубару од црног јагњећег крзна са нешишаном длаком ретко ко још користи, за разлику од шубаре „*ушанке*“, са продуженим крајевима који се везују под брадом, коју и даље зими носе нарочито чобани, као и други сељани при раду у планини. Шубара „*раванка*“, од црног потшишаног јагњећег крзна и са равним врхом, постепено уступа место „*шиљи*“ – шубари купастог облика коју радо користе момци и млађи људи. После 1912. године, најпре по топлијем времену, а затим и током целе године, све већу примену има *шајкача*, сашивена од војничког штофа или од сукна сивозелене боје. Лети се користи и *сламни шешир*, а понеки момци и младожење купују у трговинама *филцани шешир* и носе га празником, на свадбама и приликом одласка у град (Сл. 29, 30, 31).

Сл. 28. Мушка кошуља са крагном и скућеним рукавима на уске нарукавице, прва половина XX века

Кошуља. Мушка кошуља, нарочито за свакодневну употребу, и даље се претежно израђује од „пртеног постава“ (конопљано и ланено платно), што је случај и са свакодневном женском кошуљом. За празничне кошуље користи се мешано конопљано–памучно платно „мележњак“, као и пунији „памучни постав“, а за момке и младожење танко памучно платно са утканим пунијим узводима „ћенарима“. Од овог српског платна израђује се цела кошуља, или, пак, само поједини делови (рукави, јачица са крагном), с тим што се у том случају за главни део кошуље користи памучно, мешано, ређе и конопљано платно. Под утицајем из града мења се крој кошуље – на вратној јаки „огрљаку“ додаје се уска крагна, право кројени рукави скупљају се на наруквице „гаслице“, а понеке се кроје и са нараменицама (Сл. 28). Кошуље са широким равним рукавима носе још само старији људи, после којих овај старији кројни облик кошуље остаје само у сећањима генерација пред Други светски рат и после њега.

Сукнено одело. Са променом боје сукна у првим деценијама XX века већина хаљетака са архаичним особинама који су сачињавали основне делове одела („бела дрешка“, „бела дреја“, „бељотина“) постепено се напуштају у корист нових кројних облика прихваћених из градских средина и из војничког

Сл. 29. Брaчни пар у ношњи (мушке „панталоне с бокови“ и „гуњче“ кaпуићког кроја, женски хаљина „збан“, „збан“ ојасана преџачом „престилком“). Слика из периода после Првог светског рата. Збирка Завичајног музеја у Књажевицу

Сл. 30. Група сељана у народној ношњи. Мушкарци су у сукненим прслуцима градског кроја и у „панциљонама с бокови“, а жене у хаљини „сукно“ и опасне цуканом преџачом „престилжком“. Силмак из периода после Првог светског рата. Збирка Завичајног музеја у Књажевцу

начина одевања. Најпре су напуштени бели сукнени тозлуци са стопалама, а затим дуга хаљина „дреја“ са рукавима и дуги јелек „дорамак“. Међутим, претежно средовечни и старији људи, све до тридесетих година XX века, и даље су носили чакшире „беневреке“ или „бременеке“ које су имале уже погавице и допирале до испод појаса, али сада израђене од сукна „пртенице“ смеђе (браон) или мрке (суре) боје.

Уместо хаљетака архаичних особина који су представљали основне делове белог сукненог одела у претходном периоду, већ у првим годинама после Првог светског рата почињу све више да се носе „панталоне с бокови“ војничког кроја и „џуљче“ капутског градског кроја, израђени од домаћег сукна „пртенице“ мрке, или, пак, смеђе (браон) боје (Сл. 29, 30). Панталоне се кроје са комотнијим туром („подупина“), полукружним проширењима („бокови“) изнад колена и суженим ногавицама у делу од колена до чланака. Без украса су, исто као и капут са дугачким рукавима и предњицама које се закопчавају до испод вратног изрза. Око отвора уз врат је јака („огрљак“) висине 2–3 cm, уместо које се после 1930. године нашива крагна. На свакој предњици урзан је по један џеп са поставом са унутрашње стране, или, пак, споља нашивен четвртасто исечен сукнени џеп. Овај капут градских кројних особина, који је досезао до испод бедара, махом због сукна од кога је резан, називан је „гуљче“.

Уз „панталоне с бокови“ од 1930–1935. године, као доња платнена одећа, почињу да се носе „пирјене ѓаће“, најчешће сашивене од омекшаног конопљаног платна домаће израде.

Прслук, памуклија, џемпер. По хладнијем времену поврх кошуље, а зими и са капутом, облачио се сукнени прслук („јелече“, „прслук“) градског кроја, са косим вратним изрезом и закопчавањем предњица по средини груди (Сл. 30). Извесну примену и даље је имала *памуклија*, без рукава, дуга до испод појаса, која се такође закопчавала средином грудног дела, а за „тешке зиме“ мајстори су је обликовали са предњицом из једног комада и закопчавањем на рамену и испод мишке. Испуњене вуном и проштенане, занатлије (забандије, памуклијани) израђивали су их од једнобојне или, пак, пругасте памучне тканине. Пред Други светски ратулазе у употребу *џемпери*, који постепено све више потискују памуклију. У домаћој кућној радиности жене их плегу од једнобојне вуне најчешће беле, браон, сиве, мрке боје, и то најпре у облику прслука, а затим и са дугачким рукавима.

Кожни каиш и војас „пиканица“. Старински црвени вунени „поас“, заједно са белим сукненим хаљенима, потпуно се изобичајава. Уместо њега носи се ужи разнобојни ткањ вунени или вунено-памучни појас „пиканица“, дугачак око 2 m и широк око 10 cm. Опасује се најпре преко сукнених панталона и прслука, односно памуклије, а затим, првенствено код старијих и средњовечних људи, и испод одела, у здравственој намени потпашаја стомачног дела тела. Панталоне с бокови редовно се опасују ужим кожним каишем.

Кожух и кабанџа „ојанџак“. Као изразито топли хаљетак за зимске дане и даље се користи „кожув“, дуг до бедара, који су мајстори кожухари правили са

Сл. 31. Брачни пар у ношњи, Калица, Буцак. Снимио Никола Пинџелић 1955. године

Сл. 32. Мушке чараје, Кална, Буџак, период после Првог светског рата. Збирка Етнографског музеја у Београду

дугачким рукавима и као грудњак без рукава, од коже најчешће беле или смеђе боје и са крзном с унутрашње стране хаљетка. Поврх свег одела огртала се кабаница „оџанџак“, дугачка, без рукава, са капуљачом, израђена од смеђег или карираног бело-браон сукна – иста и по облику и по материјалу као и опанџак у претходном периоду (Сл. 31).

Обућа. Основна вунена обућа биле су плетене *чараје*, дугачке до колена, са вуненом узицом („повезалка“) за везивање испод колена. Плетене су од црне вуне, са разнобојном везеном цветном лозом при врху грла, а и од разнобојне вуне, код којих су уплетене шаре биле распоређене у неколико ужих хоризонталних поља (Сл. 32). И једнобојне, као и разнобојне чарапе навлаче се поврх доњег дела панталона с боковима што није случај са чакширама беневрецима, код којих се грла чарапе обувају испод ногавица.

Од кожне обуће значајну свакодневну примену, нарочито за рад у кући и окупаци, као и у планини, и даље имају *пресни оџанџи* од непрерађене говеђе или од свињске коже, израђени у сеоским домаћинствима, а од тридесетих година XX века, од отварања фабрике гумених производа у Пироту, користе се и *џумени оџанџи*. У готово свим осталим приликама употребљавају се *шивављени оџанџи*, које су од прерађене говеђе коже радили опанџари у Кални, Пироту, Књажевцу, а такође и плитке и дубоке *цићеле* („кондуре“, „корубине“), које су радо носили имућнији и млађи људи, као и младожење.

Прстен. Осим украсне улоге, прстен је имао и статусно значење. Ожењени људи прстен су носили на великом прсту, а момци на кажипрсту.

III. НАРОДНА НОШЊА ПОСЛЕ ШЕЗДЕСЕТИХ ГОДИНА XX ВЕКА ДО ДАНАС

Иако је у годинама после Првог светског рата, а још више пред Други светски рат, сеоска женска и мушка ношња у Буцаку била под знатним утицајима из града, а мушко одевање и под упливом униформе српске војске, ипак је у садржају и целокупном изгледу задржала традиционална обележја. Та особина задржала се, преко година Другог светског рата, све до шездесетих година XX века. Тада су девојке и невесте за свадбу и каснију употребу још редовно припремале и носиле одећу у којој је – преко „*кошуље*“ од домаћег платна (кројена са грудним разрезом или са уметком испод вратног изреза) и кратког „*јелека*“ (грудњак памуклија) обавезан хаљетак била подужа хаљина памуклија „*з’бан*“ или „*забан*“, најчешће шивена од једнобојних памучних тканина светлих боја, као што су црвена, жута, зелена. Забан је опасиван тканим појасом („*йканица*“) или кожним каишем („*ремик*“). Са предње стране додавана је кецеља „*кицеља*“, сашивена од фабричке памучне или свилене тканине, често у сличном колоритном тону са забаном. Глава је повезивана „*белом марамом*“ квадратног облика, која се, пресложена дијагонално, везивала под брадом. Обућу, осим вунених *чарапа* и *оџанака* запатске израде, сачињавале су *чарапе* и *цицеле* фабричке производње. У свакодневној употреби значајну примену имала је набрана сукња „*вуйарка*“, сашивена од пругасте разнобојне вунене памучне тканине домаћег ткања. Овакву ношњу, најчешће у тамнијим колоритним тоновима горњих одевних предмета, носиле су и средовечне и старије жене, с тим што су понекде имале старинску црну сукнену хаљину „*сукно*“, сачувану од раније, као и мараму „*шамују*“, којом су забраћивале главу са везивањем испод потиљка. И у мушкој ношњи тканине домаће производње, првоствено сукно смеђе (браон) боје, користило се код већине за израду „*йанџалона с бокови*“ војничког и „*йрослука*“ (грудњак) и „*кайуша*“ градског кроја.

Међутим, сређивање и побољшање прилика у целој земљи и, с тим у вези, већи прилив индустријске робе путем трговине у интезивнијој комуникацији између града и села захватио је после шездесетих – седамдесетих година и сеоске средине у Буцаку. Могућност да се у добро снабдевеним радњама у Кални, као и у трговинама у суседним већим градским центрима набаве, поред фабричких тканина и готови одевни конфекцијски производи, затим одлазак млађих људи на рад у друге крајеве, допринели су да се постепено, нарочито после седамдесетих година XX века и надаље, до савременом доба, слично као и у сеоским срединама у другим крајевима Србије, све више користе тканине, делови одеће и обуће индустријске израде. Те промене нарочито прихватају млађи, али убрзо и средовечни и старији људи и жене. У одевним облицима занемарују се старији кројеви, а изглед хаљетака, као и уопште целокупан изглед одеће добија одлике градских савремених модних опредељења, с тим што – по начину ношења, избору и слагању хаљетака, комбинацији материјала

и боја – преузете узори одговарају условима и потребама сеоског планинског поднебља, као и укусу сеоских житеља.

И док је женска одећа од традиционалних облика до градског одевног садржаја постепено претрпела готово потпуну трансформацију у корсет приближног унифицирања са градском средином, у мушком оделу све до данас – с обзиром на планинске услове, донедавну очуваност израде домаћег сукна и да по селима већином егзистирају домаћинства старијих и средовечних укућана – и даље се, због издржљивости при раду и заштите од хладноће, задржавају у употреби *сукнени капуји*, сукнене „*панталоне с бокови*“ и „*скијачке панталоне*“ косо сужених погавица. Уз ове сукнене хаљетке, као и уз градско одело, код већине се за покривање главе и даље користи *шубара* од црног јагњећег крзна, а у летњем периоду, уз филцани *шешир*, честа је и *шајкача*.

ЗАКЉУЧАК

Сумирајући изложене чињенице о одевном материјалу у Буцаку за последњих сто тридесет до сто педесет година, уз анализу компаративних података у југоисточној Србији и ширег простора, долазимо до извесних запажања и закључака.

1. У просторном распрострањењу шопске ношње најсевернију предеону целину у Србији представља област Буцака. Осим у Буцаку – области са 14 насеља настањених претежно стариначким становништвом које по начину живота и култури чини део шопског културног комплекса у југоисточној Србији – варијанте шопске ношње истовремено је било и у појединим селима у околини Књажевца и Зајечара (Ново Корито, Заграђе, Вратарница, Грљан, Велики Извор), али су у тим случајевима у питању досељеници из српског и бугарског дела шопског подручја, који су, извесно време по досељавању, и даље користили и одржавали ношњу матичне средине¹⁴.

2. Ношња у Буцаку, првенствено у старијем периоду све до почетка XX века, али и касније, показује знатне сличности и идентичности са традиционалном одећом у суседним шопским областима – Високу и Пиротској котлини, а одређене варијантне разлике, и то махом у женском одевању спрам ношње у другим удаљенијим крајевима у југоисточној Србији (Власина, Крајиште), као и у односу на ношње распрострањене источно од државне границе Србије – у бугарском делу Шоплука¹⁵.

¹⁴ Стеван Мачај, *Грађа за етнографију округа књажевачког са картиом*, Гласник Српског ученог друштва, кн. II, св. XIX, Београд 1866, с. 320; Ј. Мишковић, *Књажевачки округ са картиом*, Гласник Српског ученог друштва, кн. XLIX, Београд 1881, с. 103.

¹⁵ Јерина Шобић, нав. дело, с. 47–76; Милка Јовановић, нав. дело, с. 191–210; Јасна Бјеладновић, *Етнографска сџмен-збирка Христифора Црчиловића*, Београд 1968, с. 9–10; Ст. Л. Костовъ, *Български народни носии в северозападна България*, Известия на Народния Етнографски музей в София, година X–XI, София 1932, с. 73–99.

3. Све до новијег времена ношња у Буцаку, слично као и традиционална одећа на ширем простору Шоплука, садржала је типична обележја сточарске одеће у којој су се све до новијег времена очували многи архаични елементи. И мушка и женска ношња, све до првих деценија XX века, унеколико и касније, била је израђена претежно од сукна и конопљаног платна чија је заступљеност проистицала из сточарског начина привређивања и природних услова. И као што овчарство, од кога се добијала велика количина вуне, крзна и коже, као и гајене конопље имају веома стару традицију, тако и производња сукна и конопљаног платна, заједно са јагњећим и овчјим крзном и кожом, у подмиривању основних потреба у одевању, припадају веома старим елементима одевне културе вишевековног континуитета на ширем балканском простору. То је у аутаркичним срединама југоисточне Србије и ширег простора подразумевало не само домаћу припрему и израду тканина за одећу него готово потпуно обликовање одеће и обуће у кућној и сеоској радиности. Тек од друге половине, односно од краја XIX века па надаље, све већу примену имају најпре занатски рад и производи, а после педесетих – шездесетих година XX века и садржаји фабричке израде.

4. Сукно беле боје у изради првенствено мушког одела на простору Србије најдуже се одржало управо у пределима југоисточне Србије – све до Првог светског рата и двадесетих година XX века. Бело сукно истовремено се одржавало и у понеким влашким срединама у североисточној Србији, а у областима Рашке, Метохије и Косова до 1912. године, када су ови јужни крајеви ослобођени од турске власти и од када се, припајањем осталој Србији, нагло почиње да користи сукно смеђе боје, као и шајак фабричке производње¹⁶. У већини других крајева у Србији још током XIX века напуштена је израда одела од белог сукна у корист сукна смеђе и мрке боје. У северним суседним областима Буцака – у Заглавку и Тимоку – задуго се под називом „клашња” користило сукно израђено од природно смеђе боје вуне, које се од првих деценија XX века замењује „шајаком” – обојеним сукном, такође домаће израде. У другим крајевима Србије под називом „шајак” већином се подразумевало сукно фабричке производње, које од краја XIX и почетка XX века добија већинску примену на ширем простору. У погледу женске ношње бело сукно дуже се одржавало првенствено у изради хаљетка „зубуна”, понегде и до почетка XX века, какав је случај са „ћурдијом” у Тимоку и Заглавку. У изради хаљине „сукно” у Буцаку већ од средине XIX века бело сукно замењује се сукном црне боје, које је коришћено и за шивење зимских горњих хаљетака са дугим рукавима („колија”, „модро”) и мушког „гуња”.

5. Према досадашњим проучавањима и сазнањима о ношњама у шопском културно-географском подручју, коме припада и област Буцака, осим у тканинама

¹⁶ Јасна Бјеладинаовић. *Српска народна ношња у Ибарском Колашину, Штјавици и околини Новог Пазара*, Гласник Етнографског музеја у Београду, књ. 43, Београд 1979, с. 93–109; *Српска народна ношња у Сјетичко-Њешићерској висорави*, Гласник Етнографског музеја у Београду, књ. 45, Београд 1981, с. 96, 111–116.

и начину израде, знатне архаичности очуване су све до првих деценија XX века – у облицима и кројевима одевних предмета. Очувани елементи из временски различитих културних слојева (старобалкански, словенски, оријентални), укомпоновани заједно и прилагођени средини и потребама у самосвојном народном рукотворству, резултирали су, како је то у климатско-здравственом смислу адекватно формулисао Милан Ђ. Милићевић – у једно од „најпогпунијих сељачких одеља за здравље”.¹⁷

У мушкој ношњи чакшире „бсневреци” или „бревенци”, израђене од белог сукна „пртенице” и које су ношене до тела и у зимском и у летњем периоду, по кројним одликама припадају старом развојном облику хлача који се углавном одржавао у сточарским срединама на Балкану. И за горње хаџетке обликоване са суженим леђима у доњем делу какви су на пример женска „колија” и „модро”, с обзиром на шире балканско распрострањење ове кројне особине, помишља се на њихово балканско порекло. Таквог су порекла и цубара „барла”, „барлетина”, израђена од нешишаног јагњачег крзна, као и кожни делови обуће од испрерађене говеђе, или свињске коже. Карактеристичном начину украшавања белих сукнених хаџетака у мушком оделу модрим или црним вуненим гајтанима, аплицираним претежно у једном реду дуж рубова и састава, приписује се трако-илирско, па и преисторијско порекло. Помишља се и на могућност да је карактеристичан гајтански украс, раширен у ношњама средње Азије, оданде могао бити пренесен посредством турско-османлијског продора у наше крајеве, чему бих додала могућност да се прастара традиција новим импулсом још више оснажила на овом простору.

С друге стране, порекло „сукна” – основног горњег хаџетка који се носи поврх кошуље типа дугачке тунике са рукавима – који целокупној женској ношњи даје специфичан изглед, приписује се словенско изходиште. Основни тип женске горње одеве код Источних Словена је непросечена хаљина, каква се у основном кројном узорку јавља под називима „сукно” и „литак”, а у другим срединама југоисточне Србије у истим и варијантним примерцима под називима не само „сукно” и „литак” него и „сукмап”, „мујер”, „мановил”. Ширег словенског распрострањења и порекла су и називи „рубинка”, „сукно”, „платно”, као и реч „постав”, која је у Буцаку, исто као и у суседним областима – у Заглавку и у Тимоку – коришћена у појмовном означавању платна („пртен постав”, „памучни постав”). Осим речи словенског порекла, у називима ткањина и хаџетака јављају се и оријенталне речи и турцизми (шајак, басма, кадифа, цубе, силав, опандак, з’бан, забан). До сублимирања више утицаја дошло је и у обликовању старинског женског оглаваља. У начину чешљања косе у плетеницу „увијачу” са додатком вуне, козине, парица, као и у начину покривања главе помишља се на вишеслојност у формирању (старословенски, словенски, номадски, оријентални слој).¹⁸

¹⁷ Милан Ђ. Милићевић, *нав. дело*, с. 248.

¹⁸ Јерина Шобић, *нав. дело*, с. 47–77; Ст. П. Костовъ, *нав. дело*, с. 73–99; Милка Јовановић, *нав. дело*, с. 191–200; Вилма Нишкановић, *нав. дело*, с. 83–84.

За разлику од вишеслојно обликованих одевних целина мушке и женске ношње у којима су се у периоду XIX и првих деценија XX века очувале многе архаичне црте, у одевању становника у Буцаку у време после Првог светског рата долази до видних промена. Изобичајава се већина старинских одевних предмета и уместо њих, у побољшаним комуникацијским условима при чему трговина и утицаји из града знатније дотичу сеоске средине, у мушком оделу све су више заступљени хаљеци усвојени по узору на војнички начин одевања (панталоне са испустима са стране) и градску одећу западноевропских особина (капут и прслук) који се израђују од домаћег сукна „пртенице” браон боје и обликују без апликације раније тако карактеристичног гајтанског украса „поворке”. Уз ове новине, уз које се користе шајкача, затим шпшир као и дубоке и плитке ципеле, знатну примену имају практични и топли сукнени и крзнени хаљеци из претходног периода – кабаница „опанцак”, кожух, шубаре „раванка” и „шиља”, као и вунене чарапе исплетене од црне вуне и опанци домаће и занатске израде. У женској ношњи такође су приметне промене (памучна кошуља, хаљина памуклија „з’бан” или „забан”, сукнени капут градског кроја, поједностављено чешљање и повезивање главе), мада целокупном одевном изгледу и даље карактеристичан печат даје старинска непросечена црна хаљина без рукава „сукно”.

И поред промена и усвојених новина ношња у периоду после Првог светског рата све до педесетих-седамдесетих година XX века у целокупном изгледу и садржају и даље задржава традиционалан карактер како у погледу коришћења тканина претежно домаће израде тако и у прилагођености новоусвојених облика средини и усаглашавању у начину ношења са старијим одевним елементима сачуваним из претходног периода.

Извесна урбанизација, која је захватила ношњу у Буцаку у периоду између Првог и Другог светског рата, убрзаније се наставља у другој половини XX века. Старински хаљеци се готово потпуно изобичајавају, а све се чешће користе и тканине фабричке производње. У женској одећи већинску примену добијају сукња, прслук, капут, блузе, џемпери домаће, али и индустријске израде са градским кројним обележјима, што доводи до уједначавања садржаја одевања у Буцаку са срединама у суседним областима и ширем простору Србије. Слично је било и у мушком одевању, с тим што су се, поред градских облика, код старијих људи и даље задржали поједини сукнени хаљеци војничког кроја и облика. У време истраживања од 1994 до 1997. године још се увек могло наћи домаће сукно „пртеница”, припремљено за израду панталона, или пар одела, које, због трајности и топлоте, али и оправданог позитивног односа ссоских житеља према традицијском наслеђу, није изгубило потпуну употребну вредност ни у савремено доба, на прагу трећег миленијума.

Summary

Jasna Bijeladinović-Jerčić

FOLK COSTUME IN THE BUDŽAK REGION

This article looks at the chief features of peasant costume in the Budžak region, based on field research from 1995-7, museum material and professional journals. According to the available facts, the peasant costume of this region has changed over the past 150 years, divided roughly into 3 periods (the mid-19th to early 20th century, the First World War till the 1950s, and the second half of the 20th century). In its basic characteristics and variations, the Šop costumes of Budžak belong to the overall category of Šop folk costumes of south-east Serbia.

Right up to the early decades of the 20th century, the peasant costume of Budžak displayed the typical features of the stockfarmer's dress retaining many traditional elements. The design, like the materials used for the clothes (hemp, woolcloth, lambskin, wool and leather), which are all homemade, reflect a centuries-long tradition. The white woolcloth, mainly used in the men's costumes, remained longest in use in this part of Serbia (Budžak and the rest of the Šop region) right up to the start of the 20th century. In most other parts of Serbia, the white woolcloth had already started to give way to dark and light brown from the mid-19th century onwards. By contrast, until the early 20th century Budžak and the whole Šop region adhered to many items of costume dating far back in history and to different cultures (old Balkan, Slav, and Oriental). The man's costume is made up of wide tapering breeches, a short jacket with sleeves, a *doramak* (long waistcoat), a *dreja* (long overjacket with sleeves), a woven woollen belt, a *barla* or sheepskin hat made of unclipped lambskin, rawhide peasant shoes, thick woollen socks with *navoste* (woollen legwrappings), and an *opandžak* (woollen cloak).

Many of these items are of ancient Balkan origin. Also typical is the black wool cording on the white woolcloth, to which ethnographers attribute to Thracian, Illyrian or even prehistoric origin. On the other hand, the woman's costume, characterised by a straight sleeveless woollen dress worn over a long tunic-type blouse with sleeves and typical of all women's costumes in Budžak and south-east Serbia, is reputed to be of purely Slav origin. Alongside the woolcloth dress goes the apron and woven wool belt, while in winter the women wear jackets with sleeves known as *kolija* or *modro*. Other names used in the Slavic languages are: „*rubinka*„ for the shirt, „*sukno*„ for the woolcloth itself and the woman's dress made from it, „*postav*„ (lining) and „*plato*„ (linen) to indicate the various kinds of cloth. Apart from the Slavic words, expressions for materials and clothes can also be found with an Oriental (Turkish-based) origin: *šajak* (heavy wool fabric), *basma* (chintz), *kadifa* (velvet), *džube* (man's sleeveless overcoat), *silav* (leather belt), *opandžak* (woollen cloak), and *zaban* (long waist coat of quilted cotton). The mixture of different ethnic influences is noticed, moreover, in the female headwear: the *kaica* (cap), *zabratka* (headscarf), braiding the hair with inserted woollen hairpieces, goat's hair, and the *parica* (small coins).

In the period following the First World War significant changes took place in the Budžak folk costume, more in the man's than in the woman's. Men's dress came to be completely dominated by dark and light brown woolcloth and the old traditional garments were abandoned in favour of jackets influenced by town and military wear (wool waistcoats and coats, the *šajkača* (military-style cap), and „trousers with side flaps“. Now fur caps were made of trimmed lambskin, though in winter the *kožuh* (sheepskin coat) and *kabanica* (woollen cloak) continued to be worn. In women's dress, the complex way of wearing the hair with false hairpieces and covering the head was abandoned, and instead the head came to be covered with a scarf. The hemp blouse now increasingly gave way to a cotton garment, from material that was often factory-woven. Apart from the black dress made from woolcloth, the long cotton *zaban* was introduced, made by craftsmen in Kalna and Pirot, while the winter clothes included a woolcloth coat of town design. As to footwear, the men and women wore

thick black knitted wool socks, home-made rawhide peasant shoes, the same leather shoes made by local craftsmen, and bought shoes.

The degree of urbanisation that penetrated Budžak in the period between the two World Wars and influenced local dress continued in the second half of the present century. Traditional jackets were now completely a thing of the past and ready-made fabrics were used more and more. For both men's and women's clothes the materials and styles emanated from the towns, so that the difference between attire in the countryside and the town slowly disappeared. Nowadays only a few elderly men wear military-style woolcloth breeches, and a few older women home-made woollen skirts and the headscarf. The lambskin hat, though, can still be seen on a lot of heads in winter-time.

ГРАЂАНСКА НОШЊА У КЊАЖЕВЦУ¹

Цео XIX век испуњен је борбом српског народа за ослобођење и стварање модерне државе са установама утемељеним на искуству и достигнућима европских народа. Ту борбу пратиле су одговарајуће промене у политичком и друштвено-економском систему и свеопшти културни преображај, нарочито у варошима² које постепено прерастају у модерне градове са европеизираним грађанским staleжом. Ове промене најочигледније се могу пратити кроз културу одевања, која непосредно изражава како социјално-економске прилике тако и културне и националне тежње. Тако одећа у Србији после Првог и Другог српског устанка има карактеристике турско-оријенталног одевања. Вазални однос, развијени оријентални занати и трговина оријентисана Истоку³ један су од разлога; други разлог је у показивању новостеченог социјалног статуса у новој држави, у којој и хришћани смсју да носе луксузну одећу свих боја⁴, а вероватно је и дуго присуство Турака на нашим просторима утицало на формирање укуса који је нагињао оријенталној елеганцији. Истовремено са ношењем ове одеће, тече постепен, паралелан процес европеизације, као и процес формирања српског националног костима. Четрдесетих година прошлога века, када Србија постаје аутономна кнежевина, долази до стварања српске грађанске ношње,⁵ која средином века поприма национална обележја. Оригиналан комбинацијом левантско-балканске одеће и европског костима

¹ Истраживања грађанске ношње у Књажевцу обављена су 1997. године. Најстарији казивачи рођени су око 1920. године, па се до података о старијој ношњи тешко могло доћи; остали подаци о грађанској ношњи директни или индиректни, веома су ретки, а архивски материјал готово је потпуно уништен. У Завичајном музеју у Књажевцу, релативно касно основаном (1971. године), релевантни предмети су малобројни. Због тога су нам главни извор фотографије из музејске фототеке, као и фотографије које су нам уступиле госпођа Љубинка Ђорђевић, рођена Тошић, Ангелина Игњатовић, рођена Вукадиновић, Радмила Живковић и Вера Стојиљковић, потомци старих трговачких породица, као и господин Сретен Маринковић; од њих сам добила и драгоцене податке о ношњи, па им и овом приликом најсрдачније захваљујем.

² Тихомир Ђорђевић: „Од свију преображаја Србије после ослобођења, преображај вароши је најбрже ишао...”, наведено према: *Ослобођење градова у Србији од Турака 1862–67*“, стр. 245.

³ Миријана Прошић-Дворнић, *Женска грађанска ношња у XIX и XX веку*, необјављена докторска дисертација, стр. 228; Филозофски факултет у Београду.

⁴ Тихомир Ђорђевић, *Србија пре сто година*, Београд 1946, стр. 196.

⁵ Добрила Влајковић, *Грађанска ношња у Крагујевцу*, каталог изложбе, Крагујевац 1987, стр. 10.

ствара се у Београду посебна одећа, коју прихватају сви представници грађанског staleжа, од двора до трговаца и занатлија, по свим градовима и варошима ондашње Србије. Нешто слично догодило се и у Грчкој, која се, као и Србија, ослободила сопственим снагама и кренула путем националног препорода и модерног европског развитка. Стварање овог костима, стога, можемо сматрати и жељом за потврдом националног идентитета и афирмацијом сопствених културних вредности. У сваком случају, он је и последњи облик грађанске ношње с националним обележјем; потпуним укључивањем Србије у европске токове после Берлинског конгреса 1878. године, и одећа све више поприма европске одлике, а наши градови постају део униформис урбане цивилизације.

За разлику од великих вароши које су настајале на значајним положајима, због чега су вековима трајале, наслеђујући достигнућа многих цивилизација које су се развијале и смењивале на овим просторима, Књажевац припада оном типу малих вароши које се значајније развијају тек после ослобођења Србије. Бивше турско административно и војно упориште, седиште ајана и војне посаде, са свега 120 хришћанских кућа⁶, дакле више село него варош, захваљујући плодној околини, значајном регионалном положају и потреби за новим административним центрима,⁷ убрзано се развија, и све до времена када га претиче суседни Зајечар остаје прво место у регији. Одмах по ослобођењу 1833. године постаје центар Заглавка и добија срез, нахијски суд, пошту, основну школу и цркву.⁸ Са државним установама отварају се и занатлијске радње и дућани; непосредно по одласку Турака помиње се дванаест трговаца и десет пет разних занатлија, који већ средином века оснивају еснафе, са најбројнијим терзијско-абацијским, са тридесет три терзије и тридесет абација.⁹ Сам град мења свој изглед: „На све стране виде се насути уредно направљени друмови... добре и лепе куће... цркве и манастири... Велика и богата чаршија простире се на две стране и напуњена је механама и дућанима, који од пре, ако је било два три, па у њима није се могло наћи друго осим којекакви ситничарски еспапи“.¹⁰

Као и у друга места и варошице, и у Гургусовац (Књажевац) пристижу први чиновници¹¹ и стручњаци, а са њима и нови начин живота и нове навике. Истовремено, и домаћи трговци све чешће пословно путују у суседну Аустрију. Болницом, која је изграђена 1852. године, све до осамдесетих година прошлога

⁶ Извештај аустријског наредника Покорног, с краја XVIII века; наведено према: М. И. А. Костић, *Књажевац и савези књажевачки округ у прошлости и садашњости*, Београд 1933, стр. 36.

⁷ Јован Цвијић, *Балканско полуострво и јужнословенске земље*, књ. I, Београд 1922, стр. 305.

⁸ Споменика Тимочке епархије 1834–1934, издање књижевног фонда Тимочке епархије, 1934. године, стр. 173–175.

⁹ Наведено према: Олга Савић, *Књажевац*, Географски институт „Јован Цвијић“, Зборник радова, књ. 24, Београд 1972. године, стр. 102.

¹⁰ Српске новине од 1851. године, бр. 109, од 25. IX, наведено према: М. А. Костић, наведено, стр. 71–72.

¹¹ Кнез Милош је већ 1837. године, у жељи за европеизацијом, донео прве прописе о униформисању војне и цивилне чиновнике, који су од 1850. године, када се дефинитивно прописује униформисање, масовно замењивали турско одело европским. Непосредно по ослобођењу и припајању нових крајева 1833. године, поклонно је новопостављеним старешинама шест биџиша и шеснаест капута; Павле Васић, *Преображаји ношње у Србији током XIX века*, стр. 111.

века, управљали су претежно странци (Вартхафтиг, Рибула, Кико, Мачај).¹² Ове придошлице, са европским животним навикама, могле су домаћој средини бити узор у много чему, али је извесно да су све до последњих деценија прошлога века одударали од књажевачке чаршије, која је своју нарастајућу популацију регрутовала претежно из сеоске средине. Због тога је логично што је у прво време по ослобођењу у Књажевцу преовлађивала сеоска одећа, која је релативно брзо, упоредо са развојем занатства и трговине и издвајањем и јачањем занатско-трговачког staleжа, све више уступала место варошком оделу.

На основу сачуваних фотографија и литературе, може се констатовати да је, од средине до осамдесетих година прошлога века, у Књажевцу ношена мушка српска грађанска ношња са турско-оријенталним карактеристикама,¹³ као и одело које представља мешавину српске грађанске и сеоске одеће. Потоња одела (Сл. 1) састојала се од беле кошуље од српског платна, домаће сеоске или градске израде¹⁴, са малим овратником, преко које је облачена памуклија кројена од пругастог памучног материјала „китајке”, са дугим рукавима; преко памуклије облачени су сукнени јелек и гуњ са дугим рукавима, дугачак до испод струка. Чакшире су кројене од сеоског сукна, као и од сукна које је за домаће потребе израђивано у Књажевцу, и које је, иако се није могло мерити са чојом, било знатно финије од грубог сеоског.¹⁵ Кројене су као и сеоске: у горњем делу су широке набране („на фалте”), са уским ногавицама и пачалуцима или тозлацима и подвезама. То одело заласивано је вуненом ткањем, најчешће пругастом. На глави су ношене шубаре, најчешће са равним теменом, а на ногама ципеле, кондуре или опанци. Ово одело, које су кројили абаџије, имало је скроман украс од гајтана који су изводили терзијски мајстори. За богатије трговце и занатлије терзије су кројиле празнична одела од шајака.¹⁶

Најбогатији грађани Књажевца носили су раскошнију ношњу fine израде, кројену од чоје. У Завичајном музеју у Књажевцу сачувана је само једна фотографија с представом такве ношње, која се нажалост види само до појаса (Сл. 2). Фотографија је без података, али судећи по одећи, највероватније представља богатог трговца, који на себи има кратку хаљину – ћурак, веома лепе израде, оперважену крзном. Такве ћуркове поседовали су само имућни људи, а носили су их и лети и зими, не само као знак богатства већ и као знак личног достојанства. Испод хаљине види се памуклија од пругастог материјала

¹² *Споменица Тимочке епархије*, стр. 173–175.

¹³ Братислава Владић Крстић, *Грађанска ношња у Зајечару*, ГЕМ, књ. 42, Београд 1978.

¹⁴ „И занимање варошких женскиња слаже се углавном са занимањем сељанки с том разликом, што се овде више израђује памук но кудела, што се у платно почешће меша свила и што се уопште сваки рад са већом вештином извршује.”; Стеван Мачај, *Опис округа књажевачког*, Гласник СУД, књ. II, св. XIX, Београд 1866, стр. 327.

¹⁵ М. А. Костић, нав. дело, стр. 87.

¹⁶ Братислава Владић Крстић, нав. дело, стр. 271.

Сл. 1. Књажевац, друга половина XIX века

и бела кошуља (вири уздигнути оковратник). Опасан је веома широким појасом, а на глави има астраганску шубару.¹⁷

За готово идентично одело објављено у раду *Грађанска ношња у Зајечару*, Братислава Крстић имала је усменог казивача, према коме је одело начињено од тамноплаве чоје; чакшире су имале веома широк тур и уске ногавице, а појас, сличан мукадем пасу, био је тако дуг да је захтевао посебан поступак при памештању.

Уз одећу са оријенталним одликама, осим хаљине и чакшира ношени су антерија, дуга до испод струка, са уским дугим, при дну расеченим рукавима, два јелека, појас траболос и црвени фес са кићанком.¹⁸ Нажалост, то одело није више у сћању ни најстаријих Књажевчана, а веома је ретко и на фотографијама.

Оваквом начину одевања старији трговци и занатлије остали су верни све до почетка XX века, односно до краја свога живота.

Мушко чојано одело било је веома скупо, због чега су га могли приуштити само најбогатији трговци. Остали су носили сукнену одећу, а своју „имућност показивали чизмама, изнад којих су вириле чарапе, астраганским шубарама, и дебелим сребрним верижницама”.¹⁹

Стога можемо закључити да је мушко грађанско одело у Књажевцу најчешће ношено до осамдесетих година XIX века, у кројним одликама следило обрасце свог турско-оријенталног узора, али не и у погледу скупocenости материјала и финоће украса. Оно је у сваком погледу одраз материјалних могућности и потреба настајућег занатлијско-трговачког staleжа наших малих вароши, који ће за само неколико генерација створити материјалну основу и друштвену климу за потпуно прихватање европских културних образаца.

Женска грађанска ношња формирана је четрдесетих година XIX века у Београду, одакле се проширила и на остале градове и вароши у Србији. Комбинацијом делова левантско-балканске одеће и европског модног костима²⁰, остварена је специфична елеганција линије, што је, уз финоћу материјала, савршенство занатске израде и богатство и лепоту накита, њена основна вредност. Као спољашње обележје етничке и сталешке припадности, обележила је читав XIX век и постала симбол српског грађанског друштва. Промене које су уследиле крајем века нису битно утицале на њен основни изглед. И док су се

¹⁷ Астраханске шубаре израђивале су књажевачке ћурчије од домаћих или увезених кожаца астрагана (набављали су их преко књажевачких трговаца); израђивали су и шубару по облику сличну шајкачи, „астраганку”; Драгојло Милић, *Занатлијско књажевачко подручје*, 1977. године, необјављени рукопис, стр. 76 (похрањен у Народном музеју у Књажевцу).

¹⁸ Братислава Владић Крстић, нав. дело, стр. 271–272, 267.

¹⁹ Милан Цветинчанин, *100 година прве средње школе у Тимочкој крајини*, Зајечарска гимназија 1836–1936, Зајечар 1937, стр. 21; наведено према нав. делу Братиславе Владић Крстић, стр. 273.

²⁰ Мирјана Прошић-Дворнић, *Женски грађански костим у Србији у XIX веку*, Зборник МПУ, 24–25, Београд 1980/81, стр. 16.

Сл. 2. Књажевац, оружа половина XIX века

најмлађи припадници грађанских породица увелико облачили у европско одело, старије жене остале су јој верне до краја живота. Она је облачена за све породичне и друштвене свечаности и обавезан је део групних породичних фотографија, све до тридесетих година XX века.

Женска српска грађанска ношња до осме деценије XIX века²¹ састојала се од дугачке кошуље ношене до тела, хаљине фистана, танке свилене мараме укрштене на грудима и причвршћене брошем, великог појаса бајадера, овлаш везаног испод струка. Најважнији делови оглавља су фес и бареш са прстеном и граном и тепелук, мала капица од чоје прекривена украсом од нанизаних парица или бисера.

Фистан је израђиван од финих свилених тканина са утканим дезеном оријенталног порекла, и са, на оријенталан начин обликованим срцоликим вратним изрезом и рукавима. У пропорцији и основној линији подражава европски модни тренд.²² Бунда по свему представља европски одевни предмет, као и марама за груди, док је либаде потпуно оријентални хаљетак, где се убрајају и фес и тепелук. Појас бајадер, увожен са Запада, са декором типичним за актуелне европске уметничке стилове, везиван је на начин типичан за везивање меких појасева у турској ношњи из XVIII века.²³ Брош, грана, прстење, наушнице, западњачког су стилског обележја и порекла, као и омиљени модни детаљи сунцобрани, лепезе, рукавице, кишобрани.²⁴

Описана српска грађанска ношња са константним деловима и утврђеним редоследом облачења ношена је све до седамдесетих година прошлога века²⁵, када видније продиру европски модни утицаји. У то време, фистан и марама за груди потпуно ишчезавају, а у употребу улази хаљина са полукринолином „турнир“, која је ношена у комбинацији са либадетом и тепелуком, све до деведесетих година. Тада је смењује хаљина кројена из два дела, са блузом која прелази преко сукње, чији је задњи део са набором и дужи, због чега се вуче при ходу. Последњих година XIX века²⁶ у моду улази звонаста сукња кројена из делова, која у комбинацији са блузом, марамом за груди, либадетом и косом „чешљаном у фес или тепелук“, представља последњу фазу у развоју српске грађанске ношње.

Истраживања српске грађанске ношње у Књажевцу показала су да се не могу добити усмени подаци о старијој женској ношњи, а најстарије доступне

²¹ Добрила Влајковић, наведено дело, стр. 13–16.

Милка Јовановић, *Ношња у Београду у XIX веку*, стр. 562, Историја Београда, књ. II, САНУ, Одељење историјских наука, Београд 1974.

²² Мирјана Прошић-Дворнић, нав. дело.

²³ Добрила Стојаковић, *Градска ношња у Србији током XIX и почетком XX века*, Београд 1988, каталог изложбе, стр. 25.

²⁴ Добрила Влајковић, нав. дело, стр. 18; Б. Владић Крстић, нав. дело, стр. 287–288.

²⁵ Мирјана Прошић, нав. дело, стр. 19.

²⁶ Добрила Влајковић, нав. дело, стр. 19–21.

фотографије су из девете деценије XIX века. Али, ако узмемо у обзир да је средином века у Књажевцу радило више од тридесет терзија, да се Књажевац развијао као значајно трговачко-занатлијско место²⁷, као и да је у суседном Зајечару, вароши млађој од Књажевца, постојала старија српска грађанска ношња²⁸, немамо разлога да не претпоставимо да је тако било и у Књажевцу.

Најстарија фотографија (Сл.3) до које смо могли доћи је с почетка девете деценије XIX века, а приказана ношња потпуно одговара актуелном модном тренутку: сукња је од финог, скупоценог материјала, са дужим задњим делом, док бела блуза прелази преко сукње. Украшена је са доста чипке, а испод либадета вири чипкани волан на рукавима. Либаде је украшено терзијским везом на уобичајеним местима, рукави су веома широки, са дубоким разрезом с унутрашње стране, спојеним шпиром, модним детаљом карактеристичним за ово време.²⁹ Коса је чешљана у тепелук, са узаним барсшом, украшеним прстеном и раскошном граном.

На фотографији из 1889. године приказана је венчана ношња Томаније Тошић, обучене у светлију пругасту сукњу и белу блузу са чипканом марамом, либадетом и дугим велом пребаченим преко тепелука. У руци држи сунцобран (Сл.4). Томанија и Михајло Тошић, трговац из Књажевца, сликали су се и 1918. године (Сл.5): он је у европском оделу, а она у српској грађанској ношњи из десете деценије XIX века, којој су старије жене у Књажевцу остале верне до краја живота и коју најчешће налазимо на сачуваним фотографијама, нарочито у албумима трговачких породица.

Ова ношња састојала се од сукње, блузе, мараме за груди, либадета, бунде, тепелука или феса и одговарајућег накита (Сл.6).

Свечане сукње кројене су од броката, сомота или финог енглеског штофа, а свакодневне од јефтинејег штофа или порхета; кројене су звонасто, из делова, са већим набором и дужином на задњем делу, и често су украшене воланима, порупчићима, тракама (Сл.7). Блузе су шивене од лаганих, светлих материјала (свила, чипка, сомот, фини памучни материјали), са високим оковратником или округлим вратним изрезом, уз доста украса од чипке и волана. Мараме за груди ношене су и лети и зими преко блузе, преклопљене на грудима и причвршћене брошем, и најчешће су од пуније свиле брокатног ткања, са ресама, или су од машински рађене чипке.³⁰ Старије жене носиле су црне мараме украшене чипком и ресама; у кући нису увек облачиле либаде, па су се огртале оваквим већим

²⁷ За вароши североисточне Србије Цијић каже: „Српско варошко становништво брзо је појачавано придодужењем са села: један део досељеника одао се трговини и занатима... деца ових досељеника су похађала школу... ишла су у стране трговачке школе. Од нових грађана многи су путовали, нарочито трговци. Ови трговци најбољи су пионири напретка. Живе комотним, широким животом, у лепим кућама са великим собама...”, нав. дело, стр. 316.

²⁸ Братислава Владић Крстић, нав. дело, стр. 282.

²⁹ Добрила Влајковић, нав. дело, стр. 20.

³⁰ Старије Књажевчанке сећају се да су ове мараме набављане преко трговачких путника, из Трста.

Сл. 3. Миља Јелинић, Књажевац, око 1885. године

Сл. 4. Томаија и Михајло Тошић, трговац, Књажевци, 1889. година

Сл. 5. Томанија и Михајло Тошић, Књажевца, 1918. године

Сл. 6. Душанка Сјепковић, Књажевац, крај XIX века

Сл. 7. Књажевац, крај XIX века

марамама. Либаде (пајчешће је атласно) уз оглавље, једини је хаљетак који је од почетка до краја остао саставни део српске грађанске ношње, али се и овај хаљетак мењао, нарочито у погледу украса и ширине рукава. На крају прошлога века, рукави су веома широки, али је украс нежан, сведен на најмању могућу меру.³¹ Уз ту оделу зими је ношена бунда од црног атласа или сомота, дуга до испод кукова, од струка наниже доста набрана, прилагођена ширини сукње. Рукави су, слично рукавима на либадету, при дну веома проширени; оковратник и предњица оперважени су крзном, најчешће самуровином (нерцом), а постављена је јагњећим, јарећим или зечјим крзном. Свакодневне бунде израђиване су од шајака, који је, све до Другог светског рата, у браон и црној боји, ткан у околним селима.

Коса је чешљана у фес, с кићанком и барешом са прстеном и граном, а у најсвечанијим приликама стављан је тепелук (Сл.8) украшен металним парлицама или бисерима. Зими је преко тепелука везивана марама од танког маркизета, а у свакодневним приликама – дебља марама од кашмира или штофа и шамије коју су старије жене убрађивале на начин како то раде сеоске жене. На ногама су ношене дуже памучне или вунене ручно плетене чарапе са подвезицама и дубоке или полудубоке ципеле на шнирање.

Накит који су Књажевчанке носиле уз ову ношњу идентичан је накиту ношном и у другим градовима и варошима у Србији. Уз оријентални бареш и тепелук, прстење, гране, медаљони, наушнице, сатови са дугачким ланцима, увожени су претежно са Запада.³² Оно што се може уочити на фотографијама јесте да је овај накит обилан и веома скупоцен. Понекад су на барешу и по три дијамантске гране, а на златним сатовима често је угравирано драго камење. Свакако да су тако скупоцен накит, који је као и увек одраз друштвене и економске моћи, поседовали само најбогатији представници грађанског слоја у Књажевцу.

Последње деценије XIX и прве деценије XX века обележили су бурни историјски догађаји који су имали тешке последице по земљу и становништво. Књажевац је потпуно делио судбину земље. Тако је у Српско-турском рату 1876. године готово потпуно спаљен („једва је 50 кућа остало“³³) и опљачкан, 1883. године потресен је Тимочком буном, а 1885. Српско-бугарским ратом; следили су Балкански и Први светски рат. Ипак, Књажевац је наставио да се континуирапо развија. После ратова долазило је до смиривања и сређивања прилика, а с тим до напретка и даљег развоја града, захваљујући пре свега плодној околини, „у којој је свака стопа земље обрађена“, занатству и трговини, који ће и у периоду између два рата представљати најзначајнију привредну функцију града.³⁴ Ојачани занатлијско-трговачки и чиповнички сталеж, у

³¹ Добрила Влајковић, нав. дело, стр. 20.

³² Братислава Владић Крстић, нав. дело, стр. 287–288. Добрила Влајковић, нав. дело, стр. 17.

³³ М. А. Костић, нав. дело, стр. 81.

³⁴ Олга Савић, нав. дело, стр. 107.

Сл. 8. Зорка Сибиновић, Књажевац, крај XIX века

складу са политичким приликама и општедруштвеним тежњама, показује све јачу жељу за променом и прогресом, што је, пре свега, значило еманципацију од наслеђених оријенталних и прихватање европских културних вредности. У последњим деценијама XIX века у Књажевцу преовлађује европски начин, како у градњи и намештању кућа³⁵ тако и у исхрани, одевању, начину живота уопште.

У складу с насталим променама долази и до видне измене у структури градских заната. Стари терзијски занат готово потпуно изумире. Године 1900. забележено је само пет терзија у Књажевцу, а дванаест кројача, једанаест обућара и четири мануфактурне радње.³⁶ Према подацима Николе Вуча³⁷ и Стевана Мачаја³⁸, већ у другој половини XIX века у свим варошким и сеоским

³⁵ Леп пример је очувана кућа Аце Стапојевића, завистана књажевачком музеју.

³⁶ Олга Савић, нав. дело.

³⁷ Никола Вучо, *Распадање еснафа у Србији*, књ. I, Београд 1954, стр. 176.

³⁸ С. Мачај: „а само у окружној вароши има повнише занатлија а и трговци, што са домаћим или страним артиклама раде највише су настањени у Књажевцу“ (мисли се на 1866. годину), нав. дело, стр. 325.

дућанима у Србији могла се наћи роба страног порекла; трговци овога подручја галантеријску робу добављали су претежно из Аустрије. Роба је ретко набављана директно. Књажевачки трговци најчешће су текстилну робу и готове производе набављали преко београдских велетрговаца³⁹; после Првог светског рата асортиман робе са узорцима нудили су и путујући трговци, који су обично долазили с пролећа и с јесени пред почетак годишњих сезона, али и пред јесење свадбе. Позамантеријска роба набављана је из Загреба. Штофови су набављани и у Лесковцу и у Нишу (фабрика Ристић⁴⁰ у Нишу, производила је претежно памучне материјале и шамије) али се у солидном асортиману могао наћи и најквалитетнији енглески штоф. Између два рата у књажевачким трговинама могла се купити следећа роба: штоф, сомот, сатен (дезениран), природна и вештачка свила, кример, циц, маркисет, крепдепин, луплин, вештачка свила емона за веш, делин (најцењенији је био чешки), шифон, батист, порхет, а најпознатије текстилне трговине биле су Тошић, Тодоровић, Спасић.

Мушка одела израђивана су у дванаест кројачких радионица, а касније и у кројачкој задрузи, која је основана 1925. године.⁴¹ Одела су шивана по мери, од донесеног материјала. Нске радње, као радња Љубе Живковића „Црнца” или Светозара Живковића „Тозице” нудиле су и свој избор штофова, а Љуба Живковић је израђивао и нудио тржишту и готова одела. Квалитетом израде и угледом испицала се радња Светозара Живковића, који је на изложби привредних достигнућа занатства и пољопривреде, приређеној поводом прославе стогодишњице ослобођења Тимочке Крајине, добио прву награду за изложено одело; овај мајстор имао је велики круг муштерија и у самом Београду. Кројачка радња Тадије Стојановића била је позната по изради одела по најновијој моди.⁴²

Женску модну одшу израђивале су кројачице, а овај занат обављале су у својим кућама. Аналогно ситуацији у Београду и другим варошима у Србији⁴³, можемо претпоставити да су прве кројачице и модисткиње стизале из Аустрије, одакле су најбогатiji набављали и готове одевне производе. Нарасле потребе за европском одећом убрзале су развој кројачког заната, тако да је већ 1900. године у Књажевцу основана Женска занатска школа⁴⁴, чија је једина сврха била давање стручног образовања женској деци у кројењу и шивању женског рубља и хаљина. Да би се држао корак са модним кретањима, набављани су модни часописи – базари из Беча, а модни детаљи: лепезе, рукавице, шешери, сунцобрани, из Београда и Ниша.

³⁹ Најпознатији трговац текстилом, Тошић, набављао је робу преко београдских јеврејских гросиста у данашњој улици 7. јула у Београду.

⁴⁰ Данашњи „Нитекс” из Ниша.

⁴¹ Драгојло Милић, нав. дело, стр. 72.

⁴² Ibid.

⁴³ Никола Вучо, нав. дело, стр. 107, Братислава Владић Крстић, нав. дело, стр. 290.

⁴⁴ Драгојло Милић, нав. дело, стр. 56.

Сл. 9. Војислав Вукадиновић (први слева, седи) ђрџовац из Књажевца са пријатељима, Књажевац, око 1910. године

Сл. 10. Милан и Вукосава, Књажевац, 1908. године

Сл. 11. Радмила Живковић, Књажевац, 1912. године

Око двадесетак обућара подмиривало је потребе варошког становништва у обући. Обућа је израђивана од доста скупог увозног материјала, због чега су домаћи мајстори тешко подносили конкуренцију увозне робе, претежно из Аустрије.⁴⁵ Ипак, по казивању старијих Књажевчана, они су предност давали домаћој, ручно израђиваној обући.

Мушка српска грађанска ношња, једноставнија и мање скупочена од женске, није доживела трансформације, нити је значајније ношена у комбинацији са европским одевним деловима.⁴⁶ Мушкарци, запослени ван куће и у свакодневnoj комуникацији са другим људима, чести путници у стране земље, већ осамдесетих година XIX века у целини и готово масовно прихватају европску одећу.

Већ на фотографијама из 1882–1884. године, на којима су представљени трговци и занатлије, али и чиновници и јавни радници, видимо мушкарце одевене у европско одело (Сл.9). Оно се састојало од куповне беле платнене кошуље са крутим, уздигнутим оковратником и лептир машном; преко кошуље облачени су прслуци, са малим изрезом, дубоко закопчани, са ланцем и сатом у левом цепу. Панталоне су кројене равно, средње су ширине, без манжетни. Преко свега облачен је веома дугачак капут „герок“, са једноредним, чешће дворедним копчањем, или веома дугачак сако са малим, веома високо постављеним реверима. Панталоне и прслук могли су бити једнобојни или пругасти, сако једнобојан, сив или црн. На глави се могу видети шубаре које су сменили црни шешири са ширим ободом. Од ципела пошени су штафлетне, а обавезан део гардеробе биле су кожне рукавице и штап (Сл.10).

Између 1910. и 1920. године (Сл.11) и даље је у моди бела кошуља са крутим високим оковратником, лептир машном или краватом, прслуком с малим изрезом, високо закопчаним, нешто краћим сакоима с већим реверима и благо заобљеним пешевима. Панталоне су равне, без манжетни, често од пругастиог штофа. На ногама су дубоке швиране ципеле, а на глави шешири са ширим ободом, а лети жирадо шешири; обавезне су и кожне рукавице и штап.

Између двадесетих и тридесетих година (Сл.12) у моди су биле кошуље са крагном и краватом, прслуци са малим изрезом и краћи сакои с реверима средње величине и копчањем на три дугмета. Панталоне су уске, нарочито при дну, а крајем деценије се шире и добијају манжетне. Од тога времена у моди се одржавају сакои, уз повремене промене модних детаља. Ципеле су плитке, швиране, а на глави је жирадо, уз све то обавезни штап.

За свечане прилике швирано је одело од најфинијег црног енглеског штофа; панталоне су обично биле веома уске, често пругасте, кошуља бела, прслук и жакет црни. Жакет је био укројен у струг, тосан, отиозади са нешто дужим

⁴⁵ Никола Вучо, нав. дело, стр. 200.

⁴⁶ Само је фес нешто дуже задржан уз европско одело: „Мушкарца је представљен у европском оделу, обично са фесом на глави”, Добрица Стојановић, нав. дело, стр. 15.

делом, кроз средину разрезаним. Уз то одело ношене су лаковане црне плитке ципеле, кожане рукавице и полуцилиндар.

Промене у женској грађанској ношњи које су се дешавале крајем XIX века, под утицајем европских модних кретања, наговештавале су потпуно напуштање оријенталних компоненти и коначну европеизацију, заступљену у свим областима живота. Док су старије жене остајале верне српској грађанској ношњи, девојке, нарочито из имућних породица, жене чиновника и интелектуалаца, облачиле су већ осамдесетих година европску одећу. Тако су и на фотографијама из тога времена готово редовно старије жене у српској грађанској ношњи, а младе жене, деца и мушкарци у европској одећи. У том смислу карактеристична је фотографија (Сл.13) из 1894. године, сачувана у трговачкој породици Вукадиновић, на којој је млада жена обучена по најновијој париској моди⁴⁷ тога времена: горњи део хаљине је богато украшен, оковратник је високо постављен, рукави су у горњем делу веома широки, а испод лаката тесни, уз руку. Хаљина је у струку тесна, са широком сукњом. Старија жена је у српској грађанској, а деца и мушкарац у европској одећи.

У првој и другој деценији XX века жене су претежно обучене у сукње и блузе (Сл.14 и 15). Блузе су начињене оф финих, лаких материјала, са доста порупчића и украса од чипке, а сукње су незнатно скраћене, готово равне (мало се при дну шире), са ширим, тесним појасом. Истих кројних одлика су и хаљине, с великим крагнама, често од чипке и чипком украшених рукава, природно постављеног струка. За овај период карактеристична је и одећа кројена у морнарском стилу (Сл.16), с великим морнарским крагнама и често широким, фалганим сукњама (и хаљине, и сукње и блузе).

Обавезан део гардеробе су рукавице с прстима и без њих, лепезе (Сл.10) сунцобрани. Од 1920. године у употреби су и свилене кајзер чарапе. Почетком века шешири су богато украшени цвећем, а од друге деценије су са већом калотом и ширим ободом. Коса је, по тадашњој моди, колмована (Сл.14).

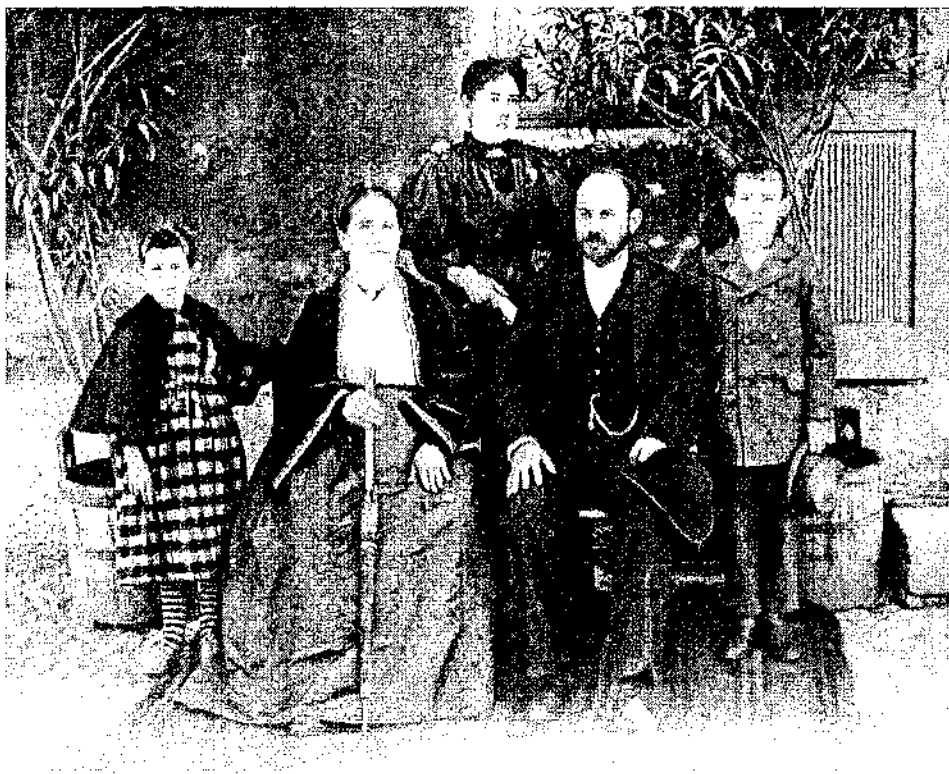
У трећој деценији у моду улазе хаљине са спуштеним струком, често плисираним доњим делом, скраћене мало испод колена. Фризура је по тадашњој моди шишана равно, нешто испод ушију. Носе се мали, клош шешири и ципеле са карактеристичним каишем преко ноге. У истом стилу су и беле свилене венчанице (Сл.17), често са украсима од чипке и са венцем у облику токице постављене ниско на чело, са веома дугачким валом који се вуче по земљи.

У четвртој деценији струк поново долази на своје место, одећа се продужава, рамена благо наглашавају. Хаљине су израђене од финих материјала, а зими се носе дугачки капути и бунде. У моди су шешири са ширим ободом,

⁴⁷ Исти модел објављен је у књизи *Un siècle de Modes féminines 1794-1894*, Paris 1896, за годину 1893. и 1894.

Сл. 12. Милорад и Тихомир Живковић, Клажевац, 1921. године

Сл. 13. Трговачка породица Вукадиновић, Књажевац, 1894. године

Сл. 14. Из албума породице Вукадиновић, Књажевац, 1912. године

Сл. 15. Из албума породице Живковић, Књажевац, 1913. године

Сл. 16. Десанка и Драгољуб Маринковић, трговац из Књажевца, 1919. год.

Сл. 17. Коса и Томислав Маринковић, инжењер из Књажевца, 1927. год.

Сл. 18. Анђелина Вукадиновић, Књажевац 1938. год.

Сл. 19. Врбица, Кињажевац 1939. год.

као и мали шешири, благо накривљени на једну страну (Сл.18). Венчанице су дугачке, са веома дугим велом.

Деца су обавезно на свим породичним фотографијама, а посебно су сликана за Врбицу (Сл.19), највећи деџи празник за који су редовно добијала нову, веома свечану одећу. Зато, у основним линијама, од краја прошлога века можемо пратити и свечану деџу одећу. Занимљиво је да су и дечаџи и девојџице, све до тридесетих година XX века, до 4–5 године живота облачени у хаљџице (испод су облачене кошуљџице), а на ногама су имали памучне чараџице и џипелице. После тог узраста деца су облачена у европску модну одећу, да би после 1910. године у моду ушла морнарска одећа (Сл.20 и 21): хаљџине или сукњџе и блузе за девојџице, панталоне, блузе и морнарске капе за дечаке. Та одећа остала је у моди све до Другог светског рата; штавише, она је постала и свечана школска униформа (зимска од тегет штофа, летња од белог пикеа).

Сл. 20. Слободан Игњатијевић, професор из Књажевца, рођен 1908. год.

Сл. 21. Деца у мортирекој одећи, Књажевац, 1934. год.

Настанак и развој грађанске ношње у Књажевцу условљен је како општим друштвено-политичким приликама тако и развојем Књажевца као града. Малобројно варошко становништво појачавано је генерацијама придошних сељака, који су се најчешће одавали трговини и занатима, делатностима које ће све до Другог светског рата остати најзначајнија привредна функција града, а трговци и занатлије најбројнији припадници грађанског сталежа. Различито социјално порекло унутар овог сталежа јасно изражено и у начину одевања, остаће заступљено у малим варошима све до првих деценија XX века.

Грађанска елита, чиновници, интелектуалци и најбогатији трговци, следили су актуелне фазе у развоју грађанске ношње и европске моде, док су остали слојеви, из социјалних и економских разлога, другачијих моралних и естетских схватања, различите генерацијске припадности, често задржавали одећу из старијих фаза друштвеног и културног развика.

Све те појаве можемо уочити пажљивим разгледањем фотографија, али не можемо реконструисати целокупан процес, са временски прецизно утврђеним фазама и интензитетом којим је текао, нарочито у односу на Центар и остале вароши у Србији. Зато су потребна обимнија истраживања, у којима ће, бојимо се, у освит XXI века, и даље остати многе непознанице.

Summary

Tatjana Zec

CITY CLOTHES IN KNJAŽEVAC

This study gives a brief survey of the development of Serbian city clothes from the final decades of the 19th century up to the 1940s, based on fieldwork, photographs and professional literature. City clothes passed through the usual stages, starting with a combination of town and peasant clothes, the Oriental (Turkish) phase, Serbian townwear, up to European-style clothing. As in other large and small towns in Serbia, this development was influenced by prevailing social and political conditions and by the growth of Knjaževac as a town, when the cream of local society (intellectuals, bureaucrats, rich merchants) followed the latest trends in townwear and European fashion, while the other urban social groups (small traders and craftsmen) preferred to adhere to earlier, more traditional types of clothing.

ЕТНОГРАФСКИ МУЗЕЈ У БЕОГРАДУ

ПЕТИ МЕЂУНАРОДНИ ФЕСТИВАЛ ЕТНОЛОШКОГ ФИЛМА Бујановац – Београд 1996. године

Пети међународни фестивал етнологског филма одржан је у Бујановцу од 1. до 4. октобра 1996, а додела награда и приказивање награђених филмова обављено је у Етнографском музеју 5. октобра 1996. године.

На Фестивал је приспело 27 филмова из земље и иностранства, и то: седам филмова из продукције РТС – Телевизије Нови Сад (*Искусни њодрумар, Воденице дунавке, Умејносѝ књиговеза, Сеоске куће у Војводини, Гајдашев албум, Прекаље, Воденице на варјаче и Градиле се ѓајде*). Два филма у продукцији РТС – Телевизија Београд (*Тодорица и Банатске Лазарице*) и два ван конкуренције – (*Крсѝенка и Покрај љуѝа* – Музичка редакција ТВ Београд). Са по једним филмом учествовала је Телевизија Црне Горе (*Пивска свадба*), РТС – Студио Ужице (*Благо долине Увца*). Први пут се на Фестивалу јавља Телевизија Политика (*Писанице – љерашке и Преле*) и приватна предузећа: Фикс-фокус (*Чудољворна вода*) и Фовет (*Дечије народне игре*). Етнографски музеј у Београду учествовао је са два филма из своје продукције (*Ускрс у Сефкерину и Казанције*).

Запажена је заступљеност страних филмова, и то: из Мађарске (*Етнодето*), Бугарске (*Хора и љразници и Сѝасовдан између сѝарољ и новољ*), Румуније (*Зима у Трансилванији*). Аматерска селекција је наступила само са четири филма, и то: *Шанко си Бонка залиби (Шанко Бонку заволе)* и *Додоле (Зајечар)*, *У нади срећнољ васкрснуђа (Суботица)* и *Последњи крмовски куделђари (Шегар)*.

Поводом стогодишњице филма, уочи отварања фестивала, у холу Дома културе отворена је изложба *Сѝо ѓодина филма у Србији*. Изложбу је отворио Радослав Зеленовић, директор Југословенске кинотеке.

Фестивал је поздравлио домаћин, председник општине Бујановац Томислав Митић, а част да отвори Фестивал припала је господину Ранђелу Вељковићу, народном посланику из Бујановца.

Приказивањем филма *Рајбарске свеће*, добитника награде Гран при на прошлом фестивалу и филмова ван конкуренције, *Крсиенка* и *Украј пијућа*, започео је Пети међународни фестивал етполошког филма. После одржане пројекције домаћин је приредио коктел за учеснике Фестивала.

Жири у саставу: академик Петар Влаховић, професор др Драгослав Девић, професор др Оливера Васић, др Никола Пантелић и Стеван Јовичић, после прегледаних свих филмова у Београду и поново у Бујановцу, једногласно је одлучио да се награде филмови и аутори и то:

1. *Награда за најбоље амајџерско остварење* додељена је (Иштвану Нађу и Розалији Рај – Суботица) за филм *У нади срећног васкрснућа*.

Овај филм указује на значај проучавања погребних народних обичаја у једној мађарској протестантској заједници. Веома је спретно повезан са надгробним белезима који се праве од дрвених дасака и садрже све податке о покојнику. Истовремено, филм је, као и други, веома подстицајан да се у свим етничким заједницама прате народни обичаји и укаже на њихов значај у традиционалној народној култури.

2. *Награда за истраживачки допринос етнолога* додељена је Љубомиру Рељићу за филм *Ускрс у Сефкерину* (Етнографски музеј у Београду).

Филм приказује прослављање Ускрса у једном банатском селу у коме је кроз сценарио, путем камере, забележен до детаља обред који прати ускршњи церемонијал. Веома добро је повезан традиционални народни ритуал са црквеним обредом у коме такође има доста елемената из традиционалног народног наслеђа. Све то овај филм чини значајним прилогом за проучавање ускршњих народних обичаја. Жири је имао у виду и укупан допринос Љубомира Рељића за рад на етнологском филму, коме је он несумњиво дао веома велики допринос.

3. *Награда за етномузиколошки односно, етнокоролошки филм*, додељена је филму *Пивска свадба* (ТВ Црне Горе) за етномузиколошко и етнокоролошко остварење које веома успешно прати традиционална народна музика и тиме ове обреде чини још архаичнијим и приснијим.

4. *Награда за реконструкцију обичаја* додељена је филму *Пивска свадба* (ТВ Црне Горе).

У филму су верно приказани обреди и обичаји из свадбеног церемонијала у једном планинском, тешко приступачном делу наше земље који је демографски добро раслојен, уосталом, као и у другим нашим руралним срединама. Али, свадбени церемонијал приказан у овом филму верно одсликава веридбу девојке, затим уговарање свадбе, окупљање сватова, одлазак по невесту, дочек у дому невестиних родитеља, свадбени ручак са свим детаљима – од изношења свадбеног колача и изношења печеног брава на сватовску трпезу до извођења невесте и њеног поласка са сватовима у нови дом. Упоредо са овим приказан је церемонијал који прати невестин долазак у младожењин дом, после бацања жита из сита и сита на кров, у култ новог дома обредним обилажењем око

огњишта у присуству свекрве и венчањем којим се завршава свадбени церемонијал. Из филма се сазнаје како је вековима одржаван свадбени церемонијал у једној горштачкој патријархалној средини у којој је култ потомства достигао свој врхунац уз, разуме се, чување традиционалних норми понашања.

5. Жири није доделио *најграду за етнолошки запис*, желећи да подстакне студиознији приступ овом послу.

6. *Најграда за камеру* додељена је Горану Марјановићу за филм *Благо долине Увца* (РТС – Студио у Ужицу).

Уз веома складан и пријемчив текст легенде о Светој Јањи, „Цркви Јањи у Влаху староме” како то народна песма каже, камера показује како пред гледаоцем, на основу остатака материјалне културе из минулих векова, дубоко у планинском беспућу зараслом у столетну вегетацију и окаменотине, израста један сакрални објекат, о коме сведоче остаци материјалне културе. Све то прате живописни пејзажи, какве је природа могла подарити у кориту реке Увца на падинама и побрђима од Златибора до Златара и суседних планина. Легенда је камером, сликом и речју повезана са човеком, његовим простором, историјом, веровањем, а то време испуњено је страдањима и духовним човековим уздицањем које камера вешто повезује у одговарајућу целину, чији садржај има своју историјску и културну поуку и поруку. Слика смешта објашњења и речи у просторе у коме је реч и попуњава садржај.

7. *Најграда за сценарио* додељена је Светлани Парошки за филм *Искусни њодрумар*, као и друге филмове сличне врсте (РТС – Студио Нови Сад).

Из садржаја филмова: *Искусни њодрумар*, *Воденице дунавке*, *Прекаље*, и *Воденице на варјаче*, *Градиле се гајде*, *Гајдашев албум*, *Умешности књиговеза* види се да Светлана Парошки овом послу приступа веома одговорно. Поштујући истраживачке стручно-научне принципе, обухватила је важне видове народног живота и народног стваралаштва. Кроз документ, разговор, анкету, непосредно проматрање на терену осветлила је многе појаве из минулог и нашег времена. Топлом научно поткрепљеном речју, умно је кристално јасним текстом, чињенички повезала прошлост са садашњошћу и ненаметљиво показала гледаоцу значај сваке појаве о којој је у филму реч. Светлана Парошки кроз предање, документ, слику, остатак споменика у простору, открива многе непознанице и на филмској траци, уз слику и реч, даје заокружену целину и прилог проучавању разних видова нашег народног живота. Истовремено, захваљујући студиозној умешности Светлане Парошки наша наука о народу добија на очигледан начин нова сазнања која представљају путоказ за даљи рад на етнолошком филму и новом виду етнолошке документације.

8. *Најграда за режију* додељена је Татјани Бабовић из ТВ Нови Сад за филм *Воденице дунавке*, као и неколико других остварења сличне врсте.

У награђеном филму, као и у бројним другим филмовима из образовног програма ТВ Нови Сад, Татјана Бабовић је, примењујући дијахрони метод,

ефикасно показала да остаци споменика културе имају свој садржај, који ефектно говори о врмену, средини, људима, њиховом животу, стваралаштву и трајању у простору и времену. Из једне поуке и њеног садржаја ненаметљиво произлази друга поука са дубљим и проширенијим погледом на свет. Због тога овакав приступ умешном режијом још више наглашава садржај и складно спаја предање, документ, слику, човека, жену и све то високим дометом, ненаметљиво, из прошлости све то повезује са садашњошћу, препуштајући споменик и оно што се око њега дешава да, сâмо по себи, гледаоцу одгонетне многе своје тајне и да кроз документе доживи не само објекте него и поглед на живот и свет оних којима су овакви објекти служили и који чине садржај филма. Није претерано рећи да Татјана Бабовић, са својом екипом, на филмској траци даје крупан и незаобилазан прилог веома садржајном етнопарку, какав иначе, ни до данас наша земља нема на свом простору.

9. Велика награда, односно *Grand prix* за најбољи етнологички филм у овој конкуренцији додељена је филму *Искусни подрумар* (РТС – ТВ Нови Сад).

Садржај филма говори о једном сегменту нашег традиционалног народног стваралаштва које има много шири значај него што то на први поглед изгледа. Филм верно приказује развој једне веома значајне привредне гране на просторима од Фрушкогорског подбрђа на северу, до Шаре и Скопске Црне горе на југу, односно, Дрине на западу и Тимока на истоку. Исходиште приказивања је Фрушка гора, односно Сремски Карловци, који су се вековима развијали у њеном подножју на обали Дунава. Приказујући подрумски ентеријер, оруђе, посуђе, њихово одржавање, затим класирање и чување вина у одговарајућим историјским раздобљима, филм сведочи и о економском развоју или опадању проузрокованом историјским процесима. То је истовремено истраживачки рад који сведочи не само о носиоцима овог мукотрпног посла већ и о људима који своју производњу традиционалним умешем стављају у службу шире породичне, верске и друштвене заједнице. Кроз три подрума повезује се и оплемењује материјална производња духовно обредним изразом, који прожима развој људског друштва и његове свакидашњице. Реч и слику прати складна музика која ненаметљиво допуњава говор минулог времена и повезује га са садашњошћу у којој традиционално народно умешје још увек, иако у смањеном обиму, одолева и супротставља се немилосрдном савременом технолошком процесу који тежи да велом заборава прекрије нешто, не само у овом већ и у другим видовима живљења, што је од искона прожимало човеков живот, како у економском тако и у културном, друштвеном и духовном погледу. Овај филмски запис својом студиозношћу један део традиционалног народног стваралаштва, веома успешно уздиже на заслужени пиједестал и сликом, речју и музиком чува га за углед нама и будућим нараштајима као део нашег народног стваралаштва. Филм и његов садржај, начин интерпретације чињеница и њихово повезивање са целокупним начином живљења, представља драгоцен прилог етнологичкој науци и допуњава наша сазнања у области материјалне културе, која је такође основа у укупном духовном развоју.

огњишта у присуству свекрве и венчањем којим се завршава свадбени церемонијал. Из филма се сазнаје како је вековима одржаван свадбени церемонијал у једној горштакској патријархалној средини у којој је култ потомства достигао свој врхунац уз, разуме се, чување традиционалних норми понашања.

5. Жири није доделио *награду за етнолошки запис*, желећи да подстакне студиознији приступ овом послу.

6. *Награда за камеру* додељена је Горану Марјановићу за филм *Благо долине Увца* (РТС – Студио у Ужицу).

Уз веома складан и пријемчив текст легенде о Светој Јањи, „Цркви Јањи у Влаху староме” како то народна песма каже, камера показује како пред гледаоцем, на основу остатака материјалне културе из минулих векова, дубоко у планинском беспућу зараслом у столетну вегетацију и окаменотине, израста један сакрални објекат, о коме сведоче остаци материјалне културе. Све то прате живописни пејзажи, какве је природа могла подарити у кориту реке Увца на падинама и побрђима од Златибора до Златара и суседних планина. Легенда је камером, сликом и речју повезана са човеком, његовим простором, историјом, веровањем, а то време испуњено је страдањима и духовним човековим уздицањем које камера вешто повезује у одговарајућу целину, чији садржај има своју историјску и културну поуку и поруку. Слика смешта објашњења и речи у просторе у коме је реч и попуњава садржај.

7. *Награда за сценарио* додељена је Светлани Парошки за филм *Искусни њодрумар*, као и друге филмове сличне врсте (РТС – Студио Нови Сад).

Из садржаја филмова: *Искусни њодрумар*, *Воденице дунавке*, *Прекаље*, и *Воденице на варјаче*, *Градиле се зајде*, *Гајдашев албум*, *Умешности књиговеза* види се да Светлана Парошки овом послу приступа веома одговорно. Поштујући истраживачке стручно-научне принципе, обухватила је важне видове народног живота и народног стваралаштва. Кроз документ, разговор, анкету, непосредно проматрање на терену осветлила је многе појаве из минулог и нашег времена. Топлом научно поткрепљеном речју, умно је кристално јасним текстом, чињенички повезала прошлост са садашњошћу и ненаметљиво показала гледаоцу значај сваке појаве о којој је у филму реч. Светлана Парошки кроз предање, документ, слику, остатак споменика у простору, открива многе непознанице и на филмској траци, уз слику и реч, даје заокружену целину и прилог проучавању разних видова нашег народног живота. Истовремено, захваљујући студиозној умешности Светлане Парошки наша наука о пароду добија на очигледан начин нова сазнања која представљају путоказ за даљи рад на етнолошком филму и новом виду етнолошке документације.

8. *Награда за режију* додељена је Татјани Бабовић из ТВ Нови Сад за филм *Воденице дунавке*, као и неколико других остварења сличне врсте.

У награђеном филму, као и у бројним другим филмовима из образовног програма ТВ Нови Сад, Татјана Бабовић је, примењујући дијахрони метод,

ефикасно показала да остаци споменика културе имају свој садржај, који ефектно говори о времену, средини, људима, њиховом животу, стваралаштву и трајању у простору и времену. Из једне поуке и њеног садржаја иснаметљиво произлази друга поука са дубљим и проширенијим погледом на свет. Због тога овакав приступ уметничком режијом још више наглашава садржај и складно спаја предање, документ, слику, човека, жену и све то високим дометом, ненаметљиво, из прошлости све то повезује са садашњошћу, препуштајући споменик и оно што се око њега дешава да, само по себи, гледаоцу одгонетне многе своје тајне и да кроз документе доживи не само објекте него и поглед на живот и свет оних којима су овакви објекти служили и који чине садржај филма. Није претерано рећи да Татјана Бабовић, са својом екипом, на филмској трапи даје крупан и незаобилазан прилог веома садржајном стнопарку, какав иначе, ни до данас наша земља нема на свом простору.

9. Велика награда, односно *Grand prix* за најбољи етнологички филм у овој конкуренцији додељена је филму *Искусни подрумар* (РТС – ТВ Нови Сад).

Садржај филма говори о једном сегменту нашег традиционалног народног стваралаштва које има много шири значај него што то на први поглед изгледа. Филм верно приказује развој једне веома значајне привредне гранс на просторима од Фрушкогорског подбрђа на северу, до Шаре и Скопске Црне горе на југу, односно, Дрине на западу и Тимока на истоку. Исходиште приказивања је Фрушка гора, односно Сремски Карловци, који су се вековима развијали у њеном подножју на обали Дунава. Приказујући подрумски ентеријер, оруђе, посуђе, њихово одржавање, затим класирање и чување вина у одговарајућим историјским раздобљима, филм сведочи и о економском развоју или опадању проузрокованом историјским процесима. То је истовремено истраживачки рад који сведочи не само о носиоцима овог мукотрпног посла већ и о људима који своју производњу традиционалним умећем стављају у службу шире породичне, верске и друштвене заједнице. Кроз три подрума повезује се и оплемењује материјална производња духовно обредним изразом, који прожима развој људског друштва и његове свакидашњице. Реч и слику прати складна музика која ненаметљиво допуњава говор минулог времена и повезује га са садашњошћу у којој традиционално народно умеће још увек, иако у смањеном обиму, одолева и супротставља се немилосрдном савременом технолошком процесу који тежи да велом заборава прекрије нешто, не само у овом већ и у другим видовима живљења, што је од искона прожимало човеков живот, како у економском тако и у културном, друштвеном и духовном погледу. Овај филмски запис својом студиозношћу један део традиционалног народног стваралаштва, веома успешно уздиже на заслужени пиједестал и сликом, речју и музиком чува га за углед нама и будућим нараштајима као део нашег народног стваралаштва. Филм и његов садржај, начин интерпретације чињеница и њихово повезивање са целокупним начином живљења, представља драгоцен прилог етнологичкој науци и допуњава наша сазнања у области материјалне културе, која је такође основа у укупном духовном развоју.

Жири је пагласио да је имао веома тежак задатак. Сваки филм који је приказан има свој значај али, пропозиције Фестивала приморавају да се међу једнакима издвоје бољи. Непобитно је да се сваки филм који је награђен може препоручити као путоказ за нова слична остварења у области етнолошког филма, јер представља својеврстан прилог овој савременој грани етнолошке науке.

У току Фестивала одржан је округли сто на тему *Филм и етнологија*. Уводно излагање дао је филмски критичар Божидар Зечевић. У дискусији су учествовали: академик Петар Влаховић, академик Драгослав Антонијевић, Митар Михаић, Љубомир Рељић, Светлана Парошки и други.

На Округлом столу донесени су следећи закључци:

– наставити са напорима да се у Етнографском музеју у Београду створи Одељење за етнолошки филм;

– формирати друштво за антрополошки филм, чије ће седиште бити у Етнографском музеју у Београду.

Поред учесника Фестивала, аутора филмова, чланова Савета, Извршног одбора и организатора Фестивала, били су присутни и гости, и то: Адела Пеева, филмски радник из Бугарске, Божидар Манић, члан Управног одбора Етнографског музеја у Београду.

Организатор је обезбедио пропагандни материјал. Телевизија Београд и телевизија Пинк и Арт канал, Радио Српски веснац из Бујановца емитовали су више прилога и интервјуа и проследили су их Радио Београду за заједнички програм локалних радио станица.

Директор Фестивала
Митар Михаић

ДЕЛАТНОСТ ЕТНОГРАФСКОГ МУЗЕЈА У 1996. ГОДИНИ

Обогаћивање музејских фондова, стручна обрада набављених предмета у овој години и реинвентарисање постојећег фонда, сређивање документације и увођење информатичке обраде документационог материјала, као и наставак започетих етнолошких истраживања на терену – били су тежиште активности у остваривању основне делатности Етнографског музеја у 1996. години.

Уз то, приређене изложбе и гостујуће изложбе, стручна предавања, снимљени етно-филмови, издавачка делатност и бројни концерти, филмске вечери и промоције књига, дали су значајан допринос развоју основне делатности, већој јавности рада установе и презентацији стручног рада Музеја. Музеј, као истраживачка, стручна али и институција која обавља послове јавне службе, остваривао је своје обавезе у складу са Законом о културним добрима и другим извршним прописима, непосредно сарађујући са Министарством културе Србије.

Поштујући и остварујући годишњи програм рада Музеја и извршавајући одлуке, закључке, сугестије и мишљења Управног одбора и Надзорног одбора Музеја, донете на седницама одржаним током године, запослени у Музеју обављали су своје послове у циљу остваривања и унапређивања делатности куће – проучавању, прикупљању, обради, чувању и приказивању традиционалне културне баштине, материјалне и духовне културе нашег народа.

Током године обављени су следећи послови:

1. Попуна музејских збирки и прикупљање музејалија

Музејске збирке попуњаване су откупом предмета у Музеју и на терену као и многобројним поклонима. Откуп је вршен селективно, уз консултацију са руководиоцима збирки, при чему се тежило систематској попуни збирки предмета који недостају или имају посебан значај и обележја. Комисија за откуп, у саставу: Љубомир Рељић, музејски саветник, др Братислава Владић-Крстић, музејски саветник, Зоран Родић, виши кустос и Јелена Тешић, кустос и секретар Комисије, откупила је 73 предмета.

Недостатак наменских средстава онемогућио је да се организује појединачни откуп на терену ради попуње збирки према плану, а у областима Србије из којих недостају предмети или су исти малобројни. Приступило се откупу при теренском истраживању, пре свега, у оквиру истраживања књажевачког краја, којом приликом је откупљено 35 предмета. Током индивидуалних истраживања на Косову и Метохији откупљено је шест предмета, а четири предмета добијена су на поклон. У Свилајциу је купљено шест пари обуће, а на терену Пријепоља и Бродарсва добијена су три предмета за збирку привреде.

Када се уброје и појединачни поклони Музеју, музејске збирке увећане су за 191 предмет.

2. Стручна обрада музејских фондова и сређивање збирки

Стручњаци Музеја обрадили су 80 процената предмета набављених током године, а вршено је и инвентарисање предмета заосталих из претходних година, као и предмета који су били без инвентарских бројева. Укупно је инвентарисано 855 предмета. Кустос Ирсна Филеки инвентарисала је 246 предмета и откуцала 486 музејских картона за поклон-збирку Секе Мишевић-Мијатовић, виши кустос Ранко Баришић инвентарисао је 84 предмета, кустоси Мирјана Менковић 83, виши кустос Зоран Родић 75, виши кустос Вилма Нишкановић 70, др Софија Костић 63, музејски саветник Надежда Вулетић 60, музејски саветник др Братислава Владић-Крстић 60, кустос Јелена Тешић 60, виши кустос Татјана Зец 35, виши кустос Велибор Стојаковић 30, мр Гордана Љубоја четири, кустос-приправник Марина Пејановић 32, заједно са кустосом-приправником Марком Стојановићем још 18, а сам Марко Стојановић девет предмета.

Према стручним упутствима др Братиславе Владић-Крстић, музејског саветника, кустоси-приправници Марина Пејановић и Марко Стојановић извршили су компјутерску анализу аквизиција Музеја у периоду од 1991. до 1996. године, чиме је остварен вишеструки циљ – добијен је преглед из којих су крајева набављени предмети, за које збирке, којој врсти припадају, да ли се њиховим откупом коначно попуњавају празнине у збирци и слично.

Настављен је рад на реинвентарисању старог фонда: кустос Мирјана Менковић обрадила је 13 предмета збирке ношњи Косова и Метохије, виши кустос Вилма Нишкановић 82 предмета из збирки текстила, кустос Јелена Тешић 21 предмет, виши кустос Татјана Зец 100 предмета из збирке текстилног покућства, музејски приправници Марина Пејановић, Марко Стојановић и кустос-волонтер Ирсна Гвозденовић, 13 предмета из збирке справа за производњу текстила, кустос-волонтер Вјера Королија-Медић 313 предмета из збирке народних ношњи. Укупно је реинвентарисано 659 предмета.

Обављено је комплетирање предмета за приручне картотеке збирки фотографија предмета које су недостајале. Попуњено је преко 300 картона.

Приликом обављања послова ревизије збирки и комплетирања приручних картотека извршена је идентификација и инвентарисање предмета који су током времена остали без бројева, пронађени су и смештени предмети затурени приликом бројним сеоба збирки, и сачињен је списак предмета и делова предмета који ће бити предложени за комисијски отпис због потпуне оштећености или минорног културног значаја.

Током године, унутар зграде Музеја извршено је неколико пресељења збирки у циљу њиховог целисходнијег и бољег смештаја. Премештена је збирка традиционалне привреде у нови простор на IV спрату, чији је руковалац виши кустос Велибор Стојаковић, као и већи део предмета збирке лова и риболова који води виши кустос др Софија Костић. Завршена је сеоба збирке покућства вишег кустоса Зорана Родића. Припремљен је простор за враћање у Музеј предмета привремено смештених у зграду Вукове задужбине. Овим пресељењем ослобођен је централни смештајни део у подруму зграде Музеја за пријем предмета великих димензија, што је представљало стални проблем Музеја. Кустоси – руковаоци збирки, посебну пажњу посветили су разврставању предмета по збиркама, њиховој типолошкој класификацији и обавили су све послове везане за одабир предмета за изложбе Музеја или уступање за излагање, односно коришћење у друге сврхе. Кустос Ирена Филеки завршила је послове обраде и смештаја поклон-збирке Секе Мишевић-Мијатовић и сачинила концепцију сталне изложбе дела ове поклон-збирке.

Неке збирке, нпр. збирка дакита, музичких инструмената и фототека, нису могле бити адекватно смештене и није довршено њихово сређивање због недостатка средстава за набавку неопходне опреме.

Поново је активиран рад на вредновању и попису предмета од посебног значаја („Нулта категорија“) у чему су узели учешће сви кустоси који воде збирке. Извршавајући захтев Министарства културе сачињен је предлог за утврђивање етнолошких културних добара од посебног значаја која се чувају у Музеју и предат је Народном музеју, као централној установи заштите. Ове послове, уз учешће свих кустоса, обавили су: музејски саветник Јасна Бјелудиновић-Јергић, виши кустос Весна Дунковић и техничар за документацију Саша Рељић. У циљу заштите овог, најдрагоценијег музејског материјала, један део комплета народних пошњи, изложен на сталној поставци, замењен је другим примерцима. На овом послу радили су: музејски саветник Јасна Бјелудиновић-Јергић, виши кустос Вилма Пишкановић и конзерватор Данијелка Радовановић.

Музеј је набавио савремену компјутерску опрему и интензивно се радило и сарађивало са другим институцијама заштите на увођењу информатичке обраде података о музејским фондovima. Сачињена је анализа музејских фондова, која садржи степен обрађености, одговарајуће опреме и свих других података потребних за Централни регистар културних добара и то је достав-

љено Народном музеју. Овај посао обавила је виши кустос Весна Душковић у сарадњи са техничаром за документацију Сашом Рељићем.

Такође, у циљу информатичке обраде података о збиркама, сви руковаоци збирки израдили су шеме класификације збирки.

Сачињена је детаљна анализа предмета који нису фотографисани, према Централној картотеци. Током године израђене су 984 фотографије за музејске картоне. Снимљено је и израђено су фотографије 120 предмета „Нулте категорије” и 308 предмета из других различитих збирки. Послове су обавили фотограф Ђорђе Одановић и фотограф-приправник Ивана Масниковић. Обрађено је укупно 1.242 негатива музејских предмета. Кустосима су подељене 1.822 фотографије снимљених предмета, за приручне картотеке. Све фотографије су залепљене на картоне, чиме су картони музеолошки комплетирани. На овим пословима радили су виши кустос Весна Душковић и кустос Весна Бижић-Омчикус.

Урађена је документациона анализа – реинвентар тзв. „старог фонда” од 27.275 предмета, заведених у инвентар до 1961. године и утврђено је целовито стање фонда, што је основа за завршетак послова на ревизији укупног музејског фонда. Анализу је сачинила кустос Весна Бижић-Омчикус.

Кустос Весна Бижић-Омчикус извршила је комплетан попис и обраду фонда фотографија Петра Ж. Петровића, укупно 1.226 јединица.

Кустос-приправник Мирослав Митровић прегледао је и регионално разврстао 2.000 старих негатива (стаклених плоча и ацетантних фолија) које је Музеј добио на поклон од Академије ликовних уметности у Београду и извршио ревизију неинвентарисаних фотографија.

Такође, обављена је и ревизија тематске фото-теке: кустоси-приправници Светлана Митровић и Мирослав Митровић разврстали су тематски и регионално око 17.000 фотографија.

Фонд хемеротеке Музеја увећан је за око 500 нових јединица, збирка видео-записа за две касете и аудио-записа за две касете.

Обрађујући легат Станоја Бојовића, музејски саветник Љиљана Ђертић и кустос-приправник Светлана Митровић обрадиле су 644 дијапозитива из легата и сачиниле евиденцију о месту, времену и садржају снимака. Образовале су централну картотеку легата са фотографијама антропогеографских, антрополошких, географских и других тема. Распоређено је око 200 фотографија. Исти стручњаци су за Архив Етнолошког атласа Србије средили грађу у тематско-обласној картотеци – III свеска, теме: Материјална култура и друштвена етнологија, 70 упитника тема: Обичаји и фолклор, IV свеска, 160 упитника. Грађа је са подручја уже Србије.

Овим радом окончан је дугогодишњи рад на пројекту Етнолошког атласа.

У Одељењу за документацију на обуци је била колегиница Милена Сабљак из Музеја у Пећи.

3. Научно-истраживачки рад, студијски рад и објављени резултати

Стручњаци Музеја наставили су са радом у оквиру пројекта „Етнолошка истраживања Књажевца и околине”. Стручни тим у саставу: др Братислава Владић-Крстић, музејски светник, др Софија Костић, виши кустос, мр Гордана Љубоја, виши кустос, Јелена Тешић, кустос, Љубомир Рељић, музејски саветник, Зоран Родић, виши кустос, Велибор Стојаковић, виши кустос, Ранко Баришић, виши кустос и Душица Живковић, виши кустос Завичајног музеја у Књажевцу, уз учешће дипл. арх. Горана Бабића, приправника, на теренским истраживањима провео је 94 радна дана. Уз мања допунска истраживања, током 1997. године, пројекат ће бити завршен а резултати рада објављени.

Истраживачи су обављали на терену и индивидуална истраживања у оквиру својих стручних реферата; музејски саветник Надежда Вулетић боравила је 15 дана на терену Јадра и за Вукову кућу откупила 20 предмета. Кустос Вера Шарац-Момчиловић, припремајући изложбу „Обућа у Србији”, радила је седам дана на терену Свилајнца, затим и у Музеју Војводине и у Градском музеју Новог Сада. Др Софија Костић изучавала је обичаје везане за одлазак на гробље у среду уочи Васкрса, на теренима Бора и Злата, укупно три дана. Др Братислава Владић-Крстић, током осмодневног боравка у Музеју Херцеговине у Требињу (Република Српска) извршила је преглед укупног етнографског фонда овог Музеја, а затим израдила концепцију сталне музејске изложбе овог Музеја „Народни живот и култура Срба источне Херцеговине у другој половини XIX и првој половини XX века”.

За исту изложбу Музеја Херцеговине у Требињу дипл. арх. Бранка Боројевић-Џокић урадила је ликовни пројекат изложбе.

У оквиру пројекта Етнографског одбора Српске академије наука и уметности, кустос Музеја Мирјана Менковић, радећи на теми „Традиционални костим Косова и Метохије”, обавила је теренска истраживања на потезу Пећ – Пећки Подгор – Косовска Митровица, укључујући и боравак у локалним музејима у трајању од десет дана. Такође, била је на студијском боравку у Паризу (Француска) и током седам дана посећивала музеје остварујући контакте и размењујући искуства везана за истраживање развоја костима, моде, текстила и сл.

Виши кустос Зоран Родић написао је и предао за штампу рад „Преглед основних типова и пачина градње сеоске куће у Србији”, а кустос Јелена Тешић рад „Коледарске маске из збирке Етнографског музеја у Београду”. Радови ће бити објављени у наредном броју „Гласника Етнографског музеја”.

Кустос Вера Шарац-Момчиловић написала је концепцију изложбе „Златне капе у Банату”, која ће бити постављена током 1997. године. Музејски саветник Надежда Вулетић, у сарадњи са арх. приправником Гораном Бабићем, сачинила је концепцију изложбе „Традиционално градитељство у делу арх. Зорана Б. Петровића”, такође за 1997. годину. Музејски саветник Петар Кос-

тић, као сарадник на књизи „Годишњи обичаји у Србији”, боравио је три дана у пределу Гокчанице код Рашке у циљу допунских истраживања.

Стручним текстом „Српска ношња Босанске Крајине”, др Братислава Владић-Крстић отворила је изложбу Музеја Републике Српске из Бања Луке, у Музеју у Сомбору.

Студијски рад одвијао се на многим другим плановима: за Међународни фестивал фолклора у Вршцу, кустос Мирјана Менковић написала је саопштење „Улога традиционалне културе у очувању нашег културног наслеђа”, за Саветовање о занатима одржаном у Сенти, виши кустос Ранко Баришић написао је рад о кломпарском занату одржаном у Бачком Мошорину, са темом „Нове методолошке концепције у антропологији” и др Софија Костић учествовала је на конгресу антрополога у Бару. У штампи је рад музејског саветника Надежде Вулетић „Специфичности заштите народног градитељства”. Исти аутор завршава рад „Настајање пројекта етно-парка под Авалом”; у часопису „Кошава” објављени су стручни чланци кустоса Мирјане Менковић „Брисан простор – у потрази за изгубљеним емоцијама” и „Париз – град традиције”; у часопису Друштва пријатеља Свете Горе, Гласник Српске православне цркве, виши кустос Ранко Баришић објавио је приказ „Казивања о Светој Гори”. На међународном научном скупу у Струмици (Македонија), виши кустос Весна Душковић саопштила је рад „Да ли је супа традиционално српско јело” и предала га за штампу у Гласнику Музеја, и истовремено присуствовала оснивачком скупу балканске асоцијације етнолога. Музејски саветник Љиљана Ђертић одржала је у Музеју предавање са темом „Застављина Кола српских сестара” у Етнографском музеју, а мр Гордана Љубоја сачинила је текст о новцу и накиту за годишњи календар Агробанке.

4. Конзерваторска заштита музејских предмета

У Одељењу за конзервацију Музеја конзервирана су 344 предмета, рестаурирано 12, а реконструисан је један предмет.

Настављено је са третманом предмета ради замене комплета ношњи „Нулте категорије” који су изложени на сталној поставци. Сви руковаоци збирки, конзерватори и препаратори, радили су на уређивању збирки и формирању прецизне евиденције музејских фондова. У циљу уређења свих просторија и противпожарних путева у Музеју и бољег смештаја предмета у депоима радило се на уређивању збирки, посебно збирки транспорта, привреде и предмета уз обичаје.

Обављена је редовна контрола стања предмета у збиркама и провера климатских и других услова чувања предмета. Такође, ови послови урађени су и на сталној поставци и у депоима и на изложби у Манаковој кући. Извршено је редовно ветрење предмета из збирки текстила. У приручној комори вршена

је дезинсекција текстилних, кожних и дрвених предмета. Издвајани су предмети за излагање, фотографисање и проучавање. Стручњаци одељења учествовали су у реализацијама изложби Музеја.

У оквиру матичне функције Музеја пружена је стална стручна помоћ службама конзервације регионалних музеја у Србији и Републици Српској.

Конзерватор за текстил Данијелка Радовановић одржала је више предавања студентима етнологије о чувању и депоновању текстилних предмета, студентима Факултета примењених уметности о израдама и техникама израде и украшавања текстилних предмета који чине народну ношњу, а на Летњој школи традиционалног ткања у Сирогојну одржала је два предавања о текстилним техникама ткања. Конзерватор-приправник из Музеја Косова боравио је недељу дана у одељењу ради стручног усавршавања.

Начелник Одељења, конзерватор Ивап Тричковић, боравио је две недеље у Музеју, библиотеци и архиву Епархије Будимске у Сент Андреји (Мађарска), ради утврђивања стања и начина излагања музејских предмета, књига, графика и архивских докумената, након чега је сачинио елаборат у којем су дата детаљна упутства за рад кустоса Музеја и предлози за отклањање уочених недостатака и грешака. Елаборат је достављен Министарству културе и Епархији Будимској. Такође, боравио је у Музеју Херцеговине у Требињу и у Музеју у Ужичу где је, у сарадњи са њиховим стручњацима, извршио дезинсекцију предмета и депоа.

5. Изложбе и други јавни програми

Бројност и разноврсност постављених изложби и других јавних програма – концерата, предавања, пројекција филмова, промоција, разговора и посета Музеју били су уочљива карактеристика рада Музеја у 1996. години. Ове манифестације са значајем и пажњом пратиле су професионалне медијске куће многобројним најавама и коментарима у телевизијским емисијама, у новинским чланцима и освртима. Још већу пажњу исказивали су поклоници и посетиоци. Наметало се мишљење да Музеј постаје изузетно активно средиште културних догађања, пре свега, из области традиционалне културе, али и место где се окупљају људи ради нових сазнања, културног амбијента и духовне анимације. Круг пријатеља, сарадника, поштовалаца и сталних посетилаца Музеја све је шири, а посебно је уочљиво да је међу њима готово доминантна политика млађег узраста.

Међу бројним пројектима оствареним током године у музејским просторима, ваља истаћи:

– Изложбу „Мистерија накита” аутора мр Гордане Љубоја, вишег кустоса Музеја, за коју је ликовни пројекат израдила дипл. арх. Бранка Боројевић-

Докић, пројектант изложбн Музеја. Изложба је била постављена у посебно за ту потребу израђеним витринама, у атријуму и у изложбеној сали Музеја а пратио ју је садржајем обиман и дизајнерски лепо и богато обликован каталог, рекламиран телевизијским спотом. Богатство и лепота изложеног материјала и специфичан стручни приступ аутора, изазвали су велико занимање јавности, тако да је изложба имала велики број посетилаца и бројне ласкаве коментаре у средствима информисања. Изложба је отворена 18. јануара и трајала је до 1. априла. Музеј је са овом изложбом први пут отворио културну сарадњу са Македонијом, једном од бивших југословенских република гостовањем у Музеју Македоније у Скопљу (Република Македонија), од 25. јуна до 23. јула. Стручњаци Музеја и сама изложба лепо су примљени у македонској јавности.

– Изложбу „Обућа у Србији”, аутора кустоса Музеја Вере Шарац-Момчиловић, постављену у изложбеној сали Музеја, такође према пројекту дипл. арх. Бранке Боројевић-Докић. И за ову изложбу штампан је обиман, богат и стручно израђен каталог и телевизијски спот. Посетилац се, разгледајући ову изложбу, могао упознати са једном класичном музеолошком поставком која је круна рада на обради једне етнографске збирке Музеја и прилика да се види и сазна развој, занатско умеће и упознају варијетети народне обуће у Србији све до првих фабричких модела из првих деценија овог века. Уз вешто, ненаметљиво и елегантно дизајнерско решење, изложба је побудила значајно интересовање и добила позиве за гостовања у другим културним центрима током 1997. године. Изложба је отворена 20. септембра, на Дан Музеја, а трајала је до 25 новембра.

Каталог и друге штампане пропратне материјале за изложбе графички је обликовала Катарина Новаковић-Стојсављевић, графички уредник Музејских издања.

Хроничари делатности Етнографског музеја нису забележили изложбу која је имала бројније позиве и остварена гостовања од изложбе „Србија на Светској изложби у Паризу 1900-те године” аутора Весне Душковић, вишег кустоса Музеја. Током 1996. године изложба је приређена у музејима у Суботици, Вршцу, Панчеву, Врању, Бечеју и Кикинди, што са гостовањима у Новом Саду, Нишу и Јагодини, оствареним у 1995. години, чини укупно девет градова у Србији. Изложба је пример пројекта који је у потпуности остварио своју културну мисију.

Уз изложбе које су ауторски рад стручњака Музеја, у Музеју су приређене бројне изложбе других културних установа, односно изложбе појединих уметника:

– од 1. јануара била је изложена поставка подних простирки „Свет по коме се хода”, студената Одсека за текстил Факултета примењених уметности и дизајна,

– од 14. фебруара до 20. марта у изложима Музеја стајала је занимљива ауторска мини изложба „Лептири” Raymonda Doolya.

Међумузејска сарадња остварена је гостовањем изложбе Музеја из Врања „Златовез“, на којој су приказани најлепши и највреднији примерци из етнографске збирке овога Музеја. Изложба је трајала од 11. априла до 20. маја.

– У излогу Музеја од 20. марта до 18. јуна били су изложени примерци књига, монографија и каталога објављених у едицији Етнографског музеја.

– Од 14. маја до 31. маја, као резултат сарадње Музеја са Ликовним салоном „Артмедиа“ излагао је сликар наивац Драган Михаиловић из Париза.

– У организацији истог салона од 5. до 23. јуна излагао је сликар Сергеј Апарин.

– Хуманитарна продајна изложба рукотворина избеглица чији је приход намењен деци избеглој са ратом захваћених подручја, под називом „Здраво да стс!“ трајала је од 18. до 23. јуна.

Етнографска изложба колега из Крушевца и изложба из Чачка гостовале су током јуна и јула:

Изложба Народног музеја из Крушевца „Зооморфни мотиви у традиционалној култури крушевачког краја“, од 27. јуна до 26. јула, а изложба Народног музеја из Чачка „Орнаменти на надгробним споменицима“ од 1. августа до 11. септембра;

– Самоуки сликари и вајари и Драгачевска задруга жена приредили су у оквиру Београдског летњег фестивала, изложбу под називом „Гуча у Београду“;

– У организацији Међународног комитета Црвеног крста постављена је изложба дејчјих радова „Рат и мир у радовима деце из Републике Српске“, од 24. септембра до 4. октобра;

– Школа за индустријски дизајн била је организатор изложбе радова ученика текстилног одсека „Чувари традиционалних симбола“ од 10. до 24. октобра;

– Словачка амбасада и Друштво „Ex libris“ организовали су изложбу „Словачки Ex libris“ од 19. новембра до 2. децембра;

– Година је окончана антрополошки занимљивом изложбом скулптура вајара Летерстена Филипеа, отвореном 17. децембра, коју је заједно са изложбом цртежа деце Перуа и фотографијама Перуа, организовала Амбасада Перуа у Београду.

У простору испод сталне изложбе отворен је Клуб Музеја у који могу направити посетиоци Музеја и други заинтересовани грађани, и уз топле и хладне напитке разгледати део поклон-збирке Секе Мишевић-Мијатовић, која је у виду мање сталне изложбе отворена у Клубу, одморити се и информисати о програмима Музеја. У самом Клубу повремено се организују мањи програми, промоције, конференције за штампу и слично.

За посетиоце и заинтересоване кушце радила је продавница сувенира и копија музејских предмета.

Током целе године за посетиоце Музеја била је отворена стална изложба „Традиционална култура у Србији у XIX и првој половини XX века”.

Културно наслеђе нашег народа и традицију других културних простора Музеј је публици приближио и кроз музику. Одржан је велики број концерата и музичких вечери, претежно изворне музике, или музичких садржаја обликованих у савремени израз, али са потком и инспирацијом у музичком фолклору.

Атријум Музеја, са својом изузетном акустиком, постао је нова београдска музичка сцена оригиналног или транспонованог музичког звука који је привукао изузетну пажњу слушалаца и професионалне музичке јавности. Од духовне музике Београдских мадриталиста, концерата хора „Корнелије Станковић” и музичке школе „Јосип Славенски”, песама Италије, Напуља и Сицилије, сериозне музике у извођењу младих београдских солиста – пијаниста, виолиниста, челиста, флаутиста, певача и изворних звукова певачких група „Српска тромеђа”, „Моба” и гуслара Сава Контића, до музичке традиције далеке Боливије и Перуа у извођењу путујећег ансамбла „Син Фронтерас” и група „Каљари”, „Пунчај” и венецуеланске народне музике у извођењу хора Грегоријанске школе „Сан Терисиено” и балканског музичког наслеђа у савременим формама, у извођењу београдских уметника и ансамбала: Милоша Петровића са својим саставом „Балкански музички клуб”, састава „Јак”, трија Данила Грујичића, „Јерусалима”, група Васиља Хаџиманова, „Бага-Бага 2”, „Кампус каравана” и многих других. Сви ови програми и извођачи обогатили су просторе Музеја својом музиком на радост и задовољство многобројних слушалаца на одржаних 66 концерата.

Популаризација и презентација културне баштине и научног и стручног рада одвијала се и кроз предавања, промоције књига и филмске пројекције, међу којима се издвајају предавања о Перуу, култури Јужне Косто, промоције књига „Сeosки накит у Босни и Херцеговини у XIX и првој половини XX века” аутора др Братиславе Владић-Крстић, музејског саветника Етнографског музеја, „Педесет година аматеризма у култури Ужица и околине”, књига „Немо’г да ћутим” Милице Лазић, „Антропо(политички) есеји” др Ивана Ковачевића, филмови из Аустралије и Перуа и филм о Швајцарској. У простору Музеја сваке вечери се приказују играни филмови високог уметничког квалитета у оквиру рада Арт биоскопа „Музеум”.

Музеј је током целе године сарађивао са образовним институцијама – од организације праксе из музеологије за студенте Филозофског факултета, организованих изложби ђака београдских школа са укључивањем у поједине наставне јединице школе, анализа писмених састава ученика који су посетили Музеј, до посета Музеју млађег узраста ученика и њиховог доживљаја виђеног кроз ликовне радове. Остварени су контакти и сарадња са Колом српских

сестара, Српским конгресом уједињења у Сједињеним Америчким Државама, Центром војно-медицинских установа, Генералштабом Војске Југославије, Агробанком и другима.

Послове везане за маркетинг, организацију, контакте са средствима јавног информисања и друге комуникације са јавношћу поводом изложби, концерата, предавања и других програма, обавили су кустоси Саша Срећковић, Тијана Чолак-Антић и продуцент-приправник Драгана Бесић.

Укупно 20.504 посетилаца било је на јавним програмима Музеја.

Кустос Тијана Чолак-Антић учествовала је на трибини Дома омладине у Панчеву са темом „Стара грађанска традиција – Жур у Београду до 1941. године”, на Међународном кампу фолклористике са предавањем „Етнологија и свакодневни живот”, на Међународном скупу на Филозофском факултету са радом „Етнологија и свакодневље”, била је учесник Округлог стола о су-вспирима „Сувенир данас и сутра” у Врњачкој Бањи и учесник на приредби Дечјег културног центра „Јесењи обичајник”.

Кустос Саша Срећковић, уз послове на организацији музејских програма, маркетинга и односа са јавношћу, радио је на пројекту „Истраживање музејске публике у Србији” за који је обрада података у току, а у оквиру овог пројекта аутор је потпројекта „Истраживање маркетиншких и анимационих делатности музеја у Србији”.

6. Издавачка делатност

У протеклој години дошло је до кадровских промена у редакцији „Гласника Етнографског музеја”. На предлог директора Етнографског института САНУ, др Николе Пантелића, замољен је академик Петар Влаховић да прихвати функцију уредника „Гласника”. Тиме је испуњен један од предуслова да се „Гласник” сврста у ред научних часописа што је својим дугогодишњим излажењем, а посебно вредношћу објављених радова и заслужио. Досадашњи главни уредник Љубомир Рељић уређиваће и даље остала издања Музеја.

Током године извршене су све припреме за издавање две свеске „Гласника”, двоброја 58/59. и 60. свеска. Тиме је надокнађен застој и постигнута редовна динамика излажења „Гласника”. Обе свеске ће из штампе изаћи почетком 1997. године.

Повремене музејске изложбе пратио је одговарајући стручни каталог, плакат и ТВ спот.

Одговарајући спот припремљен је и снимљен и за V међународни фестивал етнолошког филма.

7. Етнолошки филм

У организацији Етнографског музеја одржан је V међународни фестивал етнолошког филма, овог пута у Бујановцу од 1. до 4. и у Београду до 5. октобра. На фестивалу је приказано 27 филмова из земље и иностранства. Фестивал је постао традиционална смотра етнолошког филма као вид заштите, чувања и бележења традиционалних културних вредности.

У продукцији Музеја, а по сценарију музејског саветника Љубомира Рељића, снимљени су филмови „Ускрс у Сефкерину” и „Казанџије”. За ТВ „Политику” снимљен је филм „Писанице – перашке”, аутора Љубомира Рељића и кустоса Јелене Тешић. За ТВ серију „Српски источници” Љубомир Рељић написао је сценарио и коментаре филмова: „Покладе”, „Тодорице”, „Покрај пута”, „Не преварај се девојко”, „Освећење грожђа”, „Крстенка”, „Са извора Рашке” и „Божих у Полимљу”.

На позив, Етнографски музеј је учествовао са филмом „Ратарске свеће” награђеним „Гран при”-ом на IV фестивалу у Београду, на фестивалу у Сибиу (Румунија).

Филм „Ускрс у Сефкерину”, на захтев РТ Србије, дат је у међународну размену телевизијских филмова.

8. Библиотека Музеја

Већ изузетно богат библиотечки фонд увећан је за нових 1.257 публикација. Од тога 762 су нове књиге: добијене разменом (264), поклоном (414) и куповином (82). У издању Музеја објављено је 18 публикација. Разменом је добијено 217 а поклонима 145, укупно 364 нове свеске часописа. Размена публикације остварена је са 76 установа, 26 из Југославије и 50 из иностранства.

У Главни инвентар Библиотеке, библиотекар-кустос Гордана Јовановић, увела је 770 нових, обрађених књига.

Књижничар Библиотеке Невенка Хаџић у Главни инвентар часописа и контролне картоне увела је 300 свезака. Обрадила је 14 нових наслова са 62 свеске часописа, укупно 362 свеске.

Музејски саветник Петар Костић, руководилац Библиотеке, обрадио је 500 јединица за предметни каталог и израдио 500 каталошких листића који су распоређени у каталогу. За ауторски каталог Невенка Хаџић откуцала је 771 каталошки листић.

У Библиотеци је на коришћење дато 5.650 књига и свезака часописа. Задужено је по реверсу 998 књига и свезака часописа, а раздужено 516. Библиотеку је користило 3.028 читалаца.

9. Стручно усавршавање

Софија Костић, виши кустос Музеја, одбранила је докторску тезу „Змија у народним обичајима и веровањима”.

Весна Бижић-Омчикус положила је стручни испит и стекла звање кустоса.

10. Манакова кућа

Манакова кућа, као посебна јединица Етнографског музеја имала је активне програме који су били саставни део делатности Музеја.

Сам објекат Манакове куће, као значајан примерак старобалканске архитектуре из прве половине XIX века, имао је посебну бригу Музеја као културно добро под заштитом. Током године обновљена је фасада зграде, извршени су радови на отклањању влажења зидова и заштићени су сви спољни дрвени елементи објекта.

У Манаковој кући, поред сталне поставке „Етнографска спомен – збирка Христифора Црниловића”, повремено су приређивани и други програми и изложбе.

Најзначајнија изложба је „Из занатске прошлости Балкана – Христифор Црниловић, прикупљач етнографског блага”, аутора кустоса Манакове куће Драгане Стојковић за коју је ликовну поставку пројектовала дипл. арх. Бранка Боројсвић-Џокић. Уз већ стандардно богат и садржајан каталог са низом интересантних детаља о старим занатима и културном подвижништву самог Христифора Црниловића, изложба је била занимљива не само за посетиоце Манакове куће већ је откривала и резултате дужег рада аутора Драгане Стојковић на коначној обради и вредновању овог изузетно богатог и значајног извора сазнања о нашој традицији који се као Црниловићева заоставштина чува и даље проучава у Етнографском музеју. У више прилога телевизијске куће су пренеле богатство изложеног материјала и приказале интервјуе са аутором изложбе.

Уз помнуте изложбе у простору Манакове куће организоване су и друге изложбе:

– Изложба слика „Хомолски мотиви”, аутора Драгана Кеџмана, у сарадњи са Домом културе Кучева,

– Изложба икопа Дејана Ивановића,

– Изложба радова студената Факултета примењених уметности и дизајна, са Одсека костима, „Од старог ка новом”, која је инспирисана збирком Христифора Црниловића и изложбом Музеја „Мистерија накита”,

– Слике и цртежи аутора Ђоке Лончаревића у сарадњи са уметничком галеријом „Витомир Србљановић” из Пљеваља,

– Четврта колективна изложба радова керамичке радионице Манакове куће,

– Изложба акварела „Сакрални споменици” Душана Љубојевића,

– На манифестацији „Хомољски мотиви” у Купеву приређена је изложба уметничко-занатске радионице Манакове куће на којој су представљени радови настали током петогодишњег рада ове радионице, као и иконе и тканине израђене у зоографској и ткачкој радионици.

Током године радала је школа народне традиције која је обухватила теме коледарских и Божићних обичаја. Учествовало је око 50 ђака који су радили у креативним групама: ликовној, драмској и књижевној.

Јелена Тешић је одржала предавање о коледарима, приказивани су филмови о Божићу, и на крају постављена је изложба ликовних радова ђака.

По окончању школе, учесници су организовали коледарску поворку која је обишла центар града, а дарови који су прикупљени однети су у Дом за нежбринуту децу на Вождовцу.

У оквиру уметничко-занатске радионице, радиле су керамичка, ткачка и зоографска група са око 60 полазника.

Кустос Манакове куће радио је на даљој обради и систематизацији рукописне грађе Христифора Црниловића, а током године организован је педагошки рад са студентима Филозофског факултета, група за етнологију, историју уметности и археологију, студентима Факултета примењених уметности, Одсека костимографије, као и са ђацима основношколског узраста.

Лектор
Лепосава Жунџ

Преводилац
Шила Софреновић

Цртежи
Катарина Стојсављевић Новаковић

Коректор
Слободанка Марковић

Тираж
1000 примерака

Издаје
ЕТНОГРАФСКИ МУЗЕЈ У БЕОГРАДУ
Студентски трг бр. 13

Београд 1999. године

Штампа
Чигоја штампа